Prof. Dr. Ahmet BURAN

TÜRKLÜK BİLİMİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Kadir Mısıroğlu

AKÇAĞ

PROF. DR. AHMET BURAN

Türklük Bilimi
TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

AKÇAĞ

TÜRKLÜK BİLİMİ
TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Prof. Dr. Ahmet Buran

Akçağ Yayınları: 1303
Sözlük: 30

ISBN
978-605-342-216-7

1. Baskı: Ankara 2015

İçeriği ile ilgili tüm hukuki
sorumluluk yazarına aittir.

Sayfa Düzeni: Emel YALÇIN

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 11382

© Akçağ Yayınları 2015
Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak Akçağ Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

Baskı: Erek Matbaası
Büyük Sanayi 1. Cad. Çim Sk. No. 17/1 İskitler-Ankara
Tel: (312) 342 31 01

Cilt: Balkan Cilt Sanayi
Tel: (312)267 09 52

AKÇAĞ BASIM YAYIM PAZARLAMA A.Ş.
Cumhuriyet Mahallesi Selçuk İş Merkezi
Tuna Cad. No.: 8/1 Kızılay-Çankaya/Ankara

Tel.: 0.312 432 17 98-433 86 51
Fax.: 0.312 432 28 52

www.akcag.com.tr
akcag@akcag.com.tr

PROF. DR. AHMET BURAN

Türklük Bilimi
TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

AKÇAĞ

İTHAF:

Bu eseri hazırlarken
5 Mart 2013 günü kaybettiğim
Babam **Abdullah BURAN**'a
ve
Hocam **Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY**'a
saygıyla ithaf ediyorum...

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 9

Sözlüğün Dayandığı Temel İlkeler 13

Türklük Biliminde Kullanılan Kısaltmalar 15

Türklük Biliminde Kullanılan İşaretler 25

Sözlük 37

Kaynaklar 347

ÖN SÖZ

1908 yılında İstanbul'da kurulan ve Türklük bilimi alanında faaliyet gösteren ilk kurum olarak kabul dilen Türk Derneği'nin amacı; "*Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve hâldeki âsâr, ef'âl, ahvâl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin âsâr-ı atîkasını, tarihini, lisânlarını, avâm ve havâs edebiyatını, etnografya ve etnolojiyasını, ahvâl-i içtimâiyesi ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp taraştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmek*" şeklinde açıklanmıştır. Türkiye'de Türklük biliminin öncülerinden olan Mehmet Fuat Köprülü, "*Türkoloji*" yerine "*Türkiyat*" terimini kullanarak Türklük bilimini şöyle tanımlamaktadır: "*Türkiyat, Türklük'ün bütün şubelerine aid her nevi marifet şubelerini ihtiva etmek itibariyle, çok geniş, çok şümûllüdür. Tarihin bilumûm şubeleri, lisân ve edebiyat, arkeoloji, etnografi, hulâsa Türk milletinin maddî ve manevî hayatından bahs etmek, yani Türklere aid olmak şartiyle muhtelif marifet şubeleri, bu 'Türkiyat' tabiri altında toplanabilir*". Hasan Eren de Türklük bilimini; "*Türklerle ve özellikle Türk diliyle uğraşan bilim kolu*" olarak tanımlamaktadır.

Bu tanım ve açıklamalardan yola çıkarak Türklük bilimini biri dar diğeri geniş olmak üzere iki şekilde tanımlamak mümkündür. Türklük bilimi dar anlamda; Türk dili ve lehçeleriyle ilgilenen bir bilim kolu, geniş anlamda ise; Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi, Türk coğrafyası, Türk etnografyası, Türk folkloru, Türk sanatı gibi, Türkler ve Türklük ile ilgili her şeyi kapsayan bir bilim kolu yahut bir araştırma alanıdır.

Başlangıcı çok eskilere giden Türkler ve Türklük ile ilgili araştırmalar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ve Rusya'da özel bir araştırma ve bilim alanı hâline gelmeye başlamıştır. Yaklaşık olarak 150-200 yıllık bir geçmişi bulunan Türklük bilimi araştırmaları, ne yazık ki ya-

bancılar tarafından başlatılmış ve önemli bir bölümü de Doğu biliminin (Oryantalizm) içinde gelişmiştir.

Yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından 200 yıla yakın bir süredir araştırılan ve on binlerce bilimsel kitap, makale ve tez yazılan, çok sayıda bilimsel proje yürütülen Türklük biliminin artık kendine özgü bir dili, yani bir terminolojisi, bir geleneği ve bir kütüphanesi var. Günümüzde ülkemiz başta olmak üzere dünyada 50 dolayında ülkede Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri, Türkçe Öğretim Merkezleri ile Türkoloji merkezleri bulunmaktadır. Aynı şekilde, yurt içinde ve yurt dışında Türklük bilimi alanında akademik kariyer yapan binlerce bilim insanı mevcuttur.

Bu kadar bilimsel eserin yazıldığı, bu kadar bilim adamının yetiştiği bir alanın terimlerinin olmaması düşünülemez. Bilim terimlerle yapılır ve terimler; *"Bilim, teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki adlardır"*. Terimler, bir bilim, sanat, meslek alanının özel dilini oluştururlar. Bilim, sanat ve meslek alanlarının mensupları, bu *"özel dil"* ile anlaşırlar. Bu özel dil konusunda, aralarında *"referan birliği"* olmayan kişilerin, düşüncelerini doğru anlatabilmeleri ve sağlıklı bir bildirişim kurabilmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla, her bilim dalının mutlaka kendine özgü terimlerinin bulunması gerekir.

Türklük biliminin de kendine özgü terimleri vardır. Araştırmacılar, bilim insanları çalışmalarını yaparken hep bu terimleri kullanmaktadırlar. Ancak bugüne kadar Türklük bilimi terimleri bir sözlükte bir araya getirilerek yayınlanmamıştır. Bu, önemli bir eksikliktir. Bu eksikliği gidermek ve Türklük biliminin kavramsal ve bilimsel gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla bu çalışmayı yapmaya karar verdik.

Bu çalışmada, Türklük biliminin çekirdeğini oluşturan *"Türk dili/Turkic/Turkish"* merkez kabul edilmekle birlikte, bu merkezin üzerine oturduğu tarih ve coğrafya ile diğer bağlantılı alanlarda yer alan ilgili terimler de seçilerek bir araya getirilmiş ve böylece bir bütün oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bu sözlüğü hazırlarken karşılaştığımız en büyük sorun, nelerin Türklük bilimi terimi olarak kabul edileceği ve geniş anlamda, *"Türkler ve Türklük ile ilgili her şey"*i kapsayan Türklük bilimi için oluşturulacak bir sözlüğün sınırlarının ne olacağı konusu oldu. Türklük biliminin merkezinde Türk dili yer aldığına göre, dil bilgisi/gramer yahut dil bilimi terimleri bu sözlükte yer almalı mıydı? Alacaksa hangileri, neden ve ne

kadar yer almalıydı? Türk edebiyatı, Türk tarihi, Türk coğrafyası, Türk etnografyası, Türk fokloru ve Türk sanatı ile ilgili terimlere yer verilmeli miydi? Bütün bu alanların elbette kendine özgü terimleri var. Ancak bunların hepsini Türklük bilimi terimi saymak doğru değildir. O hâlde, "*Türklük bilimi Terimleri Sözlüğü*"ne, bu alanlara ait terimlerden hangileri, neden ve ne kadar alınmalıydı?

Biraz zor olsa da önce Türklük bilimi terimlerinin sınırları belirlenmeye çalışıldı. Bunu yaparken farklı alanlarla ilişkisini göz ardı etmeden, Türklük bilimini, kendi içinde bütünlük gösteren bir bilim alanı olarak düşünmek gerekiyordu. Bu bakış açısı içinde bir yöntem belirlendi ve merkezinde "*Türklük kavramı*" ile "*Türk dili*"nin bulunduğu Türklük biliminin özgün terimleri tespit edildi. Sonra da gramer, edebiyat, tarih, coğrafya, etnografya ve folklor gibi tamamlayıcı alanların terimlerinden Türklük bilimi ile doğrudan ilgili olan terimler seçilerek listeye eklendi.

Türklük bilimi, uzun yıllar farklı ülkelerde, çoğu birbirinden habersiz değişik araştırmacıların kendi anlayışı içinde terimleştirdiği kavramlarla dolu bir bilim alanı olmuştur. Adlandırmak önemlidir. Ad, beraberinde bir kavram taşır ve o kavram, insanların adlandırılan şey ile ilgili düşüncesini belirler. Onun için "*adını koyan kaderini de belirler*" derler. Dolayısıyla, Türklük bilimi için kullanılacak adlar, yani terimler oldukça önemlidir. Terimlerin doğru seçilmesi, temsil ettiği kavramı eksiksiz karşılaması, doğru tanımlanması ve kavram alanlarının çok iyi belirlenmiş olması gerekir.

Türklük bilimi alanında kullanılan terimlerin bir bölümü, şekil ve içerik bakımından benimsenmiş, yaygınlaşmış ve ortak bir kullanım özelliği kazanmıştır. Ancak çok sayıda terim sorunludur. Bunların başında, aynı terimin farklı kavramları ifade etmesi gelmektedir. Oysa terimler "tek anlamlı" kelimelerdir ve aynı terimle farklı kavramlar anlatıldığı zaman, kavram kargaşası meydana gelmekte ve bilim yapmak zorlaşmaktadır. Türklük bilimi terimlerinin en karışık olduğu alan ise lehçe bilimi araştırmalarıdır.

Bir çalışma alanında bilimden söz edebilmek için, üç unsurun bir araya gelmesi gerekir. Bunlar; "*malzeme, yöntem ve terim*"lerdir. Yani, bilimin kendine özgü malzemesi, yöntemi veya yöntemleri ve terimleri olmalıdır. Türklük biliminin malzemesi başta Türkçe olmak üzere, Türklük ile ilgili her türlü maddî ve manevî varlık ve değerlerdir. Yöntem bakımından, Türklük biliminin çekirdeğini oluşturan Türkçe için evrensel yön-

temler olan *"art zamanlı"*, *"eş zamanlı"* ve *"karşılaştırmalı"* dil bilgisi yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemler dışında, edebiyat, tarih, coğrafya, etnografya, folklor gibi değişik bilim alanlarının yöntemlerinden de yararlanılmaktadır. Türklük bilimi alanının terimleri bugüne kadar bir sözlükte bir araya getirilmediği için bazı belirsizlikler vardı. Ancak artık şunu biliyoruz ki, Türklük biliminin kendine özgü terimleri vardır. Hazırlanan bu "Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü", Türklük bilimi terimlerinin dağınıklığını ve eksikliğini önemli ölçüde gidererek, evrensel anlamda bir bilim alanı olarak gelişmesine hizmet edecektir.

Sözlükte, *"Önsöz"* den sonra *"Sözlüğün Dayandığı Temel İlkeler"*, *"Türklük biliminde Kullanılan Kısaltmalar"* ile *"Türklük biliminde Kullanılan İşaretler"* başlıklı üç bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerin ardından *"Sözlük"* gelmekte ve *"Sözlük"*ün sonunda da yararlanılan kaynaklardan oluşan bir *"Kaynaklar"* listesi yer almaktadır.

Eksiksiz bir Türklük bilimi Terimleri Sözlüğü hazırlamayı çok arzu ederdim. Ama biliyorum ki, her sözlükte olduğu gibi bu sözlükte de birçok eksik olacaktır. Sınırları konusunda belirsizlikler olan, aynı kavram için çok sayıda terimin kullanıldığı, çok farklı dillerle, farklı ülkelerde, farklı anlayış ve amaçlarla araştırmaların yapıldığı Türklük bilimi gibi bir alanda, ilk kez bir terimler sözlüğü hazırlamanın zorluğunu sanırım işin ehli olanlar takdir edecektir. Eksiklikler, alanın uzmanlarının yapacağı eleştiri ve katkılarla sonraki baskılarda giderilecektir.

"Hoca" olmanın hazzını en güzel duygularla yaşamamı sağlayan Fırat Üniversitesindeki öğrencilerim ve meslektaşlarım; Ercan ALKAYA, Fatih ÖZEK, Süleyman Kaan YALÇIN, Mehmet ÖZEREN, Bilgit SAĞLAM, Yelda YEŞİLDAL-ERAYDIN, Veysel İbrahim KARACA ve değerli meslektaşım Ahat ÜSTÜNER'e müteşekkirim. Eseri hazırlarken zaman zaman fikir alış-verişinde bulunduğum ve yayımlanmadan önce eseri inceleyerek görüşlerini benimle paylaşan çok değerli Hocalarım Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY ile Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a teşekkür ederim.

Ayrıca, bilimsel çalışmalarım ve görevlerim dolayısıyla, yıllardır yeterince zaman ayıramadığım, ancak, bir gün bile olsa bir sitemlerini duymadığım sevgili eşim GÜLAY ile kızım İLAY ve oğlum ABAYHAN'a, sabır, saygı ve anlayışları için, sözle ifadesi mümkün olmayan yürek dolusu sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

SÖZLÜĞÜN DAYANDIĞI TEMEL İLKELER

1. Sözlük, Türk dili ve lehçeleri merkezli bir *"Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü"* dür.
2. Madde başları alfabetik olarak dizilmiştir, alfabetik bir sözlüktür.
3. Sözlükte tam anlamıyla *"Terim"* özelliği taşımayan bazı madde başları da vardır. Türklük bilimi terimlerinin daha iyi anlaşılması ve bir bütünlük oluşturması bakımından bu kavramların da sözlükte yer almasının yararlı olacağı düşünülmüştür.
4. Türklük biliminin tamamlayıcı diğer alanlarından da bir miktar terim eklenmiştir.
5. Terimler arasından mümkün olduğunca Türkçeleri tercih edilmiştir.
6. Sözlük, çok sayıda eski, yeni, yerli ve yabancı kaynak taranarak hazırlanmıştır. Tarihî metinlerde geçen kimi terimler de sözlüğe alınmıştır.
7. *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü* oluşturulurken genellikle kavramlar üzerinden hareket edilmiş ve farklı şekilde adlandırılan kavramlar, tercih edilen bir terimde birleştirilmeye çalışılmıştır.
8. Bir kavram ile ilgili terimlerin tamamı madde başı olarak verilmiş ancak açıklama tercih edilen terimde yapılmıştır. Diğer maddeler bk. kısaltmasıyla açıklama yapılan maddeye gönderilmiştir.
9. Bir terim birden fazla anlamda kullanılıyorsa yahut kendi içinde anlam katmanları söz konusuysa bunlar 1. 2. 3. şeklinde rakamlarla sıralanmıştır.
10. Bazı terimler sadece tanımlanırken gerekli hâllerde bazıları biraz daha genişçe açıklanmıştır.
11. Bir terim herhangi bir araştırmacı tarafından özel veya bilinenden farklı bir anlamda kullanılmışsa o terim ile ilgili açıklamanın sonuna söz konusu kişinin adı parantez içinde yazılmıştır.
12. Sözlükte, kişi, kurum, eser, süreli yayın ve sürekli bilimsel toplantıların adları madde başı olarak verilmemiştir. Ancak Türklük bilimi alanının önemli ilklerini oluşturan, *"fenomen"* niteliğindeki birkaç kişi, eser ve kurumun adı madde başı olarak verilmiştir.

13. Doğrudan veya dolaylı olarak yararlandığımız kaynaklar metin içinde not yahut dipnot olarak belirtilmemiş topluca kaynaklar listesinde verilmiştir.
14. Kısaltmalar listesinde genellikle yaygınlaşmış şekiller tercih edilmiştir. Birden fazla kısaltma varsa sadece biri alınmıştır.
15. "*Türklük Biliminde Kullanılan İşaretler*" bölümünde genellikle yazım işaretleri dışında kullanılan diğer işaretlere yer verilmiştir. Bu işaretlerin bir kısmı çok yaygın olmamakla birlikte Türklük bilimi çalışmalarında karşılaşılan işaretlerdir.

TÜRKLÜKBİLİMİNDE KULLANILAN KISALTMALAR

a.	: Asır
AA	: Ana Altayca
AAnt	: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAS	: Asian and African Studies
ABAW	: Abhandlungen der Berliner akademie der Wissenchaften
ABD	: Ana bilim dalı
Abl.	: Ablatif
AcOr	: Acta Orientalia
AECO	: Archicum Eoropae Centro-Orientalis
AEGM	: Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü
AEMAe	: Archivum Eurasiae Medii Aevi
age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
agy.	: Adı geçen yayın
AH	: Atebetü'l-Hakayık
AISON	: Annali dell'İstituto Superiore Orientale di Napoli
AKDTYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AL	: Archivum Linguisticum
ALH	: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
Alm.	: Almanca
Alt. Gr.	: Altürkische Grammatic
AM	: Asia Major
AO	: Archiv Orientalni
AO	: Archivum Ottomanicum
AOH	: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
APAW	: Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
Ar.	: Arapça
ARA	: Anadolu ve Rumeli Ağızları
ArOr	: Archiv Orientální
ASAL	: American Studies in Altaic Linguistics
AT	: Ana Türkçe
AY	: Altun Yaruk
AYB	: Azerbaycan Yurt Bilgisi
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
bağ.	: Bağlaç

Balk E : Balkansko Ezikoznanie/Linguistique Balkanique
BALM : Bolletino dell' Atlante Linguistico Mediterraneo
BALTAM : Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi
BBAW : BBAW-Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften
BD : Bilim dalı
Belleten : Türk Tarih Kurumu Belleten
BIFR : Institutul de Filologie Română "Alexandru Philippide"
BiOr : Bibliotheca Orientalis
BK : Bilge Kağan
bk. : Bakınız
BOH : Bibliotheca Orientalis Hungarica
Böl.: : Bölüm
bs.: : Baskı, basım
BSL : Bulletin de la Société de linguistique de Paris
BSOAS : Bulletin of the Schooll of Oriental and African Studies
BSOS : Bulletin of the Schooll of Oriental Studies
Bşk. : Başkurtça/Başkurt Türkçesi
BTT : Berliner Turfantexte
Bulg: : Bulgarca
BZ : Byzantinische Zeitschrift
C. : Cümle
C: : Cilt
CAJ : Central Asiatic Journal
CC : Codex Cumanicus
CDU : Cümle dışı unsur
CTD : Compendium of the Turkic Dialects
Çağ. : Çağatayca/Çağatay Türkçesi
çev. : Çeviren
Çuv. : Çuvaşça/Çuvaş Türkçesi
DAMAK : Daimi Milletlerarası Altayistler Konferansı
DAn : Doklady Akademii Nauk SSSR
db. : Dil bilgisi
Der İslam : Zeitschrift für Geschichte und Kültür des İslamischen Orients
dil b. : Dil bilimi
diy. : Diyalekt
DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk
DLZ : Deutsche Literaturzeitung

drl: : Derleyen
DS : Derleme Sözlüğü
DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DTCFD : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
DTS : Drevnetyurkskiy Slovar
dzl. : Düzenleyen
e. : Edat
EAT : Eski Anadolu Türkçesi
Ed. F. : Edebiyat Fakültesi
ed. : 1. Edebiyat, 2. Editör
EDPT : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EFTDED : (İ.Ü.) Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
EI : Encyclopédie de l'Islam
Ens. : Enstitü, enstitüsü
EO : Etnografiçeskoe Obozrenie
Erm. K. : Ermeni Kıpçakçası
Erm. : Ermenice
ESK : Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből
ESTY : Etimologiçeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov
ET : Eski Türkçe
ETŞ : Eski Türk Şiiri
ETT : Eski Türkiye Türkçesi
EV : Epigrafika Vostoka
f. : Fiil
Fak. : Fakülte
Far. : Farsça
fil. : Filoloji
FO : Folia Orientalia
Fr. : Fransızca
FUF : Finnisch-ugrischen Forschungen
Gag. : Gagavuzca/Gagavuz Türkçesi
GMS : Gibb Memorial Series
gn. : Genel
Gr. : Grekçe
gr. : Gramer
GT : Genel Türkçe
H : Hicrî
Hak. : Hakasça/Hakas Türkçesi

haz.	: Hazırlayan
HBH	: Halk Bilgisi Haberleri (İstanbul)
HED	: Halk Evleri Dergisi (Ankara)
HJAS	: Harvard Journal of Asiatic Studies
hlk.	: Halk ağzı
Hot.	: Hotence
HÜTAD	: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
IB	: Irk Bitig
ICANAS	: International Congress of Asian and North African Studies
IJSL	: International Journal of the Sociology of Language
IPA	: International Phonetic Alphabet
İ.Ö.	: İsa'dan önce
İ.S.	: İsa'dan sonra
İA	: 1. İslam Ansiklopedisi, 2. İlmi Araştırmalar
İAN	: İzvestiya Akademii Nauk
İbr.	: İbranice
İKÖ	: İslam Konferans Örgütü
İLESAM	: Türkiye İlim ve Edebiyat Eserleri Sahipleri Meslek Birliği
İng.	: İngilizce
İOAİE	: İzvestiya Obşçestva arxeologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete
İRKSA	: İzvestiya Russkogo Komiteta dlya izuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii v istoriçeskom, arxeologiçeskom, lingvistiçeskom i etnografiçeskom otnoşeniyah
is.	: İsim
İsp.	: İspanyolca
İt.	: İtalyanca
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
JA	: Journal Asiatique
JAOS	: Journal of American Oriental Society
Jap.	: Japonca
JaSb	: Jafetičeskij Sbornik
JMNP	: Journal Ministertsva Narodnago Prosveşçeniya
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society
JSFOu	: Journal de la Société Finno-Ougrienne
JTS	: Journal of Turkish Studies
Kaz.	: Kazakça/ Kazak Türkçesi
KB	: 1. Kuzeybatı, 2. Kültür Bakanlığı
KcsA	: Körösi Csoma-Archivum

KD : Kuzeydoğu
KE : Kısasü'l-Enbiya
Kırg. : Kırgızca/Kırgız Türkçesi
Kkp. : Karakalpakça/Karakalpak Türkçesi
KM : Kâşgarlı Mahmud
Kom. : Komisyon
Krç.-Blk. : Karaçay-Balkar Türkçesi
krş. : Karşılaştırınız
KSİNA : Kratkie soobščenija İnstituta narodov Azi AN SSSR
KSz : Keleti Szemle (Revue Orientalé)
KT : Köl Tiğin
KTLS : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
Kum. : Kumukça/Kumuk Türkçesi
Lat. : Latince
LB : Linguistique Balkanique
M Ny : Magyar Nyelev
M : Miladî
Mac. : Macarca
MB : Merkez-Batı
MD : Merkez-Doğu
mec. : Mecaz
MF : Makedonski Folklor
MIO : Mitteilungen des Instituts für Orientforschung
MK : Milli Kültür
MKB : Millî Kütüphane Başkanlığı
MNyTK : A Magyar Niyelvtudományi Társaság Kiadványai
MNyTKk : A Magyar Niyelvtudományi Kézikönyve
MO : Le Monde Oriental
MOG : Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte
Moğ. : Moğolca
MÖ : Milattan önce
MS : Milattan sonra
MSFOu : Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MSOS : Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen
MTA : I. OK – A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának közleményei
MTAD : Modern Türklük Araştırmaları Dergisi
MTK : Millî Türkoloji Kongresi/Milletlerarası Türkoloji Kongresi
NAA : Narody Azii i Afriki

NF : Nehcü'l-Ferâdis
NM : Neuphilologische Mitteilungen
No. : Numara
Nog. . Nogayca/Nogay Türkçesi
NyK : Nyelvtudományi Közlemények
NytudÉrt : Nyelvtudományi Értekezések
OLZ : Orientalische Literaturzeitung
OM : Oriente Moderno
Orh. T. : Orhun Türkçesi
Oriens : Milletler Arası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası/Journal of the International Society for Oriental Research
Osm. : Osmanlıca/ Osmanlı Türkçesi
OT : Orta Türkçe
OZ : Ostasiatische Zeitung
Ö : Özne
öl. : Ölüm tarihi
ör. : Örnek
öz. : Özel
Özb. : Özbekçe/Özbek Türkçesi
PBOS : The Polish Bulletin of Oriental Studies
ped. : Pedagoji
PhTF : Philologiae Turcicae Fundamenta
PIAC : Permanent International Altaistic Conference
PKJIF : Prilozi za književnost, jezik istoriju i folklor
PO : Przeglad Orientalistyczny
POF : Prilozi za orijentalnu filologiju
Port. : Portekizce
RÉSEE : Revue des Études Sud-Est-Européennes
RHAs : Revue hittite et asianique
RIÉB : Revue Internationale des Études Balkaniques
RO : Rocznik Orientalistyezny
RP : Revoljucija i pis'mennost'
RRLing : Revue Roumaine de Linguistique
RO : Rocznik Slavistyczny
RSO : Rivista degli Studi Orientali
Rum. : Rumca
Rus. : Rusça
S : Sayı
s. : Sayfa

Sam. : Samoyetçe
Sans. : Sanskritçe
SAO : Studia et Acta Orientalia
sat. : Satır
SBAW : Sitzungberichte der Berliner Akademie der Wissenchaften
SCauc : Studia Caucasica
SCL : Studii şi Cercetări Lingvistice
SÊ : Sovetskaja Êtnografija
sf. : Sıfat
SK : Seminarium Kondakovianum
Sl. : Slavca
SPAW : Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
Srp. : Sırpça
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
SSlav : Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
ST : Sovyetskaya Tyurkologiya
StO : Studia Orientalia
süt. : Sütun
SV : Sovetskoe Vostokovedenie
T. : 1. Türkçe, 2. Tonyukuk
TAED : Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
Tar. : Tarançi ağzı
tar. : Tarih
Tat. : Tatarca/Tatar Türkçesi
TBAD : Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TD : Türk Dili Dergisi
TDA : Türk Dilleri Araştırmaları
TDAD : Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDAY-B : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDB : Türk Dili-Belleten
TDBU : Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler.
TDDED : Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi
TDEA : Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
TDED : Türk Dili Edebiyatı Dergisi
TDEHA : Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar
TDEK : Türk Dünyası El Kitabı

TDİD : Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
TDK : Türk Dil Kurumu
TDTD : Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED : Türk Etnografya Dergisi
TEKE : Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi
TF : Türk Folkloru
TFA : Türk Folklor Araştırmaları (İstanbul)
TFAY : Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı
THİTM : Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
THKA : Türk Halk Kültürü Araştırmaları
Tib. : Tibetçe
TK : Türk Kültürü Dergisi
TKA : Türk Kültürü Araştırmaları
TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TL : Turkic Languages
TM : Türkiyat Mecmuası
TMEN : Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen
Toh. : Toharca
TÖMER : Türkçe Öğretim Merkezi
TP : T'oung-Pao
Trkm. : Türkmence
TS : 1. Tarama Sözlüğü. 2. Turkish Studies
TSb : Tyurkologiçeskie Sbornik
TT : Türkiye Türkçesi
TTA : Türkiye Türkçesi Ağızları
TTK Belleten : Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi
TTK : Türk Tarih Kurumu
TTT : Turkisch Turfantexte
Tung. : Tunguzca
Tuv. : Tuvaca/Tuva Türkçesi
TÜBA : Türkiye Bilimler Akademisi
TÜBAR : Türklük Bilimi Araştırmaları
TÜBİTAK : Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu
Türkbilig : Türkoloji Araştırmaları Dergisi
TY : Türk Yurdu
U : Unvan
UAB : Ural-Altaische Bibliothek
UAJb : Ural Altaische Jahrbücher

UBAM : Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi
UBOK : Uluslararası Bilimsel Organizasyon Konseyi
UBTDK : Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı
UDDTS : Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu
UJb : Ungarische Jahrbücher
UTDK : Uluslararası Türk Dili Kongresi/Kurultayı
UTEK : Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi
UYB : Uluslararası Yazarlar Birliği
Uyg. : Uygurca/ Uygur Türkçesi
UZIV : Učenye zapiski Instituta vostokovedenija
Uzm. : Uzman
ÜLKÜ : Ülkü, Halkevleri Mecmuası
ünl. : Ünlem
vb. : Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd. : Ve devamı ve diğerleri
VEWT : Versuch eines Etymologischen Wörterbuches der Türksprachen
VJa : Voprosy Jazykoznanija
vs. : Vesaire
WI : Die Welt des Islams
WZKM : Wiener Zeitschrift für Die kunde des Morgenlandes
WZUH : Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität
Y. : Yüklem
y.b. : Yeni baskı/sı
Yak. : Yakutça
YC. : Yan Cümle
YEE : Yunus Emre Enstitüsü
YTS : Yeni Tarama Sözlüğü
Yun. : Yunanca
YUyg. : Yeni Uygurca/Yeni Uygur Türkçesi
yy. : Yüzyıl
ZBalk : Zeitschrift für Balkanologie
Z. : Zarf
ZA : Zentralblatt für Anthropologie
ZAS : Zentralasiatische Studien
ZDMG : Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
zf. : Zarf

ZFwT	: Zeitschrift für die Welt der Türken
ZKV	: Zapiski Kollegii vostokovedov pri Aziatskom muzee Akademii nauk SSSR
zm	: Zamir
ŽS	: Živaja Starina
ZSIPh	: Zeitschrift für Slavische Philologie
ZT.	: Zarf Tümleci
ZVORAO	: Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologiçeskago Obşçestva

TÜRKLÜK BİLİMİNDE KULLANILAN İŞARETLER

İŞARETLER	ANLAMLARI/GÖREVLERİ
-	**1.** Kendinden önceki sözcüğün fiil olduğunu gösterir. **2.** Arapça ve Farsça sözcüklerde ön ekleri ayırmada kullanılır. **3.** Arapça ve Farsça tamlamalarda tamlama ekini ayırmada kullanılır. **4.** Sözlükte ek alma durumunu gösterir. **5.** Ünlünün üzerine konursa uzunluğu gösterir. **6.** Özellikten önce veya tablolarda yok anlamındadır. **7.** Şiir ölçüsünde uzun (kapalı) heceyi gösterir. **8.** Satır sonunda hece bölmede kullanılır. **9.** Cümle içinde ara sözü göstermek için kullanılır. **10.** Ünsüzün altında orta damak ünsüzünü gösterir. (k̲óz) **11.**Ünsüzün altında ara sesi gösterir. (b̲ b-v arası) **12.** Bazı ünsüzlerin altında peltekliği gösterir. TDK "peltek z" z̲, IPA "tonlu, dil ucu, dişler arası, sızıcı đ. **13.** ī: Kapalı, orta düz ı-i (í) arası ses. **14.** IPA'nın J, g, D, u harflerinin üzerinde kullanılır. **15.** g ünsüzünde içinde çizgi, boğaz g'si **16.** Bir cümlenin içinde yer alan ara cümlenin başına ve sonuna konur. **17.** Süreksiz ünsüzler altında yarı sızıcılık işareti.
+	**1.** Kendinden önceki sözcüğün isim olduğunu gösterir. **2.** Özellikten önce veya tablolarda var anlamında. **3.** Sözcük birleşmesini gösterir.
±	**1.** Olabilen özellik, kısıtlı. **2.** Kökteş sözcükleri (hem fiil hem isim kökünü) gösterir.

...-...+...	x+y ögelerine art zamanlı olarak ayrılmış bütünlük.
x	Zıt anlamlı sözcükler arasına konur.
	Göçüşme; (anastrofy "tersine çevirme") *çök- x göç-*.
=	Birimlerin ve anlamın denk olduğunu gösterir.
≠	*x, y*'ye karşıttır
	İç ses düşmesi. ğ≠l: *oğ**u**l* > *oğlu*
≅	*x, y* ile yaklaşık eşdeğerdir.
≡	*x, y* ile tam eşdeğerdir.
	1. Nöbetleşme (alternasyon), her ikisi de geçerlidir.
	2. Eski Türkçe ñ (ny) sesi için kullanılır.
~	**3**. Damak n'si (ŋ) için kullanılır.
	4. Ünlüler üzerinde genizlik işareti
	5. Kelime öbeği içinde bulunan kelime öbeği.
≈	Çift dilde:
	1.*x,y* olarak kabul edilebilir.
	2.Yakın anlamlılık.
∩	Kesişim:
	Ortak elemanlar.
∪	Birleşim:
	A (d, c) ∪ B (e, i)= (d, c, e, i).
#	Numara işareti:
	1. Sözcük sonu ya da başı.
	2. Kelime tabanı incelemesi.
Δ	Öbek belirtisi.
Σ	i = 1'den n'ye kadar x'lerin toplamı
Π	i = 1'den n'ye kadar x'lerin çarpımı
Δ	Altı çizgili delta:
	x, y'ye karşılıktır; *x, y* ile temsil edilir.
ʃ	"Ş" sesi, IPA.
((x y) z)	*x* ve *y* birleşimiyle *z*'nin 2. sıradan anlam bloğu olması.

1. Cümlenin sonuna konur.
2. Hece arası.
3. Şiir ölçüsünde kısa hece.
4. Fonetik im.
5. Kaynak metnin sayfası [] işareti içinde, satırı ise noktadan sonra yazılır; [11.07] gibi.
6. TDK “ ’ “ şi’ir, IPA [ʃi.ir] şiir
Metin çevirisinde belirsiz sayıda eksik işareti gösterir.

—.....— Metinde artık anlatım.

(.....) **1.** Metinde ikincil adlandırma.
2. Açıklama metni

: **1.** IPA’da uzun ünlüyü gösterir; ^: “uzun a, ā”.
2. Zıtlık ifade eder.

‘’ Tırnak içinde kullanılır.

“““ Bir alıntıdır.

‹‹ ›› 1 Kavram bildirir.
2. Transliterasyon; (*örn.* “ل+” ‘+l[e]r’ «çokluk eki»).

' **1.** Çekim ekini ayırır.
2. Arapça tamlamada kullanılır.

' **3.** Vurgulu heceyi gösterir. (Hecenin üstünde)
Alttan kesme:
IPA ikincil vurgu.

? **1.** Birimin kuşkulu olması.
2. İşaretin tersi ı-u arası ünlü.
3. Nokta yerine altı çizgili soru işareti ˸; IPA’da tonsuz gırtlak, patlamalı (TDK ‘) ses.

[ʔ] Patlamalı gırtlak ünsüz.

/ʔ/ Patlamalı gırtlak ünsüzü.

[] **1.** Metinde tamiri.
2. Derleme sözlüğünde sözcüğün değişik şekli.
3. Fonetik transkripsiyon. Biçim birimleri gösterir.
4. Alt ses birimi gösterir.

	5. İçinde yazılan imler fiziksel sesleri anlatır; ses birim değil, birer sestir.
	6. Kaynak metnin sayfası bu [] işareti içinde gösterilir.
[...]	Metinde atlanmış kısım.
^	**1.** İmlada üstüne konulduğu ünlüden önceki ünsüzün ince telaffuzu; *kâr, tezgâh, Halûk* gibi.
	2. Nispet i'si, *askerî (okul).*
	3. *Kar* ve *kâr* gibi örneklerde anlamı ayırt eder.
	4. Eski metinlerin transkripsiyonunda uzun ünlüyü gösterir.
<	İşaretin açık tarafı gelişmenin önceki şeklini gösterir.
>	**1.** "Olur" anlamında.
	2. Devrik metnin düz cümleyle yazımı.
	3. İşaretin açık tarafı gelişmenin önceki şeklini gösterir.
<<	Birden fazla ses olayı.
< >	Nadiren tamir ve eklemeleri gösterir.
/	**1.** Kök ünlüsünden sonraki ünsüzü gösterir.
	2. Ve, veya anlamında ses, ek ve sözcük arasına konur.
	3. Şiir ölçüsünde ayak ve tef'ileleri gösterir.
	4. Temel ve yardımcı cümle ayracı.
//	x, y'ye karşıdır.
/.../	**1.** Fonolojik transkripsiyon. Ses birimlerini içine alır.
	2. Tamlayıcı biçim birimleri içine alır.
//...//	1.Ton grubu.
	2. Bilgi birimi.
/......./	"y" ve "z", "x"in dizimsel bağlamı.
///	Metin çevirisinde zedelenmiş üç işaretin yerine konur.
...//...	Ögelerce eksizksiz, eksilti olabilecek bölge.
	1. Kelime, morfem sınırını gösterir.

|	**2.** Ritim çizgisi.
	3. Diş ünsüzü.
|.....|	"x", "y" ve "z", birbirleriyle sıra değiştiremezler.
||	**1.** Transkribe edilen metinle orijinal metni ayırır.
	2. Kāmūs-ı Türkī'de alt madde başlarını gösterir.
	3. IPA "ön avurt ünsüzü".
–	Uzun çizgi:
	Sözlükte sözün aidiyetini gösterir.
· _	Satır başlarında bulunan başlıkları ayırır.
*	**1.** Nazarî olarak düşünülen sözcüğü gösterir.
	2. Derleme sözlüğünde ilçeleri gösterir.
	3. Kabul edilemez sözü gösterir.
	4. Cümle unsuru olan kelime öbeği.
	Sağda tek yıldız:
*	**1.** Açıklayıcı nota bakmayı gösterir.
	2. Arapçadan alınma sözcük.
	3. Bir çalışmada yer almayan birimleri gösterir.
**	Sağda çift yıldız:
	Farsçadan alınma sözcük.
•	**1.** Madde imi.
	2. Kelime tür incelemesi, rakamın sağına konur.
	Yay ayraç:
()	**1.** İhtiyari sesi gösterir.
	2. Orijinal yazılmayan ünlüyü gösterir.
	3. Grup, öbek çekim ekini gösterir.
}	Kāmūs-ı Türkī'de madde başlarını gösterir.
{	Teklik ve çokluk fiil çekimleri tablosunu gösterir.
	1. Birçok sözcükten oluşan tek kavramı gösterir.
{}	**2.** Biçim birimleri gösterir.
	3. İncelenen cümle rakamı.
§	Paragraflara numara verilirse sayfa düzeni değişikliği.
	Metinde: aslındaki noktalama işaretleri
	Ünlü üzerinde açık ünlüyü gösterir (ä).

˛ **1.** Ünlü kuyruğu; ą, ę, ı̨. (Güzel h'nin harf çevrimi)
2. İşaretin tersi yarı yuvarlak, yuvarlağa yakın (IPA).
ʿ **1.** Arapça bu (ع) ünsüz sağa dönük olan bir işaretle gösterilir.
2. Gırtlak patlayıcısı, 'asker, 'acı...
3. 'g: g-c arası ünsüz
Hemze (ء). İşareti sola dönük gösterilir.
` **1.** Hecenin vurgulu olduğunu belirtir.
2. Düşen tonu gösterir.
1. Tiz vurguyu belirtir.
´ **2.** Kapalı e (é) ünlüsünü göstermede kullanılır.
3. a-e arası (á) ünlüyü gösterir.
4. Kalın ünlülerin üzerinde incelmeyi, yarı incelmeyi gösterir.
5. Ünsüzler üzerinde telaffuz noktasının daha öne kaydığını gösterir.
' Hecesel, tek vuruşlu (Hafif titrek)
´´ IPA Çok yüksek ton.
' Ön damaksıllaşma; sızıcı h " h' ": *geldih',*
1. Bağlama ünlüsü
o **2.** Ünlüler üzerinde yuvarlaklaşmayı gösterir.
3. Ünsüzler altında belirsizlik .
[c] Dil ucu
γ Art damaksıllaşmış.
j Ön damaksıllaşmış.
Altta iki nokta:
Eksik (elif, vav, ye'siz) yazılmış ünlüyü gösterir.
Üstten ulama:
1. Çift ünsüzleri, ligatürleri (nt) gösterir.
2. Kaynaşma; ng> ŋ gibi.
1. İkiz ünlüleri (diphtong) gösterir; Yak. ^{su} ^{oh} <*yōk.
˘ **2.** Ünlülerin üzerinde kısalık
3. Sızıcılık: hırıltılı h (ḫ).
̯ **1.** Dil alçaltılmış, yarı daralma işareti

	2. İşaretin tersi dilin yükselmesini gösterir (IPA).
ː	**1.** IPA : (-, ^) uzunluk. Parçalar üstü. Ünlüden sonra kullanılır.
	2. Sadece altta olursa yarı uzunluk işareti.
̯	Çok kısa
+	Dil ağzın önünde (kalın ünlünün yarı incelmesi).
ᵛ	**1.** c, ç, j, ş için *g, c, z, s*'nin üzerine konur.
	2. Ünlülerin de üzerine konur
	3. Tonlulaşmış/yarı tonlu
	4. Vav-ı ma'dûle; ḫāᵛçe "hoca" <Far.خواجه
→	**1.** Sözlükte madde başı.
	2. Derleme Sözlüğü'nde benzeri madde gösterilmiştir.
	3. Metnin düzeltilmesi teklif edilen şeklini gösterir.
↑	**4.** Gelişmeyi gösterir. d. *x, y* olarak çözümlenir. *x, y* ile "z" arasına girer veya arasında türer.
-›‹-	Göçüşmeyi gösterir, yer değiştirme.
→←	Büzüşmeyi gösterir; /tur–ur/ > /+dIr/.
↔	Öge, x ve y bölgeleri de dahil x ile y arasında yer alır.
<=	Değişmesi gereken daha önceki okuma şekli.
=>	Olur. (Yönü yukardan aşağıya da olabilir)
⇓	Küme öğesini yazmak için kullanılır.
⇔	*x* ve *y* kurallı olarak biri diğerine dönüşebilir.
=> = <=	Benzeşme. *x, y*'yi kendisine benzetir.
=> ≠ <=	Aykırılaşma, benzeşmezlik.
⟨◊⟩	*x, y*'ye örneksenmiştir; /kiçik/ > /küçük/ ⟨◊⟩ /büyük/.
⌋	IPA Aşırı uzunluk.
˥	IPA yüksek ton.
˧	IPA orta ton.
˩	IPA alt ton.
/|	IPA yükselme.
A	a ve e ünlüleri.
I	ı, i, u ve ü dar ünlüleri.

U	u ve ü dar-yuvarlak ünlüleri.
ə	e-a arası ses; açık e.
ε	Grek e'si, çok kapalı e
æ	Yarı açık e (ä).
+e-	İsimlerin yüklem olarak kullanılmasını sağlar.
-//+e	Buyurma, emir (-ø+ş).
o	*edimli* fiil: {/-**o**-/}; *edimsiz* fiil: {/-mA}.
Ö	Ö1 belirli *Ali geldi*, Ö2 belirsiz (bir tür zarf) *kuş* uç-.
Ø	Düşen veya fonksiyonu olan sıfır veya boş birim.
O	Orta heceyi gösterir.
U	İsimlerin önüne getirilen hitaplar.
Ü	Hitap, nida veya seslenme.
δ	İntel dental d (ḍ/> y/, z/, t/, r/: IPA đ; TDK ẕ ذ, ṭ ط, ż (ض).
γ	Sürekli g (ġ) ünsüzü; Orta Türkçe *yolġa> yola.*
b	Öb; *Ali, Ahmet, Fatma* bahçede geziniyorlardı.
ʹb	Boşluk / susma
b. +s	İsimden sıfat yapan ek; iyi+*ø,* tuz+*lu*, kış+*lık.*
c	İhtimal kuvvetlendirme eki (koşaç)
[+e-]-p	Er-> i-> ø- ve ol- fiilinin üzerine gelen sıfat-fiil ekleri.
+e- -g	Er-> i-> ø- ve ol- fiilinin üzerine gelen zarf-fiil ekleri.
+g	Keyfiyet (İng. gender) eril, dişil, yansız, vb. .
-g	Zarf-fiil; oku-*(y)up* an+la-*maø+dan* gibi.
+he	Ad durumları (case ending).
+iye	İyelik; {/+(I)m+Iz/} *ev+im+iz.*
k	Teklik (+tkl) ve çokluk (+çkl); */ev+//+o/, /ev+//+ler/.*
kpz	Fiilin zamana ve kişiye bağlı olarak yapılış tarzı.
-m	İsim-fiil (mastar/infinitif); *gel-me, gel-mek, gel-me-(y)iş,* Kuzey lehç. *kel-üw, kel-üü.*
p	Sıfat-fiil; *beğen-dik, geç-miş, kır-ıcı, oku-yan* vb.

s	a. -s+: Fiilden sıfat yapan ek; *bık-kın, yak-acak, yat-ay.*
+ş	Kişi - I iyelik, II zamir ve III emir-istek ekleri.
z	**1.** +z: İsimden sıfat yapan ek; *iyi+ø, iyi+ce, asl+en.* **2.** -z: Fiilden zarf-fiil yapma; *bak-a bak-a, çal-ıp çırp-a.* **3.** -z: Fiilden kalıcı isim; *diz-e, doğ-a, öt-e, sap-a.*
σ	Hece düğümü ve hece katı işareti.
α	Olabilen özellik
Ç	c-ç arası.
F	f-v arası.
K	k-g arası.
P	b-p arası.
S	s-z arası.
Ş	j-ş arası.
T	d-t arası ünsüzleri
β	IPA Tonlu, çift dudak sızıcısı, TDK çift dudak w (ڤ)
Θ	IPA Tonsuz dil ucu, dişler arası, sızıcı; TDK peltek s̲.
B	B (b) ve p dudak ünsüzlerini gösterir.
C	Ç (ç) ve c diş-arası ünsüzlerini gösterir.
D	D (d), t diş-kökü ünsüzlerini gösterir.
G	G (g), ğ, k ünsüzlerini gösterir.
L	L (l), d, n, t, z ünsüzlerini gösterir.
M	M (m), b, p dudak ünsüzlerini gösterir.
...B	... bloku veya takımı; ÜB *çocuklar,* [siz] buraya gelin.
C	Bir duygu, düşünce, oluş ve kılışı anlatan kelime grubu.
CDU	Yargı dışılık. Yükleme bağlanmayan biçim birimler.
...Ç	*CÇ, Sokakta top oynayan çocuklar, komşunun cam+ø+//+ı+n+ı kır-o //-o- d+ı+//+lar.*
F	Fiili gösterir.

...G	Ö(zne)G, N(e)s(ne)G, Y(ülkem)G,
H	İkilemeler.
HH	Aynı kelimenin tekrarı; *dura dura, bekleye bekleye.*
H≠H	Örnek: *yaz kış, gece gündüz, doğru yanlış* vb.
HF	Örnek: *alış veriş, bata çıka, bile bile, düşe kalka* vb.
K	Ünsüzü gösterir.
İ	İsmi gösterir
T	Tümleç: Z(arf)T, Y(er)T, V(asıta)T, S(ebep)T, Ş(art)T, DT.
V	Ünlüyü gösterir.
X	Parantez içerisinde (X) ünlüyü gösterir.
UG	Kişi adıyla bir unvan (akrabalık) adından kurulan öbek.
YC	Yan cümle, tamamlayıcı cümle.
Z	Zarf; (zaman, yer, belirsizlik, nicelik, nitelik).
ZT	Yüklemi zaman, tarz vb. bakımlardan belirginleştiren sözcük veya söz gruplarından oluşan tümleç.
Bğl	Bir dil öğesinin; içinde, değerini veya anlamını ortaya koyduğu, sözlü veya yazılı bütünlük.
Mtn	Anlatımın sözlü veya yazılı kısmı.
Drm	Anlatımın metin dışı olan ve metni anlamlı kılan kısmıdır.
İkG	Yabancı dil kurallarına göre oluşturulmuş dil birlikleri.
^{1}	Art (kalın) sesleri (ünlü ve ünsüz) gösterir.
^{2}	Önlü (ince) sesleri (ünlü ve ünsüz) gösterir.
B^{1}	b: e*b*, *b*e; (eb> ev).
B^{2}	B: a*b*, *b*a; (baş).
D^{1}	d: e*d*, *d*e; (edgü>> iyi).
D^{2}	D: a*d*, *d*a; (adak> ayak).
G^{1}	g: e*g*, *g*e; (egri > eğri).
G^{2}	G: a*g*, *g*a; (agır> ağır, değerli).
K^{1}	k: e*k*, *k*e; (eki> iki).
K^{2}	K: a*k*, *k*a; (kapıg> kapı).

L^1	l: e*l*, *l*e; (elig> el).
L^2	L: a*l*, *l*a; (al-p).
N^1	n: e*n*, *n*e; (in-).
N^2	N: a*n*, *n*a; (*a*n*d).
R^1	r: e*r*, *r*e; (er).
R^2	R: a*r*, *r*a; (ar-, 'aldat-.').
S^1	s: e*s*, *s*e; (süŋük 'mızrak').
S^2	S: a*s*, *s*a (sub 'su').
T^1	t: e*t*, *t*e; (tiz 'diz').
T^2	T: a*t*, *t*a (tag 'dağ').
Y^1	y: e*y*, *y*e; (yinçü 'inci').
Y^2	Y: a*y*, *y*a (yay).
F_1	Geçişsiz fiil.
F_2	Geçişli fiil.
M24	Belirtisiz isim tamlamalarının mastardan yapılmış niteleyeni. Örnek: *çayır+//+o biç-//-me+o* makina+//+sı.
N1	Özel ad
N2	Genel ad
Ns1	Belirtili nesne
Ns2	Belirtisiz nesne
I_2	Düz-dar ı-i ünlüleri.
l^2	EBT *l*, EDT ş: VB *cāl* 'yıl' (<**yāl2*) = Çuv. *śul* = GT *yāş*.
r^2	VB *cūr* (<**yūr*^{2}) = Çuv. *śir* = GT *yüz*
ṯ	Ön damak diş ünsüzleri.

SÖZLÜK

A a

Abakan Türkleri: Sayan dağlarından başlayarak *Kuzey Denizi*'ne doğru, *Yenisey Vadisi* boyunca uzanan bölgede yaşayan konar-göçer Türk boylarına verilen addır. Bu topluluklar zaman zaman, *Yenisey Kırgızları, Minusinsk Tatarları, Abakan Tatarları* gibi adlarla da anılmışlardır. *Kaş, Koybal, Sagay, Kamasin, Beltir, Şor, Kızılkaya, Aba, Kızıl, Tuba ve Küerik* gibi boylar genellikle *Abakan Türkleri* olarak adlandırılırlar. Abakan Türkleri, Tıva ve Hakasları oluşturan topluluklardır.

Abakan grubu: bk. Z alt grubu

Abakan veya Hakas grubu: *Orta Güney Sibir* lehçeleri de denir. Abakan-Sagay, Beltir, Kaça, Koybal, Kızıl, Şor, Çulım Türkçeleri. Karakteristik ses özellikleri; ç > s, ş > s (Şorca hariç), y- > ç-, y- > n- (kelimenin sonunda ise bir nazal takip eder), kaynaştırıcı ünsüz titreşir veya çift söylenir, -ğ > g (lıg); b- > p, b- / m-

Abidarma: Eski Uygur Türkçesinde Burkancılığın metafizik yönünü işleyen eserlerdir. Abidarmalar, Türkçenin Eski Uygurlar döneminde zengin bir bilim ve felsefe dili olduğunu gösteren önemli metinlerdir.

Abhidharma: bk. Abidarma

Açıktaş yazıtı: bk. Talas Çubuğu

Adbilim: 1.Özel adları kökenleri, yapıları, gelişmeleri, dil ve kültür özellikleri bakımından inceleyen bilim dalıdır. Onomastique. Ad bilimin, kişi adları, yer adları (yerleşim birimi adları) ve çeşitli çoğrafi adlar başta olmak üzere çok sayıda alt dalı vardır. (su; '*akarsu, göl, dere, nehir, çeşme* vb', dağ, dere, tepe, ova, düzlük, geçit adları gibi) 2. Genel anlamda dilde yer alan ad soylu kelimeleri çeşitli yönlerden inceleyen bilim koludur.

Adak grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifinde söz içi ve sonunda yer alan ***-d-*** / ***-d*** sesini ***-d-*** / ***-d*** olarak devam ettiren gruptur. Bu grubun temel temsilcisi Tıva Türkçesi yazı dili ile Karagas/Tofa ağzıdır. (a***d***ak > adak)

Âdî lisân: Halk dili, doğal dil. Bazı Tanzimat yazarlarının "halk dili, doğal dil, günlük dil" anlamında kullandıkları bir terimdir.

Afgan Türkistanı: bk. Güney Türkistan

Afşar: bk. Avşar

Ağıt: Ölüm başta olmak üzere, üzücü olaylar karşısında duyulan hisleri dile getirmek için yazılan yahut söylenen manzumelerdir. Ağıt'ın Klasik edebiyatımızdaki karşılığı "*mersiye*"dir. Eski Türkçe'de aynı kavram için "*sagu*" terimi kullanılmıştır.

Ağıt yakmak: Ağıt söylemek; kendine özgü bir melodisi ve makamı olan manzumeyi terennüm etmektir.

Ağıtçı: Ağıt söyleyen, ağıt yakan kişidir.

Ağız: Bir dil alanı içinde yer alan farklı konuşma biçimlerinden her biri. Her Türk yazı dilinin kendine özgü ağızları vardır.

Ağız atlası: Bir dil alanı içinde bulunan farklı konuşma biçimlerinin coğrafî dağılımını gösteren atlaslardır. Türk dünyasında Azerbaycan, Tataristan, Türkmenistan, Çuvaşistan, Kırgızistan gibi ülkelerin ağız atlasları hazırlanmıştır. Azerbaycan Dilcilik Enstitüsünün 1958 yılında hazırlanmaya başlayıp 17 yılda tamamladığı "*Azerbaycan Diyalektoloji Atlası*" Türk dünyasında tamamlanan ilk ağız atlası olma özelliğine sahiptir.

Ağız bölgesi: Bir dil varyantının genel alanını ya da bir dil varyantı içinde yer alan küçük alt grubun yaşadığı alanı ifade eder. Batı grubu ağızları ya da üçüncü alt grup gibi.

Ağız coğrafyası: Bir dil alanı içinde bulunan farklı özelliklere sahip varyantın yaşadığı ve yayıldığı fiziki alan.

Ağız sözlüğü: Sözlü dil varyantlarına ait söz varlığını içeren sözlük. (Derleme Sözlüğü, Elazığ Yöresi Söz Varlığı)

Ağız tasnifi: Konuşma dillerinin, diğer bir ifadeyle çeşitli ağızların benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılmasıdır. Ağız tasniflerinde ses özellikleri ya da genel anlamda dil özellikleri, coğrafî yönler, coğrafî adlar, yerleşim birimi adları, kavim, boy adları kullanılır.

Ahıska Türkleri: Türkiye ile Gürcistan arasında, Gürcistan sınırları içinde Mesheti/Meshetiya veya Ahıska adı verilen bölgede yaşayan Müslüman Türklerdir. Türkiye'nin Kars, Ardahan yöresi ağızları ile Azerbaycan Türkçesine yakın bir ağız konuşurlar. 1944 yılında Stalin tarafından Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a sürülmüşlerdir. Ahıska Türkleri bugün eski Sovyetler Birliği coğrafyasındaki ülkelerde (Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan, Ukrayna, Rusya) ve Türkiye'nin değişik

bölgelerinde dağınık olarak yaşamaktadırlar. Kesin olarak bilinmemekle birlikte nüfuslarının 350.000-400.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Ak Burhan: bk. Ak din

Ak din: *Ak Yang, Ak Jang* veya *Burhanizm/ Ak Burhan* olarak da adlandırılan, 1904-1930 yılları arasında Altay bölgesinde ortaya çıkan ve Rus yayılmacılığına, Rus sömürgeciligine karşı mücadele eden dinsel bir harekettir. Ak din, eski Türk inancı *"Kök Teŋri"* veya *"Teŋricilik"* temelleri üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla ulusal bir karakteri vardır. Sovyet yönetimi bu hareketi şiddet kullanarak, katliamlar yaparak yok etmiştir.

Ak Kam: Eski Türklerde, iyi ruhlarla iletişime geçtiğine inanılan Kam, Şaman.

Ak Yang: bk. Ak din

Akademik Oryantalizm: Genel Doğu bilimi çalışmaları içerisinde bilimsel yöntem ve akademik amaçlarla yapılan çalışmalara verilen addır. Akademik Oryantalizm, Türkolojinin bir bilim dalı olarak gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Akın: Kırgız, Kazak, Özbeklerde ozan, halk şâiri, saz şâiri.

Akraba diller: Aynı kökenden gelen ve aralarında ses, yapı, söz dizimi, söz varlığı ve vurgu bakımından benzerlikler bulunan diller akraba dillerdir. Örnek: Altay dilleri ailesine ait oldukları birçok dil bilimci tarafından kabul edilen Türkçe-Moğolca-Mançu-Tunguzca-Korece ve Japonca akraba dillerdir.

Akrabalık adları: Akrabalık durumunu gösteren adlar. Aralarında kan bağı bulunan diğer bir ifadeyle aralarında genetik yakınlık bulunan kişilerin birbirlerine göre durumunu, yakınlığını gösteren adlar. Türkçe ve diğer Altay dilleri akrabalık adları bakımından zengindir. Aynı zamanda Altay dillerindeki akrabalık adlarının önemli bir bölümü ortaktır.

Aktarma: Yazılı ya da sözlü bir metni bir lehçeden diğer bir lehçeye dönüştürme, uyarlama; çevirme. Aktarma terimi genel anlamda hem alfabe hem de dil olarak dönüştürmeyi ifade eder. Metinler bir Türk yazı dilinden diğer Türk yazı diline aktarılır.

Alayuntlu: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Dağ Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Alfabe: Alfabe, bir dilin seslerini temsil eden işaretler sistemidir. Türklerin kullandığı ilk alfabe, 38 işaretli *Türk/Köktürk* alfabesidir.

Alfabe aktarımı: Başka bir alfabeyle yazılan kaynak dilin veya lehçenin metnini hedef dilin veya lehçenin alfabesine dönüştürmek demektir. Alfabe aktarımında sadece alfabe değişir, metnin dili

aynı kalır. Farklı alfabelerle yazılan tarihî ve çağdaş Türk yazı dilleri arasında bu tür akatarımlar yapılır.

Alfabe dışı: Herhangi bir dil için kullanılan alfabede yer almayan işaret veya alfabede karşılığı bulunmayan ses.

Alfabetik sıra: Herhangi bir bilgiyi, herhangi bir dil malzemesini alfabetik sıraya göre A'dan Z'ye doğru sıralamaktır. Ansiklopedi maddeleri, sözlük maddeleri, dizinler, kütüphane fişleri, kataloglar, bibliyografya, herhangi bir metnin alt başlıkları ve benzeri çalışmalar genellikle alfabetik olarak sıralanırlar.

Algış bitigi: bk. Alkış bitigi

Alıntı: 1. Başka bir kaynaktan, başka bir dilden alınmış olan. Kod kopyalama. 2. Başka bir kişiye ya da metne ait bilginin şu ya da bu ölçüde alınarak başka bir metnin içine katılmasıdır. Bu tür alıntılar genellikle tırnak içinde gösterilir ve alınan kaynak mutlaka belirtilir.

Alıntı kelime: Başka dillerden alınan kelimelere, sözlere alıntı kelime veya alıntı söz, sözcük denir. Türk dilinde, çeşitli dillerden alınan çok sayıda alıntı kelime bulunmaktadır.

Alıntı söz: bk. Alıntı kelime

Alıntı sözcük: bk. Alıntı kelime

Ali Şir Nevâyî: 1441 yılında Herat'ta doğan Ali Şir Nevâyî, Çağatay Türkçesinin ve Çağatay edebiyatının en önemli temsilcisidir. Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşıdır. Onunla birlikte eğitim almıştır. Hüseyin Baykara 1469 yılında Horasan tahtına oturunca Nevâyî yakın arkadaşı ve dostu olarak Baykara'nın yanında yer almış; mühürdarlığını yapmış, Divan Beyi görevini üstlenmiştir.

Nevâyî'nin bir bölümü manzum bir bölümü mensur olmak üzere toplam 29 eseri vardır. Farsça Dîvânında Fanî mahlasını kullanan Nevâyî'nin diğer eserlerini konularına göre şöyle sınıflandırmak mümkündür. Divanlar (5 adet), Hamse (5 mesnevi), Tezkireler (2 adet), Dil ve edebiyat eserleri (3 adet), Dini-ahlaki eserler (6 adet), Tarihî eserler (3 adet), Biyografik eserler (3 adet) Belgeler (2 adet)

Nevâyî'nin, Türkçe ile Farsçayı karşılaştırdığı ve Türkçenin Farsçadan üstün olduğu sonucuna vardığı, *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eseri, Türk dili ve özellikle Türklük bilimi tarihi bakımından özel bir yere ve öneme sahiptir.

Ali Şir Nevâyî 1501 yılında doğduğu şehir olan Herat'ta ölmüştür.

Âlî dil: Üst dil, süslü, ağır dil. Tanzimat aydınları ve yazarları tarafından kullanılan bir terimdir.

Âlî lisân: bk. Âlî dil

Alkaevli: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Gün Han'a dayanan, Oğuzların Bozok kolundan bir boydur.

Alkış: Dua, övgü, alkış.

Alkış bitigi: 1. Dua, övgü kitabı 2. 1618 yılında, Gregoryan Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eser.

Alman Türkolojisi: Alman Türkolojisi terimi, Almanya'da yapılan Türkoloji çalışmalarını; bilimsel birikimi ve anlayışı ifade eder.

Almanya Türkoloji çalışmalarının öncü ülkelerinden biridir. Daha Osmanlı devletinde Türkoloji kavramı ve kurumları yokken, Almanya'da 19. yüzyıldan itibaren Türkoloji önemsenen bir çalışma alanı olmuştur. Avrupa'da Joseph Freiherr von Hammer Purgstall'ın 19. yüzyılda kurumsallaştırdığı Türklük araştırmaları kısa süre içinde hızlı bir gelişme göstermiş ve yaygınlaşmıştır. Almanya'da Türkoloji çalışmaları, *"Doğu bilimleri, İslami bilimler, Orta Asya Araştırmaları, Diller ve Kültürler"* gibi alanların içinde yer aldığı gibi bağımsız olarak da yapılmıştır.

Berlin'de 1838 yılından itibaren Wilhelm Scott, *Friedrich Wilhelm Üniversitesinin* Sinoloji-Altayistik alanı içinde Türk dilleri hakkında araştırmalar yapmıştır. Daha sonra Almanya'da Alman asıllı olan ve olmayan çok sayıda Türkolog, Türkolojinin değişik alanlarında önemli çalışmalar yapmıştır ve yapmaktadır: Karl Foy, Friedrich Giese, Willy Bang-Kauf, Albert von Lecoq, Karl Heinrich Menges, Wilhelm Schott, Annemarie Schimmel, Georg Jacob, Annemarie von Gabain, Gerhard Doerfer, Carl Brockelmann, Peter Zieme, Josef Markwart, Wolfgang Schalipp, Gotthard Jaschke, Hendrik Boeschoten, Claus Schönig gibi önemli isimler bu çalışmaları devam ettirmişlerdir.

Almanya'da Türkoloji çalışmaları günümüzde; Gieesen'deki *Doğubilimleri Enstitüsünde* Prof. Dr. Angelika Hartmann, Prof. Dr. Mark Kirchner; Freiburg'da Prof. Dr. Werner Ende, Prof. Dr. Ulrich Rebstock, Prof. Dr. Jens-Peter Laut; Frankfurt Main'da (*Orientalische Sprach und Kulturwissenschaft-Turkologie*) Prof. Dr. Hans Daiber, Prof. Dr. Marcel Erdal; Bonn'da (*Seminar für Orientalische Sprachen*) Prof. Dr. Werner Schmucker, Dr. Hedda Reind-Kiel; Bochum'da (*Osmanisch-türkische Geschichte*) Prof. Dr. Fikret Adanır, Prof. Dr. Kamran Ekbal; Bamberg'de (*Fakultet für Sprach und Literaturwissenschaft Turkologie-Osmanisch*) Prof. Dr. Klaus Kreiser, Prof. Dr. Semih Tezcan; Göttingen'de Prof. Dr. Milan Adamovic ve Prof. Dr. Klaus Röhrborn; Münih'te (*Ludwig Maximilians Üniv.*) de Prof. Dr. Suraiya Faroqhi ve Prof. Dr. Hans Georg Majer gibi bilim insanlarının çabaları ve çalışmalarıyla sürmektedir.

Almanya'daki Türkolojinin başlıca araştırma alanlarını şöyle özetlemek mümkündür: Türk

halklarının dilleri, dil politikaları, Eski Türkçe, Turfan Metinleri Koleksiyonu, Türkiye Türkçesi / Osmanlı Türkçesi, Sibirya Türk topluluklarının kültürleri ve dilleri, Eski Bulgar Türkçesi, Türkçe-Moğolca ilişkisi, Türkmen Türkçesi, Çuvaş Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Tatar Türkçesi, Gagavuz kültürü, Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi, Osmanlı kültürü, 1950 sonrası Türk edebiyatı vb.

Alp: Kuvvetli, gayretli, savaşçı, yiğit gibi anlamları vardır. Halk kahramanlık destanlarında yiğitlerin sıfatıdır. Orhun-Yenisy yazıtlarından itibaren Türk boylarında kullanılan bir unvandır.

Alp tipi: Türk milletinin, cesaret, kahramanlık, yiğitlik, atılganlık gibi tarihî-mitolojik ruhunu temsil eden bir tiptir.

Alpamış destanı: Eski Oğuz destanlarından olup 16. yüzyılda şekillenmiştir. Türk boyları arasında yaygın olarak bilinen ve anlatılan destanların başında gelir. On altı kavmin birleşmesinden oluşan Kongrat kabilesinin hayatını anlatır. İlk kez 1939 yılında Bahşılardan derlenmiştir.

Altay: Altay, hem dağ, yer adı hem de bir Türk topluluğunun adı olarak kullanılmaktadır. Altay adının yapısı ve kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır: A. Humboldt'a göre Altay adı Çince *"Kin-Şa ŋ"* ve Moğolca *"Altan oola"* (Altın Dağ) ile ilgilidir.

V. V. Radloff, Altay adının *"alt"*, E. M. Murzaev ise *"al"* (yüksek) kökünden, G. K. Konkaşpaev ise, *"altın bulunan yer"* anlamındaki Moğolca sözcükten türediğini kabul ederler. Kimi araştırmacılara göre de, Altay adı *"al"* (yüksek) ve *"tay"* (dağ) Türkçe sözcüklerinden oluşmuştur.

Altay aliterasyonu: bk. Mısra başı kafiyesi

Altay çağı: Türk-Moğol dil birliğinin olduğu dönem.

Altay dağları: Altay dağları, Gobi çölünden Batı Sibirya ovalarına doğru, güneydoğu-kuzeybatı yönünde uzanan, yaklaşık olarak 1600 km'lik karmaşık dağ silsilesidir. Çin, Moğolistan, Kazakistan ve Rusya Federasyonu topraklarında yer alır.

Sivri tepelerden oluşan bu sıradağların en yüksek noktası Rusya Federasyonu sınırlarında bulunan 4.506 merte yükseklikteki Beluha Doruğudur. Bu dağlardan kaynaklanan birçok ırmak, nehir, akarsu ve bölgede birçok göl vardır. Kuzey Buz denizine doğru akan Obi ırmağı dışındaki birçok nehir güneye, Asya içlerine doğru akar ve uçsuz bucaksız Türkistan coğrafyasını sularlar. Bunların başlıcaları Katun, Buhtarma ve Biya ırmaklarıdır.

Bölgede karasal iklim hâkimdir. Batı bölümündeki tepeler yıl

boyunca bolca yağış alırken doğuya doğru gidildikçe yağış miktarı azalır. Rusya Federasyonu sınırlarında kalan Altay dağlarının yaklaşık olarak %70'i kara çam ve diğer iğne yapraklı türler ile kavak, kayın ormanlarıyla kaplıdır.

Birçok araştırmacıya göre, Altay dağları bölgesi, Altay kavimlerinin tarih sahnesine çıktığı coğrafya olarak kabul edilir. Dolayısıyla, Türkler ve Türkçe için bu coğrafya oldukça önemlidir.

Altay dil birliği: Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca, Aynuca gibi Altay dillerinin henüz ayrışmadığı Ana Altayca devri.

Altay dilleri: Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca(?), Aynuca(?) gibi diller ve lehçeleri günümüzde Altay dilleri olarak kabul edilmektedir.

Altay dilleri kuramı: Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca, Aynuca gibi dillerin Ana Altayca adı verilen bir ana dilden ayrıştıklarını, dolayısıyla da akraba olduklarını iddia eden kuramdır. Daha önce bu konuda çeşitli tespitler yapan araştırmacılar olmakla birlikte, genellikle Gustaf John Ramstedt Altay dilleri kuramının kurucusu kabul edilir. Bu kurama göre; Altay dilleri arasında ses, yapı, söz varlığı, söz dizimi ve vurgu gibi dilin beş temel birimi ve sistemi bakımından önemli ortaklıklar mevcuttur. Bu benzerliklerin bir kısmını şöyle özetlemek mümkündür: Ses uyumu bütün Altay dillerinde vardır. Altay dillerinde gramatikal cinsiyet yoktur. Artikeller bulunmaz. Çekim eklerle yapılır. İsimlerin çekiminde iyelik ekleri kullanılır. Fiil şekilleri zengindir. Önek yoktur, bu diller sondan eklemelidir. Sıfat isimlerden önce gelir. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz. Karşılaştırma çıkma (+dAn) hâli ekiyle yapılır. Yardımcı fiil olarak, sahip olmak yerine olmak kullanılır. Soru eki mevcuttur. Tamlayan tamlanandan önce gelir. Çeşitli sistematik ses denklikleri mevcuttur. Bu ses denklikleri arasında özellikle r/z ve l/ş ses denkliği ile önses d-, c-, y-, n-/ p-ses denklikleri önemlidir. 100 dolayında ekin bu aileye mensup diller arasında genellikle ortak olduğu iddiası da akrabalığın diğer bir gerekçesi olarak kabul edilmektedir.

Altay dilleri kuramı herkes tarafından kabul edilen bir dil akrabalığı kuramı değildir. G. J. Ramstedt, G. Nemeth, N. Poppe, P. Aalto, N. Baskakov, Talat Tekin, Osman Nedim Tuna, Tuncer Gülensoy gibi araştırmacılar Altay dillerinin akraba olduğunu iddia ederken, K. Gronbech, J. R. Krueger, Sir G. Clauson, G. Doerfer, Şçerbak, Rona-Tas gibi araştırmacılar, Altay diller arasındaki

yakınlığın köken birliğinden değil, karşılıklı ödünçlemelerden kaynaklandığını söylemekte ve dolayısıyla da akraba olmadıklarını iddia etmektedirler.

Altay dilleri teorisi: bk. Altay dilleri kuramı

Altay edebiyatı: Altay Türkleri tarafından oluşturulan ve Altay Türkçesiyle söylenen edebî metinlerdir. Altay Türklerinin zengin bir sözlü edebî geleneği vardır. *Çörçök* (masal), *kay-çörçök* (destan), *tabışkak* (bilmece), *kepkuuçın* (efsane), *kepsös* (atasözü), *kabay kojoŋ* (ninni), *kojoŋ* (şarkı, türkü), *sıgıt* (ağıt) gibi sözlü edebiyat örnekleri, ilk olarak bölgeye giden yabancı araştırmacılar tarafından derlenmiştir.

Modern Altay edebiyatının oluşmasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında misyonerlerin büyük rolü olmuştur. Altay edebiyatını dört döneme ayırmak mümkündür: 1. Bolşevik İhtilali öncesi Altay edebiyatı, 2. 1930-1940'lı yıllardaki Altay edebiyatı, 3. 1950-1960'lı yıllardaki Altay edebiyatı, 4. 1970-1990'lı yıllardaki Altay edebiyatı.

Bolşevik ihtilali öncesinde birçok Altay sözlü edebiyatı ürünü derlenmiş ve bunların Rusçaya tercümesi yapılmıştır. Yazılı Altay edebiyatının önemli temsilcileri 1920-40 yılları arasında yetişmiştir. Ç. İ. Ençinov, C. T. Bedurov, P. V. Kuçiyak, M. V. Mundus Edokov, İ.V. Şodoyev, A. Saruyeva gibi isimler bu dönemin başta gelen temsilcileridir. Bu yıllarda *Altaydıŋ Çolmonı*, *Belen Bol*, *Oyrottıŋ Komsomolı* adlı gazeteler ile *El Altay*, *Altaydıŋ Tuularında* adlı dergiler çıkmaya başlamıştır. 1950-60'lı yıllarda, çocuklar için yazdığı hikâye ve masalları ile İvan Petroviç Koçeyev, tarihî romanları ile İvan Vasilyeviç Şodoyev, hem şâir ve yazarlığı ile hem de folklor ve edebiyat sahasındaki eserleri ile bu konudaki çalışmalara yön veren Sazon Saymoviç Surazakov en önemli isimlerdir. 1970'li yıllardan itibaren ise modern Altay edebiyatında şâir Arjan Oyunçinoviç Adarov, şâir ve yazar Aleksandra Federovna Saruyeva, şâir Aleksandr Yanganoviç Eredeyev, daha çok romanlarıyla tanınan yazar ve şâir Erkemen Matınoviç Palkin, şâir Küügey Çırbıkçinoviç Tölösöv, yazar Cıbaş Börükoviç Kayınçin, Pasley Samık önemli temsilcilerdir.

İhtilal sonrası Altay edebiyatında daha çok sistemi öven eserler verilmekle birlikte, vatan ve dil sevgisinin, Orhun yazıtlarının konu edildiği eserler de yazılmıştır. Modern Altay edebiyatı, sözlü edebî gelenekten çokça yararlanmıştır. II. Dünya Savaşı döneminde yazılmış edebî eserlerde savaşa katılan Altay Türkleri, bir destan kahramanına benzetilerek, onlar için destan kalıpları

içerisinde şiirler yazılmıştır. Ayrıca Altay edebiyatında tercüme ve aktarmalar da önemli bir yer tutar. Puşkin, Lermantov, Krılov, Nekrasov, Gogol gibi Rus edebiyatçılarıyla Musa Celil, Cengiz Aytmatov ve Muhtar Avezov'dan yapılan tercüme ve aktarmalar Altay edebiyatına yön vermiştir.

Altay grubu: bk. Altay grubu Türk lehçeleri

Altay grubu Türk lehçeleri: Altay (Oyrot) ve öteki ağızlar olarak Tuba, Kumandu, Kuu, Teleut, Telengit (L. Johanson)

Altay grubu Türk şiveleri: bk. Altay grubu Türk lehçeleri

Altay kavimleri: Altay dağları çevresinde tarih sahnesine çıktıkları kabul edilen ve Altay dillerinden birini konuşan Türkler, Moğollar, Mançu-Tunguzlar, Aynular, Koreliler ve Japonlar.

Altay Özerk Cumhuriyeti: Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir bölgedir. Altay Türklerinin yaşadığı bu bölge, tarih boyunca Türklerin ana yurtlarından biri olmuştur.

1922 yılı verilerine göre Altay bölgesinin yüzölçümü 92.600 km²'dir. 1948'e kadar Oyrat Muhtar eyaleti olarak adlandırılan bölgenin başkenti *Oyrat-Tura*'dır. 2010 yılı nüfus sayımı rakamlarına göre Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan halkın toplam nüfusu 206.168, Altay Türklerinin nüfusu ise 68.814'tür. Rusya Federasyonu'ndaki Altay Türklerinin toplam sayısı da 74.238'dir.

Altay Türkçesi: Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Altay Türklerinin dilidir. Altay Türkçesi, Altay Özerk bölgesinde yaşayan Oyrot, Telengit ve Teleütler ile Altay Türkçesinin kuzey ağızlarını konuşan Tuba, Kumandu ve Çalkanduların kullandığı yazı dilidir.

Altay Türkçesinin ilk yazılı metinleri, misyonerlerin Teleüt ağzıyla yazdığı metinlerdir.

1922 yılında Altay Türkçesi yazı dili yeniden düzenlendi. Bu yazı dili güney grubundaki Altay Kişi ağzına (asıl Altay, Telengit, Teleüt) dayanmaktadır.

Türk lehçe tasniflerinde, Altay Türkçesini Radloff *"Doğu Şiveleri"* arasında, Ramstedt *"Kuzey Grubu"* içinde, Samoyloviç *"Tav Grubu"* içinde, Baskakov ise Türk Dillerinin *Doğu Hun Dalı*'nın *Kırgız-Kıpçak Grubu* içinde göstermiştir.

Altay Türkçesi dört döneme ayrılır: 1) Eski Türkçe dönemi (VIII-XII. yy.); 2) Moğol dönemi (XIII-XVII. yy.); 3) Rus kolonisi olunan dönem (XVIII-XX. yy.); 4) Ekim Devrimi sonrası yani Oyrot Otonom Bölgesi dönemi.

Altay Türkçesinin yazı dili hâline getirilme sürecinde toplam beş alfabe kullanmıştır. İlk

olarak 1845-1922 yılları arasında misyoner alfabesi, ikinci olarak 1922-1928 yıllarında misyoner alfabesi, üçüncü olarak 1928-1938 yılları arasında latin alfabesi, dördüncü olarak 1938-1944 yılları arasında Rus alfabesi kullanmıştır. Son olarak günümüzde kullanılan Rus alfabesi ise 1944'ten beri kullanılagelen Kiril kökenli bir alfabedir.

Altay Türkçesinin ağızları: Altay Türkçesinin *Güney* ve *Kuzey* grubu olmak üzere iki ana ağız grubu vardır. *Güney grubu* Altay, Teleüt, Telengit; *Kuzey grubu* ise Tuba, Kuman, Çalkan bölgelerinden oluşur. Kuzey grubu ağızları Altay Türkçesi yazı dilinden uzak olmakla birlikte, genel Türkçeye ve Hakas ile Tıva Türkçelerine daha yakındır. Güney grubu ağızları ise Kıpçak grubu lehçelerinin özelliklerini taşımaktadır.

Altay Türkleri: Tarihsel ve çağdaş yurtları Dağlık Altay bölgesi olup günümüzde çoğunlukla Altay Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Türklere Altay Türkleri denir.

Altay Türklerinin yaşadığı coğrafya Türklerin en eski tarihî yerleşim alanlarından biridir. Önce Köktürk, Uygur ve Kırgız hâkimiyeti altında kalan Altay Türkleri, Kırgız hâkimiyetinin 10. yüzyılın başlarına doğru bitmesiyle Kıtanlara bağlı olmuşlardır. 12. yüzyılın sonlarında Altay bölgesinde geçici olarak Nayman egemenliği görülür. Kıtanları buradan çıkaran Naymanlar İrtiş'i batı, Doğu Türkistan'ı da güney sınırı yaparlar. Böylece Altay Türkleri 13. yüzyıla kadar Naymanlarla ilişkide bulunarak onlara vergi öderler. Bugün Altay aileleri arasında Naymanlara rastlanması bu döneme bağlanmaktadır. 13. yüzyıldan sonra Çingiz Devletine bağlanan Altay Türkleri, siyasi ve ekonomik açıdan zirveye ulaşırlar. 14. yüzyılın sonuna kadar Çingiz ve oğullarıyla torunlarının idaresinde kalan Altaylar bu süreçte farklı kültürlerden etkilenmişlerdir.

15 ve 16. yüzyıllarda Altayların tarihî gelişiminde Oyratlar sahneye çıkar. Altay Türkleri 16. yüzyılda Kalmuk-Oyrat hanedanlığının idaresine girerler. 17 ve 18. yüzyıla kadar Deşt-i Kıpçak bölgesi Çingiz neslinden gelen hanlar tarafından yönetilince burası da Cuci ulusu olarak adlandırılmıştır. Cuci yurdunun doğusunda yer alan Altaylar, Batu'nun ölümünden sonra Şibani Han'a intikal eder. Bu bölge 1756'ya kadar Kalmuk Hanlığı'na bağlı olur ve Kalmuk Hanlığının Çinliler tarafından ortadan kaldırılmasıyla, Altay Türkleri de Çin hâkimiyetine girerler. Çin'in buralarda zulümlere başlaması, Altay Türklerinin Ruslara sığınmalarına sebep olur.

Altaylar, 17-18. yüzyıl belgelerinde ve 19. yüzyıl seyyahları-

nın notlarında *Altay Kalmıkları, Altaylar, Dağ Kalmıkları, Sınır Kalmıkları, Beyaz Kalmıklar, Kara Tatarlar, Uryanhay Kalmıkları* olarak anılmışlardır. Altaylar için kullanılan adlardan biri de *Oyrot*'tur. Altay Türkleri uzun süre Moğol hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Cungar Hanlığını oluşturan Moğol kabilesine Oyrot dendiği için, onların hâkimiyetindeki Altay Türklerine Oyrot, Altay Türkçesine de Oyrotça denmiştir. 1947 yılına kadar kullanılan Oyrotça bu tarihten sonra yerini "Altayca/Altay Türkçesi" ifadesine bırakmış, Oyrot bölge adı da "Gorno Altay (Dağlık Altay)" olarak değiştirilmiştir.

Altayca: bk. Altay Türkçesi

Altayist: Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore, Japon, Aynu gibi Altay kavimlerinin tarihlerini, kültürlerini ve dillerini araştıran kimse.

Altayistik: Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore, Japon, Aynu gibi Altay kavimlerinin tarihlerini, kültürlerini ve dillerini araştıran bilim dalı veya araştırma alanı.

Altay-Sibirya Türkleri: Altay, Baraba, Çulım, Dolgan, Hakas, Karagas, Koybal, Kumandı, Sabir, Sagay, Şor, Telengit, Televüt, Tobol, Tofalar, Tıva ve Yakut Türkleri

Altın Elbiseli Adam: 1969 yılında Kazakistan'ın Almatı şehrinin 50 km yakınındaki Esik Kurganı'nda yapılan kazıda, MÖ beşinci yüzyıla ait olduğu tahmin edilen çeşitli eşyalar bulundu. Bu arkeolojik buluntulardan biri, üzerindeki altın elbise ile gömülmüş olan bir genç insan iskeletiydi. İskit veya Saka prenslerinden birine ait olduğu sanılan bu iskelete, üzerindeki altın elbiseden dolayı, "*Altın Elbiseli Adam*" denmektedir.

Altkatman dili: Bir bölgede bugün konuşulmayan ancak daha önceki çağlarda konuşulduğu bilinen ve mevcut diller içinde kimi özellikleri testip edilebilen diller için kullanılan bir terimdir.

Altosmanische: bk. Eski Oğuz Türkçesi

Altun otağ: bk. Otağ

Ana Altayca : Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca ve Aynuca gibi Altay dillerinin geliştiği kök dil. Bu ana dilin MÖ 8-10, kimi araştırmacılara göre de 6-8 bin yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir.(?)

Ana Bulgar Türkçesi: Bulgar Türkçesinin, Türk-Çuvaş dil birliğinden sonra gelişen devridir. Róna-Tas'a göre Ana Bulgarca, "*Geç Ana Türkçe*" döneminde gelişmiştir ve bu gelişme süreci MÖ 1. yüzyıldan MS 4. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Talat Tekin ise Bulgar Türkçesinin 1-6 yüzyıllar arasındaki dönemini Ana Bulgar Türkçesi olarak kabul etmektedir.

Ana dil: Bünyesinde birçok dilin doğup geliştiği kök dil. *Hint-Avrupa ana dili, Altay ana dili, Hami-Sami ana dili* gibi.

Ana dili: İnsanın doğup büyüdüğü çevreden 0-6 yaşları arasında edindiği ve duygu ve düşüncelerini en iyi ifade ettiği dildir. Ana dili, her zaman annenin dili ya da etnik dil ile aynı olmayabilir.

Ana Hun Dili: Türk dillerinin kendi başına bir dil ailesi oluşturduğunu iddia eden görüşe göre, Hun diline kaynaklık eden ana dildir. Bu ana dil daha sonra Batı, Doğu ve Kuzey lehçesi şeklinde üç lehçeye bölünmüştür. Batı lehçesi Bulgar ve onun devamı olan Çuvaş Türkçesi (r grubu), Kuzey lehçesi Yakut/Saha Türkçesi (t grubu), Doğu lehçesi ise Türkçe (y grubu) olarak gelişmiştir.

Ana Korece: Kore dili, Ana Altaycadan ilk ayrılan dillerden biridir. Ana Kore dili, yaklaşık olarak Türk-Çuvaş-Moğol-Mançu-Tunguz dil birliğinin mevcut olduğu ve bu dillerin henüz ayrışmadığı dönem ile aynı zamana denk düşer.

Ana Mançu-Tunguzca: Mançu-Tunguz dillerinin, Moğol-Mançu-Tunguz dil birliğinden ayrılarak bağımsız diller olarak gelişmeye başladıkları dönemdir. Bu dönem, yaklaşık olarak Ana Türkçe ve Ana Moğolca ile aynı dönemde yaşanmıştır.

Ana Moğolca: Moğol dilinin Moğol-Mançu-Tunguz dil birliğinden ayrılıp bağımsız bir dil olarak gelişmeye başladığı dönemdir. Yaklaşık olarak Ana Türkçe ile aynı döneme tekabül eder.

Ana Oğuz Türkçesi: Oğuz Türkçesinin yazı dili olmadan önceki dönemidir. 12-13. yüzyıllardan önceki Oğuz Türkçesini ifade eder.

Ana sesbirim: Bünyesinde birden fazla sesin özelliklerini barındıran ana ses. (archiphoneme) (d > d, t, y, z, r)

Ana Türkçe: Türkçenin Türk-Çuvaş dil birliğinden sonraki ilk dönemdir. Ana Türkçe, Çuvaşça dışındaki bütün Türk lehçelerinin atasıdır. Rona-Tas'a göre Ana Türkçe MÖ 3000-500 yılları arasında yaşamıştır. Talat Tekin ve Mehmet Ölmez'e göre ise Ana Türkçe, Türkçenin 1-6 yüzyıllar arasındaki dönemidir.

Anadolu: Yunanca Anatolia. Güneyinde Ak Deniz, kuzeyinde Kara Deniz, batısında Ege Denizi, Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı bulunan, eski metinlerde *Arz-ı Rum, Diyar-ı Rum, Rumeli* olarak da adlandırılan kara parçası. 1071 Malazgirt savaşı sonrası bütünüyle Türklerin hâkimiyetine girmeye başlayan, Selçuklu, Anadolu Beylikleri, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti gibi Türk devletlerinin kurulduğu coğrafya.

Anadolu ağızları: Anadolu ağızları dar anlamda Türkiye Cumhuriyeti devletinin Anadolu adı verilen coğrafî bölümünde konuşulan Türkiye Türkçesi ağızlarını ifade eder. Geniş anlamda ise, Anadolu adı verilen kara parçası merkez olmak üzere, bu coğrafyanın devamı niteliğindeki Irak, İran ve Suriye'nin bazı yöreleri ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde konuşulan Türkiye Türkçesi ağızlarından oluşur. *Anadolu ağızları* terimi, zaman zaman *Türkiye Türkçesi* ağızlarının bütününü (Anadolu ve Rumeli ağızları) ifade etmek için de kullanılmıştır.

Anadolu ve Rumeli ağızları: bk. Türkiye Türkçesi Ağızları

Anadolu Selçuklu Devleti: Anadolu Selçuklu Devleti, 1077'de İznik merkez olmak üzere Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından kurulmuştur. Anadolu Selçuklu Türkleri, Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan bazı beylikleri topraklarına katarak Anadolu'da siyasi birliği sağlamışlardır. Anadolu'ya giren Haçlı ordularıyla savaşıp Türk ve İslâm dünyasını Haçlılara karşı savunmuşlardır. 1243 Kösedağ Savaşı'nda Moğollara yenilen Anadolu Selçuklu Devleti, II. Mesut'un 1308'de ölümü ile sona ermiştir.

Anadolu Türk beylikleri: Eretna Devleti (1327-1380), Karamanoğulları Beyliği (1250-1487), Hamidoğulları Beyliği (1280-1390), Eşrefoğulları Beyliği (1280-1346), Menteşoğulları Beyliği (1300-1426), Germiyanoğulları Beyliği (1260-1429), Sahibata Beyliği (1265-1324), Aydınoğulları Beyliği (1330-1425), Candaroğulları Beyliği (1291-1461), Dulkadiroğulları Beyliği (1337-1522), Ramazanoğulları Beyliği (1358-1608), Karakoyunlular Devleti (1380-1469), Akkoyunlular Devleti (1340-1514).

Anadolu Türkçesi: Anadolu ve civar sahalarda konuşulan ve yazılan Oğuz kökenli Türk lehçesi. Diğer bir ifadeyle, Oğuz Türkçesinin XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu merkezli olarak gelişen yazı dili. Bu dilin ilk dönemini "Selçuklu çağı Türkçesi" oluşturur. 13. yüzyıldan itibaren yazı dili hâline gelen Anadolu Türkçesinin 13-15.yüzyılın sonuna kadarki dönemine, Eski Anadolu Türkçesi, Eski Osmanlı Türkçesi (Eski Osmanlıca), Eski Türkiye Türkçesi veya Eski Oğuz Türkçesi, 16. yüzyılın başlarından 20. yüzyıla kadarki dönemine Osmanlı Türkçesi, 20. yüzyıldan sonraki dönemine ise Türkiye Türkçesi denmektedir.

Anlam aktarması: Kavram çevirisi de denir. Kaynak dil veya lehçedeki bir kavramın, bir gösterilenin hedef dil veya lehçenin gösterenleri ile ifade edilmesidir. Bu durumda kavram kaynak dil veya lehçeden ses dizgesi, göstereni ise hedef dil veya lehçeden olur.

Anonim: İlk söyleyeni zamanla kaybolan ve halkın edebî, estetik anlayışı ile ortak tefekküründen beslenerek geçen ferdî zevk ve anlayıştan anonim zevk ve anlayışa doğru evrilen her türlü halk yaratımı, üretimi veya halk edebiyatı mahsulü için kullanılan bir terimdir. *Masal, esfane, halk hikâyesi, bilmece, atasözü, türkü, mani, ağıt* vb.

Ar Hanin bitigi: Üç satırdan ibaret olan bu bitig, Bulgan aymağında Hişig Önder sumdadır.

Aral Gölü: Batı Türkistan'da bulunan Aral Gölü, günümüzde Kazakistan ile Özbekistan sınırları içinde yer alır. Aral gölü, 68.000 kilometre karelik yüzölçümüyle Asyanın ikinci, dünyanın dördüncü en büyük gölü iken bilinçsiz kullanım ve aşırı buharlaşama nedeniyle günümüzde oldukça küçülmüştür.

Aral Gölü'nü besleyen irili ufaklı birçok akarsu vardır. Bunların en önemlileri Sirderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) nehirleridir. Genellikle etrafı çöllerle kaplıdır ve yerleşmeye uygun değildir. Dolayısıyla gölün kıyısında önemli şehirler yoktur. Gölün batı kıyıları dik, doğu ve güney kıyıları düz, kuzey kıyıları girintili çıkıntılıdır.

Gölün denizden yüksekliği 48 metredir. Genişliği 228 ve uzunluğu 420 kilometredir. En derin yeri 68 metrelik bir çukurdur. Geri kalan kısmının derinliği 20 metreyi geçmez. Tuzluluk derecesi düşüktür. Aral Gölü'nde irili ufaklı birçok ada vardır. Bol miktarda balık bulunur.

Aral-Hazar çevresi Kıpçak lehçeleri: bk. Aral-Hazar grubu

Aral-Hazar grubu: Kuzeybatı / Kıpçak grubunun bir alt koludur. Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kıpçak Özbek ağızları, Nogay Türkçesi, Kırgız Türkçesi gibi lehçelerden oluşur. Karakteristik ses özellikleri şunlardır: o/u ve ö/ü seslerinde kararsızlık vardır. -ğ>-u, g>y, aradaki-ğ/-g->v,İ dil-Çolpon bölgesine has (Çuvaş, Mari ve Udmurt dahil) bir körleşme, o>u, ö>ü, a/e>i, ç>ş, ş>s (Daha çok Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde bazen diğer lehçelerde de görülür), y>j (Kazak, Karakalpak Özbek Kıpçak ve bazı Tatar), ç>s, s>h (Doğu Başkurt) j>y, -s, -s->ş (Güney Başkurt), VdV, wdV, rdV, ğdV> CğV/VĞV; z>ğ, -ğ/-g>w/0

Aral-Sayan grubu: bk. Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri

Arap alfabesi: MS 2-4. yüzyıllarda Arabistan'ın kuzeybatı bölgelerinde yaşamış olan Sami kökenli Nebati kavminin yuvarlak hatlı yazısından geliştirildiği kabul edilen Arap alfabesi Sami yazı sisteminin en önemli kollarından biridir. Arap Alfabesinin Estrangelo yazısından geliştirildiğini iddia edenler de vardır. Sağdan

sola doğru yazılan alfabenin işaretleri başta, ortada ve sonda farklı ve harflerin çoğu bitiştirilerek yazılır. Ünlüler bakımından fakir bir alfabedir. Gerçek anlamda tek bir ünlü işareti (elif) vardır. "Elif" (ا) dışında "vav" (و) ve "ye(ى) " işaretleri hem ünlü hem de ünsüz işareti olarak kullanılır. Özgün Sami işareti olarak 22 harfi bulunan Arap alfabesine Farslar ve Türkler kendi dillerinin seslerine göre bazı eklemeler (*ç, j, p ve kef işaretinin damak n'si için kullanılması, çift dudak w'si için üç noktalı f'nin kullanılması gibi.*) yapmıştır. Arap alfabesindeki toplam işaret sayısı hemze ile birlikte 29'dur. Türkler Arap alfabesini 10. yüzyılda kullanmaya başlamış ve bin yıla yakın bir süre aralıksız kullanmışlardır. Arap alfabesi bin yıl boyunca Türklerin ortak alfabesi olmuş ve sayısız eser bu alfabe ile kaleme alınmıştır. Günümüzde Irak, Suriye, İran, Afganistan ve Doğu Türkistan Türkleri bu alfabeyi kullanmaktadırlar.

Arap cim'i: Türkçedeki ç sesinden ayırt etmek maksadıyla Kaşgârlı'nın kullandığı bir terimdir. (*cîmü'l-arabiyye*)

Arap fe'si: Türkçe kelimelerde f sesi bulunmadığı için, Kâşgarlı, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdeki f sesini belirtmek için bu terimi kullanmıştır. (*fâ'u'l- arabiyye*)

Arapça: Arapça, köken bakımından Hami-Sami dil ailesinin Sami koluna mensup bir dildir. Afro-Asyatik (*Hamito-Semitik*) dillerin alt grubundaki Semitik dil ailesine mensuptur. Yapı bakımından da çekimli bir dildir. Arap yarımadasına özgü bir dil olmakla beraber 7. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Önasya, Mısır ve Kuzey Afrika bölgelerindeki devletlerin dili hâline gelmiştir. Kuran'ın Arapaça olarak indirilmesi dolayısıyla Arapça, din dili olarak Müslümanlar arasında çok önemli bir mevki kazanmıştır. Zaman içinde İspanya'dan Güneydoğu Asya'ya kadar çok geniş bir coğrafyanın din ve üst kültür dili olmuştur. Günümüzde Fas'tan İran sınırına kadar uzanan geniş coğrafyada yaklaşık 225 milyon insanın ana dili ve Arap devletlerinin resmî dilidir.

Arap kökenli Türk alfabesi: 10. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan bu alfabe 13. yüzyıldan sonra Türk halklarının ortak alfabesi konumuna yükselmiş ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bütün Türk toplulukları tarafından kullanılmıştır. "j, ç, ŋ, p" gibi Arapçada bulunmayan bazı sesleri karşılamak üzere değişik işaretler eklenerek kullanıldığı için, Arap kökenli Türk alfabesi ya da Osmanlı alfabesi olarak adlandırılır. Günümüzde, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Doğu

Türkistan (Çin) Türkleri bu alfabeyi kullanmaktadır.

Arat ekolü: Reşit Rahmeti Arat'ın Türk dili ve lehçeleri ile genel anlamda Türklük bilimine dair görüşlerini ifade eder. Arat, Türklüğü ve Türk dilini bir bütün olarak görür. Türkçenin kollarını birer ayrı dil değil, Türkçenin *lehçeleri, şiveleri ve ağızları* olarak görmek gerektiğini savunur.

Argo: Genel dilin ortak söz varlığından seçilen bazı kelime ve ifadelere farklı anlamlar yüklenerek oluşturulan özel dildir. Ortak dilin dünyasından seçilen bu ifade ve ibareler, herkes tarafından her zaman kullanılmaz veya kullanılması hoş karşılanmaz. Külhanbeyi, serseri ya da eğitimsiz kişilerin kullandığı, zaman zaman içinde bayağı sözlerin, küfür ve müstehcen ifadelerin de yer aldığı bir özel dildir. Her dilin agrosu olduğu gibi bir *"Türk argosu"* da vardır.

Argo Sözlüğü: Ortak dilde, ölçünlü dilde bulunmayan argo sözcüklerin ve ortak dildeki kimi sözcüklerin argodaki anlamlarını, kullanımlarını içeren sözlüklerdir.

Argu: *Kaşgarlı*'da İspicap (Sayram) yöresinde yaşadıkları belirtilen bir Türk topluluğudur. Günümüzde İran coğrafyasında ve Afganistan'da yaşayan 45-50 bin nüfusa sahip Halaç Türklerinin, Arguların devamı oldukları yönünde iddialar vardır.

Argu Türkçesi: *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Arguların dili hakkında, bazı bilgiler verilmekte ve *"dillerinin çapraşık"* olduğu belirtilmektedir. Kesin olmamakla birlikte, günümüzde çoğunluğu İran'da Kum kenti dolaylarında, bir bölümü de Afganistan'da yaşayan Halaç Türklerinin dilinin Argu Türkçesinin devamı olduğu sanılmaktadır.

Arı dil: Başka dillerden çok fazla alıntı yapmamış veya yabancı unsurlardan arındırılmış dil demektir.

Arı Türkçe: Saf, sade; yabancı unsurlardan arınmış Türkçe.

Arıg Türkî: bk. Arı Türkçe

Arkaik: bk. Eskicil

Art zamanlı gramer yöntemi: Tarihsel gramer yöntemi. Bir dil veya lehçenin gramerini art zamanlı olarak inceleyen gramer yöntemidir. Art zamanlı inceleme iki şekilde yapılabilir: Birincisinde herhangi bir dil veya lehçe, belirli bir tarihî dönemden itibaren günümüze doğru incelenir, ikincisinde ise inceleme günümüzden tarihsel dönemlere doğru yapılır. Art zamanlı dil incelemeleri, art zamanlı karşılaştırmalı (tarihî mukayeseli) olarak da yapılabilir. Türk dili ve lehçeleri üzerine yapılan art zamanlı ve art zamanlı-karşılaştırmalı birçok çalışma bulunmaktadır.

Arz-ı Rum: bk. Anadolu.

Arzu't-Türk: Türk yurdu, Türk ülkesi, Türk coğrafyası. 13. yüzyılda, Tükistan'dan Anadolu'ya, Tuna boylarından Hindistan'a kadar uzanan coğrafyaya Arapların verdiği addır.

Asena: Kurt, dişi kurt; Bozkurt destanında rol oynayan dişi kurt *Aşina*'nın diğer bir telaffuzudur.

Asıl Kıpçak Türkçesi: Memlûklar döneminde yazılan ve dili Harezm/Harezm-Kıpçak ya da Harezm-Altınordu Türkçesine çok yakın olan *Gülistan Tercümesi, Münyetü'l-Guzat, İrşadü'l-Müluk ve's-Selatin, Baytaratü'l-Vazıh* (İstanbul, Topkapı Sarayı Nüshası) gibi eserlerin dili için kullanılan bir terimdir.

Asıl Kıpçakça: bk. Asıl Kıpçak Türkçesi

Asıl Memlûk Kıpçakçası: : bk. Asıl Kıpçak Türkçesi

Aslî uzun ünlü: bk. Birincil uzun ünlü.

Asya Hunları: Çin'in kuzeyinde, Orhun ve Yenisey ırmakları ile Ötüken merkez olmak üzere, MÖ 4. yüzyılda Türkler tarafından kurulan devlettir. Çin kaynaklarında adı geçen ilk Hun hükümdarı, babası Teoman'ı (Tuman) öldürerek (MÖ 209) tahta geçen Mete'dir. (Motun) Hun devleti, tarihte bilinen ilk Türk siyasî kuruluşu ve Türk boylarını bir araya toplayan ilk Türk birliği, ilk Türk boy ve budunları konfederasyonudur. Asya Hun devleti MS 3. yüzyılda Çinlilere yenilerek yıkılmıştır.

Âşık: 1. Ozan. Genellikle hece vezni ile yazdığı şiirlerini saz eşliğinde söyleyen, halk hikâyesi tasnif edip anlatabilen ve genellikle kırsal kesimlerde yetişen sanatçılara verilen addır. 2. Beşerî veya ilahî sevdaya düşmüş kişi.

Aşina: Bir savaştan sonra hayatta kalan tek kişi olan yaralı çocuğu besleyen ve o çocuktan on erkek çocuk doğurarak soylarının yeniden var olmasını sağlayan efsanevî dişi kurt. (*Bozkurt destanı*)

Ata: Eski ve yeni Türk lehçelerinde *"baba, dede, ced, ecdad"* anlamlarında kullanılan bir kelimedir. (*Türk Ata*)

Atax grubu: Söz içi ve sonundaki -d-/ -d sesini -t-/-t yapan Saha (Yakut) ve Dolgan Türkçesi için kullanılan bir terimdir. (adak > atax) Saha Türkçesi, Türk dilinin uzak lehçelerinden biridir ve Rusya Federasyonu'na bağlı Yakutistan Özerk Cumhuriyeti'nde konuşulmaktadır.

Atasözleri Sözlüğü: Bir dildeki atasözlerini bir araya getiren ve gerekli açıklamaları yapan sözlüktür. Bu tür sözlükler bir ya da birden çok dilin atasözlerini içerebilir, alfabetik olabilir, konularına göre düzenlenebilir.

Atasözü: Uzun deneyimler sonucunda elde edilen bilgi ve aklı kısa ve özlü ifadelerle dile getiren, yol gösterici, nasihat verici, bil-

gece söylenen kalıplaşmış anonim sözlerdir. *Sav, Darb-ı mesel* gibi adları da vardır.

Avamî Türkî: *Burhân-ı Kâtı*'da konuşma diline ait kelimeler ve ifade biçimleri için kullanılan bir terimdir.

Avarlar: 6. yüzyılda doğudan batıya doğru gelen ve Doğu Avrupa'da, Mohaç ovası merkezli Avar Krallığını kurarak 9. yüzyıla kadar hüküm süren Türk kökenli kabileler topluluğudur.

Avrasya: Asya ortalarından Avrupa ortalarına kadar uzanan coğrafyaya verilen addır. Birçok kavim ile birlikte asıl olarak Türk boylarının tarihsel ve çağdaş coğrafyasıdır.

Avrasyatik Kuramı: Greenberg tarafından ortaya atılan bu kurama göre, *Hint-Avrupa, Ural, Altay, Gilyak, Kore-Japon-Aynu, Çukça ve Eskimo-Aleut* dil aileleri daha eski ve büyük bir ana dilden gelişmişlerdir.

Avrupa Hunları: Asya Hunları ile aynı kökenden gelen boyların, MS 4. yüzyılda, İdil nehrinin batısında ve Avrupa içlerine uzanan coğrafyada kurdukları devlettir. Başbuğları Balamir'in komutasında MS 374 yılında İdil nehrinin batısına geçen Hunlar, Germen Doğu Gotlarını ve daha sonra da Batı Gotlarını yenerek Avrupanın bugünkü yapısının oluşmasını sağlayan *"kavimler göçü"*nü başlatmışlardır. Avrupa Hunlarının büyük devlet başkanı Atilla'nın 453 yılında ölümünden sonra devlet gerilemeye başlamış ve beşinci yüzyılın sonu itibariyle Karadenizin kuzeyine çekilen Hunlar, bölgedeki diğer halklarla karışarak yok olmuşlardır.

Avşar: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Yıldız Han'ın en büyük oğlu olan Avşar'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur. Oğuzların kalabalık boylarından biridir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuz boylarının altıncısı olarak geçer.

Ay Han: Türk- Altay mitolojisinde Ay Kağanı olarak kabul edilir. Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan'ın ikinci eşinden olan oğludur. Ongunu Kartal'dır.

Ayak grubu: bk. Taglıg grubu

Ayrıbasım: herhangi bir süreli yayında çıkan bir makalenin genellikle bir kapak geçirilerek küçük bir kitapçık, bir risale haline getirilmesidir.

Azak grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifinde Hakas Türkçesi, Orta Çulım, Mrass, Yukarı Tom ağızları ile Sarı Uygur Türkçesini temsil eden gruptur. (a*d*ak > azak)

Azax grubu: bk. Azak grubu

Az: Orhun yazıtlarında adları geçen bir topluluktur. Batı Sayan-Altay (Tıva) bölgesinde yaşadıkları ve Türgişlerce atanan bir *"elteber / ilteber"* tarafından yönetildikleri

anlaşılmaktadır. Türk olarak kabul edilen bu topluluk hakkında İranî veya Kett asıllı olduğuna dair görüşler de ileri sürülmüştür.

Azerbaycan: Mehmed Emin Resulzâde'ye göre Azerbaycan adı, Makedonyalı İskender'in kurduğu Yunan-Bahter İmparatorluğu'na karşı bağımsızlığını ilan eden Satrap Atropet'in adından gelir. Bu ad önceleri Atropetenye ve Atropet olarak kullanılmış, daha sonra, Ermenice'de Atropatokan, Farsça'da Aterapata, Arapça'da Azerbaycan şeklini almıştır. Ahmet Caferoğluna göre, Azerbaycan, Atar (ateş) ve Pata(r) (ülke) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Birçok kişi de, Azerbaycan adının Farsça "ateş" anlamına gelen "azer" sözünden geldiğine inanır. Bu düşünceye göre Azerbaycan "ateş ülkesi" demektir. Eski tarihçiler bu ülkeye *"Odlar Yurdu/Ateşler Ülkesi"* adını vermişlerdir. Adını, yerel petrol kaynaklarının ateşlerini beslediği sayısız Zerdüşt tapınağından almıştır. Arap tarihçisi Taberî, çeşitli halk rivayetlerine dayanarak, ibadet edilen ateşin en büyüğünün burada bulunmasından dolayı bu ülkeye Azerbaycan adının verildiğini söylemektedir.

Orta çağ tarihçilerine göre, "Azerbaycan" sözü Sasanî padişahı Şapur'un (240-272) zamanında Nuh neslinden olan ve peygamberlik iddiasında bulunan "Azerbaz" adından alınmıştır. 19. yüzyıl Azerbaycan tarihçisi Abbasgulu Aga Bakıhanov ise, bu sözün ünlü halk kahramanı Babek'in (9. yüzyıl) adından alındığını yazmaktadır.

Dr. Cemaleddin Fegihi, Kâtip Harezmî'nin *"Miftahü'l-Ulûm"* adlı eserine dayanarak "Azerbaycan" sözünü şöyle açıklamaktadır: Farsça "kış ayı" demek olan "azer" kelimesine, bâd (rüzgâr) kelimesinin ve "nan" ekinin getirilmesiyle oluşmuş ve kelime "kış rüzgârının estiği yer" anlamına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde Azerbaycan sözünü "Azerbad" yani "odun (ateşin) âbâd ettiği yer" şeklinde açıklamıştır.

Sovyet hâkimiyeti zamanında "Azerbaycan" sözünün etimolojik bakımdan incelenmesi konusunda birçok fikir ileri sürülmüştür. E. Demircizade "Aturpat" sözünü, "A" (Allah), "tur" (ateş), "pat" (baş) şeklinde açıklayarak, "baş ateş Tanrısı" anlamını vermiş ve daha sonra bu kelimenin "mekân" veya "ülke" anlamındaki "kan" kelimesiyle birleşerek "Aturpatkan" şekline girdiğini kaydetmiştir. R. Gurban ise, "Azerbaycan" sözünün, eski "Az' (as) kavim adına "er" (kişi) ve "bay" (zengin) sözlerinin eklenmesiyle türediğini ve daha sonra bu birleşmeye de, "c" bağlayıcısı

ile "an" yer-mekân ekinin birleşmesiyle kelimenin Az+er+ bay+can (Az erlerinin zengin ülkesi) şekline dönüştüğünü belirtmiştir.

Şamil Cemşidov da Atarpatekan sözünü esas alarak kelimeyi, "Oderpatekan" biçiminde ele almıştır. Yazara göre, od "ateş" demektir. "Od" kelimesine "er-" isimden fiil yapma eki getirilmiştir. Oder "yanmada, alevlenmede olan", "sönmeyen", "ebedî ateş" anlamını vermektedir. "pate" kelimesi ise "yer, mekân, vatan" anlamına gelmektedir. "kan" ise Farsça çokluk bildiren ektir. Böylece Oderpatekan; Od+er+pate+kan şeklinden meydana gelmiştir. Anlamı da "odlar yurdu" veya "sönmeyen odlar yurdu" demektir. Yazar kelimenin zamanla "Azerbaycan" şekline dönüştüğü görüşündedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti: Azerbaycan, Kafkasya'nın en kurak kesimi olan Orta ve Aşağı Kura havzası ile Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğusu ve Küçük Kafkas Dağları'nın kuzeydoğusunda yer alır. Ülke toprakları kuzeyden Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıdan Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneybatıdan Türkiye (18 km) ve güneyden İran ile çevrilidir. Kuzey Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 86.000 km²'dir. Güney Azerbaycan'ın yüzölçümü ise 114.240 km²'dir. Her ikisinin toplam yüzölçümü 200.480 km²'dir. 2002 yılı sayımına göre Kuzey Azerbaycan'ın nüfusu 8.202.500'dür. İran'da ise 20 milyonu aşkın Azerbaycan Türk'ünün yaşadığı tahmin edilmektedir.

Azerbaycan genel olarak karasal subtropikal iklim kuşağında yer alır. Fakat ülkenin değişik kesimlerinde farklı iklim özellikleri görülür. Kura-Aras ovalarında sıcak ve kurak bir iklim yer alırken, güneydoğuda Lenkeran yöresinde nemli ve ılıman Kafkas Dağları'nın yüksek kesimlerinde ise soğuk ve tundra iklimi görülmektedir. Hazar Denizi kıyısı ve Kura-Aras ovaları, çöl ve kurak saha bitkileriyle kaplıyken; Büyük ve Küçük Kafkaslar ile Talış dağlarının önemli bir kısmı ormanlarla örtülü, bu dağların yüksek kesimleri ise subalpin ve alpin bitkilerle kaplıdır.

Daha önce SSCB'ye bağlı olan Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını kazanmıştır. Azerbaycan idarî ve mülkî olarak Bakü, Gence, Zakatala vilayetleriyle Nahçıvan ve *"Karabağ"* özerk bölgelerinden meydana gelir. 8.202.500 kişiden oluşan Azerbaycan nüfusunun %83'ünü Azerbaycan Türkleri oluşturur. Tatar, Meshet, Avar ve diğer Türklerle birlikte nüfusun %90'ı Türk'tür. Nüfusun %3.9'unu oluşturan Ruslardan başka, az da olsa Ermeni, Ukraynalı, Yahudi, Gürcü ve Lezgi bulunmaktadır.

Azerbaycan'da % 65 oranında sulu tarım yapılmaktadır. Pamuk, tütün ve ipekçilik önemli yer tutar. Önemli ölçüde buğday, çavdar, mısır ve pirinç ekilir. Sebze ve meyve üretiminde de önemli bir ülkedir. Dünyaca meşhur olan havyar üretiminin % 80'ini Azerbaycan Hazar denizindeki mersin balığından çıkarılmaktadır. Oldukça önemli bir üzüm ve şarap üreticisi olan Azerbaycan, yeraltı ve yerüstü kaynakları yönünden Türk ülkeleri içerisinde en zengin olanlarından biridir. Bakü civarındaki petrol üretimi BDT ülkelerinin petrol üretiminin % 10'unu oluşturur. Petrolden başka doğal gaz, demir, bakır, kurşun, kükürt, çinko, kobalt ve tuz diğer yeraltı zenginlikleridir. Elektrik ve termo elektrik santrallerinin yaygın olduğu Azerbaycan'da sanayinin yarısını gıda, tekstil ve giyim eşyaları; geri kalanını da petrole dayalı sanayi oluşturmaktadır.

Azerbaycan Diyalektoloji Atlası: Azerbaycan Dilcilik Enstitüsünün 1958 yılında hazırlamaya başladığı ve 17 yılda tamamladığı Azerbaycan Türkçesi ağızlarının atlasıdır. *Azerbaycan Diyalektoloji Atlası*, Türk dünyasında tamamlanan ilk ağız atlası olma özelliğine sahiptir. Azerbaycan Diyalektoloji Atlası hazırlanırken önce Doğu grubu ağızları incelenmiş ve atlası 1965 yılında tamamlanmıştır. 1966 yılında Azerbaycan Türkçesinin bütün ağızlarını içine alacak bir çalışma başlatılmış ve toplam 128 haritayla Azerbaycan Diyalektoloji Atlası tamamlanarak yayımlanmıştır.

Azerbaycan Türkçesi: Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır. Oğuzcaya dayalı olarak 13. asırdan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi Doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesi de Batı Oğuzcasıdır.

Azerbaycan Türkçesinin özellikleri XIII-XIV. yüzyıllarda doğmaya başlar. O dönemlerde Azerbaycan Türkçesi Anadolu Türkçesiyle iç içedir. Sultan Veled'de, Yunus'ta (XIV. yy.) Azerbaycan Türkçesinin özellikleri vardır. XV. yüzyıldan kalan Dede Korkut, Kadı Burhaneddin Divanı, Hasanoğlu'nun şiirleri, Ahmet Harami Destanı, Hataî, Nesimî ve Fuzulî'nin eserleri hem Anadolu hem de Azerbaycan sahasının ortak ürünleridir. Fuzulî ve Habibî'den sonra Azerbaycan Türkçesinin dil özellikleri giderek yoğunlaşır.

Azerbaycan sahası dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri böl-

gelerini içine alır. Azerbaycan Türkçesi 1828'de Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla kesintiye uğramıştır. Bugün Güney Azerbaycan'da Farsça yazı dili durumundadır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak merkezi Kuzey Azerbaycan'dır. Bugünkü Azerbaycan yazı dili öncelikle Bakü, Karabağ ve Tebriz ağızları üçgeni ile Türkiye Türkçesinin etkisiyle meydana gelen oluşuma dayanmaktadır.

Azerbaycan'da 1929 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. Latin alfabesi 1922 yılında onaylanmış, ancak Arap alfabesi kullanımdan kalkmamıştır. 1922-1929 arasında iki alfabe birlikte kullanılmıştır. 1939 yılından itibaren Azerbaycan'da Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. 1992 yılından itibaren yeniden Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış ve bu alfabe 2001'de resmen onaylanmıştır.

Azerbaycan Türkçesinin ağızları: Şireliyef, Azerbaycan Türkçesi ağızlarını dört gruba ayırır:

1. *Doğu Grubu Ağızları*: Bu gruba Bakü, Şamahı, Guba ağızları, Mugan grubu ve Lenkeran ağızları dahildir.

2. *Batı Grubu Ağızları:* Gazah, Karabağ, Gence ve Ayrım ağzı bu grubu oluşturur.

3. *Kuzey Grubu Ağızları*: Nuha ve Zagalata-Gah ağızlarını içerir.

4. *Güney Grubu Ağızları*: Bu grup da Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ve Yerevan ağızlarından ibarettir.

Azerbaycan Türkleri: Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan (İran) başta olmak üzere, Gürcistan, Ermenistan, Türkiye gibi ülkelerde yaşayan ve Azerbaycan Türkçesiyle konuşan Türklere denir.

Azerbaycan'a ilk Türk göçleri MÖ 1. yüzyılda olmuştur. İskitlerin ve Sakaların büyük göçleri sırasında bazıTürk grupları bu coğrafyaya gelirler. Daha sonra Kıpçak, Bulgar ve Oğuz boylarından değişik Türk oymakları bu topraklara yerleşirler. Azerbaycan'daki Türk yerleşimi sonraki yüzyıllarda, Bulgarlar, Hazarlar, Sabirler ve Uygurlar ile devam etmiştir.

7 ve 8. yüzyıllarda Araplar Azerbaycan'a hâkim olmuşlardır. Arapların hâkimiyeti sırasında da çeşitli Türk boyları gelip bu bölgeye yerleşmiştir. MS 395-396 yıllarında Hunlar kalabalık gruplar hâlinde Azerbaycan'a gelirler. Bu Hun akınları sırasında Hazarlar da bölgeye gelen Türk boyları arasındadır. Hun, Kuşan ve Sabirlerin akını ise MS 486'ya rastlar.

7. yüzyılda oluşan göçler Türkistan'dan batıya doğru yönelince, bu göçler Hazarları ve Sabirleri iterek Azerbaycan'a

gelmelerini sağlamışlardır. 7. yüzyılda Oğuz ve Peçenek göçleri daha da kalabalıklaşmış ve 11. yüzyılda Selçuklular, Azerbaycan'ı Selçuklu topraklarına katmışlardır.

10-11. yüzyıllarda Azerbaycan'a Oğuz Türkleri gelmeye başlar. Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey, Azerbaycan'ı alır ve bazı Oğuz boylarını bölgeye yerleştirir. Selçuklu akınları sonucunda bölge tamamen Türkleşir. Alparslan'ın seferi ile 1064 yılında Azerbaycan kesin biçimde Selçuklular'ın eline geçer ve Büyük Selçuklu Deveti'nin bir eyaleti olur. Büyük Selçuklular'dan sonra Azerbaycan Irak Selçukluları'nın (1118-1194) ve İldenizliler Hanedanı'nın (1137-1225) idaresine girer.

Azerbaycan 12.-14. yüzyıllar arasında sırasıyla Moğolların, Harezmşahların ve Timurlular'ın hâkimiyetine girer. 1222 yılından itibaren bölgeyi ele geçiren Moğolların hâkimiyeti Timur'un ölümüyle son bulur. Moğol istilasından kurtulduktan sonra sırasıyla Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunlular'ın (1340-1514) idaresine girer. 16. yüzyılın başlarında Akkoyunlular yıkılınca Azerbaycan'ın tamamı Safevîlerin eline geçer

Bölge daha sonraları sürekli Safevîlerle Osmanlıların arasında el değiştirir. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümüyle Safevî Devleti son bulur. 1514'ten 1747'ye kadar Yavuz Sultan Selim, Kanunî, 4. Murad, 3. Ahmed zamanlarında Safevî Devletiyle sürekli savaşılır ve bölge sürekli iki devlet arasında el değiştirir.

18. yüzyılın başlarından itibaren bölgede Rusların etkisi görülmeye başlar. Rusların Azerbaycan'ı ilk işgali 1722 yılında Nadir Şah zamanında olmuştur. Afşar Türklerinden olan Nadir Şah, 1735'te Kuzey ve Güney Azerbaycan'da İran hâkimiyetini kurmuştur. 1805'ten 1813'e kadar bölgede Rus-İran mücadelesi yaşanmış ve sonunda Azerbaycan, 1828 Türkmençay Anlaşması'yla Aras nehri sınır olmak üzere, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır.

Doksan yıllık Rus hâkimiyetinden sonra 28 Mayıs 1918'de Mehmed Emin Resulzâde'nin önderliğinde Kuzey Azerbaycan'da demokratik bir cumhuriyet kurulmuştur. Ardından Osmanlı İmparatorluğu bu devleti tanımış ve toprak güvenliğini koruma altına almıştır. Ancak Mondros Mütarekesiyle Kafkaslar İngilizlere bırakılır. Ardından 27 Nisan 1920'de Bolşevik Ordusu Azerbaycan'a girer ve 1 Mayıs'ta Bakü'yü ele geçirir. 1922 yılının Mart ayında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri Mavera-yı Kafkas SSC Federasyonu'nda birleştirilir. 6 Temmuz 1923'te ise SSCB'ye, Azerbaycan SSC adıyla dahil edi-

len Azerbaycan, 30 Ağustos 1991 tarihinde yeniden bağımsız bir devlet hâline geldi.

Azerbaycanca: bk. Azerbaycan Türkçesi

Azerî: 1. Azerbaycan Türkü veya Azerbaycan Türkleri. 2. Azerbaycanlı.

Azerî Türkleri: bk. Azerbaycan Türkleri

Azerice: bk. Azerbaycan Türkçesi

Azınlık dili: Sayıca daha fazla olan bir topluluk içinde yaşayan ve *"dil, din, köken, inanç ve yaşama biçimi"* gibi çeşitli özellikler bakımından farklılıklar gösteren sayıca küçük toplulukların konuştuğu dil veya dillere denir. Çoğunluğun konuştuğu dilin ağızları ya da resmî dilin bölgesel ağızları azınlık dili olamazlar. Bir dilin azınlık dili sayılabilmesi için o dili konuşan topluluğun etnik olarak farklı olması ve dilinin devletin resmî dilinden veya çoğunluğun konuştuğu hâkim dilden bütünüyle farklı olması gerekir.

B b

Babür İmparatorluğu: XVI. yüzyılda, 1526 tarihinde Babür Şah (Zahire'd-Din Muhammed Babür) tarafından Afganistan, Pakistan ve Hindistan coğrafyasının bir bölümünde kurulan devletin adıdır. Türk-Moğol imparatorluğu olarak da anılır. 17. yüzyılın sonlarında gücünün zirvesinde olduğu dönemde, 3.2 milyon km karelik bir alana hâkim idi. Bu dönemde Babür devletinin sınırları içinde 110 ila 150 milyon arasında bir nüfusun yaşadığı tahmin edilmektedir. İmparatorluğun klasik devri 1556 tarihinde Ekber Şah'ın tahta çıkması ile başlatılır. İmparatorluğun beşinci sultanı olan Şah Cihan dönemi mimarlık ve sanat bakımından oldukça önemlidir. Agra'daki *Taç Mahal* bu dönemde yapılmıştır.

1739 yılında Nadir Şah güçleri tarafından Karnal Savaşında Babür İmparatorluğunun askerleri mağlup edilir ve idari ve ekonomik bakımdan zayıflamaya başlar. 1858 yılında bölgeye müdahale eden İngilizler, Babür İmparatorluğuna son vererek bölgeyi Britanya İmparatorluğuna bağlamışlardır.

Bain Tsokto: bk. Tonyukuk yazıtı

Bağlantılı diller: bk. Eklemeli diller

Bakşı: Şaman, kam, ozan. Budist rahibi, Budist Türk.

Baksı: bk. Bakşı

Balasagun: MÖ 1. yüzyılda Sogdlar tarafından kurulduğu sanılan ve günümüzde Kırgızistan sınırları içinde, Çüy Irmağı vadisinde ve Tokmok kenti yakınlarında bulunan eski bir Türk şehridir.

Balasagun, 8. yüzyılda Türkiş Hakanlığı'nın başkenti olmuş ve ilk önemli gelişmeyi bu dönemde yaşamıştır. 10. yüzyılda önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan Balasagun, aynı dönemde Karahanlılarca istila edilmiş ve Karahanlı Devleti'nin sayılı kentlerinden biri olmuştur. Çiğil ve Yağma boyları bu dönemde kente yerleşmiş ve sayıca çoğalmışlardır. Karahanlıların Türkistan ve Maveraünnehir yönünde yayıl-

ması sırasında da önemini koruyan Balasagun, 10. yüzyılın son çeyreğinde Harun Buğra ve oğlu Toğan tarafından Başkent olarak kullanılmıştır. Kâşgar, Koçgar, Talaş, Semerkand ve Buhara gibi şehirler bu dönemin önemli merkezleri idi. Ancak Karahanlı kültür ve sanatı özellikle Balasagun'da gelişti. Türk dilinin önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yusuf Has Hacib de Balasagunluydu.

11. yüzyılda Karahanlılar Büyük Selçukluların egemenliği altına girince Balasagun, önemini yitirdi ve gerilemeye başladı. Moğol akınları sırasında, Balasagun emiri Buzar, şehri Cengiz Han'a teslim etti. Karahitaylarla Moğollar döneminde daha çok Kuz Orda ve Kuzbalıg olarak bilinen Balasagun, 13. yüzyılın ikinci yansında, Cengiz soyu arasındaki mücadeleler sırasında birkaç kez yakılıp yıkıldı. Yüzyılın sonlarında da halkının göç etmesi sonucunda tümüyle terk edildi ve ortadan kalktı.

Günümüzde bu bölge *Burana* olarak adlandırılmaktadır. Tarihî bir kule, az sayıda malzemenin sergilendiği (X-XII. yy) küçük bir kapalı müze ve bir açık hava müzesi dışında Karahanlılardan ya da tarihî Balasagun şehrinden kalan fazlaca bir arkeolojik kalıntı yoktur.

Balbal: Kelime anlamı, vurmak, çakmak, kakmak demektir. Eski Türklerde ölen kişinin mezarının etrafına dikilen ve genellikle öldürdüğü düşmanları simgeleyen taşlara denir. Taşların sayısı ölen kişinin kahramanlığının derecesini ve öldürdüğü düşman sayısını gösterir. Balbalların büyük bir bölümü Köktürkler dönemine aittir.

Bâleybelen: bk. Bâlibilen

Balık: Şehir, kale şehir, kent.

Bâlibilen: Mehmed Muhiddin adlı bir Türk tarafından yapılan ve 1580 tarihli bir mecmuada kuralları belirtilen ilk yapma dil örneğidir. Arapçanın gramer kuralları temelinde Türkçe, Farsça ve Arapçanın söz varlığından yararlanılarak hazırlanmış bir yapma dildir. Mehmed Muhiddin, *Muhyî-i Gülşenî, Muhyî Çelebi*, eseri *Bâleybelen* adlarıyla da anılır.

Balkan: Balkanlar, coğrafî bir terim olarak önceleri batıdan doğuya doğru uzanarak Bulgaristan'ı ikiye bölen sıradağları ifade ederken daha sonra Avrupa kıtasının güneydoğusu, İtalya'nın doğusu, Anadolu'nun batısı ile kuzeybatısında yer alan coğrafî ve kültürel bölge için de kullanılmaya başlanmıştır. Bu bölgeye *Güneydoğu Avrupa* da denmektedir.

Günümüzde Balkanlar, Balkan sıradağları ve genellikle Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ, Kosova, Slovenya, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve

Türkiye'nin Trakya bölümünü içine alan bölge için kullanılmaktadır.

Balkan/ Balkanlar Türkçe bir addır. Kelime anlamı; *"sarp ve ormanlık sıradağ; sık ormanla kaplı dağ; yığın, küme; sazlık, bataklık"*tır. Diğer dünya dillerine Türkçeden geçmiştir.

Balkanlar: bk. Balkan

Balkan Türkleri: Meriç nehrinin batısında kalan Balkan yarımadasında yaşayan Türklere verilen addır. Balkan Türkleri adıyla ifade edilen Türkler, günümüzde Yunanistan, Makedonya, Kosova, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Bosna-Hersek gibi ülkelerde yaşamaktadırlar. Balkan Türklerinin ağızları genellikle Balkan Türk ağızları ya da Rumeli ağızları olarak adlandırılır. Bu ağızlar Türkiye Türkçesi ağızları içinde değerlendirilir. Balkanlarda yaşayan Türk nüfusunun bir ila bir buçuk milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Balkaş Gölü: Günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Balkaş Gölü'nün ortalama uzunluğu 605 km, genişliği ise doğuda 74 km, batıda 19 km'dir. Yüzölçümü 16.996 km²dir. En derin noktası 25,6 metre iken ortalama derinlik 5,8 metredir. Toplam kıyılarının uzunluğu 2.385 km'dir. Denizden yüksekliği 341,4 metredir.

İli Irmağı, Karatal Nehri, Lepsi Irmağı, Aksu Irmağı ve Ayaköz Irmağı beslendiği başlıca kaynaklardır. Toplam su havzası 413,000 km²dir. Balkaş Gölü'de tıpkı Aral Gölü gibi beslendiği kaynakların kurumasından dolayı küçülmektedir. Gölün batı kanadı tatlı su, doğu kanadı ise tuzlu su içermektedir. Balkaş Gölü, Aral Gölünden sonra Türkistan coğrafyasının en büyük ikinci gölüdür.

Basmacı: Türk topluluklarının bağımsızlığını savunan ve bunun için 1917 yılından itibaren baskınlar düzenleyip işgalci Rus ordusuyla savaşan kişilere *"Basmacı / Basmacılar"* veya *Korbaşı / Korbaşılar"* denirdi.

Çarlık yönetiminin işgal ve zulmüne karşı 1916 yılında, Türkistan'da büyük bir isyan başlar. Çarlık orduları bu isyanı büyük katliamlar yaparak bastırırlar. Topraklarını işgalden kurtarmak ve Türkistan'ın bağımsızlığını sağlamak için 1917 yılından sonra çeşitli *"çeteler, mücadele grupları, milisler"* oluşmaya başlar. Aralarında çok değerli aydın ve fikir adamlarının da bulunduğu bu gruplar, bir yandan edebî, fikri ve siyasi çalışmalar yaparken diğer yandan baskınlar düzenleyerek Rus birliklerine önemli kayıplar verdirirler. Enver Paşa'nın da (1922) belirli bir süre içinde yer aldığı Basmacıların mücadlesi 1930'lu yıllara kadar sürmüştür.

Basmacılar: bk. Basmacı

Basmacılık: 1917-1930 yılları arasında Rus işgaline karşı baskınlar düzenleyip savaşarak Türkistan'daki Türk topluluklarının bağımsızlığını kazanmayı hedefleyen siyasi hareket.

Basmacılık hareketi: Rus işgaline karşı, Rus ordusuna baskınlar düzenleyip savaşarak Türkistan'ın bağımsızlığını sağlamaya çalışan *"çeteler, milis gruplar"* hareketidir. 1917'den sonra Fergana'da Mehmet Emin Bey, Hokand'da Kiçkine İgreş Bey önderliğinde, 1921 yılında Buhara'da örgütlendiler. Türkistan'daki ulusal dernek ve topluluklar, Başkurdistan, Buhara ve Hive hükümetlerinin bazı üyeleri, Kırgız ve Kazak aydınları, Uygur Türkleri ile Türkiye'den gelen bazı taraftarlarının (Enver Paşa vd.) desteğinde Basmacılık hareketi kısa sürede Türkistan Türkleri arasında yayıldı. Bolşevikler daha önce verdikleri sözlerinin aksine, Türk bölgelerini işgal ediyorlardı. 1918'de Hokand'ı işgal edip büyük bir katliam yaptılar. Bu bir kıvılcım oldu ve Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak Türklerinden oluşan gruplar harekete geçti ve düzensiz çete savaşları başladı. Daha önce Türkmenistan, Başkurdistan, Kırım, Tataristan gibi bölgelerde Rus güçlerine baskınlar düzenleyen çetelere *"basmacı"* deniyordu. Türkistan merkezli olarak başlayan bu yeni ve organize çete savaşlarına da bu ad verildi. Basmacılık hareketini yok etmek için Sovyet güçleri tarafından, büyük baskılar ve katliamlar yapılmış ve nihayet 1930'lu yılların başında Basmacılık hareketi bitirilmiştir.

Basmıl: Orhun yazıtlarında adları geçen Basmıllar, Aşina/Köktürk soyunun bir koluna mensup *"İdikut"* ve *"Yabgu"*larca yönetiliyorlardı. Köktürk devletinin yıkılmasında önemli rolleri olmuştur. Kâşgarlı, Türkçeden başka dilleri olup Türkçeyi iyi bilen *"Türklerden bir bölük"* ve *"çöl halkı"* olarak tanıtmaktadır. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Basmıllar, MS 581-617 yılları arasında Turfan'ın kuzeyi ile Baykal gölünün güneydoğusu arasında dağınık bir şekilde yaşarlardı. Köktürklere bağlı olarak bir süre yaşayan Basmıllar, Köktürk devletinin yıkılmasında da önemli rol oynamışlardır. Moğol istilası ile birlikte dağılmış ve eriyip yok olmuşlardır.

Başkurdistan: Başkurdistan Cumhuriyeti, İdil-Ural bölgesinde Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyettir. Yüzölçümü, 143.600 km karedir. Başkurt Özerk Cumhuriyeti, doğudan Çelyabinsk oblastı, kuzeydoğudan Sverdlovsk oblastı, kuzeydan Perm oblastı, kuzeybatıdan Udmurt Özerk Cumhuriyeti, batıdan Tataristan Özerk Cum-

huriyeti ve güneyden de Orenburg oblastı ile çevrilidir.

1998 verilerine göre Başkurtların toplam nüfusu 4.104.000 kadardır. Ancak bu nüfusun önemli bir kısmı Başkurdistan'ın dışında yaşadığı için, Başkurtlar, Başkurdistan'da Ruslardan ve Tatarlardan sonra % 23'lük bir oranla ülke halkının ancak üçüncü etnik grubunu oluşturmaktadırlar.

Başkurdistan'ın başkenti Ufa (1.088.900) olup, idari yönden cumhuriyet 54 rayon ve 21 şehre ayrılmıştır. Neftekamsk, Sterlitamak, Oktyabırskiy, Salavat, Beloret, İşimbay, Tuymazı Başkurdistan'ın önemli şehirleridir. Ülke ekonomisinin temeli petrokimya ve makine yapım endüstrisi ile tarıma dayanır. Başkurdistan, Rusya Federasyonu'nun toplam ham petrol üretiminin %14.7'sini, benzin üretiminin %17.6'sını, mazot üretiminin %16.7'sini gerçekleştirmektedir. Ayrıca demir-çelik, bakır, altın, manganez, krom, boksit, kereste ve gıda ürünleri sanayileri de gelişmiştir. Ülke arazisinin % 34'ü ekilebilir topraklardan oluşur. Rusya Federasyonu'nun yıllık tarım üretiminin % 12'si burada yapılır. Başlıca tarım ürünleri tahıllar, şeker pancarı, ayçiçeği, patates ve çeşitli sebzelerdir. Hayvancılık da ülke ekonomisinde önemli bir yer tutar.

Başkurt: Kâşgarlı Mahmut tarafından "Başgırd" olarak kaydedilen Başkurt adının yapısı ve kökeni ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

Başkurt ismine 9. yüzyıldan itibaren Arap seyyahlarının eserlerinde rastlanır. Bu eserlerde Başkurt adı, "Başgrd, Başcrd, Bashard, Başkird, Bascird" biçimlerinde kaydedilmiştir. Başkurt adının kökeni ile ilgili bazı görüşler şöyledir: M. Ömitbayev, Başkurt isminin "Baş Ungar", G. Gabeşi "Baş Uygur", J. Nemet "Beş Ogur", F. Gordeyev "Başka ir (er)" yapısından oluştuğunu belirtir. N. A. Baskakov, Başkurt isminin "Beş Ogur" veya "Baca + Ogur > Başkurt" şeklinde oluştuğunu, Ogur isminin sonundaki "t"nin de İran dillerindeki isimlerde rastlanan çokluk eki olduğunu düşünür.

Zekiyev'e göre Başkurt adının içerisinde diğer Türk boy isimlerinde de bulunan "er/ir" veya "ugor" kelimeleri bulunmaktadır. İsmin ilk kısmının şu an itibariyle çok açık olmadığını söyleyen Zekiyev bunun da "başka (yabancı", "baş (asıl)", "beş", "baca" kelimeleri olabileceğini ifade eder. Sondaki "t"nin de Türkçedeki "ta/la" çokluk eki veya "-lı/-tı/-t" iyelik eki olabileceğini belirtir. Başkurt ismi "başkor-t" şeklinde de açıklanmaktadır. "Boy" anlamına gelen "kor" kelimesine, -t çokluk eki eklen-

miştir. Buna göre bu ad "başboylar, birinci boylar" anlamına gelmektedir. Munkacsi ise kelimeyi "beş-oğuz-t (çoğul eki)" şeklinde ayırır ve anlamını da "Beş-Oğuzlar" olarak verir. Abdullah Battal Taymas, Başkurtlara, Kazak ve Nogayların "İstek" adını verdiklerini söylemektedir. Başkurtlar, Evliya Çelebi tarafından "Hiştek" adıyla adlandırılmışlardır.

S. A. Gallemov, Başkurt adının "baş" ve "kurt" kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtmektedir. Kelimenin ilk kısmındaki "Baş" sözünün "bus/buz" (boz) olup kelimenin Bozkurt>Başkurt olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi, halk arasındaki bir efsaneye göre de Başkurt adı birbirine akraba olan beş kabileyi ifade eden "beş kurt" sözünden gelmektedir.

Başkurt edebiyatı: Başkurt Türkleri, oldukça zengin halk edebiyatı ürünlerine sahiptir. Bu halk edebiyatı ürünleri içinde destanların ayrı bir yeri vardır. Toplumsal hayatın, tarihî ve mitolojik olayların anlatıldığı *Ural Batır, Akbuzat, Alpamış, İzevkey Menen Morazım, Küsek Bey, Karas Menen Akşa, Akhak Kola, Kara Yurğa, Zoyatülek Menen Hıvhılıv, Kuzıykürpes Menen Moyanhılıv, Zöhre Menen Aldar, Buzyiğit, Omorzak Batır ve Bayık-Ayzak* önemli Başkurt destanlarıdır.

Sesen adıyla anılan şâirler, Başkurt Türklerinin sözlü edebiyat zenginliklerini günümüze kadar taşımışlardır. Adı bilinen ilk sesen olan Habrav; Sıpra, Sıpıra, Supura veya Yıprav adıyla Kazak, Karakalpak, Kırım ve Nogay Türkleri arasında büyük ilgi ve sevgi görmüştür. Diğer Türk boyları arasında tanınan sesenlerden biri de Yirense veya Cirenşe'dir. Hayatları efsanelerle karışan bu iki halk şâirinin nerede ve ne zaman yaşadığı tam olarak bilinmemektedir. 16. yüzyılda yaşayan Kobağoş, 18. yüzyılda yaşayan Karas ve Bayık, 19. yüzyılda yaşayan Gabit, Hamit, Sabiryen Möhemmetkolov, Tahir ve İşmurzin sesenler yaşadıkları yüzyıllarda büyük şöhret kazanmış şâirlerdir. Halk edebiyatı ürünleri arasında tarihî-askerî türküler, masallar, efsaneler de önemli bir yere sahiptir.

Yazılı Başkurt edebiyatı 1920 yılından itibaren gelişmeye başlar. 1924'te Ufa'da çıkarılan Başkortostan adlı günlük gazete ile Tatar Türkçesinden ayrılan Başkurt yazı dili yeni bir kimlik kazanmış, Bilim (1924) ve Sesan (1927) gibi yayın organları da bu yeni yazı dilinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Başkurt Türkçesiyle yazılan ilk edebî eserlerde Ruslara karşı verilen millî mücadeleye geniş yer ayrılmıştır. Bu eserlerde eski dönemlerde istiklal mücadelesi veren kişilerin kah-

ramanlık mücadelesi anlatılmıştır. Şâirlerin şiirlerinde de eski dönemlere duyulan özlem dile getirilmiştir. Said Miras'ın Salavat Batır'ı, Habibullah Abidin, Şeyhzade Babiç'in ve diğerlerinin şiirleri ve hikâyeleri bu konuya vakfedilmiştir. Ancak 1930'lu yıllardan sonra başlayan Sovyet baskısı bu edebiyatın gelişimini engellemiştir. 1937-38'li yıllarda Nuriagzam Tahirov, Davut Yultıy, Hediye Devletşina, Gabdulla Amantay, Geziz Elmöhemetov, Möhemmetşa Burangol, Rizaitdin Fehretdinov, Möhemmethan Kulayev, Şerif Manatov, Gelimyen Tagan, Hafız Kuşayev gibi pek çok Başkurt şâir, yazar, bilim ve fikir adamı baskı görmüş, tutuklanmış, sürgün edilmiş veya öldürülmüştür.

Başkurt edebiyatında Seyfi Kudaş, Hacibünnecar Öteki ve Şehzade Babiç eserleriyle ön plana çıkmışlardır. Tarihçi Zeki Velidi Togan ve dilci Abdülkadir İnan, Başkurdistan'da doğmuş, daha sonra Türkiye göçmüş ve Türklük bilimine önemli eserler kazandırmış iki büyük bilim adamlarıdır. Eserlerinde Batı düşüncesi ile Başkurt halk edebiyatını bütünleştiren Mustay Kerim önemli bir şâir, hikâye ve piyes yazarıdır. Otray Kargaldı (Müfreze Lanetlendi), Yazğı Tavışlar (Bahar Sesleri) adlarıyla yayımlanan uzun manzumeleriyle, 1967 yılında Rusya devlet ödülü alan ve 12 dile çevrilen Ay Totılğan Türdö adlı meşhur piyesiyle Başkurt Türkçesinin bir edebî dil hâline gelmesine büyük katkıda bulunmuştur.

1938 yılında öldürülen Davut Yultıy (1893-1938), yaşadığı dönemin en önemli şâir ve yazarlarından biridir. Şâir ve yazar olarak Başkurt edebiyatının klasiklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eserlerinde daha çok millî konuları işleyen Davut Yultıy'ın uzun yıllar yasaklanan ve ancak 1960'lı yıllardan sonra okunabilen "Kan" adlı romanı oldukça önemlidir. Yazarın, nesir türündeki eserleri 1934-1935 yıllarında Ufa'da iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. Şiirleri ve poemaları da 1982'de Ufa'da yayımlanmıştır. Başkurtların önemli kadın yazarlarından biri olan Hediye Devletşina'nın (1905-1954) çeşitli hikâye kitapları ve romanlarının yanı sıra, "Irgız" adlı romanı, Başkurt edebiyatının en önemli romanlarından biri olarak kabul edilir. Hediye Devletşina, 1937 yılında vatan hainliği suçlamasıyla tutuklanır ve 1942 yılına kadar (5 yıl) cezaevinde kalır. Kocası Göbey Devletşin ise aynı suçlamayla 1938 yılında kurşuna dizilir. Çok ağır şartlarda hayatını sürdüren Hediye Devletşina 5 Aralık 1954'te 49 yaşındayken ölür. En tanınmış eseri olan "Irgız" adlı romanı ancak 1957 yılında yayımlanabilir.

Gabdulla Amantay, 31 yaşında iken vatan hainliği suçlamasıyla tutuklanmış ve 1938 yılında kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Kısacık ömrüne rağmen Başkurt edebiyatında yer edinecek kadar eser vermiş ve kabul görmüş bir şâirdir. Gabdulla Amantay'ın 1960'ta yayımlanan şiir kitabından başka, "Başkurt Mekelderi (Atasözleri), Ufa 1936" ve "Yomaktar (Bilmeceler), Ufa 1936" adlı iki eseri daha bulunmaktadır. Başkurt edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biri de şâir, dramaturg ve folklorcu olan Möhemmetşa Burangol'dur (1888-1966). Burangol'un millî konuları işleyen 30'dan fazla sahnelenmiş tiyatro eseri bulunmaktadır. Bunun yanında şiirleri ve hikâyeleri de yayımlanmıştır. Rizaitdin Fexretdinov (1859-1936) Başkurtların önemli tarihçi, edebiyat tarihçisi ve din adamlarındandır. 1922'den itibaren Ufa müftüsü olan Fexretdinov, büyük baskılara maruz kalmıştır. Yazarın "Bulgar ve Kazan Türkleri, Kazan 1993", "Kazan Hanları, Kazan 1995", "Altın Ordu Hanları, Kazan 1996", "Başkurt Edebiyatı: XX. Yüzyıl Başı. 2. Kitap, Ufa 1984" gibi önemli eserleri bulunmaktadır.

H. Abid, Abdülahad Vildan, T. Tanabî, N. Tahir, Ş. Zeki, M. Akmulla, M. Umutbayev, Zakir Hadiy Başkurt edebiyatında yeri olan diğer önemli isimlerdir.

Başkurt Türkçesi: Başkurt Türkçesi Kuzeybatı/ Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biridir. Türk lehçeleri arasında en çok Tatar Türkçesiyle benzerlik gösterir. Başkurt Türkçesi, şekil yapısı bakımından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özelliklere sahipken, ses özellikleri bakımından ondan ayrılır. Tarihî yazı dilinden, kendine has peltek ve sızıcı ünsüzlerle ayrılan Başkurt lehçesinde, Kazak Türkçesinde olduğu gibi, ileri derecede ünsüz uyumları görülür.

Başkurt Türkçesi, Kuzeybatı/ Kuzey/ Kıpçak yazı dilleri arasında *Kıpçak-Bulgar alt grubu* (Tatar, Başkurt) içinde değerlendirilir. (Baskakov) Reşit Rahmeti Arat'ın tasnifine göre de Başkurt Türkçesi *tav- grubu (ayak, tav, tavlı, kalgan) Şimal grubu içindedir.* Talat Tekin'in Türk lehçelerini başlıca 12 bölüme ayırdığı tasnifinde Başkurt Türkçesi, Tatar Türkçesiyle birlikte *Tawlı grubunun 1. quş- alt grubunda* yer almaktadır.

Başkurt Türkçesi, 23 Mart 1919'da kurulan Başkurdistan Cumhuriyeti'nin yazı dili olarak kabul edilmiştir. Başkurt Türkleri, Tatar Türkçesiyle ortak olan yazı dillerini Arap alfabesiyle kaydetmişlerdir. Başkurt Türkçesi yazı dili olunca, dilin fonetik sistemine uygun reform denemeleri yapılmış ve 1923-1930 yılları arasında kullanılacak olan Baş-

kurt-Arap alfabesi düzenlenmiştir. 1928 yılında Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmış, ancak Arap alfabesi iki yıl daha kullanılmıştır. Latin alfabesi 1940 yılına kadar kullanılmış ardından Kiril alfabesine geçilmiştir. Başkurt Türkleri 1940'tan beri Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Başkurt Türkçesinin ağızları: Başkurt Türkçesinin *1. Doğu / Kuvakan*, 2. *Güney / Yurmat* olmak üzere başlıca iki ağzı vardır. Bu ikili tasniften başka Doğu ağzı kendi içinde: Ay, Argayaş, Salyut, Miyas ve Kızıl olmak üzere beş alt ağız bölgesine ayrılır. Güney ağzı da yine beş alt ağızdan oluşur: İk-Sakmar, Orta Ağız, Kara-İdil, Dem ve Güney-Batı Ağızları. Başkurt Türkçesinin Doğu ve Güney ağızları arasında ses farklılıkları bulunur. Güney-Batı ağızları Tatar Türkçesinin etkisi altındadır. Başkurt Türkçesinin yazı dili Doğu/Kuvakan ağzına dayanır.

Başkurt Türkleri: Başkurt Türkleri, günümüzde İdil nehri ile Orta ve Güney Urallar bölgesinde yerleşiktir. Başkurt adına ilk kez 9. yüzyıla ait yazılı kaynaklarda rastlanır. Başkurtların ortaya çıkışında, Güney Sibirya ve Orta Asya'da hayvancılıkla uğraşan Türk kabilelerinin rolü büyüktür. Bu kabileler, Güney Urallara gelmeden önce Aral-Sırderya bozkırlarında göçebe bir hayat yaşayıp Peçenek, Oğuz, Kimek, Kıpçak kabileleriyle sıkı irtibat içinde olmuşlardır. Bununla birlikte, Başkurtların, İdil Bulgarları gibi Batı Türkistan'ın güneyinden geldikleri yönündeki görüşlerin yanında, miladın başında bile bugünkü yerlerinde yaşadıklarına dair görüşler de vardır.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Başkurtların çoğunluğunun Kıpçaklardan oluştuğunu yazar. Şemsettin Dimaskî de Başkurtları Kıpçak uruğları arasında saymaktadır. Kendisi de bir Başkurt Türkü olan Zeki Velidi Togan, Başkurt Türklerini dört gruba ayırır:

1. Dağ Başkurtları (Bürcen, Üsergen, Tamyan)
2. Yalan (Ova-Bozkır) Başkurtları (Yurmatı, Küdey, Geyne, İrekti, Yeney, Tarıp urugları)
3. Farklı tarihlerde Başkurtlara katılan Kıpçak, Nogay, Kırgız, Kereyit, Merkit gibi urugların parçaları. Bunlardan Dağ Başkurtlarına katılanlar Başkurt Türkçesi konuşurken, daha batıya yerleşenler Tatar Türkçesinin tesiri altındadır.
4. Rus istilasından sonra bölgeye gelen mülteci Tatar, Bulgar, Mişer ve Müslüman Çuvaşlar.

10.-13. yüzyıllarda İdil-Ural Devletinin yönetimi altında olan Başkurtlar, 1236 tarihinden itibaren Altın Orda Devleti'nin bünyesine dahil olurlar. 1481'de Altın Ordu Devleti dağılınca Ak

İdil ve Kama nehirlerinin doğusunda yaşayanları Şibanoğulları idaresine girerler. Güneyde ve güneybatıda yaşayanları ise Nogay mirzaları tarafından idare edilirler. Çok geçmeden bütün Başkurtlar Şibanoğulları idaresi altında toplanırlar. 1552'de Kazan Hanlığı Ruslar tarafından işgal edilir. Devamında Ruslar, Başkurtların üzerine yürür ve Başkurtların yaşadığı Yayık, Samara, Birsk ve Ufa gibi yerleşim bölgelerini ele geçirirler. Ruslara karşı devamlı mücadele eden, 1661 ve 1765 yıllarında iki büyük isyan hareketi gerçekleştiren Başkurt Türkleri 1917'ye kadar herhangi bir sonuç elde edemezler.

Başkurt Türkleri, 1917 Bolşevik ihtilalinden istifade edip millî bir devlet kurarak geleceklerini inşa etmeye çalışırlar. 1917 Temmuz-Ağustos aylarında Orenburg ve Ufa'da toplanan iki Başkurt Kurultayı, Başkurt Bölgesel Şurasını seçer. Bu şura, bağımsız bir cumhuriyet kurulmasına karar verir. Bütün bu çalışmaların ideolojik ve siyasi lideri Ahmet Zeki Velidi Togan olmuştur. Bu şura, 17 Kasım 1917'de Orenburg, Ufa, Samara, Perm gibi bölgelerin bağımsız bir eyalet olduğunu Başkurt Cumhuriyeti'ne bağlandıklarını ilan eder. 8 Aralık 1917'de millî ordu oluşturularak Başkurdistan Cumhuriyeti'nin kurulması kararlaştırılır. 23 Mart 1919'da, kurulan cumhuriyetler arasında, Moskova ile iki taraflı güç paylaşımına dayanarak kurulan tek cumhuriyet Başkurdistan Cumhuriyeti olmuştur. 1920'de Sovyet yönetimi Başkurdistan'ın siyasi özerkliğine son verir ve Zeki Velidi Togan da ülkesinden ayrılmak zorunda kalır. Temmuz 1920'de Bolşevikler, Başkurtların azınlıkta olduğu yeni Başkurt yönetimini kurarlar. Yeni kurulan cumhuriyetin başkenti Ufa olur. 1917 yılında başlayan Başkurt Özerk Cumhuriyeti'nin oluşumu 1934 yılında tamamlanır.

Başkurtça: bk. Başkurt Türkçesi

Batı grubu: Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumukü Karaçay, Karayim, Tatar, Başkurt (Ramstedt)

Batı grubu Türk lehçeleri: bk. Güneybatı grubu Türk lehçeleri

Batı Hun dalı: 1.Ana Hun dilinin üç uzak lehçesinden biri olan Eski Bulgar Türkçesi ve onun çağdaş temsilcisi olan Çuvaş Türkçesi. 2. Bulgar, Oğuz, Karluk ve Kıpçak lehçelerinin tamamı. (N. A. Baskakov)

Batı Kıpçak grubu: Kumuk, Karaçay Malkar, Kırım, Tatar ve Karayim Türkçeleri. (L. Johanson)

Batı Lehçeleri: Kırgız lehçeleri, İrtiş lehçeleri, Başkurt lehçesi, Volga veya kuzey Rusya lehçeleri (Radloff)

Batı Oğuz grubu: Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi (L. Johanson)

Batı Oğuz Türkçesi: Türkiye Türkçesi. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti devleti ile Kıbrıs, Suriye, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Sırbistan, Kosova, Hırvatistan gibi ülkelerin sınırları içinde yaşayan Türk topluluklarının konuştuğu Türkçedir.

Batı Oğuzca: bk. Batı Oğuz Türkçesi

Batı Orta Türkçe: *"Batı Orta Türkçe"* terimiyle ifade edilen şey genellikle Oğuz Türkçesidir. 13. yüzyıldan itibaren Oğuz kökenli ve Anadolu merkezli olarak oluşup gelişen yazı diline bu ad verilmektedir. "Batı" terimi, *Z Türkçesi* içinde, zaman zaman Kıpçak Türkçesi gibi bazı farklı lehçeleri kapsayacak şekilde kullanılsa da yaygın ve asıl kullanımı Oğuz Türkçesi içindir. Batı Orta Türkçesi için, *Batı Türkçesi, Güneybatı Türkçesi ve Oğuz Türkçesi* terimleri de kullanılmaktadır. Batı Orta Türkçesi 13-16 yüzyıllar arasındaki dönemi kapsar. Bu dönem, *Eski Oğuzca, Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Türkiye Türkçesi* gibi terimlerle de ifade edilmektedir.

Batı Türk yazı dili: 13. yüzyıldan itibaren Anadolu merkezli olarak oluşan ve eser vermeye başlayan Oğuz kökenli yazı dilidir.

Batı Türkçesi: İlk defa Kâşgarlı Mahmut tarafından kullanılan bir terimdir. Türk dilini *Doğu* ve *Batı* grubu şeklinde iki ana kola ayıran Kâşgarlı, Doğu koluna Hakaniye adını vermekte ve bununla Kâşgar ile Balasagun civarındaki yazı dilini kastetmektedir. Ayrıca, Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsı ve Uygur Türklerinin dillerini de doğu grubuna dahil etmektedir. Kâşgarlı'ya göre Batı grubu ise, Oğuz, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar dillerinden oluşur.

Türklük biliminde *Batı Türkçesi* terimi kademeli olarak farklı lehçeleri ifade etmek için kullanılmaktadır *Batı Türkçesi* terimi Türklük bilimi çalışmalarında genellikle şu anlamları karşılar: 1. R= Z Türkçesi ayrımında R Türkçesi, yani Eski Bulgar Türkçesi ile çağdaş Çuvaş Türkçeleri. Bu kola Eski Batı Türkçesi de denir. 2. Türkçe grubunun (z veya y Türkçesi) kendi içindeki tasnifinde, W. Radloff, F. E. Korş, G. J. Ramstedt vb. kimi Türkologlar coğrafî esasa dayanan bu terimi Kuzeybatı/ Kıpçak grubu için kullanmışlardır. 3. Kıpçak ve Karluk (Kuzey-Doğu) Türkçesi dışındaki Oğuz (Batı/Güneybatı) Türkçesi. 4. Oğuz grubunun kendi içindeki tasnifinde Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlarda Konuşulan Oğuz Türkçesi. 5. Batı Oğuzcasının kendi içindeki tasnifinde ise Türkiye Türkçesi (Anadolu ve Rumeli) Batı Türkçesi olarak adlandırılır.

Günümüzde *Batı Türkçesi* terimi, özellikle lehçe tasnifi terminolojisi içinde daha çok Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi gibi Oğuz grubu Türk yazı dillerini ve ağızlarını ifade etmektedir.

Batı Türkistan: Doğu Türkistan'ın batısında kalan ve bugün Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan devletlerinin bulunduğu coğrafya ile Kazakistan ve Afganistan'ın bir bölümünden oluşur. Batı Türkistan'ın Afganistan'ın kuzey sınırları içinde kalan bölümüne Afgan Türkistan'ı veya Güney Türkistan denir. İran'ın Kuzey, Kuzeybatı ve Kuzeydoğusunda bulunan Azerbaycan, Mazenderan, Türkmen Sahrası ve Horasan bölgelerini içine alan coğrafyaya da İran Türkistanı denir. Batı Türkistan'ın toplam yüzölçümü dört milyon kilometre kareden fazladır.

Batı Türkistan lehçeleri: Özbek, Hive (Gronbech)

Batı Türkistan Türkleri: Batı Türkistan Türkleri; Özbek, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Türkmen Türkleri ile İran'ın Horasan bölgesinde ve Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Türklerden oluşur.

Batı Türklüğü: 1. Kâşgarlı'ya göre Batı grubu, *"Oğuz, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar"* Türklerinden oluşur. 2. Hazar Denizinin batısında kalan Türk topluluklarına Batı Türklüğü denmektedir. Batı Türklüğü genellikle Oğuz Türklerinden oluşur. Günümüzde Türk dünyasında Batı Türklüğü şu gruplardan oluşmaktadır: Türkiye, Azerbaycan, İran (Afşar, Azerbaycanlı, Halaç, Hamse, Horasani, Boçagcı, Kaçar, Karacadağ, Karagözlü, Karakoyunlu, Karapapak, Karayi, Kaşgay, Şahseven, Türkmen), Gürcistan (Ahıska), Yunanistan, (Batı Trakya), Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Hırvatistan, Kosova, Sırbistan, Romanya, Yugoslavya, Irak, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Suriye Türkleri.

Bâtıl Türk lisânı: Evliya Çelebi'nin Ortodoks Hristiyan Karamanlıların konuştuğu Türkçe için kullandığı bir terimdir.

Batılı Türkolog: Genellikle Avrupalı Türkloglar için kullanılan bir terimdir.

Batı Türküt: Çin yıllıklarında, Anadolu (Selçuklu, Osmanlı, Türkiye), Azerbaycan, Türkmen, Kaşgay ve Gagavuz Türkçeleri gibi Oğuz grubu Türk lehçeleri için kullanlan bir terimdir.

Bayat: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Gün Han'a dayanan, Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Bayatı: Azerbaycan'da ve Anadolu'nun Azerbaycan sınırına yakın

bölgelerinde, ilk dizesi hazırlık ifadesiyle başlayan ve genellikle dört dizeden oluşan cinaslı manilere verilen addır.

Bayın Çokto: bk.Tonyukuk Yazıtı

Bayındır: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Gök Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Bayırku: Orhun yazıtlarında bahsedilmeyen *"T'ieh-lê"* halklarından biridir. Tola nehrinin kuzeyinde ve bir şekilde bağlantılı oldukları anlaşılan Uygurların güneyinde yaşamışlardır. *"İrkin"* ünvanlı yöneticileri vardı.

Baykal Gölü: Dünyanın en derin gölü olan Baykal, büyüklüğü bakımından dünyanın sekizinci büyük gölüdür. Uzunluğu 640 km, genişliği 30 ila 100 km arasında değişir. En derin bölgesi 1741 metredir.

Türkçe olan Baykal adı, "zengin göl" anlamına gelmektedir. Gölün kıyıları çok eski tarihlerden beri Türklerin yerleşim ve yaşama alanları olmuştur. Gölün içinde bulunan Olhon adasında Türkçe yazıtlar bulunmuştur. Onuncu yüzyıldan sonra adaya gelen Moğollar, burada dinî törenler yaparlar.

Bir bölümü oldukça büyük olan 336 akarsu tarafından beslenir. En büyükleri, kuzey yönünden göle dökülen Yukarı Angara ırmağı ile, 110 km uzunluğunda olan ve Güneydoğu yönünden göle dökülen Selenga ırmağıdır. Gölün üzerinde toplam olarak 18 ada vardır. Baykal Gölünün batı kıyıları dik, doğu kıyıları özellikle kayalık ve sarptır. Doğu kıyılarında kıyı kordonu ile sıralanan bir kıyı ovası da vardır. İklim bakımından gölün güney ve orta kısmında senelik ortalama olarak düşük bir sıcaklık görülür.

Baykal gölü, hayvan ürünleri ve bitki örtüsü bakımından zengindir. Yapılan araştırmalara göre Baykal gölünün içinde 1700 çeşit balık ve bitki türü yaşamaktadır. Bunların 1083'ü dünyanın başkaca hiçbir yerinde yaşamamaktadır.

Beçenek: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Gök Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Bediz bitig: Çizim, hat, süsleme.

Bedizçi: Köktürklerde, taşlara yazı yazan, taş yazıtları, abideleri düzenleyen kişi. Ressam, nakkaş, heykeltraş. Yazıt ustası. Orhun Yazıtları için Çin'den bedizçiler getirtilmiştir.

Begdili: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Yıldız Han'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Belâgat: Sözün doğru, açık, etkili ve güzel söylenmesi demektir.

Belgü: Nişan, iz, anıt anlamındadır. Uygurlar devrinde Köktürk/Türk

harfleriyle yazılan yazıtlara verilen adlardan biridir. Uygur yazıtları şunlardır: *Taryat /Terh, Tes, Şine-Usu, Somon-Sevrey, Suçi, Karabalgasun bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın-Temdeg*

Belleten: Türk Dil Kurumu tarafından çıkarılan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* adlı derginin kısa adıdır. Türk Tarih Kurumunun çıkardığı dergi de kısaca *Belleten* olarak ifade edilir.

Beltirler: Rusya Federasyonu'nun Hakas Özerk Cuhuriyetinde yaşayan bir Türk topluluğudur. Sagaylar ile karışık yaşayan Beltirlerin dilleri de Sagay Türkçesine çok yakındır. Daha çok yerleşik bir hayat yaşayan Beltirlerin nüfusları, yaklaşık 12 bin kişidir.

Bengü: Ölümsüz, ebedî.

Bengü su: Ölümsüz, ebedî su, ölümsüzlük suyu, ab-ı hayat.

Bengü taş: Ebedî taş, ölümsüz taş, sonsuz taş. Genellikle Köktürkler döneminde, üzerine bir şeyler yazılmak üzere dikilen irili ufaklı dikli taşlara verilen addır. Bengü taşların çoğu mezar taşı, *balbal* ya da *taş babalar* şeklindeki dikili taşlardır. Orhun Yazıtları gibi daha büyük metinleri ihtiva eden bengü taşlar da vardır.

Berlin Turfan metinleri: *Berliner Turfantexte* şeklinde adlandırılan Berlin'deki Turfan metinleridir. 19. yüzyılda Doğu Türkistan'da yapılan kazı ve araştırmalar sırasında "rulo" ve "sayfa" kâğıtlar üzerine yazılmış genellikle Eski Uygur Türkçesine ait metinler bulunmuştur. Rus, Alman ve Finli Türkologlar tarafından Turfan, Hoço ve Binbuda mağaralarında bulunan bu yazmalar Avrupa'ya götürülmüş ve önceleri *Turkische Turfantexte*, 2. Dünya Savaşından sonra, yazmaların bulunduğu Humboldt Üniversitesi Doğu Almanya'da kalınca da *Berliner Turfantexte* adıyla anılmışlardır. Eski Uygur Türkçesine ait en geniş malzeme Almanya'daki bu koleksiyonda yer almaktadır.

Berliner Turfantexte: bk. Berlin Turfan metinleri

Beyân: Açıklamak, ortaya çıkmak, ifade etmek, anlaşılır hale getirmek. Farklı söz ve usüllerle duygu ve düşünceyi en güzel şekilde açıklama işi.

Beylikler devri Türkçesi: bk. Beylikler dönemi Türkçesi

Beylikler dönemi Türkçesi: Eski Oğuz Türkçesinin 14. yüzyılı kapsayan ikinci dönemidir. Moğol istilası sonrasında Selçuklu devleti yıkılınca Anadolu'da birçok beylik kurulmuştur. Beylikler döneminde, Beyliklerin başında bulunan Türkmen Beyleri, Türkçeye ve Türkçe eser yazımına önem vermiş ve bu dönemde çok sayıda Türkçe eser yazılmıştır. Dolayısıyla bu dönem Türk-

çesine *Beylikler dönemi/devri Türkçesi* denmektedir.

Beylikler döneminde yazılan eserlerden bazıları şunlardır: Gülşehri'nin *Feleknâme, Aruz Risalesi, Mantıku't Tayr*; Âşık Paşa'nın *Garibnâme, Fakrnâme, Vasf-ı Hâl*; Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahar, Ferhengnâme*; Şeyhoğlu Sadrettin Mustafa'nın *Hurşid ü Ferahşâh, Marzubannâme*, Ahmedi'nin *İskendernâmme, Cemşid u Hurşid*; Kadı Burhanettin'in *Divân*; Elvan Çelebi'nin *Menakibü'l Kudsiyye*, Kul Mes'ud'un *Kelile ve Dimne*.

Bezeklik Bin Buda Mağaraları: bk. Bezeklik Mağaraları

Bezeklik Mağaraları: *Bezeklik Bin Buda Mağaraları* olarak da adlandırılan ve Turfan'ın 50 km kuzeydoğusunda bulunan mağaralardır. Bezeklik Uygur Türkçesinde; *"süslemelerin, resim veya tabloların bulunduğu yer"* anlamındadır. Bu mağaralarda, eski devirlerden kalma çok sayıda resim, çizim ve tasvir bulunmaktadır. Bu resimlerin en önemlileri Eski Uygur Türklerinden kalanlardır.

Bildiri: Bilim ve sanat alanlarında, özgün araştırmalara dayalı yeni görüş veya değerlendirmeleri içeren bilimsel teknik ve yöntemlerle hazılanıp bilgi şölenlerinde sunulan konuşma metinleri, yazılar.

Bilge Kağan Yazıtı: 25 Kasım 734 tarihinde ölen Bilge Kağan için oğlu Tenri Kağan tarafından 735 yılında diktirilmiş bir yazıttır. Yazıt, Bilge ve Köl Tiğin kardeşlerin yeğeni Yollığ Tigin tarafından yazılmıştır. Yazıtın yüksekliği 3.80 metredir. Doğu yüzünde 41 satır, Güney ve kuzey yüzlerinde 15'er satır vardır. Yazıttaki Türkçe metin toplam olarak 71 satırdır. Yazıtın batı yüzünde Çince bir metin yer almaktadır. Bilge Kağan yazıtındaki bazı cümleler Köl Tigin yazıtıyla aynıdır. Köl Tigin yazıtına göre daha çok tahrip olmuştur.

Bilge Kağan yazıtında konuşan kişi genellikle Bilge Kağan'dır. Devletin tarihini, gelişimini, devleti ve halkı için nasıl çalıştığıu anlatan Bilge Kağan, bu yazıtta Türk milletine önemli mesajlar verir.

Bilim dili: Bilim alanlarının kendine özgü terim ve kavramları kullanılarak oluşturulan özel dildir.

Bilimsel Türkçülük: Siyasî amaçlar güdülmeden Türk dili, edebiyatı, tarihî, coğrafyası, folkloru, kısaca *"Türklük"* ve *"Türkler"* ile ilgili konularda yapılan çalışma ve yayınlar. Türklük bilimi. Türkoloji.

Bin Buda Mağaraları: Doğu Türkistan'da bulunan mağaralardır. Bu mağaralarda 19. yüzyılda Rus, Alman ve Finli araştırmacıların yaptığı kazılarda, "rulo" ve "say-

fa" kâğıtlar üzerine yazılmış, çok sayıda Eski Uygur Türkçesi metni bulunmuştur.

Birinci Orhun Yazıtı: bk. Köl Tigin Yazıtı.

Birincil Uzun Ünlü: Dilde bilinen ilk örnekten itibaren uzun olan ve anlam ayırt edici özelliği bulunan ünlülerdir. Tarihî Köktürk ve Uygur yazılı metinlerinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Saha, Türkmen, Halaç, Özbek Türkçesinin Kara-Bulak ağzında birincil uzun ünlüler sistemli bir biçimde korunmuştur.

Bitig: Yazılmış şey, yazıt, kitap. Uygurlar devrinde Köktürk/Türk harfleriyle yazılan yazıtlara verilen adlardan biridir. Uygur bitigleri şunlardır: *Taryat /Terh, Tes, Şine-Usu, Somon-Sevrey, Suçi, Karabalgasun bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın-Temdeg*

Bitigçi: Yazıcı, yazar, kâtip, tamgaçı.

Bitig Taş: Yazılı taş. Bengü taş.

Bodun: Boy, boylar, halk, millet

Boy: 1. Boy, kabile. Eski şekli bod/bodun. 2. Dede Korkut hikâyelerinden her biri. Destani hikâye.

Bozkır Kıpçak Türkçesi: bk. Kuman Türkçesi

Bozkır Kıpçakçası: bk. Kuman Türkçesi

Bozkır kültürü: Yaylak ve kışlak mekânları arasında hareket eden, at, sığır, koyun ve deve gibi hayvanlar yetiştirerek çadırlarda barınan insanların yaşama biçiminden ortaya çıkmış bir kültürdür. Türkistan'da yaygın olan *"Bozkır kültürü"*nün merkezinde, *"yazlak, kışlak, at, çadır, hareket ve savaşçılık"* vardır.

Bozkurt: Türk, Moğol mitolojisinde genellikle kutsanan ve ulusal sembol olarak kabul edilen efsanevî varlıktır. Mitolojik olarak Türk ve Moğol boyları soylarının bu kutsal Kurt'tan geldiğine inanırlar. Yol gösterici, kutsal kurt, Türk ve Moğol boylarının Ongun'udur.

Bozkurt destanı: Bozkurt destanı Türklerin *Aşina* boyunun, diğer bir ifadeyle Köktürklerin yaratılış destanıdır. Lin adlı bir ülkenin orduları bir savaşta bütün Türkleri öldürür. Sadece 10 yaşında bir erkek çocuk sağ kalır. Yaralı olan bu çocuğu dişi bir kurt bir mağaraya götürerek besleyip büyütür. Sonra ergenlik çağına girince kurt ile bu çocuk evlenirler. 10 tane erkek çocukları olur. Bu çocuklar dışarıdan kızlarla evlenirler ve Türklerin soyu yeniden çoğalır.

Bozlak: Türkiye Türkçesinde, "bağırmak, böğürmek, bozulamak, feryad etmek, haykırmak, ağlamak, sızlamak" gibi anlamları olan bir kelimedir. Genellikle Güney Anadolu yöresindeki Avşarlar ile Orta Anadolu bölgesindeki Abdallar arasında yaygın

olan ve yüksek sesle söylenen bir uzun hava çeşididir.

Bozok: Özel bir ezgisi olan türkü çeşididir.

Bozoklar: Oğuzlar, *Bozoklar (dış Oğuz)* ve *Üçoklar* (İç Oğuz) şeklinde iki ana kola ayrılırlar. *Bozoklar*; Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli (Gün Han); Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı (Ay Han); Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın (Yıldız Han) biçiminde adlandırılan boylardan ibarettir.

Börk: Türklerde hem eski hem de yeni dönemde çokça kullanılan bir baş giysisidir. Dîvân'da, *"Türk Tatsız, baş börksüz olmaz"* şeklindeki ifade börkün Türkler için önemini gösterir.

Börteçine: Moğolca Bozkurt, kurt, Asena

Börteçinoa: bk. Börteçine

Börü: Bozkurt, kurt.

Brahmi yazısı: Brahmi yazısı, Uygur Türklerinin Hint Budizmine ait eserleri Türkçeye çevirirken benimsedikleri Hindistan kökenli temel yazı sistemlerinden biridir. Uygur Türklerinin çok yaygın olarak kullandığı bir yazı değildir. Soldan sağa doğru yazılan Brahmi yazı sisteminde 35 hece işareti bulunmaktadır. Bu yazı sisteminin Türkçe için en önemli yanı ı/i dışındaki ünlülerin herbirinin ayrı bir işaretle gösterilmiş olmasıdır.

Buda: Buda, Budizmin kurucusu olan Siddhartha Gautama için kullanılan bir addır. Tarihî Buda, bu adı hem kendisi için hem de ona inanan ve "kendiliğinden" uyanıp doğru yolu bulan insanlar için kullanmıştır. Türkçede Buda şeklinde kullanılan kelime, Sanskrit dilinde "uyanmak, bilinçlenmek" anlamına gelen *"budh"* fiilinin geçmiş zaman kipidir. Sanskritçede *"Buddhas"*, Orta Hint Pali dilinde *"Buddho"* şeklindeki varyantları dolayısıyla, *"Buddha"* ve *"Buddho"* biçiminde kullanımları da vardır.

Buddha: bk. Buda

Budist Türkler: Kökürkler devrinden başlayarak Türkler arasında Budizmin yavaş yavaş benimsendiğini ve asıl olarak Eski Uygurlar döneminde yayıldığını söylemek mümkündür. Günümüzde Sarı Uygur Türkleri ve Tıva Türklerinin bir bölümü Budisttir.

Budizm: Hindistan'da ortaya çıkan ve günümüzde dünyada 500 milyondan fazla inananı bulunan bir din, inanç sistemi yahut felsefedir. MÖ 563-483 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen Siddartha Gautama tarafından kurulmuştur. Budizm kelimesi, Sanskritçe ve Pali dillerindeki metinlerde, *"farkında olan, uyanık, bilinçli kişi"* anlamlarına gelen Buda adından türemiştir. Budizmin temel amacı, hayattaki, acı, ızdırap, tatminsizlik ve mutsuzluğun kaynaklarını ve sebeplerini ortaya çıkar-

mak ve bunları gidermenin yollarını göstermektir. İnsanın kendini tanıması, meditasyon gibi iç dünyaya bakış, reakarnasyon gibi doğum ölüm döngüsü ve karma denilen neden-sonuç ilişkisi gibi öğretiler Budizm'in ana çatısını oluştururlar.

Türkler arasında Budizm'in (Burkanizm) izleri Köktürklerden itibaren görülür. Eski Uygurlar döneminde Budizm'in Türkler arasında yaygınlaştığını bilinmektedir. Günümüzde, özellikle Çin coğrafyasına yakın Türk toplulukları arasında kısmen Budist olanlar vardır. Budizm daha çok Çin, Japonya, Kore, Moğolistan, Nepal, Sri Lanka, Tayland ve Tibet gibi Güneydoğu ve doğu Asya ülkelerinde yaygındır.

Budun: bk. bodun

Bugut yazıtı: 580/81 yılında dikildiği tahmin edilen ve Köktürk Kağanlığının ilk dönemleri (ilk dört kağan ve dönemleri) hakkında bilgi veren Türk (Köktürk) harfleriyle yazılmış bir yazıttır. Moğolistan'ın Arahangay bölgesinde, 1956 yılında bir kurganda bulunmuştur. Bugut yazıtı, Köktürklerin beşinci kağanı olan Muhan Kagan adına dikilmiştir. Yazıtın üç yüzü Sogdca ve bir yüzü Sanskritçedir. Kaplumbağa bir kaideye oturtulmuş olan yazıt 1.98 m. yüksekliğindedir.

Bugünkü Kıpçak Türkçesi: Çağdaş, çağımızda, günümüzde yaşayan; konuşulan, yazılan Kıpçak Türkçesi. Eski Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki durumu veya Eski Kıpçak Türkçesinin günümüzde devamı olan Türk lehçeleri. Kıpçak lehçeleri Kıpçak, Kuzey ve Kuzeybatı grubu terimleriyle karşılanmakta ve şu yazı dillerinden oluşmaktadır: Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi.

Buğra Han: Karahanlılarda hükümdar unvanı.

Buğra Han tili: Kutadgu Bilig'de Karahanlı Türkçesi için kullanılan bir terimdir.

Buhara Hanlığı: Özbek Hanlığının 1598 yılında parçalanmasından sonra 1599 yılında Astrahanlı yar Muhammed'in oğlu Baki Muhammed'in tahta geçmesiyle kurulan Hanlıktır. Böylece Buhara'da Şibanî hanedanı devri sona erip Astrahanlılar Hanedanı dönemi başlamış olur. 1868 yılında Çarlık Rusyasının işgaline uğrayan Buhara Hanlığı 1920 yılı itibariyle Sovyet yönetimi tarafından bütünüyle ortadan kaldırılmıştır.

Bulgar: Bulgar Türklerinin adı ile ilgili iki temel görüş vardır. Bunlardan birincisine göre *Bulgar* adı *"bel ogur= beş oğur: beş oğuz*) anlamındadır. İkincisine göre ise

Bulga-r adı, *bulga- mak*; karıştırmak, karışmak; karışık şeklindeki Türkçe kelimeden yapılmıştır. Sonuç itibariyle bu ad *R Türkçesini* konuşan Türk topluluğunu karşılayan bir etnonimdir.

Bulgar grubu: bk. Bulgar Türkçesi

Bulgar Türkçesi: *R Türkçesi* veya Türk dilleri *ailesinin r,l grubu.* Türk dili, Türk-Çuvaş dil birliğinden sonra r ve z Türkçesi olarak iki ana kola ayrılmıştır. Bu dönem, genellikle 1-6 yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Bulgar Türkçesi, Tuna (8-9 yy.) ve İdil (Volga) Bulgar Türkçeleri (13-14. yy.) adıyla anılan tarihî yazı dili dönemleri bulunan ve günümüzde Çuvaş Türkçesiyle temsil edilen Türk dili koludur.

Batı Hun dalının Bulgar grubu, Bulgar, Hazar, Avar, Sabir (Suvar) Türkçeleri gibi tarihî ve Çuvaş Türkçesi gibi çağdaş temsilcilerden oluşur. (A. N. Baskakov)

Bulgar Türkleri: Bulgarlar köken olarak Hun devletine tâbi olan Ogurlara dayanır. MÖ 1. yüzyılda Büyük Hun Devletinin çöküşüyle başlayan göçlerle batıya doğru gelip Karadeniz'in kuzeyine yerleştikleri sanılmaktadır. Bulgar adı ilk olarak 482 yılından sonra Hun-Ogur karışımıyla oluşan topluluk için kullanılmıştır. Bulgar adını taşıyan ilk devlet Kafkasların kuzeyi ile Azak denizi arasındaki bölgede 635 yılında kurulmuştur. Daha sonra Hazarların baskısıyla Bulgarlar geri çekilip, Dinyeper ve Tuna nehri boylarına yerleşir ve 681 yılında Tuna Bulgar devletini kurarlar. Ancak Tuna Bulgarları, 864 yılı itibariyle Hristiyanlığın devletin resmî dini olarak (Boris) benimsenmesinden sonra Slav halkları arasında eriyerek Slavlaşıp yok olurlar. İdil (Volga) boylarına ve Kazan bölgesine yerleşen Bulgarlar da İdil Bulgar devletini kurarlar ancak 1552'de Rusların Kazan Hanlığını ortadan kaldırmasıyla Tatar Türkleriyle birlikte bütünüyle Rus hâkimiyetine girerler. Bulgar Türklerinin günümüzdeki devamı Çuvaşlardır. Çuvaş Türklerinin Rusya Federasyonu içinde özerk bir cumhuriyetleri vardır.

Bulgarca: bk. Bulgar Türkçesi

Bulgarî: Çukurova ile Kayseri arasındaki bölgede, tezene kullanılmadan çalınan iki ya da dört telli cura.

Burhanizm: bk. Budizm

Burkan: Türklerin ve Moğolların Budizmin kurucusu *Buda*'ya verdikleri addır.

Burkancı: *Burkan*'a (Buda) inanan kişi veya toplum. Budist.

Burkancılık: Budizm'in Türkler arasında yaşanan biçimine verilen addır.

Burkancı çevre: Budist Uygurlar ve Budizm inanç çevresi.

Burkancı çevreye ait metinler: Budist Uygurların Budist inanış çevresinde oluşturdukları metinler, Burkancı çevreye ait metinler olarak adlandırılır. Burkancı çevrede yazılan manzum metinler için Türkçe *koşug* ve *takşut* sözcüklerinin yanında Sanskritçe *Şlok* ve *Padak* sözcükleri de kullanılmıştır. Şarkı, türkü anlamında ise *ır* sözcüğü vardır. Burkancı çevreye ait mensur metinler; *Vinayalar, Sutralar (Sudur), Çatikler, Abidarmalar ve diğerler*inden oluşur. Burkancı çevreye ait belli başlı metinler şunlardır: *Karmavacana, Pravarana; Altun Yaruk, Sekiz Yükmek, Kuanşi İm Pusar, İnsadi Sudur, Yitiken Sudur, Kşanti Kılguluk Nom Bitig; Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin, Maytrisimit; Abidarim Kunlıg Koşavarti Şastir, Üç İtigsizler; Küenso (Hüen-Tsang)Biyografisi.*

Büğdüz: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Deniz Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Bükümlü diller: bk. Çekimli diller

Büyük Selçuklu Devleti: 10. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılın başlarında İslamı kabul eden Selçuklu Türkleri, Tuğrul ve Çağrı beylerin yönetiminde 1040 Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri yenilgiye uğratarak Büyük Selçuklu Devletini kurmuş, Tuğrul Bey Selçuklu sultanı ilân edilmiştir. Tuğrul Bey, Bağdat'taki Abbasi halifesini Büveyhoğullarının baskısından kurtarınca, İslâm dünyasının liderliği Türklere geçmiştir. Büyük fetihler sonucunda Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları doğuda Seyhun Irmağı'ndan batıda Ege ve Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Kafkaslar'dan güneyde Mısır ve Aden Körfezi'ne ulaşmıştır. Devlete ismini veren Selçuk Bey, torunları Tuğrul ve Çağrı Bey, Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, Alp Arslan'ın oğlu Melikşah devletin en parlak simalarıdır. Melikşah'tan sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu birliğini koruyamamış; Sultan Sencer'in 1157'de ölümünden sonra parçalanmış, daha sonra Anadolu Selçukluları, Kirman Selçukluları, Horasan Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Irak Selçukluları devletleri olarak beşe ayrılmıştır.

Türk-İslam devletlerinin en büyüklerinden birini kuran Selçuklu Türkleri; Çin'den, Batı Anadolu dahil bütün Ortadoğu ülkeleri, Akdeniz sahilleri, Kuzeybatı Afrika, Hicaz ve Yemen'den Rusya içlerine kadar yayılan hâkimiyetin, muazzam bir kültür ve medeniyetin temsilcileridir

Büyük Türkistan: bk. Ulu Türkistan

Büyük ünlü uyumu: bk. Kalınlık-incelik uyumu

C c

Canlı dil: Halen herhangi bir topluluk tarafından konuşulan veya konuşulup yazılan, işlevsel dil. Ölü olmayan, canlı, yaşayan dil.

Cedidizm: bk. Ceditçilik Hareketi

Ceditçi: Genel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya Türkleri arasında eğitim ve kültür alanında ortaya çıkan yenileşme düşüncesini benimseyen veya savunan kişilere denir. Özel olarak ise, 1884 yılında Bahçesaray'da Gaspıralı İsmail Bey tarafından *Usûl-ı Cedîd* adıyla uygulamaya konan yeni eğitim anlayışını benimsyen, savunan ve bu yeni yöntemle eğitim yapan okullarda okuyan kişilere denir.

Öncelikle, Kırım, Kazan ve Azerbaycan Türkleri, daha sonra da Türkistan Türkleri arasında yayılarak geniş kabul gören bu yeni eğitim sistemine *"Ceditçilik"*, bu sistemi savunan kişilere de *"Ceditçi/Ceditçiler"* denmiştir.

Ceditçiler: bk. Ceditçi

Ceditçiler Todesi: Mahmud Hoca Behudî tarafından 1903'te Semerkant'ta kurulan ve *"Ceditçi"* fikirleri savunan bir aydınlar teşkilatıdır. Bir yıl sonra Münevver Kari, Ceditçiler Todesinin (Yenilikçiler Topluluğu) Taşkent şubesini açarak milliyetçi aydınları teşkilatlandırır. Aynı amaçlarla daha sonra Buhara'da *"Yaş Buharalılar"*, Harezm'de *"Yaş Hiveliler"* teşkilatları kurulur.

Ceditçilik: *Usûl-ı Cedîd* adı verilen yeni eğitim sistemini savunma anlayıştır. Yenicilik. 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya Türkleri arasında gelişen, eğitim ve kültür alanındaki yenileşme hareketidir.

19. yüzyılın sonlarına kadar, Rusya Müslümanlarında ilköğretim genellikle şehirlerde medreselerde, köylerde ise camilerin yanında bulunan okullarda yapılmakta idi. Bu okullarda, *Usûl-ı kadîm* denilen geleneksel yöntemle eğitim-öğretim yapılıyor, sadece okuma yazma ve ilmihal bilgileri öğretiliyordu. Öğretilen Kuran bilgisi ise bazı ayet veya surelerin ezberletilmesinden ibaretti. 19. yüzyılın ikinci yarısı iti-

bariye bu geleneksel yönteme karşı çıkarak batılı anlamda bir eğitim sistemini savunan kişiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Gaspıralı İsmail Bey, *Usûl-ı Cedîd* adı verilen ve 1884 yılında Bahçesaray'da başlatılan bu yeni eğitim anlayışının sistematiğini kuran ve uygulama alanına taşıyan kişidir.

Ceditçilik hareketi: Usûl-ı Cedîd uygulamaları, zamanla Türk dünyasında *"Ceditçilik"* adı verilen bir aydınlanma ve uyanış hareketine dönüşmüştür. *Ceditçiler*, çeşitli gençlik örgütleri kurarak, millî ve manevî yönden halkı aydınlatmaya ve yönlendirmeye çalışırlar. Rusya'da yaşanan 1905 ihtilalinden sonra, çoğunluğu Ceditçi aydınlar ve gençler tarafından yayınlanan, *"Hurşid, Ticcar, Asiya, Seidazimbay, Seda-i Fergana, Ayine, Islah"* gibi çok sayıda gazete ve dergi çıkarılır. Türkistan'da *"Cedidçiler Todesi"* (Yenilikçiler Topluluğu) adıyla bir aydınlar birliği oluşturulur. Aydınlar, çeşitli bölgelerde bir araya gelerek Türk topluluklarının dil ve kimlik meselerinin çözümü ile bağımsızlıkları için mücadele etmeye başlarlar. Bu davranışları dolayısıyla da Sovyet yöneticilerinin baskı ve zulmüne maruz kalır; birçoğu katledilir.

1917 yılında Bolşeviklerin iktidara gelmesi, Sovyet coğrafyasında geçici bir rahatlama sağlar. Çeşitli edebî, sosyal ve siyasal gruplar oluşur, edebiyat canlanır. Ancak bu rahatlık fazla sürmez, 1924 yılında *"Basmacılık"* hareketinin önemli ölçüde bastırılmasından sonra, *Ceditçilerin* ortadan kaldırılması ve grupların yok edilmesi programı uygulamaya konur. Sistemin tehlikeli gördüğü bilim, fikir ve düşünce adamları ile şâir ve yazarlar baskı altına alınır; tutuklanır ve hapse atılırlar. 1929 yılı itibariyle ceditçilik hareketi sona erdirilir ve *"kette buruluş"* denilen, Sovyet ideolojisine yönelme başlar.

Cenup grubu: bk. Dağlı grubu

Cenup şivesi: bk. Oğuz grubu Türk lehçeleri.

Cenup Türkçesi: bk. Oğuz grubu Türk lehçeleri

Cır: bk. yır

Coğrafya adları bilimi: Adbilimin yalnızca nehir, ırmak, ova, dağ, yayla, vadi gibi coğrafi kısmıyla ilgilenen koludur.

Codex Cumanicus: 14. yüzyılda İdil (Volga) nehrinin aşağı havzasında Misyonerlik faaliyetlerinde bulunan *Fransiskan* rahipleri tarafından yazılmıştır. Gramer örneklerini, Latince, Farsça ve Türkçe (Kuman/Kıpçak Türkçesi) kelime listelerini; Türkçe-Almanca lugatçeleri ve Türkçe metinleri içeren bir eserdir. Anonimdir ve yazıldığı yer belli değildir. Birinci defterde yer alan 1303 tarihi büyük ihtimalle istin-

sah tarihidir. Samoyloviç bazı karşılaştırmalar yaparak 1294 tarihinde yazdığı sonucuna varmıştır. 1303-1362 yılları arasında yazıldığına dair kanaat yaygındır. Gotik harflerle yazılan eser farklı kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Eserin İtalyan bölümü 55 yaprak (110 sayfa), Alman bölümü ise 27 yapraktır (54 sayfa). Eserin dili metinde *"Tatarça" ve "Tatar Til"* olarak geçmektedir.

İlk çalışmayı G. Kuun yapmıştır. Daha sonra, Radloff, Bang, Kowalski, Grönbech, Von Gabain, Drimba ve Dagmar gibi araştırmacılar eser hakkında çeşitli inceleme ve yayınlar yapmışlardır.

Codex Cumanicus, İtalya'nın Venedik şehrinde bulunan *Saint Marcus* Kütüphanesindedir.

Cümle bilgisi: bk. Söz dizimi

Çç

Çağatay dili: bk. Çağatay Türkçesi

Çağatay grubu Türk lehçeleri: bk. Karluk grubu Türk lehçeleri

Çağatay lafzı: Çağatay dili, söyleyişi veya Çağatay Türkçesine ait söz, sözcük anlamındadır. Bu terim Ali Şîr Nevâyî tarafından da kullanılmıştır.

Çağatay Türkçesi: Kuzey-Doğu Türkçesinin Harezm Türkçesinden sonraki ikinci dönemidir. Diğer bir ifadeyle, Müslüman olan Doğu ve Kuzey Türklerinin kullandığı tarihî Türk yazı dilinin 15-20. yüzyıllar arasındaki bölümünün adıdır.

Çağatay Türkçesi değişik şekillerde tasnif edilmekle birlikte genellikle Eckmann'ın, *Klasik devir öncesi* (15. yüzyılın başlarından Nevayi'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar), *Klasik devir* (1465-1600) ve *Klasik devir sonrası* (1600-1921) biçimindeki tasnifi kabul görmüştür. Klasik devir öncesi dönem, bir geçiş devridir. Eski Türkçeye ait kimi özellikler devam eder. Nevayî ile birlikte Klasik Çağatay devri başlar ve Nevayî sonrası dönem, Klasik devir sonrası olarak adlandırılır. Bu dönemde bir yandan klasik Çağatay özellikleri devam ederken diğer yandan da Özbek Türkçesi özellikleri oluşmaya başlamıştır.

Çağatay Türkçesi Leksikografi Mektebi: bk. Çağatay Türkçesi Sözlükçülük ekolü

Çağatay Türkçesi Sözlükçülük ekolü: Çağatay Türkçesi sözlükçülüğünün sahip olduğu anlayış, yöntem ve birikimi ifade eder. Özellikle Ali Şir Nevayî'nin yüksek edebî değerdeki eserlerinin anlaşılabilması için Türkistan'da, Hindistan'da, İran'da Azerbaycan'da ve Anadolu'da birçok sözlük düzenlemiştir. Bu sözlükler belirli bir anlayışla hazırlanmıştır. İşte bu anlayışa Çağatay Türkçesi Sözlükçülük mektebi/ekolü denir. A. Caferoğlu bu ekolün özelliklerini şöyle sıralamaktadır: 1. Her sözün kendi öz anlamı dışında, muhtelif Çağatay şâirlerindeki nüanslarını ve se-

mantik anlamlarını belirtmek, bunun için de karşılaştırmalı yönteme başvurmak. 2. Arapça, Farsça kelimelere yer vermemek. 3. Zaman zaman Anadolu Türkçesinden, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinden örnekler almak. Ayrıca Nevayî'nin şiir ve sözvarlığını kullanma yeteneğini ortaya koymak da bu sözlüklerin önde gelen özelliklerinden biri olarak tespit edilmektedir.

Çağatay Türkçesi Sözlükleri: Abuşka Lugati (Lugat-i Nevayî), Bedâyiü'l-Lüga, Fazlullah Han Lugati, Kitâb-ı Zebân-ı Türkî, Senglâh Lugati, Hulâsa-i Abbasî, El- Tamga-yı Nâsırî, Fethali Kaçar Lugati, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî, Üss-i Lisân-ı Türkî

Çağatay Türkîsi: bk. Çağatay Türkçesi

Çağatay Türkleri: Çağatay adı, Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın dört oğlundan ikincisi olan ve Türkistan'da 1277'de kurulup 1369'da sona eren Çağatay Hanlığına ismi verilen Çağatay'dan gelir. Çağatay Han, ölümüne kadar (1242) hanlığı yönetmiştir. Ancak Çağatay kelimesinin Moğol devletine ve ulusuna ad olarak kullanılması Çağatay Han öldükten sonra gerçekleşmiştir. Çağatay adı yalnızca Moğol ulusunu veya Moğolları ifade etmez. Cengiz Hanın ölümünden sonra Çin sınırından Anadolu'ya kadar uzanan büyük coğrafya Cengiz Han'ın dört oğlunun adına Kağanlık, Cuci, Çağatay ve İlhanlı uluslarını meydana getirmiştir. Kağanlık dışındaki Çağatay ulusunun da içinde bulunduğu üç ulusun yayılma sahası ve nüfusu itibarıyla halkının büyük bölümünü Türkler oluşturmuştur. 13. yüzyıla kadar varlıkları bilinen Uygur, Karluk, Yağma, Çigil, Kıpçak ve Kanglılar il yapılarını ve teşkilatlarını kaybederek Moğol hareketi sonrası dağılmışlardır. Bu dönemden itibaren Türk coğrafyasında Moğol isimli Türk toplulukları ortaya çıkmıştır. Türkler bir tarafta Karadeniz'in kuzeyinde Altınordu Devleti diğer tarafta Harezm bölgesi dışındaki Türkistan'ın tamamını içine alan, Türk nüfusun en yoğun yaşadığı Çağatay Hanlığının idaresine girmiştir.

Çağatay Hanlığının ortadan kalkmasından sonra göçebe Çağataylar bir süre daha adlarını korumuşlar, 16. yüzyılın başlarında Timurlular Devleti yıkılınca da göçebe Özbeklerle karışmışlardır. Çağatay adı bundan sonra da kaybolmamış, Karakalpak ve Özbekler arasında Çağatay kabileleri uzun süre yaşamaya devam etmişlerdir.

Çağatay Ulusu: Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın soyundan gelenler ile ona bağlı olanların oluşturduğu topluluk.

Çağatay yazı dili geleneği: 15-20 yüzyıllar arasında, Karluk/ Güneydoğu, Kıpçak/Kuzeybatı Türk topluluklarının tamamına yakınının geleneksel olarak kullandıkları yazı dilidir. Çağatay yazı dili, Oğuz grubu/Batı Türklüğü dışında kalan, Doğu ve Kuzey Türklüğü arasında geleneksel bir "ortak yazı dili" durumundadır. Farklı konuşma dilleri olan bu gruplar, yazıda aynı geleneği, aynı standardı kullanmışlardır.

Çağatayca: bk. Çağatay Türkçesi

Çağdaş Türk dünyası: En geniş anlamda günümüzde Türkçenin konuşulduğu coğrafyayı ifade eder. Türkçe, çağdaş Türk dünyasında yaklaşık olarak 11 milyon kilometre karelik bir alanda, 200 milyon dolayında kişi tarafından konuşulmaktadır. Türkçe, Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan gibi Türk ülkelerinde resmî dil statüsündedir. Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesinde ve Rusya Federasyonu içinde yer alan Altay, Hakas, Tuva, Saha/Yakut, Tatar, Başkurt, Çuvaş, Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay gibi Türk topluluklarının yaşadığı "Özerk Cumhuriyet"lerde konuşulmaktadır.

Ayrıca, İran, Afganistan, Tacikistan, Irak, Suriye, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Sırbistan, Romanya, Moldova ve Rusya'nın değişik bölgelerinde dağınık olarak yaşayan ve Türkçe konuşanTürk toplulukları da Türkçe konuşucusudurlar. Ancak, bu bölgelerde yaşayan Türk topluluklarının önemli bir bölümünün hiçbir siyasal, kültürel kimlik statüsü yoktur. Bulundukları ülkelerin vatandaşı olarak yaşamaktadırlar ve dilleri ile kimlikleri her geçen gün yok olmaktadır.

Çağdaş Türk lehçeleri: Günümüzde yaşayan, konuşulan Türk dilinin çeşitli kolları: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi; Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi; Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tıva Türkçesi; Dolgan Türkçesi, Şor Türkçesi, Halaç Türkçesi, Yakut/Saha Türkçesi, Çuvaş Türkçesi.

Çağdaş Türk yazı dilleri: Günümüzde yazı dili olarak kullanılan Türk lehçeleridir. *Oğuz/Güneybatı grubu:* Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; *Kıpçak/Kuzeybatı grubu*: Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi,

Karakalpak Türkçesi. *Kuzeydoğu grubu*: Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tıva Türkçesi; *Karluk / Güneydoğu grubu*: Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi; *Yakut/Saha Türkçesi; Çuvaş Türkçesi*

Çağdaş Türkçe: Günümüz Türkçesi. Genellikle 20. yüzyıldan itibaren başlayan ve günümüzde devam eden Türkçe için kullanılır. Bu dönemde, Türk dili 20'den fazla yazı dili hâline gelmiş; farklı ülkelerde, farklı statü ve adlarla kullanılmaya başlanmıştır. Türk dili günümüzde coğrafî yaygınlık, ana dili ve iletişim dili olarak en çok konuşulan diller sıralamasında ilk on içinde yer almaktadır.

Çatik: Eski Uygur Türkçesi dönemine ait olan ve Buda'nın hayatlarından herhangi birini anlatan metinlerdir.

Çavuldur: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Gök Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Çekimli diller: Bu grupta yer alan diller kendi içinde *"kök bükümlü ve gövde bükümlü"* olarak ikiye ayrılır. Genellikle *Hamî-Samî* dil ailesine mensup olan diller kök bükümlü, *Hint-Avrupa* dil ailesine mensup olanlar ise gövde bükümlüdür. Bükümlü diller grubunda yer alan belli başlı diller şunlardır: Almanca, Flemenkçe, İngilizce, İskandinav dilleri, Latince ve bugünkü temsilcileri olan, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce, Rumence, Slav kökenli dillerden, Rusça, Bulgarca, Sırpça, Lehçe, Yunanca, Arnavutça, Keltçe, Litvanca, tarihî dillerden Hititçe ve Hint-İran dilleri, tarihî Sanskritçe, Avestçe, Orta ve yeni Farsça ile yaşayan dillerden Ermenice. Sami dillerinden ise Akadca, İbranice, Arapça, Bantu dillerinden Güney ve Orta Afrika'da konuşulan Bantu dilleri.

Çepni: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Gök Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Çeviri yazı: Transkripsiyon. Sözlü dil malzemesi yazıya aktarılırken ya da yazılı dil malzemesi başka bir dile veya başka bir alfabeye aktarılırken farklı seslerin karşılanması için mevcut alfabeye çeşitli işaretler eklenerek oluşturulmuş alfabedir. Sözlü dilin yazıya geçirilmesinde kullanılan çeviri yazıya *"fonetik transkripsiyon"*, yazılı metinlerin bir alfabeden diğer bir alfabeye aktarılmasına *"metin transkripsiyonu"* denir.

Çeviri yazı alfabesi: Transkripsiyon alfabesi. Sözlü dil malzemesi yazıya aktarılırken ya da yazılı dil malzemesi başka bir dile veya başka bir alfabeye aktarılırken farklı seslerin karşılanması için mevcut harflere eklenen çeşitli işaretlerle oluşturulan alfabedir.

Çiğil: 7. yüzyıldan beri Isık Göl civarında yaşayan, önceleri Maniha-

izmi ve Nasturiliği benimseyen daha sonra Karahanlılar döneminde Müslüman olan Türk boyudur. Köktürk devletinin yıkılmasından sonra, Çiğil, Yağma, Tohsu, Türgiş gibi boylar birleşerek Karlukları oluşturmuşlardır. Çin kaynaklarında ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te adı geçen bir Türk topluluğudur. Ayrıca Kâşgarlı Çiğillerin *"halis Türkçe"* konuştuklarını ve *"tek dilli"* olduklarını da belirtir: *"Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tohsi, Yağma, **Çigil**, Uğrak, Çaruk boylarının halis Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır"*.

Çik: Yukarı Yenisey ile Sayan dağları arasında yaşadıkları tespit edilen Çikler Köktürk devleti içinde yaşayan gruplardan biridir. Genellikle Az ve Kırgızlar ile birlikte hep söz konusu edilmilşlerdir.

Çin Türkistanı: bk. Doğu Türkistan

Çin yazısı: Türkçe kelimelerin yazıya geçirildiği en eski yazı Çin yazısıdır. Elimizde Türkler tarafından yazımış herhangi bir Türkçe metnin olmadığı dönemlerde, Çin yazısıyla yazılmış bazı vakayinamelerde Türklere ait özel adlar ve unvanlar geçmektedir. Bu Türkçe adlar Çin yazısıyla yazıldığı için, Türkçe kelimelerin yazıldığı en eski alfabe Çin alfabesidir diyebiliriz.

Çince: Çince, köken olarak Çin-Tibet dilleri ailesine mensuptur. Yapı bakımından ise tek heceli diller grubunda yer alır. Çinde bugün konuşulan ortak dil daha çok Kuzey lehçesine dayanır. Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan halkın büyük bir bölümü ile Çin dışında Endonezya, Singapur ABD ve diğer ülkelerde yaşayan Çinliler bu dili konuşurlar. Çinliler Türklerin en eski komşularıdır. Bu tarihsel ilişki dolayısıyla Türkçe Çinçe ilişkisi de önemlidir.

Çocuk dili: Dilin çocuklar tarafından edinilme sürecindeki kullanılma biçimidir. Genellikle bu dönemde çocuklar sözcükleri kısmen bozarak kendilerine göre bir telaffuz oluşturur yahut yeni bazı şekiller türetir ve cümleleri bazı ögeleri olmaksızın kullanırlar.

Çok dilli sözlük: Birden çok dilin sözvarlığını işleyen, açıklayan sözlük türüdür.

Çok dillilik: Bir kişinin, bir grubun ya da bir toplumun iletişim kurarken iki ya da daha fazla dili kullanma, konuşma durumudur.

Köktürk harfli en eski yazıt olan Bugut yazıtının (MS 580) Soğdca yazılmış olması; Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının batı cephelerinde Çince kitabelerin bulunması ve özellikle Eski Uygur yazmalarının yer yer Çin, Süryani ve Tibet yazısıyla yazılması, Türklerin bu yüzyıllarda Soğdca, Çince, Sanskritçe, Tibetçe gibi dillerle yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Muhtemelen Türklerin bir bölü-

mü Türkçenin yanında bu dilleri de bilmekte ve kullanmakta idi. Nitekim Bilge Kağan'ın *"Türk begler Türk atın ıtı. Tabgaçgı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş"* şeklindeki ifadesi ve Kâşgarlı Mahmut'un *"Türkçeyi en iyi konuşanlar Türkçeden başka dilleri bilmeyen Türklerdir"* ve *"Balasagunlular Soğdca ve Türkçe kullanırlar. Tıraz/Talas ve Beyza şehirlerinin halkı dahi böyledir"* (DLT. I-30-16, I-98-15 ve d.) tespiti Türk dünyası coğrafyasında çok dilliliğin tarihsel bir olgu olduğunu göstermektedir.

İslamiyet'in kabulüyle birlikte, özellikle okur-yazar ve idareci kesim arasında Arapça, Farsça bilmenin ve bu diller ile konuşup yazmanın önemli sayıldığı, dolayısıyla da çok sayıda kişinin, Türkçenin yanında, bu diller ile de konuşup yazdığı bilinmektedir.

Kâşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'ü yazması, Karamanoğlu Mehmet Bey'e ait olduğu söylenen 1277 tarihli; *"Şimden girü divanda, dergâhta, barigâhta, meydanda Türkçeden başka dil ile konuşulmayacaktır"* biçimindeki ferman, Âşık Paşa'nın Garibnâme'deki sözleri; Ali Şir Nevaî'nin de *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eseri; 15 yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkan *"Türkî-i Basit"* hareketi Türkçenin diğer dillerle olan ilişkisini yansıtan ve Türklerin bir bölümünün Türkçeden başka dilleri de kullandıklarını gösteren örneklerdir.

Türkçenin ilişkide bulunduğu diller arasında, tarihsel bakımdan Çince, Soğdca ve Sanskritçe; orta dönemde Arapça ve Farsça; yakın dönemde ise Rusça, Fransızca ve İngilizce önemlidir. Türk dünyasında çok dillilik kavramı daha çok bu diller ile ilgilidir. Günümüzde Suriye ve Irak'ta yaşayan Türkler, Türkçe-Arapça; İran'da yaşayanlar Türkçe-Farsça; Çin'de yaşayanlar Türkçe-Çince; Sovyetler Birliği ve ardından bugün Rusya Federasyonu içinde yaşayanlar Türkçe-Rusça; Yunanistan'da yaşayanlar Türkçe-Yunanca; Bulgaristan'da yaşayanlar Türkçe-Bulgarca; Almanya'da yaşayanlar Türkçe-Almanca kullanmak bakımından genellikle iki dilli ya da çok dillidirler.

Çolım Türkleri: bk. Çulım Türkleri

Çoyr yazıtı: 687-692 yılları arasına tarihlendirilen Türk alfabesiyle yazılmış en eski Türkçe (Köktürkçe) metindir. İkinci Doğu Köktürk Kağanlığı dönemine aittir. Yazıt, insan şeklindeki bir heykelin üzerine yazılmış altı satırlık bir metindir.

Çoyrın yazıt: bk. Çoyr yazıtı

Çömül: Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Türklerden başka bir dillerinin olduğu ve Türkçeyi de iyi bildikleri beliritilen bir Türk topluluğudur. Kâşgarlı'nın haritasında Çömüllerin, Ötüken'in kuzeyin-

de, Yamar vadisi ile İrtiş vadisi arasında Kayların güneydoğusunda yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Çuçence: Tunguzcanın geliştiği tarihî dildir. Tunguzcanın en eski metinleri bugün artık kullanılmayan Çuçen diline aittir. Bu metinlerin birincisi 1413, ikincisi 1433 yılına aittir.

Çud halkları: Ural-Altay kavimleri. (W. Schott)

Çud-Tatar dilleri: W. Schott tarafından Ural-Altay dilleri için kullanılan bir terimdir.

Çulım Türkçesi: Obi ırmağının bir kolu olan Çulım ırmağı vadisinde konuşulur. Çulım Türkçesinin Aşağı Çulım ağzı *y grubu* (ayak/taglıg), Orta Çulım ağzı ise Hakas Türkçesi gibi *z grubu* (azak/taglıg) özelliklerine sahiptir. Çulım Türkçesinin günümüzde yaklaşık olarak 500 dolayında konuşanı vardır. Küerik.

Çulım Türkleri: Çoğunlukla Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde, Çulım ırmağı vadisinde yaşarlar. Çulım/Çolım Tartları, Küerikler de denilen bu Türk grubu, kısmen diğer Türk unsurlarıyla (Baraba, İrtiş Tatarları, Aralar) kısmen de Ruslarla karışmış, dil, kültür ve inanç bakımından önemli ölçüde Ruslaşmışlardır (W. Radloff).

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı: Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşundan (1923) günümüze kadar geçen süre içinde oluşan edebiyata ve bu dönemde yazılan edebî eserlerin bütününe verilen addır. Bu dönemde çeşitli edebî anlayışlar ve gruplar da oluşmuştur; *Hececiler, Yedi Meşaleciler, Garip Akımı, İkinci Yeni* vb.

Çuvaş-Türk dil birliği: Ana Altaycadan sonra Türkçe ile Çuvaşçanın, diğer bir ifadeyle z ile r Türkçesinin henüz ayrışmadığı dönemdir.

Çuvaş Türkçesi: Çuvaşların konuşma ve yazı dilleridir. Türk dilleri ailesinin en eski ve en farklı koludur. Genellikle *r Türkçesi* veya *r,l grubu* olarak adlandırılır. Eski Bulgar Türkçesinin çağdaş temsilcisidir. Rusya Federasyonu içindeki Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nin resmî dili ve Çuvaşistan'da yaşayan nüfusun % 92'sinin ana dilidir. Çuvaş Türkçesi, yoğun bir şekilde Rusçanın sömürüsü altındadır ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türk lehçelerinden biridir.

Çuvaş Türkleri: Bulgar Türklerinin günümüzdeki bakiyeleri olan Çuvaşlar, Moskova ile Kazan arasında, İdil (Volga) ırmağı boylarında yaşarlar. Esas nüfus, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nde olmakla birlikte, Tataristan ve Başkurdistan'da da Çuvaşlar bulunmaktadır. Çuvaşların küçük bir bölümü Müslüman, çoğunluğu ise Ortadoks Hristiyan'dır.

Çuvaşların toplam nüfusu 2.5-3 milyon kadardır. Çuvaşların %15-20 kadarı Tataristan ve Başkurdistan'da yaşamaktadır.

Çuvaşça: bk. Çuvaş Türkçesi.

Çuvaşistan: Rusya Federasyonu içinde, Hazar Denizinin kuzeyinde, İdil-Ural bölgesinde, 1920'de Özerk Bölge, 1925'te Özerk Cumhuriyet hâline gelmiştir. Yüz ölçümü, 18.300 km karedir. Başkenti Çeboksarı'dır. Ülke nüfusu 1.5-2 milyon kadardır. Nüfusun % 60'ı şehirlerde yaşamaktadır. Rusya Fedarasyonu ve diğer özerk cumhuriyetlerde yaşayanlar ile birlikte Çuvaş Türklerinin toplam nüfusu 2.5-3 milyon kadardır.

D d

D alt grubu: Eskilerden Köktürk, Uygur Türkçeleri, çağdaş lehçelerden Karagas, Salar, Tıva Türkçeleri. Eski Türkçedeki kelime içi ve sonunda yer alan d sesi korunmuştur: *adak>adak* (A. N. Samaoyloviç)

D grubu: *"Uygur-Kuzeydoğu grubu"* olarak da adlandırılan bu grup, üç alt gruptan oluşur. 1. *d alt grubu:* Eskilerden Köktürk, Uygur Türkçeleri, çağdaş lehçelerden Karagas (Tofa), Salar, Tıva Türkçeleri. 2. *z alt grubu*: Sarı Uygur, Şor ve Hakas (Koybal, Kızıl, Sagay, Kaça, Beltir) Türkçeleri. 3. *t alt grubu*: Yakut Türkçesi. (A. N. Samoyloviç)

Dağ Han: Türk-Altay mitolojisinde Dağ Hakanı olarak kabul edilen Dağ Han, Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan'ın ilk eşinden doğan oğullarından biridir. Türk devletinin büyüklüğünü simgeler. Ongunu Uçkuş'tur.

Dağlı grubu: *Güney/Batı Güneybatı/Oğuz grubu* Türk lehçeleridir. Türk lehçelerinin ses özellikleri-ne göre tasnifinde Türkiye Türkçesi (Anadolu ve civar sahalar), Azerbaycan Türkçesi (Kaşgay-Aynallu, Kerkük, Erbil ağızları ile birlikte), Türkmen Türkçesi ve Gagavuzcayı temsil eden gruptur. Horasan Türkçesi ile Özbekçenin Harezm-Oğuz ağızları da bu gruba dahildir. (taglıg > dağlı)

Dağlık Altay: *Gorno Altay* da denilen Altay Özerk Cumhuriyeti ve bu cumhuriyetin bulunduğu Altay dağları bölgesi.

Damak n'si: Art damakta boğumlanan ŋ ünsüzüdür. Yazıda genellikle, "ŋ, ñ ve ng" biçiminde gösterilir. Türkçede Köktürk yazılı metinlerinden itibaren görülen, daha sonra bazı lehçelerde yaşamaya devam ederken bazısında, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, yerini normal n'ye bırakan bir sestir. Damak n'si için *"nazal n, geniz n'si, genzel n"* gibi terimler de kullanılmaktadır.

Damga: İm, işaret, mühür.

Damgacı: İmci, mühürdar, damga vuran.

Darb-ı mesel: bk. Atasözü

Dede Korkut: Oğuz Türkleri arasında yaşamış bir ulu kişidir. Tarihî kaynaklarda hakkında bilgi yoktur. 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın abaşlarında yazıya geçirilmiş "Kitâb-ı Dede Korkut alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân" adlı yazma eserin girişinde Dede korkut hakkında şu bilgiler verilmektedir: *"Hazret-i Resul aleyhis-selam zamanına yakın, Bayat boyundan Korkut Ata derler, bir er koptu, Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, Oğuz'un içinde tamam velayeti zahir olmuş idi, ne derse olurdu, gayibden türlü haber söylerdi, Hak Taala onun gönlüne ilham ederdi. Korkut Ata Oğuz kavminin müşkülünü hallederdi, her ne iş olsa Korkut Ata'ya danışmayınca işlemezlerdi".*

Bazı kaynaklarda Dede Korkut'un/Korkut Ata'nın Kara Hoca'nın oğlu olduğu 100 veya 295 yıl yaşadığı kaydedilmektedir. Dede Korkut adına birçok yerde mezar yerleri gösterilmektedir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Dede Korkut, Türk dünyasının ortak bir kahramanıdır.

Dede Korkut Hikâyeleri: Oğuz Türklerinin 9-11. yüzyıllar arasındaki hayatları, mücadeleleri, yaşama biçimi, gelenek ve görenekleri, inanç ve değer yargıları hakkında önemli ipuçları veren destansı metinlerdir. Dede Korkut Hikâyeleri, Türk sözlü edebi geleneği ve Türk dili açısından oldukça önemlidir. Uzun süre sözlü gelenekte yaşatıldıktan sonra 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında yazıya geçirilmiştir. Destandan halk hikâyeciliğine geçiş dönemi eseri olduğu için Dede Korkut Hikâyelerinde, *"halk hikâyesi, destan ve masal"* unsurları bir arada görülür. *Vatikan* nüshasında altı, *Dresden* nüshasında 12 hikâye vardır.

Dede Korkut Kitabı: Dresden nüshasının özgün ve tam adı; *"Kitâb-ı Dede Korkut alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân"*, Vatikan nüshası ise, *"Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayrı"*dır. İçinde Oğuzların tarihi hakkında destansı hikâyelerin bulunduğu ve 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başı arasında yazıya geçirildiği tahmin edilen Arap harfli yazma kitaptır. Kitapta bir mukaddime ve 12 hikâye yer almaktadır. Biri *Dresden*, diğeri *Vatikan nüshası* olmak üzere iki nüshası vardır. *Dresden* nüshasında 12, *Vatikan* nüshasında ise altı hikâye vardır.

Deniz Han: Türk-Altay mitolojisinde Deniz Kağanı olarak kabul edilen Deniz Han, Oğuz Destanında, Oğuz Kağan'ın ilk eşinden doğan oğullarından biridir. Türk devletinin ve milletinin denizlerdeki egemenliğini ve gücünü simgeler. Ongunu Çakır kuşudur.

Derleme: Bir yazı dilinin (standart) yerel varyantlarında olup da yazı dilinde bulunmayan sözlük bi-

rimlerinin; kelime, ibare, deyim ve atasözlerinin derlenmesi, toplanması işidir. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan ve Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan kelimeleri içeren *Derleme Sözlüğü* gibi.

Deşt-i Kıpçak: Kıpçak bozkırı, Kıpçakların yaşadığı ve yayıldığı bozkırlar. Karadeniz ve Hazar Denizinin kuzey bölümleri 11-12. yüzyıllardan itibaren *"Deşt-i Kıpçak"* olarak adlandırılmıştır. Doğuda Türkistan'ın batısından batıda Tuna nehrine, kuzeyde Orta İdil bölgesinden güneyde Kırım'a kadar uzanan bölgede Kıpçakalar dağınık bir şekilde yaşamakta idi. Kıpçakların yaşadığı ve devlet kurduğu bu coğrafyaya "Deşt-i Kıpçak" denemekte idi. 13. yüzyılda Moğolların bölgeye hâkim olmasından sonra Altın Orda adı da kullanılmakla birlikte Deşt-i Kıpçak ibaresi 18 yüzyıla kadar kullanılmaya devam etti.

Devlet dili: Anayasa ve yasalarla kabul edilen, devleti temsil eden alanlarda; resmî belgelerde, dış yazışmalarda kullanılan dildir. Çoğunlukla resmî dil ile eş anlamlı olarak kullanılır. Ak Hunların da Köktürk yazısına benzer bir yazı kullandıkları bilinmekle birlikte, tarihte Türk dilini devlet dili olarak kullanan ilk Türk devleti, *Köktürk/Türk kağanlığı*dır. Köktürk, Uygur, Karahanlı devletleri başta olmak üzere günümüze kadar kurulan Türk devletlerinin hemen hepsinde Türkçe devlet dili olarak kullanılmıştır.

Devlet-i Âliyye: Osmanlı Devleti için kullanılan addır. "Büyük, yüce devlet" demektir.

Devlet-i Türkiyye: bk. Ed-Devletü't-Türkiyye

Devrik cümle: *"Özne + tümleç + yüklem"* şeklinde sıralanan Türkçenin kurallı cümle yapısına uymayan cümlelere denir. Diğer bir ifadeyle yüklemi sonda olmayan Türkçe cümlelerdir.

Deyim: En az iki kelimeden oluşan ve gerçek anlamlarının dışında ifade ettikleri yeni ve özel anlamları bir kurala bağlanamayan kalıplaşmış sözlerdir.

Deyiş: 1. Söyleyiş, söyleme biçimi, üslup. 2. Alevî-Bektaşî geleneğinde hece vezni ile söylenen şiir ve özel bir ezgiyle bağlama eşliğinde söylenen türkü. 3. Şâirler yahut âşıklar arasında yarışma, müsabaka şeklinde şiirleşme.

Dış alıntılar: Köken ve yapı bakımından akraba olmayan diller arasındaki alıntılardır. Bu tür alıntılarda, genellikle alınan söz, hedef dilin ses, yapı ve anlam özelliklerine uydurulur.

Dış Oğuz: Dede Korkut Oğuznamelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların yaşadığı coğrafyanın doğusunda, genellikle, Mardin, Van, Tiflis hattının doğusunda kalan coğrafyada yaşayan ve Bo-

zoklar olarak adlandırılan, Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli (Gün Han); Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı (Ay Han); Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın (Yıldız Han) boylarına verilen addır.

Dış Türkler: Dış Türkler, Türkiye'de kullanılan bir terimdir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayan, Türkiye'nin dışında herhangi bir ülkenin vatandaşı olan Türkler için kullanılan bir terimdir.

Dialect: bk. Lehçe/Ağız

Diyar-ı Rum: bk. Anadolu

Dil: Dil, *"bildirişimi sağlayan göstergeler dizgesi"* dir. İnsan varlık ilişkisinde bilme, insan insan ilişkisine bildirişme aracıdır. Dil, bir sistem, bir kurallar bütünü ve insan tarafından gerçekleştirilebilen her türlü yaratımın soyut tasarımlarını bünyesinde saklayan bir varlıktır.

Dil ailesi: Aynı kökten, aynı ana dilden türeyen dillerin oluşturduğu kümeye denir. Altay ana dili, Hint-Avrupa ana dili gibi.

Dil akrabalığı: Aynı kökten geldikleri kabul edilen diller arasında ses, şekil, söz dizimi, söz varlığı ve vurgu bakımından benzerlikler bulunması durumudur. Dillerin gramatikal sistemindeki ortaklık, kelime ve ses denklikleri akrabalık göstergesidir. Hint-Avrupa dilleri, Atay dilleri, Sami dilleri gibi aynı kökenden geldikleri kabul edilen diller akraba dillerdir. Karşılıklı ödünçlemelerle oluşan benzerlik ve ortaklıklar akrabalık göstergesi değildir.

Dil atlası: Bir dilin ya da dünyadaki dillerin, dil ailelerinin ve dil gruplarının coğrafi durumunu ve dağılımını gösteren atlaslardır. Dünyada dil atlası çalışmaları 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. 1876 yılında yayınlanan *"Alman Dil Atlası"* ile Almanlar dil atlası çalışmaların öncülüğünü yapmışlardır. Daha sonra başta Fransızlar (1902) olmak üzere çeşitli ülkeler Almanları takip etmiş; birçok dil ve ağız atlası hazırlanmıştır. Türk dili ve lehçelerinin dünya üzerindeki coğrafi dağılımını gösteren çeşitli atlaslar mevcuttur.

Dil Bayramı: 26 Eylül 1932 yılında Dolmabahçe Sarayında Atatürk'ün himayesinde yapılan Birinci Türk Dili Kurultayının yapıldığı tarih olan 26 Eylül, daha sonraki yıllarda *Dil Bayramı* olarak kutlanmaya başlanmıştır.

Dil değiştirme: Bir toplumun, çeşitli nedenlerden dolayı, konuşmakta olduğu dili bırakarak başka bir dili kullanmaya, konuşmaya başlaması durumudur.

Dil değiştirme sürecine giren toplumlar önce iki dilli olurlar. Daha sonra faydalı görülen; merkezi, üretimi, yönetimi ve üst kültürü temsil eden dil, bu özelliklere sahip olmayan diğer dili yavaş yavaş yok eder. Bu süreçte işlevsiz kalan dil, hayatın çeşitli alanlarından çekilmeye başlar.

Onun çekildiği alanları ya bütünüyle işlevsel olan dilin söz ve kavram dünyası doldurur ya da bu diller karışarak başkalaşır, yeni ve farklı bir dil kimliğiyle yaşamaya devam ederler.

Yakın tarihimizde dil değiştiren birçok topluluk mevcuttur. Örneğin J. Deny *"Les Langues du Mond"* adlı eserinde Samoyetçe konuşan Kamassi taifesinin 1840'tan itibaren Türkçenin Kaça lehçesini, 1890'dan sonra da Rusça konuştuklarını ve yaklaşık seksen yıl içinde iki defa dil değiştirdiğini belirtmektedir. Bulgar Türklerinin dili bütünüyle Slavlaşmış, Memlûkların önemli bir kısmının dili Arapçalaşmış, İran coğrafyasında yaşayan çok sayıda Türk boyunun dili Farsçalaşmıştır. Lars Johanson, Tofaca konuşan topluluğun iki yüzyıl önce Samoyetçe konuştuğunu yazmaktadır. G. Doerfer, 1968-1973 yılları arasında metin derlemesi yaptığı Halaç, Horasan ve Sonkori Türkçeleri için: *"Bu diller Farsçanın güçlü etkisi altında bulunmaktadırlar. Temelde Türkçe olmakla birlikte Farsçadan o derecede etkilenmişlerdir ki bunları karışık diller olarak adlandırabiliriz"* diyor.

Dil felsefesi: Felsefe içerisinde ve *"insan-varlık-dil"* kavramları bağlamında, dili ve dilsel davranışı bütün yönleriyle ele alma çaba ve eğilimlerinin genel adıdır. Varlığın mana ve mahiyetini dil üzerinden anlama, anlamlandırma ve açıklama işi.

Dil haritası: Dil atlası veya dil atlasını oluşturan bölümlerin her biri. Bir dilin coğrafi durumu.

Dil karışması: İki veya çok dilli bireylerin, dillerden herhangi birini kullanırken diğer dillerden de kimi söz, özellik veya öğelere yanlış olarak yer vermesidir.

Dil katmanı: Herhangi bir dilin, konuşulduğu bölgeye, konuşan kişilerin toplumsal konumuna bağlı olarak oluşan farklılaşma düzlemlerinden her biri.

Dil ölümü: Konuşucusu bulunmadığı için işlevsiz kalmak ve hayattan çekilmek. *"Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü"* (UNESCO) tarafından desteklenen *"Tehlikedeki Diller Projesi"* yürütücülerinin tespitlerine göre, dünya üzerinde her 15 günde bir dil yok olmaktadır. Son 250 yıl içinde yaklaşık olarak dünya üzerindeki dillerin % 80'i yok olmuştur. Küçük gruplar tarafından konuşulan (Fu-yü Kırgızları, Sarı Uygurlar, Salarlar (Çin'de); Karaylar (Litvanya, Polonya, Kırım ve İsrail'de); Halaçlar, Horasan Türkleri, Kaşgaylar (İran'da) Türk lehçelerinin önemli bir kısmı da yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Yok olan Türk lehçelerinin yerini ise Rusça, Çince, Farsça, Arapça vb. diller almaktadır.

Dil topluluğu: bk. dil ailesi

Dil varyantı: Bir dilin farklı konuşma biçimlerinden her biri. Genellikle bir yazı dili alanı içindeki farklı konuşma biçimlerini, farklı ağızları ifade etmek için kullanılır.

Dilbilim: Linguistik. Bir sistem olarak dilin niteliklerini, yapısını, birimlerini, gelişim ve değişimlerini inceleyen bilim dalıdır. İnsan dilini her yönüyle araştıran; onun tasvirini ve açıklamasını, iç ilişkilerini, işlevlerini, toplumdaki yerini konu edinen bilim dalıdır.

Dilbilgisi: Gramer. Bir dilin ses, yapı, söz dizimi, söz varlığı ve vurgu gibi beş temel birim bakımından eş zamanlı, art zamanlı ya da karşılaştırmalı olarak incelenmesidir.

Dilin dış tarihi: Tarihî ve coğrafî şartlar içinde toplumlar arası ilişkilerin yol açtığı kültürel etkileşmelerin dildeki yansımasının tarihidir. Diğer bir ifadeyle, başka dillerin etkisiyle oluşan yapı, değişme ve gelişmelerin tarihidir.

Dilin iç tarihi: Bir dilin kendi iç dinamiklerinden, eğilimlerinden kaynaklanan değişme ve gelişmelerin tarihidir. Dilin iç tarihinde meydana gelen bazı değişme ve gelişmeler elbette dış tarihten bütünüyle bağımsız değildir. Dilin dış tarihinin iç tarih üzerinde etkileri vardır.

Dilsel topluluk: Aynı dili kullanan insanların oluşturduğu sosyal grup. Aynı dilin herhangi bir varyantını kullanan gruplar da mevcut dil içinde bir alt dilsel topluluk oluşturur. Kastamonu ağzını konuşan topluluk gibi.

Dîvân: 1. Dîvânu Lugâti't-Türk'ü kısaca ifade etmek için kullanılan bir terimdir. 2. Klasik Türk edebiyatında, belirli bir sıra içinde tertip edilen şiirlerin yer aldığı kitaplara verilen addır.

Dîvân dili: Osmanlı Türkçesi ile yazılan şiirler genellikle iki grupa ayrılır. Birincisi "seçkin zümre" yahut "saray edebiyatı" şeklinde de adlandırılan ve Dîvân adı verilen kitaplarda toplanan şiirlerdir. Bu şiirlerde bolca Arapça, Farsça kelime ve terkipler ile kendine özgü "mazmun ve mefhumlar" kullanılmıştır. Dîvân adı verilen bu kitaplarda kullanılan dile "*Dîvân dili*" denmektedir. İkinci grup ise halkın arasında yetişen şairlerin halkın günlük diliyle yazdığı şiirlerdir.

Dîvân edebiyatı: bk. Klasik Türk edebiyatı

Dîvânu Lugâti't-Türk: Kâşgarlı Mahmud (Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed) tarafından 25 Ocak 1072 günü yazılmaya başlanıp 10 Şubat1074/76 tarihinde tamamlanan Türk dilinin ilk sözlüğüdür. Dîvânu Lugâti't-Türk, "*Türk Sözlerinin Sözlüğü* veya *Türk Lehçelerinin Sözlüğü*" anlamına gelir. Madde başları ve örnek metinleri Türkçe açıklamala-

rı Arapça olan, Türkçeden Arapçaya iki dilli bir sözlüktür. Ansiklopedik bir sözlük mahiyetinde olan eserin içinde değişik konularda çok zengin bilgiler vardır. Asıl olarak Karahanlı dönemi eseridir.

Kitabın müstensihi, yani el yazısıyla çoğaltan kişi, Sava'dan gelerek Şam'a yerleşen, *Muhammed bin ebî Bekr ibn ebi'l-Feth*'tir. Kâşgarlı'dan yaklaşık olarak iki yüz yıl sonra 1 Ağustos 1266 tarihinde istinsahı tamamlamıştır. Eserin tek yazma nüshası Ali Emiri tarafından 1917 yılında İstanbul'da Bayazıt camiinin yakınındaki bir sahafta tesadüfen bulunmuştur. Bilinen tek nüshası günümüzde İstanbul'da Millet Kütüphanesindedir.

Diyalekt: bk. Ağız

Diyalektizm: 1. Bir yazı dili alanı içinde yer alan sözlü yahut bölgesel varyantlar. Çeşitli bölgelerde halk tarafından konuşulan ancak yaygınlaşmamış ve ölçünlü/standart dile mal olmamış söz, ifade ve söyleyiş biçimleri. 2. Ölçünlü dil ile yapılan bir konuşmada yahut yazılan bir metinde geçen standart dışı özellikler, ağız unsurları.

Diyalektoloji: Bir dilin çeşitli alt kollarının oluşumunu, gelişimini, yayılma alanlarını ve özelliklerini araştıran bilim koludur. Türklük bilimi araştırmalarında, *"diyalekt/dialect"* terimi, kimi zaman *"lehçe"*, kimi zaman da *"ağız"* terimlerinin ifade ettiği kavramlara karşılık olarak kullanılmaktadır.

Diyalektoloji atlası: bk. Ağız atlası

Diyalektolojik atlas: bk. Ağız atlası

Diyalektolojik sözlük: bk. Ağız Sözlüğü

Dizin: 1. Bir metinde yer alan kelimelerin geçtiği yerleri belirtilerek, ekleri ve anlamları ile birlikte alfabetik olarak verilmesidir. 2. Herhangi bir metinde yer alan şahıs, eser ve yer adları başta olmak üzere, özellik arz eden çeşitli konulardaki kelimelerin alfabetik olarak sıralanmasıdır. Bu tür dizinler ya incelenen metnin ve hazırlanan kitabın sonunda yer alır ya da ayrı bir cilt halinde düzenlenir.

Dodurga: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Ay Han'a dayanan, Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Doğal Dil: Kendi doğal şartları içinde doğup gelişen dillerdir. (Türkçe, Arapça, İngilizce, Rusça gibi) Toplumların zihinsel yapılanması, sosyo-kültürel dünyası ve kimliği ile sıkı bir bağı vardır. Ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı, söz dizimi ve vurgu gibi dilin temel birimleri bakımından özgün özelliklere sahiptir. Ölçünlü (standart) diller, ölçünlü dillere dayanan yazı dilleri, lehçe ve ağızlar, bu dil alanı içinde bulunurlar.

Doğu Avrupa Türkleri: Gagavuz, İdil-Ural (Başkurt, Çuvaş, Kazan, Mişer) Kafkasya (Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Stavropol Türkmenleri), Karayim, Kırım (Kırım Tatarları, Belarusya Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Kırımçak) Türkleri

Doğu grubu: Sart, Doğu Türkistan (Ramstedt)

Doğu grubu Türk lehçeleri: bk. Güneydoğu grubu Türk lehçeleri

Doğu Hun dili: 1. Ana Hun dilinin üç uzak lehçesinden biri olan Türkçe (Köktürkçe) ve onun devamı olan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tamamı. 2. Uygur grubu Türk lehçeleri ile Kırgız-Kıpçak grubu. (N. A. Baskakov)

Doğu Lehçeleri: Asıl Altay lehçeleri, Baraba lehçesi, Kuzey Altay lehçeleri, Abakan lehçeleri. (Radloff)

Doğu Oğuz grubu: Türkmence ve Horasan Türkçesi (L. Johanson)

Doğu Oğuz Türkçesi: Horasan ve Oğuz-Özbek Türkçeleri Doğu Oğuz Türkçesini oluşturur. (G. Doerfer)

Doğu Oğuzca: bk. Doğu Oğuz Türkçesi.

Doğu Orta Türkçe: Harezm-Alınordu ve Çağatay Türkçesi şeklinde iki döneme ayrılır. Bu döneme *"İslamî Orta Asya Türk yazı dili"* de denmektedir. 13. yüzyıldan sonra Türkistan coğrafyasında Karahanlı yazı dili temelinde Oğuz ve Kıpçak unsurlarının da etkisiyle oluşup gelişen Türk yazı dilidir.

Doğu Sibir veya Saha grubu: Saha (Yakut), Dolgan ağızları, Sahalaşmış Nganasan ve Tavgı Samoyedlerinin dilleri bu grubu oluşturur. Bu grupta ana Türkçedeki birincil uzunluklar korunmuştur. Düz ünlüler kaynaşır; a ilk hecede >ı, *g >t,q >x, k. -ğ/-g > 0 (önceden uzun ünlülü olursa lığ>lî), y, ç> s, s > 0 Edebî alanda Saha VsV >, ŋ > y,z > s (bazen t)

Doğu Türk yazı dili: Tarihî yazı dilleri bakımından, 13. yüzyıldan sonra, Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğinde oluşan *Uygur-Karluk-Kıpçak* kökenli *Harezm-Altınordu, Kıpçak* ve *Çağatay* yazı dilini, günümüzde ise daha çok *Doğu/Güneydoğu* ve *Karluk grubu* olarak adlandırılan Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerini kapsar.

Doğu Türkçesi: Kâşgarlı Mahmut Türk dilini *Doğu* ve *Batı* grubu şeklinde iki ana kola ayırmakta ve Kâşgar ile Balasagun civarındaki yazı diline Hakaniye adını vermektedir. Kâşgarlıya göre Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsı ve Uygur Türklerinin dilleri Doğu; Oğuz, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar Türklerinin dilleri ise Batı grubunda yer alır.

Doğu Türkçesi terimi Türk lehçelerinin tasnifinde kademeli olarak farklı lehçe gruplarını ifade

etmek için kullanılmaktadır. Türklük biliminde *Doğu Türkçesi* terimi genellikle şu anlamları karşılar: 1. R=Z Türkçesi ayrımında, Z Türkçesi, yani Türkçe grubu. 2. Türkçe grubunun kendi içindeki tasnifinde Doğu, Karluk ya da Güneydoğu grubu olarak adlandırılan ve günümüzde Özbek ve Uygur Türkçesi yazı dilleri ile ağızları tarafından temsil edilen lehçe grubu. 3. Oğuz grubu lehçelerinin kendi içindeki tasnifinde Horasan ve Oğuz-Özbek Türkçeleri. 4. Batı Oğuzcasının kendi içindeki tasnifinde Azerbaycan Türkçesi.

Doğu Türkistan: Doğu Türkistan, kuzeyden güneye doğru Altay Dağları'nın güney eteklerini, Tarbagatay'ın doğu kısmını, Çungarya Havzası'nı, Tanrı Dağları'nı, Tarım Havzası'nı ve Altın Dağları'nın güney eteklerini kapsayan geniş bir sahaya yayılmaktadır. Halen Çin'in işgali altında bulunan Doğu Türkistan'a "Çin Türkistanı" da denilmektedir. Doğu Türkistan, kuzeybatıdan Batı Türkistan, kuzeydoğudan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, güneybatıdan Afganistan, güneyden Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğudan da Çin (Kansu eyaleti) ile çevrilidir. Yüzölçümü 1.823.418 km2 olan Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan gibi koloniler de dahil olmak üzere, Çin Halk Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümünün altıda birini oluşturur. 1993'te Çin'de yapılan sayıma göre Doğu Türkistan'ın nüfusu 16.052.648'dir. Bu nüfus üzerinde tahmin yapıldığında ülke nüfusunun bugün 20 milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir.

Doğu Türkistan karasal bir iklime sahiptir. Ülkede yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar ise çok soğuk ve az yağışlı geçer. Ülkenin bitki örtüsü çöl, çölümsü step bitkilerinden oluşur. Ülke yüzölçümünün binde altmış altısı ormanlarla kaplıdır.

Doğu Türkistan'ın bugünkü idari yapısı 1955'te belirlenmiş ve bölgedeki idareye Sincan-Uygur Özerk Bölgesi adı verilmiştir. Bu bölge kendi içerisinde beş özerk eyalete bölünmüştür. Doğu Türkistan'ın en önemli şehirleri Urumçi, Altay, Aksu, Hoten, Kâşgar ve Kumul'dur. Ayrıca bu şehirlere bağlı yüz kadar da ilçe bulunmaktadır.

Uygur Türklerinin toplam nüfusu 17-20 milyon arasında tahmin edilmektedir. Uygur Türkleri Doğu Türkistan'dan başka Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Arabistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Rusya Federasyonu'nda yaşamaktadırlar. Doğu Türkistandaki etnik olarak nüfusun çoğunluğunu Çinliler oluşturmaktadır. Çinliler nüfusun % 46.2'sini oluştururken Uygur Türklerinin oranı % 45.5'tir. Geriye kalan % 9'luk oranı ise Kazak, Kırgız, Özbek,

Tatar Türkleri ve Tacikler oluşturur.

Doğu Türkistan petrol, volfram, altın, kömür, uranyum gibi ham maddeler ve sayısız yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir. Çindeki bu kaynakların % 85'i Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Yaklaşık 500 bölgeden petrolün çıkarıldığı Doğu Türkistan çok zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir. Çin'in kömür rezervinin yarısı bu bölgededir. 150 bin km² tarım arazisine ve bir o kadar da ekilebilen toprağa ve 12 bin km² genişliğinde ormanlık alana sahip Doğu Türkistan yaylalarında 60 milyona yakın küçük ve büyükbaş hayvan beslenmektedir.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti: Doğu Türkistan Cumhuriyeti 1944 yılında bağımsız bir devlet olarak kurulmuş ve Mao'nun iktidara gelmesiyle birlikte 1949 yılında ortadan kaldırılmıştır.

Doğu Türkistan Türkleri: Doğu Türkistan Türkleri terimi öncelikle Uygur Türklerini ifade eder. Ancak, Çin'in kuzeybatı bölgesinde, Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) Uygurlardan başka Kazak, Kırgız, Tatar gibi Türk toplulukları da yaşamaktadır. Dolayısıyla Doğu Türkistan Türkleri terimi geniş anlamda bu bölgede yaşayan Türklerin tümünü ifade etmek için de kullanılmaktadır.

Doğu Türklüğü: 1. Kâşgarlıya göre *"Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsı ve Uygur Türkleri"* Doğu grubunda yer alırlar. 2. Karluk grubu Türkleri; eskilerden Çağataylar ve devamı olan gruplar, günümüzde ise, Uygur ve Özbek Türkleri bu terimle ifade edilir. 3. Coğrafî olarak Hazar Denizinin doğusunda kalan Türklere genellikle Doğu Türklüğü adı verilmektedir. Doğu Türklüğü şu gruplardan oluşmaktadır: Doğu Türkistan Türkleri (Çin'in batı bölgesinde, Doğu Türkistan'da bulunan Uygur, Kazak, Kırgız Türkleri), Batı Türkistan Türkleri, (Özbek, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Türkmen Türkleri); İran'ın Horasan bölgesinde, Afganistan'ın kuzeyinde ve Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türklerin bir bölümü.

Doğu veya Tuva grubu: Karagas, Soyon (Tuba, Tuva, Tıba veya Uranhay), Orta Güney Sibir'den Kuzeydoğu-Doğu Sibir'e geçiş. Bu grubun karakteristik ses özellikleri Orta Güney Sibir'deki Abakan veya Hakas grubuna benzer.

Doğu bilimci: Şarkıyatçı. Oryantalist. Batı toplumlarına göre daha doğuda bulunan ülkelerin halklarını, tarihlerini, dillerini ve kültürlerini araştıran kişi.

Doğu bilimi: Doğu bilimi, Kuzey Afrika'yı da içine alacak şekilde, Yakın Doğu'dan başlayıp Uzak Doğu'ya kadar uzanan ülkeleri

ve bu ülkelerde yaşayan ulusların dillerini, tarihlerini ve kültürlerini araştırmak, tanımak ve tanıtmak amacıyla kurulmuş bir araştırma koludur. Doğu biliminin uzun bir geçmişi vardır. Batılılara göre daha doğuda bulunan tarihî ve çağdaş toplumları araştıran Doğu bilimi, *Egiptoloji, Assiriyoloji, Samitistik, Hindoloji, Sinoloji, Japonoloji ve Türkoloji* gibi bilim alanlarının ortaya çıkmasına da öncülük etmiştir.

Doğu bilimi araştırmalarıyla ortaya konan tespitler sömürgecilik döneminde özellikle Batılıların işine yaramış; doğu ülkelerinin işgal edilmesi ve sömürülmesini kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Doğu bilimi, ortaya çıkan sonuçlar ve yaşanan pratikler dikkate alındığında, önemli ölçüde Batı emperyalizmine hizmet eden bir bilim kolu olmuştur. Doğu bilimi için, *Şarkşinaslık, Gündoğarşınaslık, Çıgış tanuu, Şıgıs tanuw, Oriantalizm* gibi terimler de kullanılmaktadır.

Dokuz Oğuz: bk. Oğuz Türkleri

Dokuz Tatar: bk. Tatar Türkleri

Dolganlar: Rusya Federasyonu'na bağlı Batı Sibirya bölgesinin kuzey kesimlerinde yaşayan bir Türk topluluğudur. Dolgan-Nenets (Taymur) Özerk Bölgesinde yaşarlar. Yakutistan ve Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayanlar ile birlikte 6-7 bin dolayında nüfusları vardır. Dolganlar Yakutların bir kolu oldukları-nı ifade etmekte ve kendilerini Saha olarak adlandırmaktadırlar.

Döger: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Ay Han'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Dörbelcin: "*Dört köşe*" ve "*kare yazı*" da denilen ve Moğolcanın yazımında kullanılan bir yazıdır. Hece usulü 44 harfi olan, yukarıdan aşağıya ve sağdan sola doğru yazılan bir yazı sistemidir.

Dörbelcin üsük: bk. Dörbelcin

Dulbercin: Türk (Köktürk) yazısına verilen adlardan biridir. Tarihçi İbni Arabşah, 15. yüzyılın ilk yarısında yazdığı *Acâibü'l-Makdûr fî Nevâib-i Teymur* adlı eserde, "Çin'de onların (Türklerin) "*Dulbercin*" diye adlandırılan yazıları vardır. Ben gördüm 41 harfi var. Çokluğun sebebi şudur ki, onlar kalın ve inceleri ayıran işaretleri harf saymaktadırlar" demektedir.

Düzeltme işareti: Yabancı kökenli kelimelerde kalın ünlülerle yanyana gelen g, k, l gibi ünsüzlerin ince söylenmesini sağlamak, bu ünlülerdeki uzunluğu belirtmek ve yazılışları aynı anlamları farklı olan kelimeleri birbirinden ayırmak için kullanılan (^) şeklindeki işarettir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: Bir kelime içinde yer alan ünlülerin düzlük (a, e, ı, i) ve yuvarlaklık (o, ö, u, ü) bakımından uyum içinde olması kuralıdır. Ancak bu

kural bütün Türk dillerinde aynı oranda gelişmemiştir. Örneğin; Türkiye Türkçesinde, bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü var ise sonraki hecelerde de düz ünlüler olur. Ancak ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü bulunan kelimelerin sonraki hecelerinde ya düz-geniş a, e ya da dar-yuvarlak u, ü ünlüleri olur. Kırgız Türkçesinde ise, bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde de düz ünlüler olur. İlk hecesinde yuvarlak bir ünlü varsa sonraki hecelerde de yuvarlak ünlüler ve düz-geniş-kalın a ünlüsü olabilir.

E e

Ebced: Arap, Fars ve Türk edebiyatında bir olayın veya durumun tarihini belirtmek için Arap harflerinden her birinin bir rakam değeriyle kullanılması durumudur. Daha çok klasik şiirimizde kullanılmıştır. *"Ebced hesabı"* ve *"hesab-ı cümel"* olarak da adlandırılır.

Ebced hesabı: bk. Ebced

Ed-Devletü't-Türkiyye: Mısır ve Suriye coğrafyasında 1250 yılında kurulup 1517 yılında yıkılan Memlûk/Kölemenler devletinin bazı Arap kaynaklarındaki adıdır. (*ed-Devletü't-Türkiyye, Devlet-i Türkiye)*

Edebî dil: 1. Ölçünlü/standart dil, yazı dili. 2. Edebî ve bilimsel eserlerin yazıldığı dil; edebiyat dili. Estetik endişeler göz önünde tutularak, kelimelerin, yan anlamlarından, çağrışım gücünden ve duygu değerlerinden yararlanılarak oluşturulan ve günlük dilden farklı olan bir üst dildir.

Edebiyat: Okuyucu ya da dinleyici üzerinde heyecan ve çağrışımlar uyandırmak; duygularını harekete geçirmek ve sanat yapmak üzere dilin estetik bir anlayış içinde kullanılmasıdır.

Edebiyat bilimi: Edebî metinleri, biçim, yapı, içerik, yaratıcılık, yenilik, etkileyicilik ve bütünüyle edebî değer bakımından inceleyen bilim dalıdır.

Edebiyât-ı Cedîde: Yeni Edebiyat. Genel anlamda Tanzimat (1839) ile başlayan Türk edebiyatını ifade ederken özel olarak *Servet-i Fünûn* adlı dergi etrafında bir araya gelen edebiyatçıların, Batı edebiyatı, özellikle Fransız edebiyatı etkisinde geliştirdikleri ve 1896-1901 yılları arasında etkin olan edebî hareket ve anlayışa denir. Bu anlayışın *Fecr-i Âti* ile birlikte 1911 yılına kadar sürdüğü de söylenebilir.

Edisyon kritik: bk. Tenkitli basım

Ediz: Köktürk devleti içinde yaşayan gruplardan biridir. T'ieh-lê konfederasyonu ve Uygur birliğinin üyelerindendir. Çin Kaynaklarında geçen Ye-tie veya A-tie ile ilgili olabilir(?).

Efsane: Gerçek veya hayalî, çeşitli kişi, olay veya yerler hakkında olağanüstü olayları içerse de gerçek olduğuna inanılarak anlatılan hikâyelerdir.

Eklemeli diller: Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca Fince, Macarca, Ugorca, Permce, Estçe gibi Ural ve Altay dil ailelerine mensup diller bu gruba girerler.

Yukarıda sayılan dillerden başka, "*Sümerce, Elamca, Hurrice, Hattice, Kassitçe, Gutça, Lullubice*" gibi antik diller ile "Gürcüce, *Çeçence, Lazca, Çerkezce* ve Amerika yerli dillerinden *Karaayakça*" gibi diller de eklemeli diller olarak kabul edilmektedir.

El yazması: El ile yazılan eser, kitap, evrak. El ile yazılan ve çoğaltılan eserlere verilen addır. Çağdaş Türk lehçelerinde; "*Kol yazma, kol cazma, koljazba, kul yazma, gol yazma, yazma, kol yazmisi*" şeklinde kullanımları vardır.

Elifba: bk. Alfabe, Abece.

Elig: bk. İlig

En eski Türk dilleri: Bulgar, Uygur (Sarı Uygur), Çuvaş, Yakut dilleri (S. E. Malov)

En Eski Türkçe: Türk dilinin Ana Altayca ya da Altay dil birliği döneminden sonraki ilk dönemidir. Proto Türkçe. Türk dilinin diğer Altay dillerinden ayrılarak bağımsız bir dil olarak gelişmeye başladığı bu dönemin tarihini kesin olarak belirtme imkânı yoktur. Ancak bu dönemin MÖ 5000-3000 (?) yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir.

En Eski Türkçe Çağı: Türk dilinin Ana Altaycadan ve diğer Altay dillerinden ayrılıp bağımsız bir dil olarak gelişmeye başladığı dönemin adıdır. Proto Türkçe veya Türk-Çuvaş dil birliği dönemi.

En yeni Türk dilleri: Başkurt, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Oyrat (Dağlı Altay), Tatar (Kazan, Kasımov, Mişer, Batı Sibir Tatarları), Çuvaş, Yakut dilleri. (S. E. Malov)

Enderûn dili: Arapça, Farsça unsurlarla çokça karışmış ve yapay bir şekil almış olan Osmanlı dönemi Türk yazı dili için kullanılan bir terimdir. (Ömer Seyfettin)

Enverî yazı: Enver Paşa yazısı için kullanılan bir terimdir. Telgrafta kullanılabilmesi için Arap alfabesi Enver Paşa tarafından Latin alfabesi gibi bitiştirilmeden ve şekilleri değiştirilmeden kullanılacak şekilde düzenlenmiştir. Bu yazıya Enverî yazı denmektedir.

Enverîye: bk. Enverî yazı

Epigrafi: bk. Yazıt bilimi

Epigrafik belgeleme: Genellikle taş, metal, tahta, mermer gibi kalıcı ve sert maddeler üzerine yazılan yazı, tasvir ve resimlerin belgelenmesi, tespit edilmesi işi.

Ergenekon: Türklerin Türkistan'daki (Orta Asya) efsanevî yurdudur. Nerede olduğu tam

olarak bilinmemektedir. Efsaneye göre Türkler, çok verimli, yeşil ve etrafı demir dağlarla çevrili olan bu yerden demir dağları eriterek dışarı çıkmışlardır.

Ergenekon destanı: Köktürklerin yeniden doğuşunu anlatan bir Türk destanıdır. Bazı kaynaklarda Moğol destanı olarak geçer. Bir savaşta yenilen ve katliama uğrayan Türklerden *"Yalnız İl Han'ın küçük oğlu Kıyan, eşi Nüküz ve yeğeni ile kaçıp kurtulmayı başardılar"*. Kalan bu üç kişi, yüksek ve sarp dağların arasındaki bir vadiye sığınmış ve orada 400 yıl yaşayarak çoğalmışlardır. Daha sonra vadiyi çevreleyen demir dağı eriterek ve bir Bozkurt'un yol göstermesiyle bu vadiden çıkarak yeniden tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır.

Ergenekon'dan çıktıkları gün olan 21 Mart'ta her yıl bayram yaptılar. Bu bayramda bir demir parçasını kızdırdılar, demir kıpkırmızı olunca önce Hakan, daha sonra beyler demiri örsün üstüne koyarak dövdüler.

Erken ana Türkçe: Türk dilinin MÖ 3000-500 yılları arasındaki dönemdir. (Rona-Tas)

Erken Çağatay Türkçesi: Nevayî öncesi devir de denilen bu dönem, XV. yüzyılın ilk yarısını kapsar.

Erken Çağatayca: bk. Erken Çağatay Türkçesi

Erken Eski Bulgar Türkçesi: 4. yüzyılın ortalarından Büyük Bulgar İmparatorluğu'nun dağıldığı 670'li yıllara kadarki Bulgar Türkçesidir.

Erken Eski Türkçe: Eski Türkçenin 400-550 yılları arasındaki dönemidir. Büyük Doğu ve Batı Türk Kağanlıklarının kuruluşuna kadarki dönemi kapsar. Batı'da bu kuruluş süreci beşinci, Doğuda ise altıncı yüzyılda tamamlanır.

Erken Orta Türkçe: 13. yüzyılda Moğol istilası ile başlayan yeni şekillenme ve oluşumların devam ettiği süreci ifade eder. Bu dönem Kıpçak (Kuman, Mısır Memlûk, İdil bölgesi Kıpçakları vs.) Çağatay ve Oğuz Türkçelerinin klasik ve yagın yazı dili olmalarına kadar sürer.

Erken Yeni Türkçe: Erken yeni Türkçe evresi, eski klasik yazı dilleri içinde belirmeye ve gelişmeye başlayan yeni Türk dillerinin var olma süreçleridir.

Ermeni Alfabesi: 405 yılında Mesrop Maştost tarafından oluşturulmuştur. 38 işaretten oluşan alfabe Ermeniceye göre düzenlenmiştir. Alfabe asıl olarak Ermenistan'da kullanılır. Ermenistan dışında, farklı ülkelerde yaşayan Ermeniler arasında ve Ermenicenin Doğu (Erivan) ve Batı (İstanbul) lehçelerinin yazı dillerinde kullanılmaktadır. Ermeni alfabesiyle yazılmış Türkçe metinler de vardır. Özellikle *Ermeni Kıpçakça-*

sı ya da *Gregoryan Kıpçak Türkçesi* olarak adlandırılan metinler Türkçe açısından önemlidir.

Ermeni Kıpçak Türkçesi: bk. Gregoryan Kıpçak Türkçesi

Ermeni Kıpçakçası: bk. Gregoryan Kıpçak Türkçesi

Esik Kurganı: Kazakistan'ın Almatı şehri yakınlarında, *"Altın Elbiseli Adam"* ve üzerinde *Türk alfabesiyle* yazılmış iki satır yazı bulunan gümüş bir tabak başta olmak üzere, çok sayıda arkeolojik malzeme bulunan kurganın adıdır. *Esik Kurganı*'ndan çıkarılan arkeolojik buluntular MÖ beşinci yüzyıla aittir.

Esik Taş Kurganı: bk. Esik Kurganı

Eski Anadolu Türkçesi: bk. Eski Oğuz Türkçesi

Eski Batı Türkçesi: *R* Türkçesi ya da *LİR* Türkçesi denilen Eski Bulgar Türkçesi. Tuna ve İdil (Volga) Bulgar Türkçeleri. MS 4. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın doğu bölgelerine yerleşen ve Hun federasyonu içinde yer alan *Onogur, Saragur, Kutrigur, Bulgar ve Avarların* dilidir. 10. yüzyıldan itibaren bölgede çoğalmaya başlayan Kuman-Kıpçak nüfusu dolayısıya R Türkçesi zamanla yerini Z Türkçesine bırakmış ve tarihî Bulgar Türkçesinin temsilcisi olarak sadece Çuvaş Türkçesi bugüne gelmiştir.

Eski Bulgar Türkçesi: Erken ve Geç Eski Bulgar Türkçesi dönemleri birlikte düşünüldüğünde, 4. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılın ortalarına kadarki dönemi kapsar. T. Tekin'e göre Eski Bulgar Türkçesinin yaşadığı dönem 6-11. yüzyıllar arasıdır.

Eski Çuvaşça: Tuna ve İdil (Volga) Bulgar Türkçesi.

Eski Doğu Türkçesi: Z Türkçesi ya da *ŞAZ* Türkçesi denilen Eski Türkçe veya Köktürk Türkçesi. Bu Türkçe, Hun, Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Oğuz ve Çağatay tarihî yazı dillerinin ve bu lehçelerden doğan çağdaş yazı dillerinin kaynağıdır.

Eski kelime: Kullanımdan düşmüş, kullanılmayan yahut eski şekliyle kullanılan kelime. Eskicil, arkaik, kalıntı kelime, söz.

Eski Kırgız Türkçesi: Köktürkçe içindeki varlığını da dikkate alarak 7-9. yüzyıllar arasındaki Kırgız Türkçesi olarak tanımlayabiliriz. Ancak özel olarak 9-10. yüzyıllarda Uygurların yerine kurulan Kırgız devleti dönemini ifade eder. Eski Kırgız Türkçesi, konuşulduğu alanda eski Uygur ve Oğuz Türkçeleri ile sürekli ilişkide bulunmuştur. Dolayısıyla adı geçen lehçelerle birçok ortak yönleri vardır.

Eski Kıpçak Türkçesi: 13-17. yüzyıllar arasındaki Kıpçak Türkçesidir. Eski Kıpçak Türkçesinin üç ana kolu vardır. Birincisi Harezm-Kıpçak ya da Harezm-Altınordu Türkçesi denilen dönemdir. Bu dönemden kalma

eserler mevcuttur. İkincisi 13. yüzyıldan kalma *Codex Cumanicus* adlı eser ile bildiğimiz Kuman Kıpçak Türkçesidir. Üçüncüsü ise Memlûk Kıpçak Türkçesidir. 13-16.yüzyıllar arasında Mısır ve Suriye bölgesinde yaşayan Memlûk/Kölemen Türklerinin kurduğu Memlûk Devleti (ed-*Devlet-i Türkiyye*) sınırları içinde yazılan eserlerin bir bölümünün dilidir.

Eski Moğolca: Moğol dilinin 11-12. yüzyıla kadar olan dönemidir.

Eski Oğuz Türkçesi: Batı Türkçesinin 13 ila 16. yüzyıllar arasındaki tarihî dönemi. Diğer bir ifadeyle, Anadolu merkezli olarak oluşan Oğuz kökenli Türk yazı dilinin 13 ila 16. yüzyıllar arasındaki dönemidir.

Eski Oğuz Türkçesi, 13-16. yüzyıllar arasında, Anadolu, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Irak, Suriye ve 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesi, siyasi olarak, Anadolu Selçukluları, Beylikler dönemi, Karakoyunlu, Akkoyunlu dönemleriyle Osmanlıların ilk dönemlerini içine alır. Bu dönem için, *Eski Anadolu Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, Eski Osmanlıca veya Eski Osmanlı Türkçesi* gibi terimler de kullanılmaktadır.

Eski Oğuzca: bk. Eski Oğuz Türkçesi

Eski Osmanlı Türkçesi: bk. Eski Oğuz Türkçesi

Eski Osmanlıca: bk. Eski Oğuz Türkçesi

Eski Özbek dili: bk. Eski Özbek Türkçesi

Eski Özbek Türkçesi: Eski Özbek Türkçesi veya Tarihî Özbek Türkçesi terimi, Harezm ve Çağatay Türkçesini de içine alacak şekilde, 10. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar, Türkistan (Orta Asya) Türklerinin kullandığı geleneksel yazı dilini ve bu dil ile oluşturulan edebiyatı ifade eder.

Eski Özbekçe: bk. Eski Özbek Türkçesi

Eski Türk Abideleri: bk. Köktürk Yazıtları

Eski Türk dilleri: Oğuz (Eski Türk runik yazılı abidelerin dili), Tofalar, Tıva, Uygur (Eski Uygur yazmalarının dili), Hakas ve Şor. (S. E. Malov)

Eski Türk Edebiyatı: bk. Klasik Türk Edebiyatı

Eski Türk Yazısı: bk. Türk alfabesi

Eski Türk Yazıtları: bk. Köktürk Yazıtları

Eski Türkçe: Türk yazı dilinin 7 ila 13. yüzyıllar arasındaki dönemidir. Eski Türkçe; Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinden oluşur. Bu dönemde değişen siyasi yapı, alfabe ve inançlara rağmen tek bir yazı dili vardır. Kimi araştırmacılar sadece Köktürk ve Uygur yazı dilini Eski Türkçe içinde sayarlar.

Eski Türkçe çağı: Eski Türkçenin yaşadığı zaman, devir, dönem demektir. Eski Türkçe Köktürk yazıtları ve o yazıtlarda görülen dil özellikleriyle başlar, Köktürkçe belgelerdeki dil özelliklerinin önemli ölçüde devam ettiği eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi döneminin sonuna kadar sürer. Bu zaman yaklaşık olarak 7. yüz yıl ila 12-13. yüzyıllar arasıdır.

Eski Türkçenin ağızları: Eski Türkçe içinde beş ağzın varlığı tespit edilmiştir. Bunlar arasında *n* ve *y* ağızları en önemlileridir. Köktürkçedeki *ny* birleşik sesi Uygur Türkçesinde *n* ve *y* olarak ayrışmış ve bir ağızda *n* diğerinde *y* ile söylenmeye başlanmıştır. *Kony>koy / kony>koy* gibi.

Eski Türkçenin söz varlığı: 7-13. yüzyıllar arasındaki Türkçede kullanılan sözlük ve söz dizimi ögelerinin toplamıdır. Eski Türkçenin söz varlığını, dönemin yazılı metinlerinden tespit etmek mümkündür. Rus Bilimler Akademisinin yayınladığı *"Drevniy Tyurskiy Slovar"* (Eski Türkçenin Sözlüğü) ve A. Caferoğlu'nun hazırladığı *"Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü"* dönemin yazılı metinleri taranarak oluşturulmuştur. Kâşgarlı'nın *Divânü Lugati't-Türk* adlı eseri ise dönemin yazı dilinin ve konuşma dillerinin ortak söz varlığını içerir.

Eski Türkiye Türkçesi: bk. Eski Oğuz Türkçesi

Eski Uygur Türkçesi: Uygur Türkleri ile diğer birçok Türk boyunun 8-9. yüzyıldan 10-11. yüzyıla kadar Türkistan'da kullandıkları yazı dilidir. Türk (Köktürk) alfabesinin kullanıldığı az sayıda metin olmakla birlikte Uygurlar bu dönemde asıl olarak Uygur alfabesini (Mani, Brahmi, Soğd) kullanmışlardır. Köktürk Türkçesinin devamıdır. Zamanın, değişen inanç ve hayat anlayışının getirdiği doğal değişmeler dışında Köktürk Türkçesinden ayrılan çok önemli bir yanı yoktur. Eski Uygur Türkçesinden kalan çok sayıda eser dünyanın değişik kütüphanelerinde yer almaktadır. En önemli Uygur yazmaları Almanya'nın Berlin şehrindeki *Berliner Turfantekst* adlı koleksiyonda bulunmaktadır.

Eski Uygurca: bk. Eski Uygur Türkçesi

Eski Volga Türkçesi: Günümüzde Tataristan sınırları içinde, İdil/Volga nehri kıyısında Bulgar şehrinde bulunan çoğu Arap harfli 14. yüzyıla ait mezar taşı kitabeler ile sikkelerde tespit edilen İdil/ Volga Bulgar Türkçesi.

Eski Yakutça: Günümüz Yakut /Saha Türkçesinin tarihî dönemi.

Eski yazı: Genellikle Arap kökenli Türk alfabesi için kullanılan bir terimdir.

Eskicil: Kullanımdan düşmüş sözlüksel birim, sözdizimsel olgu. Eski olan. Arkaik.

Eşdeğerlik: Kaynak dil ya da lehçede yer alan herhangi bir göstergenin hedef dil veya lehçede aynı görev, anlam ve değer ile karşılık bulmasıdır.

Eş zamanlı gramer yöntemi: Tasviri, betimlemeli gramer yöntemi. Bir dilin veya lehçenin belirli bir dönemdeki özelliklerini, kendinden önce veya kendinden sonraki dönemlerle ilişkilendirmeden tasvir eden, inceleyen gramer yöntemidir. Türk dili ve lehçeleri ile ilgili çalışmaların büyük bir bölümü eş zamanlı gramer yöntemiyle yapılınıştır.

Etimoloji: bk. kökenbilimi

Etimolojik sözlük: bk. Kökenbilimi Sözlüğü

Etrak: Türkler. Türk adının Arapça kurala göre yapılmış çoğul şeklidir.

Evenkice: Mançu-Tunguz dilinin *"kuzey ya da asıl Tunguzca"* denilen bir koludur.

Eymür: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Dağ Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

F f

Faksimile: bk. Tıpkıbasım

Fasih: Ölçünlü (standart) dilin kurallarına ve söyleyişine uygun açık, anlaşılır, düzenli söz, ifade, cümle.

Fasih Türkçe: 1.Terimi ilk kullanan Kâşgarlı Mahmut'tur. Kaşgarlı, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Fasih Türkçeyi, *"En açık ve duğru dil – ancak bir dil bilip- Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir"* ifadeleriyle açıklamakta ve *"Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tohsi, Yağma, Çigil, Uğrak, Çaruk boylarının halis Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemek'lerle Başgırt'ların dilleri bunlara yakındır". "Dillerin en hafifi Oğuzların; en doğrusu da Tohsı'larla Yagma'ların dilidir". "Uygur beldelerine varıncaya kadar, İrtiş, Ila, Yamar, İtil vadileri boyunca, halkın dili doğru Türkçe'dir. Bunların en fasihi Hâkaniye yurtlarının dilidir"* demektedir. 2. Memlûk dönemi eserlerinden olup 15. yüzyılın başlarında yazılan *El Kavâninü'l-Külliye li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye* 'de geçen *"fasih Türkçe/fasih Türk dili"* terimi, dönemin tarihî-geleneksel yazı dilini belirtmek için kullanılan bir terimdir. Karahanlı Türkçesi ve onun devamı olan Harezm-Antınordu yazı dili *"fasih Türk dili"* olarak kabul ve ifade edilmiştir. 3. Genel anlamda ise fasih Türkçe, *"açık, düzgün ve anlaşılır Türkçe"* demektir.

Farsça: Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İran kolunun bir alt dalı olan İran öbeğine aittir. Eski Farsça'dan (Pers) gelişmiştir. Günümüzde İran başta olmak üzere, farklı lehçeler hâlinde Afganistan, Tacikistan gibi ülkelerde de konuşulur. Tarihî dönemlerde özellikle edebiyat dili olarak Türkistan ve Orta Doğu coğrafyasındaki diller üzerinde etkili olmuştur. Türkçenin tarihin her döneminde alışverişte bulunduğu, hatta bazı Türk devletlerinin belirli sürelerde resmî dil olarak kabul ettiği bir dildir.

Fergana: Batı Türkistan'da hem bir coğrafi bölge, hem de bir şehir adıdır. Coğrafi bölge adı olarak,

Tanrı dağları ile Altay dağları arasında, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan topraklarının bir kısmını ihtiva eden yaklaşık olarak 300 km uzunluğunda, 70 km genişliğinde 23.000 km2'lik bir vadidir. Şehir adı olarak da, Fergana vadisinin Özbekistan sınırları içinde kalan bölümündeki bir şehirdir. Mâverâünnehir bölgesinin önemli bir merkezidir. Fergana, özellikle maden yatakları ve verimli toprakları sebebiyle sürekli bir cazibe merkezi olmuştur. Tarih boyunca, Köktürk, Çin, Sâmâni, Karahanlı, Moğol, Rus egemenlikleri altında kalmıştır.

Figüratif dil: Edebî ve estetik kaygıyla, kelimelerin, ibarelerin standart anlamlarının dışında, yakın ya da uzak bir ilgiye bağlı olarak başka anlamlarda kullanılmasıyla oluşturulan dil. Edebî dil, üst dil, kurmaca dil.

Filoloji: Dilleri, dillere ait malzemeyi; yazılı ve sözlü dil verilerini dilbilgisi ve tarihsel kültür açısından inceleyen bilim dalı. Bir dilin yapısını, tarihsel gelişimini ve diğer dillerle olan ilişkisini inceleyen bilim alanı. Linguistik. Lisâniyat. Betikbilim. Türklük bilimi çalışmalarında zaman zaman Türk filolojisi teriminin kullanıldığına şahit olunur.

Fin-Ugor dilleri: *Ugor Kolu*: Macarca, Mansiy (Vogul), Hantıy (Ostyaç), *Baltık-Fin Kolu*: Fince, Estonca, İcor, Karel, Vepss, Vod, Liv, Saam (Lopar); *Perm Kolu*: Komi-Zıryan, Komi-Permyaç, Udmurtça; *Voljsk Kolu:* Mari (Çeremis), Mordov.

Fin-Ugor halkları: Günümüzde Kuzeydoğu Avrupa'da yaşayan ve genellikle Ural-Altay ya da Ural dil ailesi diye adlandırılan bir dil ailesine mensup çeşitli dilleri konuşan halklara verilen addır. Başlıca üyeleri, Macarlar, Finliler ve Estonyalılardır. Laponlar, Mansilşer, Çirmişler, Udmurtlar gibi çok fazla tanınmayan halklar da bu gruptandır. Toplam nüfuslarının 30 ila 50 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir.

F'i-türkiyyât: Karatovalı Zaifî (ö. 1555) Dîvânı'nda yer alan ve *"hece vezniyle"* yazılan altı adet şiirin bulunduğu bölümün başlığında kullanılan bir terimdir. Türkçe, Türke ait, Türk tarzı şiir anlamındadır.

Folklor: bk. Halk bilimi

Fonetik alfabe: bk. Sesçil alfabe

Fonetik transkripsiyon: Sözlü dil malzemesini yazıya aktarırken kullanılan çeviri yazı alfabesi ve yazıya çevirme işleminin kendisi.

Fundamenta: *Philologiae Turcicae Fundamenta* adlı eserin kısa adıdır. Türk dili ve edebiyatının, Türk Filolojisinin temel kitabı anlamındadır. *Philologiae Turcicae Fundamenta-I*, Wisbaden 1959, II 1964.

Fu-yü Kırgız Türkçesi: Fu-yü Kırgız Türkçesi, Çin Hak Cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulmakta

olan 55 azınlık dilinden biridir. Fu-yü Kırgız Türkçesi, *azak grubuna* dahil olup Hakas ve Çulım Türkçesiyle benzerlik gösterir. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Mançurya bölgesinde, Harbin'e 160 km uzaklıkta yaşayan Fu-yü Kırgızları tarafından konuşulan bu Türk lehçesi, yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yazı dili olarak Çinceyi kullanmaktadırlar.

Fu-yü Kırgız Türkleri: Fu-yü Kırgız Türkleri Çin'in Harbin eyaletinde (yaygın bilinen adıyla Mançurya), Qiqihaer (Çiçihar) şehrine bağlı Fu-yü nahiyesinin çevresindeki köylerde yaşarlar. Adını Amur (Heilongjian "Kara Ejderha ırmağı") ırmağının kollarından alan Fu-yü 30.000 kişilik bir yerleşim birimi olup Çiçihar'a bir saatlik mesafededir. Fu-yü Kırgızları bu çevredeki bir kaç köyde, özellikle de Wujiazi ve Qijiazi köylerinde yaşarlar. Fu-yü Kırgız Türklerinin sayısı 1500 civarındadır. 2000'li yıllardan itibaren Fu-yü Kırgız Türkçesini konuşanların sayısı neredeyse tükenmiştir. Fu-yü Kırgızları günlük yaşamlarında dil olarak Ölöt Moğolcasını ve Çinceyi kullanmaktadırlar. Fu-yü Kırgızları kendilerinin Yenisey bölgesinden, Güney Sibirya'dan Mançurya'ya 1755-57 yıllarında geldiklerine inanmaktadırlar. Fu-yü Kırgızları din olarak Müslüman olmakla birlikte, *Şamanizm* ve bir miktar da *Lamaizmin* etkisi altındadırlar.

Fu-yü Kırgızcası: bk. Fu-yü Kırgız Türkçesi

G g

Gagauz: bk. Gagavuz

Gagauz Edebiyatı: Bk. Gagavuz Edebiyatı

Gagauz Türkçesi: bk. Gagavuz Türkçesi

Gagauz Türkçesinin ağızları: bk. Gagavuz Türkçesinin ağızları

Gagauz Türkleri: bk.Gagavuz Türkleri

Gagauzca: Gagavuz Türkçesi

Gagavuz: Gagavuzlarla ilgili araştırma yapanların büyük bir kısmı Gagavuz adında bir *Oğuz, Guz, Uz* kelimesinin varlığında hemfikirlerdir. Bu konuda Radloff, A. Moşkov, Dimitrov, M. Çakır, Abbas Abdullahoğlu gibi araştırmacılar, Gagavuz adındaki Oğuz ifadesini ön plana çıkarmakla birlikte adın ilk kısmında yer alan Ga/Gaga'yı da Oğuzlara mensup bir kabile adlandırması olarak vermektedirler. Atanas Manof ise Gagavuz adındaki Oğuz unsurunu kabul etmekle birlikte Ga veya Gaga'nın Oğuz boylarına mensubiyet ifade eden bir ek değil, sadece bir unvan olduğunu ileri sürer. Manof'a göre bu unvan Gagavuzlara, Karakalpakların Hristiyanlaştırıldıkları zamanın başlarında verilmiştir. Bunlar Rus steplerinin sınır bekçiliğini yaparlar ve "Kalauz" sınır bekçisi adını taşırlardı. Daha sonraları Oğuzlardan veya Türklerden Hristiyanlığı kabul edenlere de bu adın verildiğini belirterek bu sözün Ortodoks Hristiyan Oğuz anlamını taşıdığını ifade eder. Ona göre Gagavuz kelimesi bir milletin tarihî adı değil, Oğuzların Hristiyanlaşmış zümresini ifade eden ailevî bir unvanı temsil etmektedir. Hatta Ga / Gaga ifadesinin Hristiyanlaşmış Oğuzlar için değil de herhangi bir Oğuz kabilesi için kullanılmış olsaydı Gagavuzlarla aynı soydan gelen ama Müslüman olan Gacallar için de Gagavuz denilmesi gerektiğinden yola çıkarak bu sözcüğün kabile anlamından çok unvan belirten bir sıfat olaması gerektiğini belirtir.

Gagavuz adıyla ilgili olarak öne çıkan bir başka görüş de Gagavuz adının Keykavus adıyla ilişkilendirilmesidir. Bulgar tarihçisi Balasçev, 14. ve 15. yüzyıllarda Dobruca diyalektindeki k'nin g olarak telaffuz ediliyor olmasından yola çıkarak Gagavuzların adlarının Selçuklu Sultanı II. İzzettin Kekâvus'tan geldiğini ileri sürmektedir. Bu görüş Paul Wittek, Zajaczkowski, Turan, Sümer, İnalcık ile Kemal H. Karpat tarafından da destek bulmuştur. Keykavus > Gagavuz değişimini öngören bu iddia Gagavuz Türkçesinde Anadolu ve Rumeli ağızlarında olduğu gibi k > g değişiminin yaygın olmaması itibariyle çok fazla kabul görmemektedir. Faruk Sümer de Gagavuzların, Keykavus'la birlikte Balkanlara geçen Türklere dayandığını kabul etmekle birlikte Gagavuzların Gök Oğuz ismini kullandığını düşünmekte ve buna dayanak olarak da Oğuzların, Batı Göktürklerin baş temsilcisi olduğunu dile getirmektedir. Aynı görüş Ahmet Cebeci tarafından da dile getirilmiş ve Göktürk Kağanlığı döneminde yaygınlaşan Göktürk, Gökmoğol, Gökbeyaz gibi birleşik isimlerde olduğu gibi 11. yüzyılda Balkanlara yerleşen Oğuz Türklerinin de bu sıfatı korumuş olabileceğini belirtmiştir. Yaşar Nabi Nayır da bazı Türk lehçe ve şivelerinde "gök" sözcüğünün "gog" şeklinde telaffuz edilmesi sebebiyle Gagavuz adının Gök Oğuz'dan gelebileceğini belirtmiştir.

Zeki Velidi Togan, Gagavuz adıyla ilgili olarak Kaka Uz, Aga Uğuz sözcükleri üzerinde dururken; Vecihe Hatiboğlu da Gagavuz adını Karağuz veya Garaguz kelimelerine bağlamakta ve guz sözcüğünün Oğuzla ilgisinin bulunmadığını Gara-Guz'un r metateziyle Gagavuz olabileceğini savunmuştur. Ayrıca Ahmet Bican Ercilasun da Gagavan kelimesinin Posof ve Ardahan'da Kıpçak-Oğuz asıllı Meshet Türkleri için kullanılmasından hareketle Gagavuz adının Kıpçaklarla Uzların kaynaşmasından Gagauz şeklinde ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Gagavuz adındaki Gaga kelimesinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kuru, esmer anlamını da dikkate alan Ercilasun, bu adın "kuru, esmer Oğuz" şeklinde açıklanabileceği ihtimalini de dile getirmektedir. Gagavuz adının Kaka Uz/Oğuz>Gaga Uz/Oğuz> Gagauz/Gagavuz şeklinde oluşması ihtimali daha güçlüdür. Türkçede Kaka>Gaga "ağabey" anlamında kullanılan bir kelimedir.

Gagavuz Türkçesi: Büyük çoğunluğu Moldova'nın Gagavuz Yeri adı verilen bölgesinde yaşayan Gagavuz Türklerinin konuştuğu, Oğuz grubu Türk lehçelerinden biridir.

Gagavuz Türkçesi, alt tabakalarında Eski Bulgar, Uz, Kovu, Berendey, Turpey, Boyut, Kaspıt veya Kara klobuk ve Peçenek Türklerinin dillerinden izler taşımakla birlikte, mevcut hali daha çok Kuman ve Oğuz/Osmanlı Türkçelerinin dil özellikleriyle şekillenmiştir.

Gagavuz Türkçesi, Hazar denizinin kuzeyinden Karadeniz'in kuzey kıyılarına, Güney Rusya bozkırlarından Tuna'nın aşağı bölgelerine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Gagavuzlar, Balkan topraklarına yerleştikten sonra, kendi alt tabakasından getirmiş olduğu Oğuz-Bulgar ve Kıpçak Türkçesi özelliklerine Selçuklu ve Osmanlı Türkleri vasıtasıyla Anadolu Türkçesi unsurlarını da eklemişlerdir. Özellikle Arapça ve Farsça unsurlar bu dönemlerde Anadolu Türkçesi üzerinden alınmıştır. Bu gelişme süreci, Gagavuz Türkçesinin hem Anadolu Türkçesine hem de Bulgar, Kıpçak, Karaim ve Kırım Türkçelerine benzemesine yol açmıştır.

Gagavuz Türkçesinde Romen, Rus, Bulgar ve Yunan dillerinin etkisi oldukça belirgindir. Bu dillerin etkileri kelime alışverişiyle sınırlı kalmamış, gramerini de etkilemiştir.

Yüzyıllar boyunca bir konuşma dili olarak kullanılan Gagavuz Türkçesi 20. yüzyılın ortalarında (1936) yazı dili hâline getirilmiştir.

Basarabya'daki Gagavuzlar 1918 yılına kadar eğitim ve kültür dili olarak Rusçayı kullanmışlar ve Kiril alfabesiyle yazmışlardır; ancak 1919'da Basarabya'nın Romanya'nın kontrolüne girmesiyle birlikte Latin esaslı Romen alfabesini kullanmışlardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Moldova'nın Sovyetler tarafından ilhak edilmesi üzerine 30 Temmuz 1957'de SSCB Moldova SSC Yüksek Sovyeti kararınca Tanasoğlu ve Pokrovskaya tarafından Rus alfabesine birkaç harf eklenmek suretiyle yeni bir Gagavuz alfabesi oluşturulmuştur. 29 Ocak 1923'te ise Gagavuz Yeri Halk Topluşu'nun kararı ile Latin alfabesine geçilmiş; ancak 1996'da alınan bir kararla mevcut Latin alfabesinde bazı değişiklikler yapılmıştır.

Gagavuz Türkçesi, Baskakov'un tasnifinde Oğuz kolunun bir alt bölümü olan *Oğuz-Bulgar grubu* içerisinde; Räsänen'in tasnifinde *Güneybatı* grubu içerisinde; Menges'in tasnifinde *Güneybatı* veya *Oğuz grubunda*; Doerfer'de, *dağlı* veya Oğuz grubunun *kal-* alt grubuna dâhil edilerek Türkiye Türkçesiyle birlikte değerlendirilmiş; Talat Tekin'in tasnifinde *dağlı grubu* içersinde "*kal-*" alt grubundaki "*yev*" bölümünde ele alınmıştır. Ayrıca Kowalski ve Doerfer, Gagavuz

Türkçesini Bulgaristan Türk ağızları veya Gacal Türkçesiyle beraber Tuna Türkçesi olarak adlandırdıkları gruba dâhil etmişlerdir. Hatta Doerfer, bazı Bulgaristan Türk ağızları ile Kuzey Anadolu'daki Trabzon, Rize, Kars, Çoruh ağızlarının aynısı olarak kabul ederken; Kowalski de Gagavuz Türkçesinin Osmanlı Türkçesinin bir ağzı olduğunu kabul eder.

Gagavuz Türkçesi, Türk lehçelerinin yönlere göre tasnifinde, *Güney/Güneybatı grubunda,* kavimlere göre *Oğuz grubunda,* ses özelliklerine göre ise *"dağlı"* grubunun *"yev"* alt bölümünde yer alır.

Gagavuz Türkçesinin ağızları: Gagavuz Türkçesi ağızları iki ana gruptur. Bu ağızlardan biri, yazı dilinin büyük ölçüde dayandırıldığı Çadır ve Komrat bölgelerinde konuşulan *Merkez* ağzıdır. Avdarma, Başköy, Baurçu, Beşelma, Beşgöz, Caltay, Çok-Meydan, Gaydar, Kazayak, Kiriet, Kongaz, Kongazcık, Kıpçak ve Tomay köyleri ağızları da merkez ağzı grubuna dahildir. İkinci ağız ise Gagavuz Yeri'nin güneyinde yer alan Valkaneş bölgesinde Ukrayna sınırları içinde kalan Odesa bölgesinde konuşulan *Güney* ağzıdır. Valkaneş'e bağlı Çeşmeköy, Tülüköy (Etulya) ve Odesa'ya bağlı Dimitrovka, Yeniköy (Novoselovka), Karakurt, Kubey (Çervonoarmeysk), Kurtçu (Vinogradovka) köylerinde konuşulan Gagavuz ağızları Güney ağzını oluşturur.

Gagavuz Türkleri:Hunlardan itibaren çeşitli Türk toplulukları Karadeniz'in kuzeyine yerleşmişlerdir. Altıncı yüzyıldan başlayarak 11. yüzyıla kadar Avarların, Peçeneklerin, Uz ve Kuman-Kıpçak boylarının bölgeye gelerek Don Nehri'nden Tuna'ya kadar olan bozkırlara yerleşmeleri, bölgedeki Türklerinin ve dolayısıyla Gagavuzların tarihî macerasını başlatmıştır. Balkan coğrafyasına Hunlardan ve Avarlardan sonra 1048 yılında Peçenekler, 1064 yılında Uzlar, 1091 yılında da Kuman-Kıpçak Türkleri gelmiştir. Rus Knezlerinin Uzlar üzerine düzenlediği büyük sefer sonucunda Uzlar bu hücuma dayanamayıp Tuna sahasına çekilmiş ve 1064 tarihinde Peçeneklerin bulundukları yere vararak Bizans'ın Balkan sınırlarına saldırmışlardır; ancak Uzlar Bizans hizmetindeki Peçenekler tarafından kitleler hâlinde öldürülmüştür. Kalanların bir kısmı Bizans tarafından farklı yerlere iskân edilmiş, bir kısmı ise Dobruca'da kalarak sonraki Hristiyan Gagavuz Türklerini teşkil etmiştir.

Kuman-Kıpçak Türkleri ise Uzları takiben Tuna bölgesine gelmişler ve Uzları Tuna'nın güneyine sürüp Transilvanya ve Macaristan istikametinde ilerle-

mişlerdir. 11. yüzyıl sonlarında ise Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tamamen Kuman-Kıpçak Türklerinin eline geçmiş ve bu tarihlerden itibaren bu bölge *Deşt-i Kıpçak* olarak adlandırılmıştır. Bu Kıpçak Türklerinin bir kısmı Ruslarla yapılan savaşlar sonucu yenilgiye uğramış ve Gürcü Krallığının hizmetine girerek Hristiyanlaşmıştır.

1258 yılında Cengiz Han'ın torunlarından olan Hülagü Han'ın Selçuklu ülkesini ikiye bölmesi sonucu II. İzzettin Keykavus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan arasında bir mücadele baş gösterir. Yapılan savaşta Keykavus yenilince beraberindeki Türk kafilesiyle 1263-1264 yıllarında Peçeneklerin, Uzların ve Kuman-Kıpçak Türklerinin yerleştiği bu coğrafyaya yerleşir. Keykavus ile bölgeye göç eden Müslüman Türklerin çoğu özellikle Sarı Saltuk'un ölümünden sonra 1350'lerde Hristiyanlaşmıştır.

Balkanlarda yoğunlaşan Hristiyan Türkler, Dobruca'da 1365 yılında Uzi Eyaleti olarak bilinen bir devlet kurarlar; ancak bu devlet aynı yıl Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid tarafından 1417 yılında Osmanlı topraklarına katılır ve bölge Osmanlı hâkimiyetine girer.

Kowalski, Gagavuzların üç tabakadan müteşekkil bir unsur olduğunu vurgular. Ona göre, en eski tabaka, kuzeyli Türk topluluklarının kalıntılarıdır (Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçak Türkleri); ikinci tabaka, Keykavus'la birlikte bölgeye göçen Selçuklu Türkleri; üçüncü tabaka ise Osmanlı ile bölgeye yerleşen Türk topluluklarıdır. Bu Türklerin büyük çoğunluğu çeşitli siyasî ve sosyal etkenden dolayı Hristiyanlığı (Ortodoksluğu) kabul etmişlerdir.

Gagavuzlar, bölgede Osmanlı hâkimiyetinin zayıflamasından sonra Bulgar, Yunan ve Rus baskısıyla kuzeydoğu Bulgaristan'dan göç ederek Bucak bölgesine yerleşirler. Bu bölgede ilk olarak 1770 yılında Çadır ve Orak köylerini kurarlar. 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşması'nın sonucunda Tatarların Bucak'tan çıkarılması üzerine Bucak'a yerleşirler. Gagavuzlar bu bölgelerde Rusların yönetimi altında kısa süre barış içinde yaşamışlardır; ancak Çarlığın Ruslaştırma politikaları sonucu ve Romanya'nın Basarabya'yı işgali üzerine Gagavuzlar isyan ederler. Fakat bir sonuç alamazlar ve çıkardıkları isyanlar yüzünden bir bölümü Kuzey Kafkasya'ya, Kazakistan'ın Turgay bölgesine ve Özbekistan'ın Taşkent kenti yakınlarına zorla göç ettirilirler.

Sovyetlerin dağılmaya başlamasıyla birlikte Moldova 23 Haziran 1990 tarihinde bağımsızlığını ilan edince Moldova'nın kuzeyinde 28 Ocak 1990'da Ruslar,

Dinyester bölgesinin özerkliğini istediler, güneyde ise Gagavuzlar, 19 Ağustos 1990 tarihinde bağımsızlıklarını ilan ederek başkenti Komrat olan bir devlet kurdular. 23 Aralık 1994 tarihinde Moldova Anayasası'na eklenen 113. maddeyle Gagavuz Yeri'nin özerkliği tanındı.

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kuzey-Doğu Bulgaristan'da yaşayan Gagavuzlar, bugün Moldavya'nın güneyinde Basarabya'da Komrat, Çadır, Kangaz, Tarakliya bölgelerinde; Doğu Kazakistan'da; Bişkek'te (Kırgızistan) ve Taşkent'te (Özbekistan); Bulgaristan'ın Varna, Dobruca, Vombol ve Topolovgrad; Romanya'nın Dobruca yakınlarında bir kaç yerleşim merkezinde; Yunanistan'ın Kesarya şehrinde; Makedonya'nın güneydoğusunda; Ukrayna'nın güneyinde Zarporoje ve Odesa (İsmail) çevresinde yaşamaktadırlar.

Gagavuz Yeri: Sovyetlerin dağılma sürecine girdiği sıralarda Gagavuzlar, 19/21 Ağustos 1990 tarihinde başkenti Komrat olan Özerk Gagavuz Cumhuriyeti'ni kurdular. Moldovalılar bu kararı tanımayarak iptal ettiler. Fakat 31 Ekim 1990'da Stepan Topal başkanlığında Komrat'ta yeniden bir Gagavuz Yüksek Sovyeti kuruldu ve daha sonra ise Moldova'nın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Gagavuzlar da kendi cumhuriyetlerini ilan ettiler. Böylelikle 23 Aralık 1994 tarihinde Moldova Anayasası'na eklenen 113. maddeyle Gagavuz Yeri'nin özerkliği tanındı.

Gagavuz Yeri bir başkan tarafından yönetilmekte olup, bu yerin bütün makamları başkana bağlıdır. Gagavuzya, kendi millî simgelerine sahiptir. Arması, bayrağı ve millî marşı vardır. Fakat yine de muhtariyetin getirdiği bütün haklara tam olarak sahip değildir. Gagavuz Yeri'nde Gagavuzca, Moldovanca ve Rusça resmî dil statüsündedir.

Gagavuz Yeri, Doğu Avrupa'da, Romanya'nın kuzeydoğusunda 33.700 km²'lik bir alana yayılmış olan Moldova Cumhuriyeti içerisinde yer almaktadır. Moldova Cumhuriyeti İstatistik Müsteşarlığının 30 Mart 1997'deki nüfus sayımı verilerine göre Gagavuzların nüfusu toplam 164.060 olarak verilmiştir. Bugünkü Bulgaristan, Romanya, Moldova ve Ukrayna sınırları içindeki Ortodoks-Hristiyan Gagavuzlarla ile ilgili olarak çeşitli kaynaklarda farklı nüfus değerleri de verilmektedir.

Gagavuz Yeri'nde bulunan nüfus'un % 82'sini Gagavuzlar, % 7.8'ini Moldovanlar, % 4.8'ini Bulgarlar, % 2.4'ünü Ruslar, %2.3'ünü ise Ukraynalılar oluşturmaktadır.

Gagavuzca: bk. Gagavuz Türkçesi

GAn Grubu: Merkezî Türkçenin uzantıları olan Kıpçak ve Güneydoğu grubu Türk lehçeleri ile Güney Sibirya Türk lehçeleri.

GAn Grubu Türk Dilleri: bk. GAn grubu

Galat: Genellikle başka dillerden alınan kelime, ek ve ibarelerin, biçim, görev ve anlam değişikliklerine uğrayarak farklı anlamlarda kullanılmasıdır.

Galat-ı meşhur: Yanlış kullanımı halk arasında genel kabul gören ve yaygınlaşmış olan kelime veya ifade biçimleridir. Yaygın yanlış.

Garp Türkçesi: bk. Batı Türkçesi

Gazi tipi: İslam dininin yayılması ve İslam mistisizminin bilinip benimsenmesi için çaba sarf eden, rol model olan fedakâr, yiğit ulu kişi.

Geç ana Türkçe: Türk dilinin MÖ 500-MS 400 yılları arasındaki dönemidir (Rona-Tas).

Geç Eski Bulgar Türkçesi: 7. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılın ortalarına kadarki Bulgarcayı kapsar. 7. yüzyıldan Balkanlarda yaşayan Bulgarların Slavlaştığı 9. yüzyılın sonlarına kadarki dönemine *I. Geç Eski Bulgar Türkçesi* dönemi, 9. yüzyıldan Moğol istilasının gerçekleştiği 13. yüzyılın ortalarına kadarki (1235-1236) dönemine ise *II. Geç Eski Bulgar Türkçesi* dönemi denir.

Geç Eski Türkçe: Eski Türkçenin 550-1200 yılları arasındaki dönemidir. Kendi içinde üç döneme ayrılır. Birinci dönem, ikinci Köktürk Kağanlığının kuruluşuna kadar yani, 550-687 yılları arasındaki dönemdir. İkinci dönem sekizinci yüzyılın başlarından İslamiyetin kabul edildiği 10. yüzyıla kadar, üçüncü dönem ise İslami dönemin başlaması, Arap-Fars etkileri ile birlikte Moğol istilasına kadar sürer.

Geç Orta Türkçe: Batıda, Oğuz/Anadolu/Türkiye, doğuda Çağatay yazı dillerinin klasik bir kimliğe kavuştuğu ve yaygın yazı dilleri hâlinde kullanıldıkları dönemden sonra ortaya çıkan bazı oluşumları ifade eder.

Geç sigmatizm: Köktürkçeden itibaren yazılı dönem içinde görülen *sigmatizm* örnekleridir. (*Orh. T. Kış- = Orh. T. GT. Kıl-)* (T. Tekin)

Geç Yeni Türkçe: Yeni Türkçe döneminin sonlarına doğru sadeleştirme hareketleri, mahallileşme ve bazı ağızların standartlaşıp yaygınlaşmasıyla yeni yazı dillerinin ortaya çıktığı dönemdir.

Geç zetasizm: Köktürkçeden itibaren yazılı dönem içinde görülen *zetasizm* örnekleridir.

Azr. T. *büz-* "toplamak, büzmek" = DLT., GT. *bür-*; Çuv. p*ir* "büzmek, büzülmek".

Geçer bölge dili: Lingua franka. Bir dilin belirli bir coğrafyada yaşayan ve farklı ana dilleri bulunan toplumlar arasında ortak anlaşma aracı hâline gelmesidir. Türk-

çe Avrasya coğrafyasında bir geçer bölge dilidir.

Geleneksel dilbilgisi: Herhangi bir özel dil kuramına dayanmayan, dil üzerine yapılan en eski çalışmalardan bu yana belirli bir birikime dayanılarak aktarılan ve dil hakkında yaygın, genel, belirgin yargılar içeren dil bilgisi. Genellikle öğretim amaçlıdır ve ayrıntıları göz ardı eder, genellemelere dayanır.

Genç Kalemler: 1911 yılında Selanik'te çıkmaya başlayan" *Genç Kalemler*" adlı dergi etrafında bir araya gelen ve dilin sadeleşmesini, edebiyatın millî ve yerli değerlere dayanması gerektiğini savunan topluluğa verilen addır. Ali Canip, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp vd.

Genel Türkçe: Türk dilinin bütünü veya bütününü temsil eden özellikleri. Eski Türkçeden başlayarak günümüze kadar gelen ve Türk dilinin temel karakteristiğini temsil eden dil varlığı. Turkic.

Genel sözlük: Bir dilin söz varlığını eksiksiz olarak veren sözlüklerdir. Bu sözlüklerde temel söz varlığı yanında deyimler, atasözleri, terimler, kalıp sözler gibi söz varlığının bütün öğeleri yer alır.

Geniz n'si: bk. Damak n'si

Genzel n: bk. Damak n'si

Gizli dil: Toplum içinde bazı küçük grupların genel dilin kelimelerine özel anlamlar yükleryerek oluşturdukları özel anlaşma aracıdır.

Gorno Altay: bk. Dağlık Altay

Gök Han: Türk-Altay mitolojisinde Gökyüzü Kağanı olarak kabul edilen Gök Han, Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan'ın ilk eşinden doğan oğludur. Türk yurdunun sınırsızlığını, enginliğini ve dünya hâkimiyetini simgeler. Gök Han'ın ongunu sungur kuşudur.

Göktanrı inancı: Türklerin tek Tanrı anlayışına sahip eski dinidir. Tanrı'nın gökte olduğuna inanıldığı için bu inanca *"Göktanrı inancı"* denmektedir.

Göktürk alfabesi: bk. Türk alfabesi.

Göktürk Bengü Taşları: bk. Köktürk Yazıtları

Göktürkçe: bk. Köktürk Türkçesi

Göktürkler: bk. Köktürk Türkleri

Gramer: bk. Dilbilgisi

Gregoryan Kıpçak Türkçesi: Genellikle Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan ve Gregoryan Hristiyanlığı benimseyen Kıpçak Türkleri ile Karadeniz'in kuzeyine göçen ve zamanla Türkçe konuşmaya başlayan Ermenilerin, Ermeni alfabesiyle yazdığı Kıpçak Türkçesi metinlerinin dili için kullanılan bir terimdir.

11. yüzyılın ortalarında Ermeni Bogratlılar devletinin yıkılmasından sonra göç ederek Kırım'a yerleşen Ermeniler ve

Gregoryan Hristiyanlığı benimseyen Kıpçak Türkleri resmî yazışmalarında ve kilisede Kıpçak Türkçesini kullanmaya başlamışlardır. Bunlara ait dil yadigârlarının önemli bir kısmı 16-17. yüzyıllardan kalan Kemenets-Podolsk cemaatinin bazı evrak ve dosyalarıdır. Gregoryan Kıpçak Türkçesi ile yazılan 112 metin tespit edilmiştir. Bunlar Kiev, Lvov, St. Petersburg, Erivan, Viyana, Krakov, Varşova, Paris gibi şehirlerdeki kütüphanelerde saklanmaktadır. Bu eserleri, tarihî vakayinameler, kanun kitapları ve mahkeme tutanakları, sözlükler, edebî eserler, dinî eserler şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Grek alfabesi: Yunan alfabesidir. Yedisi ünlü, 15'i ünsüz ve ikisi birleşik ses olmak üzere 24 harften oluşur. Yunancadaki bazı seslerin harf karşılığı, alfabedeki işaretlerin birleştirilmesi ile elde edilir. Bu şekilde kullanılan 7 işaret vardır.

Türkçe kelimelerin yazıldığı ilk alfabelerden biri Grek alfabesidir. MS 2. yüzyılda *"Yayık"* (Ural nehrinin Türkçe adı) kelimesi Ptolemaios tarafından yazılmıştır. Aynı ad, 6. yüzyılda Bizanslı Menandros Protektor tarafından da *"dayık/dayih"* biçiminde kaydedilmiştir. Tuna Bulgarları döneminde, 9. yüzyıldan kalan Grek harfli Türkçe kelimeler de vardır. Ayrıca, mübadeleden önce Karaman yöresinde yaşayan ve Hristiyanlığı benimsemiş olan Türkler tarafından Grek alfabesi ile yazılmış çok sayıda Türkçe metin de vardır.

Gün Han: Oğuz Kağan'ın "göksel" olan ikinci eşinden doğan oğludur. Türk-Altay mitolojisinde Güneş Kağanı olarak da bilinir. Işık ve ısı vermesi ve yeryüzünde hayat kaynağı olması nedeniyle Güneşe duyulan saygı ve hayranlığın dışavurumu olarak yorumlanabilir. Gün Hanın ongunu şahin (laçin) kuşudur.

Güncel sözlük: Bir dilin yaşanan döneme, çağa ait söz varlığını içeren sözlüklerdir.

Gündelik dil: Bir dilin ölçünlü biçimlerinin yanında yöresel söyleyişlere, argoya yer veren, karşılıklı konuşmaya bağlı olarak eksiltilerin çokça görüldüğü, sınırlı söz varlığına dayanan özensiz dil.

Güneş dil teorisi: Türk dilinin dünyanın en eski ana dili olduğunu ve diğer dillerin Türkçeden geliştiğini savunan teoridir. Teorinin asıl fikir babası, Sırp asıllı Avusturyalı dilbilimci Dr. Phil. Hermann Kvergiç'tir. Kvergiç'in yazdığı *La Psychologie de Quelques Éléments des Langues Turques* (Türk Dillerindeki Bazı Unsurların Psikolojisi) adlı eser böyle bir teorinin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. Dillerin doğuşunu varlık olarak güneşe ve güneş karşısında insanın duruşuna,

sözcük olarak da Türkçe *"güneş"* sözcüğüne bağlayarak açıkladığı için teorinin adı *"Güneş Dil Teorisi"*dir. Bu teori, dönemin konjonktürü ve siyasi durumu içinde 1930'lu yıllarda Atatürk tarafından da desteklenmiştir. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin düzenlediği 3. Dil Kurultayında Güneş Dil Teorisi tartışılmış ve Kurultay raporunda bu teorinin uzmanlarınca araştırılması istenmiştir. Bir süre bazı araştırmalar yapılmış ve daha sonra bırakılmıştır. Günümüzde de bu teoriye inanan ve bu doğrultuda iddialarda bulunan kişiler vardır.

Güney Altay Türkçesi: Altay kiji, Telengüt, Tölös, Telenget ağızları.

Güney Azerbaycan: Tarihî Azerbaycan coğrafyasının günümüzde İran devletinin sınırları içinde kalan bölümü için kullanılan addır. Güney Azerbaycan'ın yüzölçümü 114.240 km2dir. Başkenti Tebriz olan Güney Azerbaycan'da yaklaşık olarak 20 milyon Azerbaycan Türk'ü yaşamaktadır.

Güney Azerbaycan Türkçesi: Güney Azerbaycan'ın ve Güney Azerbaycan Türkçesinin merkezi Tebriz'dir. Dolayısıyla Tebriz ağzı Güney Azerbaycan Türkçesinin ölçünlü/standart ağzı olarak kabul edilir. Güney Azerbaycan Türkçesinin Tebriz, Zencan, Erdebil, Urumiye ağızları bilinen en önemli ağızlarıdır. Güney Azerbaycan'da yaşayan yaklaşık 20 milyon kişi Azerbaycan Türkçesini konuşmaktadır.

Güney grubu: Türkmen, Türk ya da Osmanlı (Ramstedt)

Güney Grubu Türk lehçeleri: bk. Güneybatı grubu Türk lehçeleri

Güney Kıpçak Grubu: Aral-Hazar grubu, Kazak, Karakalpak, Nogay (L. Johanson)

Güney Lehçeleri: Türkmen, Azerbaycan, Kafkasya lehçeleri, Anadolu lehçeleri, Kırım lehçesi, Osmanlı lehçesi (Radloff)

Güney Oğuz grubu: İran (Kaşkay, Sonkori, Aynallu) ve Afganistan'daki Oğuz grupları. (L. Johanson)

Güney Oğuzca: Songor, Kaşkay ile Aynallu Türkçeleri Güney Oğuzcayı temsil eder. (G. Doerfer)

Güney Sibir Türkçesi: Oyrot-Altay Türkçesi. Güney Altay: Altay kiji, Telengüt, Tölös, Telenget; Kuzel Altay: Lebed (Kû kiji, Çalkandû kiji), Kumandû, Yış kiji/Tuba (Şor'a bağlı)

Güney Sibirce: bk. Güney Sibir Türkçesi

Güney Sibirya: Sibirya, Rusya Federasyonu'nun Ural dağlarının doğusunda kalan bütün Kuzey Asya topraklarına verilen genel isimdir. Rusya Federasyonu'nun dörtte üçüne yakın bir bölümünü meydana getiren ve 13 milyon km²yi aşan Sibirya bölgesi kendi içinde Batı, Orta ve Doğu Sibirya

olarak üçe ayrılmaktadır. Türklük biliminde daha çok güney Sibirya olarak adlandırılan ve kendi içinde Sibirya'nın güneyine düşen bölüm Rusya Federasyonu'na bağlı olan Altay, Hakas ve Tıva cumhuriyetlerinin içinde bulunduğu alanı kapsar. Kuzeydoğu grubu Türkleri veya Güney Sibirya Türkleri olarak adlandırılan kabile yapıları, kültürleri ve edebiyat özellikleri bakımından büyük benzerlikler gösteren Altay Kiji, Beltir, Kaç, Karagas, Kızıl, Koybol, Kumandin, Lebed, Sagay, Şor, Telengit, Teleüt, Tofa, Tuba, Tuvin, Uranhay gibi Türk toplulukları Güney Sibirya adı verilen bölgede yaşamaktadır.

Güney Sibirya Türkçesi: Bu bölgedeki kıyı dilleri ile Yenisey ve Sayan grubu Türk lehçeleri (Fuyü Türkçesi dâhil); Çulım ağzı ve Altaycanın bazı unsurları Güney Sibirya Türkçesini oluşturur. Z. Kakuk, Altay, Hakas, Tıva (Karagas), Şor, Çulın Tatar, Kamas Türkçelerini Güney Sibirya lehçeleri olarak kaydeder. Bu grup için *Kuzeydoğu grubu* adı da kullanılmaktadır.

Güney Türkistan: Batı Türkistan'ın Afganistan'ın kuzey sınırları içinde kalan bölümüne Güney Türkistan veya Afgan Türkistanı denir.

Güney Türkçesi: Osmanlı, Azerî, Türkmen (Gronbech)

Güneybatı grubu: Türkmen, Azerbaycan, Osmanlı, Gagavuz (M. Räsänen)

Güneybatı Grubu Türk lehçeleri: Oğuz grubu Türk lehçelerini ifade eder. Güneybatı grubu Türk lehçeleri için, *Güney, Güneybatı, Batı, Oğuz grubu*; ses özelliklerine göre de *dağlı grubu, ayak grubu* gibi terimler kullanılmaktadır. Türkiye (Anadolu ve civarı, Balkan Türkleri, Irak, Suriye Kıbrıs), Azerbaycan (Kuzey ve Güney (İran), Türkmenistan, Gagavuz Yeri (Moldavya) ve Güney Kırım'da konuşulan ve yazı dili olarak kullanılan Türkçe bu grubu oluşturur. Türk dilinin en çok işlenen ve en kalabalık Türk nüfusu tarafından konuşulan koludur.

Güneydoğu grubu: Türkî (Doğu Türkistan, Tarançi, Yeni Uygur, Hive, Çağatay (M. Räsänen)

Güneydoğu Grubu Türk lehçeleri: Doğu yahut Karluk grubu da denilen Güneydoğu grubu Türk lehçeleri, Doğu ve Batı Türkistan'ın bir kısmında konuşulan Uygur ve Özbek Türkçelerinden ibarettir. Uygur Türkçesi asıl olarak Çin devletinin sınırları içindeki Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) yaşayan Uygur Türkleri, Özbek Türkçesi ise Özbekistan'da yaşayan Özbek Türkleri tarafından konuşulmaktadır.

Günlük dil: Edebî ve estetik endişeler güdülmeden, bildirişim amaçlı olarak konuşmalarda veya yazıda kullanılan dil. Günlük dilde kelimelerin birinci yahut temel anlamları ön planda tutulur.

Gürbelcin bitigi: 1929 yılında Hugunu-han dağında Gürbelcin mevkiinde bulunmuştur. Gürbelcin bitiği, *"Teŋri kulı bitidim"* şeklindeki ibarenin tekrar edildiği üç satırlık bir yazıttır.

H h

Hadak grubu: Ana Altaycadaki önses *p-*'yi, *h-* olarak koruyan ve devam ettiren Halaç Türkçesi için kullanılan bir terimdir. Halaç Türkçesi günümüzde İran'da yaşayan Halaç Türklerinin dilidir.

Hakan: Yabgu, Kağan, hükümdar; devlet başkanı anlamında bir unvandır.

Hakanîye Türkçesi: Bu terim ilk defa Kâşgarlı Mahmut tarafından kullanılmıştır. Hakanîye Türkçesi, Eski Karluk ve Uygur Türklerinin dillerine dayanan, Kâşgar ve civarında yaygın olarak konuşulan Karahanlı devletinin ve Karahanlılar döneminin (11. yy.) yazı dilidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig* gibi eserler bu dil ile yazılmıştır.

Hakas: Hakas adı Çin kayıtlarından Han-Şu'nun Ban-Gu biyografisinde *Go-K'un* ve *Gjan-K'un*; T'an-Şu'da *Gja-Gu*; başka bir kayıtta *Ho-Gu, Ho-Gu-Sz', Sya-Gya-Sz'*, Ljao-Şi'de *Sya-Gya-Sz'* biçiminde geçer. Bu biçimler, Hakas adının ilk kullanımları olarak kabul edilmektedir. "*Hakas, Haxas*" biçimlerinin ise eski Çince telaffuzu çok az yansıttıkları, daha çok 14. yüzyıldan sonraki telaffuza dayanan biçimler olduğu ileri sürülmektedir. Joki, "Hakas" sözcüğünün "*pak-az*" biçiminde bir birleşik yapı olduğunu düşünür. Ona göre, "*pak*" kavim unvanı olan "*pok*" sözcüğünden, "*az*" ise Orhun yazıtlarında da geçen "*Az*" kavim adından gelir. Bu görüşü Räsänen de paylaşır ve "Hakas" sözcüğünün etimolojisini "Pakas (Pak-az 'Beyaz, sarı Az')" olarak açıklar.

Hakaslar, tarihî kaynaklarda Yenisey Kırgızları olarak bilinirler. Sonraki yıllarda Tanrı Dağı Kırgız gruplarının Müslümanlaşması ve iki grubun yaşadığı bölgeler arasındaki mesafenin uzak olması Yenisey Kırgızlarının ayrı bir kimlik benimsemesine ve "Hakas" adını kullanmalarına sebep olmuştur. Hakasların bu ismi kabul etmelerinde Rus istilasından sonra yaşanan sürecin de etkisi büyüktür. Ruslar bu

bölgeleri istila edene kadar ve daha sonraki uzun yıllar Hakaslara, Rus hâkimiyetindeki diğer Türk halkları gibi "Tatar" (Tadar) demekteydi. Hakas Türkleri "Minusin (Minusinsk)", "*Abakan, Yenisey ve Sibirya Türkleri*" veya "*Tatarları*" olarak da anılmışlardır. "Hakas" ve "Hakasya" isminin kabul edilmesinde tarihçi N. Kozmin'in ve S. D. Moynagaşev'in fikirleri etkili olmuştur. Dr. David G. Anderson'a göre de "Hakas" adı Temmuz 1917'de, Sovyet döneminin başında, Çarlık vergi sınıflandırılmasında kullanılan "Minusinsk Tatar"ın yerine seçilmiştir. Hakasların büyük bir bölümü kendilerini "Tadar/Tadalar" olarak adlandırmaktadır.

Son dönemde yapılan araştırmalara göre Kırgız ve Hakasların aynı oldukları, aynı kökenden geldikleri görüşü ağırlık kazanmıştır. Miladi 6. yüzyıla ait Çin kaynaklarında "Kırgız" sözü *Hia-kia-sseu* şeklinde kaydedilmiş ve Hakasların atalarının Kırgız olduğu belirtilmiştir. Kızlasov ise, *Hsia-chia-ssu* boy adının "Kırgız" değil, "Hakas" adının Çince yazılışı olduğunu ileri sürerek iki etnonimin farklılığını savunur.

Sonuç olarak "Hakas" adının oluşumu üç dönemde incelenebilir. Birinci dönem Hun ve Kırgız Devletleri dönemidir. Bu dönemde Hakaslar Yenisey Kırgızları olarak isimlendiriliyorlardı (MÖ 2. yy.-MS 13. yy.). İkinci dönem Hooray Devleti (14-18. yy.) dönemidir. Bu dönemde Hakasların diğer Türk halklarına göre kendilerine has özellikleri oluşmaya başlar. Üçüncü dönem 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayan Rus istilası dönemidir.

Hakas edebiyatı: Hakas edebiyatının temeli sözlü edebiyattır. Bunlar arasında *tapçaŋ nımah* (bilmece), *sııt* (ağıt), *ır* (türkü), *sarın* (türkü), *tahpah* (kısa türkü), *kög* (şarkı), *nımah* (hikâye, masal), *alıptığ nımah* (destan) adı verilen sözlü halk edebiyatı ürünleri önemli bir yere sahiptir. Hakaslarda yaygın sözlü anlatılardan biri olan destanlar, *haycılar* tarafından *homus* (kopuz) veya *çathan* adı verilen müzik aletlerinin eşliğinde, boğazdan söylenilerek anlatılırlar. 250'den fazla kayıtlı uzun kahramanlık destanları arasında *Ah Han, Ah Saraattığ Ay Arığ, Altın Arığ, Altın Mirgen, Altın Poç, Aydolay, Çeek Han, Çibet Mirgen, Han Hırçotay, Han Kiçigey, Han Mirgen, Hara Torattığ Hara Han, Kurgulday, Sayın Han, Taralday Han* destanları, Hakas Türkleri arasında bilinen önemli destanlardır. Bunlar arasında Hakasların önemli destanlarından biri de *Altın Çüs* destanıdır. Bu destan ilk olarak V. İ. Domojakov tarafından haycı Semen P. Kadışev'den derlenmiştir. Hakas edebiyatında önemli destanlardan biri de *Altın Arıg* destanıdır.

Hakasların yaşadıkları bölge, yazılı kültür ürünleri açısından da zengindir. "Özellikle Hakas bölgesindeki Çulım'ın yukarı kısımlarında, Ak ve Kura İyüs nehirleri boyunda, Uybat, Taşeba, Tuba vadilerinde, Oba, Koybal ve Abakan bozkırlarında Köktürk ve Kırgız çağından kalma bol miktarda Türk alfabesiyle yazılmış kitabeye rastlanılmaktadır.

Hakas Türklerine ait ilk yazılı eserler alfabe öğretimine yönelik kitaplardır. 1927'de *"Hızıl aal"* (Kızıl Köy) adlı gazete çıkınca, bu gazetede şâir ve yazarların eserleri yayınlanmaya başlanmıştır. Burada yayınlanan ilk edebî ürünler, biçim olarak halk türkülerine yaklaşan ancak konu olarak devrin siyasi gelişmelerinden söz eden şiirlerdir. A. M. Topanov, V. A. Kobyakov, K. K. Samrin, A. İ. Kuzugaşev ilk yazılı eserler veren önemli isimlerdir. Bunlar arasında A. M. Topanov'un 1928'de Moskova'da yayınladığı *"Ir Piçii"* adlı şiir kitabı, *"Pilistig Çobah Çoh"*, *"Hattar Utii"* adlı oyunları ilk yayınlar olarak bilinmektedir. A. M. Topanov, 1931'de kurulan Hakas Millî Tiyatrosu'na da önemli katkılar sağlamıştır. Hakas edebiyatının ilk uzun hikâye örneği olan A. Kobyakov'un *"Aydoo"* adlı eseri 1934'te basılmıştır. 1944'te müdürlüğünü İ. Domojakov'un yaptığı *"Dil, Edebiyat ve Tarih Bilim Enstitüsü"* açılmış ve bu enstitü yazar ve şâirlerin yetişmesine imkân sağlamıştır. Şiir, kısa hikâye ve oyun yazarlığı gelişmeye başlamıştır. 1960 yılında ilk roman olan *"Irahhı Aalda"* basılmıştır. Sovyetlerin çöküşüyle birlikte öze dönüş çabalarının edebiyata yansıdığı görülür.

Hakas Özerk Cumhuriyeti: Başkenti Abakan olan Hakas Özerk Cumhuriyeti, Rusya'nın Krasnoyarsk (Kızılyar) bölgesi içerisinde yer alır. Doğusunda Krasnoyarsk, batısında Kemerovskaya, güneyinde Dağlık Altay, kuzeyinde Krasnoyarsk bölgesi bulunmaktadır. Yüzölçümü 64.400 km2dir. Hakasların 1939 sayımında 44.700 olan nüfusları Hakasya'da % 16.2'ye tekabül etmekteydi. 1979'da 57.281 olan Hakas nüfusu, 1989 yılındaki sayıma göre toplam 80.328 olmuştur. Bunun 62.875'i Hakasya'da yaşamaktaydı. Bu da Hakas Özerk Cumhuriyeti'nin ancak % 11'i demekti. 2002'de yapılan nüfus sayımına göre ise, Rusya Federasyonu içinde Hakas Türklerinin nüfusu 75.622 olarak açıklanmıştır. Bu nüfusun % 86,5'ini oluşturan 65.421 Hakas Türkü Hakasya'da yaşamaktadır. Hakas Özerk bölgesi oluşturulduğunda Hakasların nüfusu 47.486 kişi olup, toplam nüfusun % 42.3'ünü oluşturuyordu. Daha sonra bölgeye önemli oranda Rus kökenli nüfus aktarılınca Hakasların oranı % 20'lere kadar düşmüştür. 2010

nüfus sayımına göre ise Rusya Federasyonu'ndaki Hakasların toplam nüfusu 72.959, Hakasya'daki nüfusları da 63.643'tür.

Hakas Özerk Cumhuriyeti, coğrafî olarak dağ ve ormanlarla kaplı bir bölgedir. Bu bölgede birçok göl bulunur. Bölgenin tarihî açıdan büyük bir önemi vardır. Minusinsk ve Abakan bölgesinde MÖ 3. binden itibaren Türk izlerine rastlanmaktadır. Yapılan antropolojik araştırmalara göre bugün Hakasların yaşadığı bölgede daha önce Afanasyevler, Andronovlar, Karasuklar, Tagarlar ve Taştıklar yaşamıştır. Hakas Özerk Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölge, tarihte Köktürk, Uygur ve Kırgız Kağanlıklarının hâkimiyet alanlarıydı. Dolayısyla bu bölgede Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar, Türk kültürüne ait birçok tarihî eser bulunmaktadır.

20 Ekim 1930'da Hakas Özerk Cumhuriyeti, 3 Haziran 1991'de Rusya Yüksek Meclisi'nin kararıyla Özerk Bölge sınırları içinde Hakas Cumhuriyeti kurulmuş oldu. Rusya Federasyonu içerisindeki yirmi bir cumhuriyetten biri olan Hakasya, 13 Mayıs 2000 tarihindeki son idari düzenlemeye göre Sibirya Federal Bölgesi'ne dâhil edildi.

Hakas Türkçesi: Hakas Türkçesi, Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri arasında yer alır. Hakas Türkçesi, W. Radloff tasnifinde *Doğu*; G. J. Ramstedt'te Kuzey; Samoyloviç'te *d- grubu* (Uygur, Kuzeydoğu); M. Räsänen'de *Kuzeydoğu grubu*; Talat Tekin'de *V. grup*; Lars Johanson'da *Kuzeydoğu grubuna* bağlı *Yenisey Türkçesi*; N. A. Baskakov'da Türk dillerinin *Doğu Hun* dalı *Uygur grubunun Yakut* bölümü içerisinde yer alır. Eski Türkçe *adak* 'ayak' sözcüğü esas alınarak yapılan sınıflandırmada *azah* grubunda yer alan Hakas Türkçesi, G. İ. Donidze'ye göre ise Çulım, Şor, Sarı Uygur ve Altay Türkçesinin kuzey ağızları ile birlikte *Kuzeydoğu – Uygur* grubu içinde yer alır.

Güney Sibirya Türk lehçelerinden biri olan Hakas Türkçesi; Sagay, Kaçin, Kızıl, Koybal, Beltir ve Şor ağızlarının birleştirilmesiyle ortaya çıkarılmış bir lehçedir. Bugünkü yazı dili Kaç/Kaçin, Sagay ağızları esas alınarak oluşturulmuştur.

Hakas Türkçesi için alfabe hazırlama çalışmaları 1921 yılında başlamıştır. 4 Eylül 1924'te Hakas alfabesini oluşturmak için özel bir komisyon kurulur ve 1924 yılı Kasım başlarında çalışmalarını tamamlar. Hakas Türkçesi için oluşturulan ilk Kiril alfabesi 1924-1929 yılları arasında kullanılmıştır. İkinci alfabe Latin alfabesi temel alınarak oluşturulmuş ve 1929-1939 yılları arasında kullanılmıştır. Üçüncü alfabe Kiril alfabesi temelinde hazırlanmış ve 1939-1947 yılları

arasında kullanılmış, dördüncü alfabe bazı değişikliklerle yine Kiril alfabesi temelinde düzenlenerek 1947-1953 yılları arasında kullanılmış, son alfabe ise 1953 yılında Kiril alfabesi temelinde düzenlenerek son şeklini almıştır. Günümüzde de bu alfabe kullanılmaktadır.

1926'da Hakas nüfusunun %96'sı Hakas Türkçesini ana dil olarak kabul ederken, 1989'da bu sayı % 76'ya düşmüştür. 2010 verilerine göre Hakasların %58.4'ü ana dillerini konuşmaktadırlar. 1956 yılında Hakasya'daki okulların % 20'si Hakas Türkçesiyle eğitim vermekteyken, 1960'ta bu okullar Rusça eğitime çevrilmiştir. Bugün 275 okulun 114'ünde Hakas çocuklarının % 69.4'üne Hakas Türkçesi ders olarak okutulmaktadır. Tamamen Hakas Türkçesi eğitim veren lise düzeyinde okul bulunmazken, 17 ilkokul Hakas Türkçesiyle eğitim vermektedir.

Hakas Türkçesinin ağızları: Hakas Türkçesinin ağızları iki ana gruptan oluşur. *1. Sagay-Beltir grubu, 2. Kaç-Koybal-Kızıl grubu.* Birinbci grupta yer alan Beltirler Sagayların içinde erimişlerdir. İkinci grupta ise Koybal, Kızıl ve Şor ağızları Kaç ağzı içinde erimiş ve Kaç ağzının özellikleri öne çıkmıştır.

Sagay ağzı; Abakan nehri ve Abakan yaylası yörelerinde konuşulur.

Beltir ağzı: Orta Abakan nehrindeki küçük sahada, Sagay'ın güneyi ile Taştıp nehrinin doğusunda konuşulur.

Koybal ağzı; Abakan'ın güneyi, Yenisey ve Abakan arasındaki bazı meskûn sahalarda, Abakan'ın Yenisey'e katıldığı ağızda ve Tuba ile Kazır'daki Yenisey'in doğusunda yer alır.

Kaça ağzı: (Kas, Has) Sagay'ın kuzeyi ile Yenisey'in doğusundaki geniş alanda konuşulmaktadır.

Kızıl ağzı: Kızıl ve çevresinde konuşulur.

Hakasça: bk. Hakas Türkçesi

Hakas Türkleri: Günümüzde Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk grubudur. MÖ II. yüzyılda Hun idaresine girdikleri bilinen Hakasların kökenini İskitlere bağlayanlar olduğu gibi, 6. yüzyıldaki Kırgız devletine dayandıranlar da vardır. 13. yüzyılda Moğolların saldırısına maruz kalan Hakas kabileleri, 1380 yılından itibaren Altın Ordu Devleti ile bu devletin yıkılışından sonra kurulan beş hanlıktan birisi olan Sibir Hanlığı'nın nüfuzuna girerler. 14. yüzyılda Hakas topraklarının da içinde yer aldığı Hongoray (Hooray) Devleti kurulur. *"Kırgız Yeri"* veya *"Kırgız Toprağı"* olarak da adlandırılan Hakas coğrafyası, Rus istilasına kadar Hongoray (Hooray) Devleti içerisinde yer alır. 1552'de Kazan

Hanlığı'nın yıkılmasıyla Sibirya bölgesine yayılan Rus istilası, 1582-1585 yıllarında Sibir Hanlığı'nın yıkılması ve Küçüm Han'ın 1598 yılında Batı ve Güney Sibirya'daki hâkimiyetini kaybetmesiyle hızlanır. Rusların bu ilerleyişi 1718 yılında Sayan Kalesi'nin kurulmasıyla kesin olarak sonuçlanır.

Hakaslar, Hongoray Devleti döneminde topraklarına göz diken Altın Hanlar nedeniyle Cungarya'ya vergi öderler. Ayrıca 1707'de 1. Petro'nun emriyle Hakas topraklarına giren Ruslar, yerlilerden kürk vergisi toplamaya başlarlar. Böylece Hakaslar hem Cungarlara, hem Ruslara, hem de Moğollara vergi öder duruma gelirler. 1727 yılında Rusya ve Çin arasında imzalanan Bura Anlaşması ile Rusların egemenliği kesinleşmiş olur.

Rusların bölgedeki kesin hâkimiyetinin ardından 1822'de Kızıl, Kaçın ve Sagay'da yerel hükümetler kurulur. Hakasya, Yenisey valiliğinin bir parçası olur ve yeni işgal edilen toprakların idaresi Rus aristokratların ellerine bırakılır. Ardından Hakasya'da ötekileştirme hareketleri ve Hristiyanlık propagandası başlar, yer altı ve yerüstü kaynakları yağmalanarak Moskova'ya götürülür.

Rusya'daki 1917 devriminin ardından Eylül 1919'da bölgeye Sovyetler girer. 1923'te "Altaylar ve Hakaslar için ayrı ayrı bölgeler oluşturulur. Oluşturulan Hakas Ulusal Bölgesi 1925'te Hakas okruguna (bölgesine), 20 Ekim 1930'da Hakas okrugu (bölgesi), Hakas Özerk Bölgesine dönüştürülür.

Hakas Türkleri Rusların etkisiyle önemli ölçüde Ortodoks Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Ortodoksluğun Rus işgaliyle özdeşleşmesi nedeniyle Şamanizm millî bir din gibi kabul edilmiş ve bir kısım Hakas Türkü tarafından ısrarla sürdürülmüştür.

Halaç Türkçesi: İran'da yaşayan Halaç Türklerinin konuştuğu dildir. Oğuz Türkçesine yakın özelliklerinin yanında Eski Türkçedeki **d** sesini (*hadak*), Ana Türkçedeki birincil ünlü uzunluğunu (*āç "aç"<Ana Türkçe *āç*) ve özellikle Ana Altaycadaki önses **p-**'nin varsayımsal devamı kabul edilen önses **h-**'yi (*h- (hār- "yorulmak"<Ana Türkçe *hār-)* koruduğu için, bazı araştırmacılar tarafından, Çuvaşça gibi Türk dilinin uzak lehçelerinden biri olarak kabul edilmektedir. (G. Doerfer vd)

Halaç Türkçesi, İran'da, başkent Tahran'ın 200 km kadar güney-batısında, Hemedan ile Kom şehirleri arasındaki bölgede konuşulmaktadır. Yaklaşık olarak 40-50 bin kişinin konuştuğu Halaç Türkçesi, yazı dili değildir ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türk lehçelerinden biri-

dir. Lehçe tasniflerinde *Hadak grubu* olarak da adlandırılınaktadır. (*adak* > *hadak*)

Halaç Türkleri: Halaçlar günümüzde Orta İran'da Huzistan ve Kerman Eyaletinde yaşamaktadır. Bu alan, Tahran'ın 200 km. kadar güney-batısında, Sultanabad ile Save (Hamadan ile Kom arası) arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Halaçlar, kendi aralarında iki gruba ayrılmaktadırlar. *Helec-i Sava* veya *Kahır* adlı ilk grup, Save, Herekan ve Novberan bölgesinde bulunmaktadır. Kum, Erak bölgesindekiler ise *Helec-i Emir Hüseynli* olarak adlandırılmaktadır. Halaçların nüfusuyla ilgili değişik rakamlar mevcut olup gerçek nüfusları tespit edilememiştir. 2000 yılı verilerine göre Halaç Türkçesi konuşanların nüfusu 42.100'dür. Geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olan Halaç Türkleri, Şii mezhebine mensup Müslümandırlar.

Halaç veya Güney kolu: bk. Halaç Türkçesi

Halaçça: bk. Halaç Türkçesi

Halis Türkçe: Başka dillerle ya da ağızlarla karışmamış, özgünlüğünü ve yazı dili standardını koruyan Türkçe demektir.

Kâşgarlı, Dîvânu Lugâti't-Türk'te; *"En açık ve doğru dil – ancak bir dil bilip- Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir". "Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tohsi, Yağma, Çigil, Uğrak, Çaruk boylarının halis Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemek'lerle Başgırt'ların dilleri bunlara yakındır". "Dillerin en hafifi Oğuzların; en doğrusu da Tohsı'larla Yagma'ların dilidir". "Uygur beldelerine varıncaya kadar, İrtiş, Ila, Yamar, İtil vadileri boyunca, halkın dili doğru Türkçe'dir. Bunların en fasihi Hâkaniye yurtlarının dilidir"* demektedir.

13-15. yüzyıllar arasında Mısır ve yöresinde yazılmış Türkçe ile ilgili sözlük ve gramerlerde tarihî-geleneksel Türk yazı dilini belirtmek üzere *"halis Türkçe/ halis Türk dili/ fasih Türkçe/fasih Türk dili"* terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. 15. yüzyılın ilk çeyreğinde *yazılmış Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*, yine 15. yüzyılın başlarında Arap dilinde yazılan *El Kavânînü'l-Külliye li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, Abu Hayyan'ın *yazdığı Kitâbü'l-İdrâk li-Lisânü'l-Etrâk*, 1243 yılında Halil bin Muhammed el-Konevi tarafından yazılan *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* gibi eserlerde bir kısım dil özelliklerinin *"halis Türkçe, halis Türk dili/fasih Türkçe, fasih Türk dili"* kaydı ile yer aldığı görülmektedir.

13. yüzyılda yaşanan tarihî olaylar, bir kısmı 11. yüzyılda yeni bölgelere yerleşmiş olan Türk boylarının yeniden yer değiştirmelerine ve birbirlerine karışmalarına yol açmıştır. 11. ve 12. yüzyıllarda kullanılan *"Karahanlı Türkçesi"*, başka bir ifadeyle

"Müşterek Orta – Asya Türkçesi" bu karışmalar sonunda Türk boylarının yerleştiği bütün bölgelere yayılmıştır.

Kıpçak sahasında yazılmış sözlük veya gramer kitaplarında konuşma dillerine ait olan, kelimelerin karşısına hangi lehçeye ait olduklarının yazılması da, bu eserlerdeki *doğru Türkçe, halis Türkçe* veya *fasih Türkçe* sözünün Kâşgarlı Mahmut ile aynı anlamda Kâşgar/Karahanlı ve onun devamı olan Harezm-Altınordu Türkçesi standardını ifade etmek için kullanıldığını göstermektedir.

Halk bilimi: Aralarında bazı ortak değerler bulunan bir topluluğa ilişkin maddî ve manevî alanlardaki kültürel ürünleri ve onların yaşayan, canlı gösterimlerini konu edinen; bunları kendine özgü yöntemlerle derleyen, sınıflandıran, yorumlayan ve bunlardan sonuçlar çıkaran bir bilimdir. Diğer bir ifadeyle halk bilimi; bir ülkede veya bölgede yaşayan halkın kültürünü, sözlü edebiyatını, geleneklerini, törelerini, inançlarını, mutfağını, müziğini, oyunlarını, halk hekimliğini inceleyerek aralarındaki ilişkileri belirleyip kaynak, evrim, yayılım, değişim gibi sorunlarını çözmeye; sonuç, kural, kurum ve yasalarını bulmaya çalışan bilim dalıdır.

Halk dili: Ölçünlü dil dışında kalan; yerel özellikler taşıyan ve edebî estetik kaygılar taşımayan günlük, doğal konuşma biçimi.

Halk edebiyatı: Halkın edebî zevkinin ifadesi olarak ortaya çıkan ve genellikle sözlü kültüre dayanan, ürünlerinin önemli bir bölümü anonim olan, kendine göre bir dili ve üslubu bulunan edebiyat koludur. Destanlar, efsaneler, masallar, halk hikâyeleri, bilmeceler, atasözleri, deyimler gibi kimi metinler anonimdir. Halk şâirlerinin, ozanların, tekke şâirlerinin söylediği şiirlerin önemli bir bölümünün yazarları bilinir.

Halk etimolojisi: bk. Halk köken bilimi

Halk hikâyesi: Ozanların anlattığı destanların yerine, 16. yüzyıldan itibaren anlatılmaya başlanan efsane, destan, menkabe gibi türlerden beslenen ve konusu genellikle aşk ve kahramanlık olan bir anlatı türüdür.

Halk köken bilgisi: bk.Halk köken bilimi

Halk köken bilimi: Dilde yabancı ve zor gelen yapıları, daha bilindik, yerli bir şekle dönüştürme işi veya genellikle yanlış ve yakıştırma bir köken açıklaması yapma durumudur.

Halk ozanı: Türk halk şiirinin geleneksel temsilcisi, âşık. *"Kam, akın, oyun, ozan, yırçı, baksı, şâir, kalem şâiri, saz şâiri, çöğür şâiri, meydan şâiri, âşık, badeli âşık, hak âşığı, halk âşığı"* gibi adlarla da anılan halkın içinden çıkıp halkın ortak kültürünü, derdini, dileğini, zevk

ve anlayışını yansıtan şâirlere verilen adlardan biridir.

Halk şiiri: Kamlık kaynaklı ozanbaksı edebiyat geleneğinin mirasını devralmış, türkü, mani, tekerleme gibi anonim türlerin yanı sıra, doğası gereği daima anonimleşme eğiliminde olan sözlü edebiyat geleneğimizin tekke ve kahvehane kurumları etrafında gelişen, koşma ve mani gibi iki ana tür temelinde gelişen örnekleridir. Nazım birimi dörtlük, ölçü ise genellikle hece ölçüsüdür.

Halkiyat: bk. Halk bilimi

Han: Kağan, devlet başkanı, hükümdar, kral.

Hangiday yazısı: Hangiday dağından kaya üzerine yazılmış dört satırlık bir yazıttır.

Hara Yugur: bk. Sarı Uygur Türkleri

Harezm: Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında, Amuderya'nın batı tarafında yer alan mümbit arazidir. Milattan 1000 yıl önce bile bu bölgede tarım yapıldığı bilinmektedir.

Harezm Türkçesi: Harezm-Altınordu Türkçesi de denir. Nevayî, Mecalisü'n-Nefâis'te *"Harezmce Türk tili"* tabirini kullanmaktadır. Harezm Türkçesi, 13-14.yüz yıllarda Harezm ile ona bağlı Aşağı Sir Derya bölgesinde Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin etkisiyle Karahanlı yazı dilinden gelişen Türkistan'daki İslamî Türk yazı dilinin ikinci merhalesidir. Harezm Türkçesi Kanglı, Kıpçak ve Oğuz unsurlarının diline dayanmakla birlikte, asıl olarak Karahanlı Türkçesi yazı dili geleneğinin devamı durumundadır.

Harezm Türkçesi eserleri: Harezm Türkçesi ile yazılmış belli başlı eserler şunlardır: Mukaddimet'ül-Edeb, Kıssasü'l-Enbiya, Müînü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şirin, Muhabbetnâme, Nehçü'l-Ferâdis, Cevâhirü'l-Esdâf, Cümcümenâme, Mirâcnâme, Satır Altı Kuran tercümesi, Altınordu Yarlık ve Bitikleri, Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân,

Harezm-Altınordu Türkçesi: bk. Harezm Türkçesi

Harezm-Kıpçak Türkçesi: bk. Harezm Türkçesi

Harezmce Türk tili: bk. Harezm Türkçesi

Harf: Bir dilin seslerinin yazıdaki işaret karşılıklarının her biri.

Harf çevrimi: bk. Yazı çevrimi

Harizmce: Harizmler/Harezmler bir doğu İran kavmidir. Türklerden önce ve bir süre Türklerle beraber Amuderya'nın sağında ve solunda yaşayan bu kavmin konuştuğu İranî dile Harizmce/Harezmce adı verilmektedir.

Hatt-ı cedîd: Yeni yazı, yeni alfabe. Enver Paşa alfabesine verilen adlardan biridir.

Hatt-ı munfasıl: Bitiştirilmeden, aralıklı yazılan yazı. Enver Paşa yazısı. Enver Paşa, Arap alfabe-

sini telgrafta kulanabilmek için, harfleri Latin sisteminde olduğu gibi bitiştirmeden ve kelimenin başında, ortasında, sonunda değiştirmeden kullanılacak şekilde düzenlemiştir.

Hatun: Hakan'ın eşidir. Devlet yönetiminde söz sahibidir. Ayrı sarayı/çadırı, buyrukları vardır. Elçi kabul edip devlet törenlerine katılır. Hatun'un Türk soylu olmasına dikkat edilirdi.

Hayat ağacı: Türk-Altay mitolojisine göre gökleri delip çıkan ve tepesinde *Tanrı Bay-Tigen*'in oturduğu büyük bir çam ağacıdır. Türkler arasında "ongun" hayvanlar dışında en çok kullanılan piktogramdır.

Hazar Denizi: Bugün Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, İran ve Rusya'ya kıyıları olan, adını Hazar Kağanlığından alınış denizdir. Hazar denizi, milattan önceki dönemlerden başlayarak tarihin birçok döneminde Hindistan'a ulaşmada önemli bir konumda olmuştur. Bu özellik Hazar Denizini ticaret ve ulaşım coğrafyası bakımdan değerli kılmıştır. Hazar denizi, Hun İmraratorluğu, Hazar Kağanlığı, Altınordu Hanlığı, Astrahan Hanlığı, Kaçarlar gibi tarihî Türk devletlerinin ve hanlıklarının sınırları içinde yer almıştır. Bu yönüyle de Türk coğrafyasında özel bir öneme sahiptir.

Dünyanın en büyük tuzlu su gölüdür. Uzunluğu 1210, genişliği 210-436 kilometre, en derin yeri 1025 metredir. Zengin petrol yatakları bulunan Hazar gölü önemli bir ulaşım yolu ve ekonomik kaynaktır.

Hazar ötesi Türkmenleri: Hazar ötesi Türkmenlerinin esasını, 10. yüzyılda Hazar Denizinin doğusundaki Kara Dağ yarımadasına Sir Derya boylarından gelen Oğuzlar oluşturur. Daha sonra çeşitli nedenlerle ve değişik zamanlarda çoğunluğu yine Oğuz olmak üzere bu bölgeye gelen Türk toplulukları *"Hazar Ötesi Türkmenleri"* denen grubu oluşturmuştur. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mangışlak ve Aral Gölü arasındaki bölgeyi iskân eden Hazar Ötesi Türkmenleri, bu bölgede Kıpçaklarla birlikte yaşamaya başlamış ve kimi kaynaklara göre bir devlet bile kurmuşlardır.

Herat: Bugün, Afganistan'ın batısında bulunan bir eyalet ve bu eyaletteki tarihî şehirdir. Herat, Horasan bölgesinin en önemli şehirlerinden biridir. Özellikle camileri ve medreseleri tarihî dönemlerde çok ilgi çekmiştir. İbn-i Havkal, Herat'ta Şam ve Suğur mescitlerindeki gibi fakihler ve Kur'ân erbabından kalabalıkların bulunduğunu ifade etmiştir. Herat aynı zamanda kültür ve sanat açısından da önemli bir merkezdir. Özellikle Timur zamanında ortaya çıkan "Herat ekolü" dönemin İslam sanat

merkezlerinde kendisini hissettirmiştir. Türk dilinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan, Çağatay Türkçenin klasik yazı dili olmasını sağlayan Alî Şîr Nevayî Heratlıdır. Yine, Kutadgu Bilig'in Viyana'da bulunan ilk nüshası Uygur yazısı ile 1439'da Herat'ta yazılmıştır. Bu ve benzeri yönleriyle Herat Türk tarihi ve dili içinde önemli bir yere sahiptir.

Hesab-ı cümel: bk. Ebced

Hıpçah dili: bk. Gregoryan Kıpçak Türkçesi

Hikmet: 1. Ahmet Yesevî'nin şiirlerine verilen addır. Ahmet Yesevî'nin şiirlerinin toplandığı kitaplara da *Dîvân-ı Hikmet* denir. 2. Hikmet sözünün sözlükte; "Bilgelik, gizli sebep, öğüt verici söz, felsefe, Tanrı'nın insanlarca anlaşılamayan amacı" gibi anlamları vardır.

Hint-Türk devleti: bk. Babür İmparatorluğu

Hitabet: Sözü güzel ve etkileyici söyleme sanatıdır. Bir konuşmacı tarafından herhangi bir mekânda belirli bir amaçla toplanan insanlara söylenen heyecanlı, etkileyici sözler, konuşmalardır.

Hive Hanlığı: Timurlular devletinin 1507 yılında yıkılmasından sonra Şibanîler soyundan olan İl-Bars'ın 1512 yılında Safevîleri Harezm'de çıkararak merkezi Ürgenç olmak üzere kurduğu hanlıktır. Daha sonra 17. yüzyılın başlarında hanlığın merkezi Hive'ye kaydırılmıştır. Afşar Hanedanından Nadir Şah'ın Hive'yi ele geçirmesiyle hanlık bir süre İran'a bağlı kalmıştır. Daha sonra 1873 yılı itibariyle Rus işgali başlamış ve Hive Hanlığı ortadan kalkmıştır.

Hiyeroglif: bk. Resim yazı

Hokand Hanlığı: Şibanî soyundan Şahruh'un 1710 yılında Fergana'da Hokand merkezli kurduğu hanlıktır. Hive ve Buhara hanlıklarının mücadelesinin ve kavgalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan Hokand Hanlığı, 1876 yılında Çarlık Rusyası tarafından yıkılmıştır.

Hoço Uygur Devleti: MS 840 yılında Ötüken Uygur Devletinin yıkılmasının ardından, Uygurların bir bölümü Çin'in Kansu bölgesine, bir bölümü de Tarım havzasındaki Turfan, Hoço, Kuça gibi merkezlere gitmişlerdir. Hoço Uygur Devleti, Tarım havzasına göç eden Uygurlar tafından MS 840'da merkezi Hoço olmak üzere kurulan devlettir. Bu dönemde Uygurlar, çoğunlukla yerleşik hayata geçip tarımla uğraşmışlardır. Hoço Uygurları arasında Mani dini ve Hristiyanlık görülse de, hâkim dinleri Burkancılıktır. Burkancı çevreye ait önemli eserler bu dönemde yazılmıştır. Hoço Uygur Devleti, 12. yüzyılın başında Kara Hıtay hâkimiyetine girmiş, Kara Hıtaylardan görmüş oldukları eziyetler sebebiyle

kendi istekleri ile 1209 yılında Cengiz Han'ın idaresine katılmışlardır.

Horasan: Horasan, İran'ın ortasından başlayıp Afganistan ve Türkmenistan sınırlarının içine kadar uzanan bölgedir. Günümüzde üçe ayrılan bölgenin topraklarından Merv, Nesâ' ve Serahs Türkmenistan'da, Belh ve Herat Afganistan'da, kalan kısımları da İran'dadır. Horasan, İranlıların yanı sıra Türklerin de hâkim olduğu ve zaman zaman Arapların belirli gruplar hâlinde yerleştiği bir coğrafyadır. Tarihî bilgilerden, Oğuz, Karluk, Peçenek, Kırgız, Kıpçak gibi Türk boylarının Horasan'da yaşadıkları bilinmektedir. Horasan'ın en önemli şehirleri Merv, Belh, Nişabur, Herat'tır. Bu şehirlerden özellikle Merv, Nişabur ve Herat Türk tarihi, kültürü ve dili açısından önemli şehirlerdir.

Horasan Bölgesi: bk. Horasan

Horasan Türkçesi: Horasan yöresinde ya da Horasanlılarca konuşulan Türkçe demektir. Horasan Türkçesi, İran'ın kuzeydoğusunda ve Türkmenistan içlerinde Amuderya ötesine kadar uzanan bir alanda konuşulan Oğuz Türkçesinin "doğu grubu"na mensup bir konuşma dilidir. Azerbaycan Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin karışımından oluşur.

Horasan Türkleri: Horasan yöresinde yaşayan Türklerdir. Eskiden Horasan bölgesi İran, Afganistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın bazı bölgelerini kapsarken günümüzde sadece İran'ın kuzeydoğusunda yer alan Horasan Eyaleti için kullanılmaktadır. Horasan Türkleri genellikle Türkmenlerden oluşur. Nüfusları hakkında sağlıklı bilgiler bulunmamakla birlikte iki milyon civarında oldukları tahmin edilmektedir.

Horasan Türkmenleri: bk. Horasan Türkleri

Horasanca: Horasan Türkçesi

Horasanî: 1. Horasan Türkçesi. 2. Horasanlı

Hotan: 1. Adlarını yaşadıkları Hotan şehrinden/bölgesinden alan ve Dîvân'da belirtildiğine göre, "gezici olup başka halklarla karışmış ve Türk ülkesine sonradan gelmiş" bir topluluktur. Türk ülkesinde Türklerle birlikte yaşadıkları için de konuştukları Türkçeye *"Hotan lehçesi"* olarak yer verilmiştir 2. Hotan günümüzde, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk bölgesi içinde bulunan bir bölge ve şehrin adıdır.

Hoytu Tamir: Hoytu Tamir bölgesinde bulunan kayalar üzerine boya ile yazılmış yazılardır. Bu yazıtlar toplam olarak 34 parçadan oluşur. Yayımlanmış olan 21 parça yazıtta 42 satır vardır. Metinlerde Tarduşların lideri Köl İç Çor'un Türgişlerle savaşı ve Beş Balık'a yapılan sefer anlatılmak-

tadır. Hoytu Tamir yazıtlarının 717-720 tarihleri arasında yazıldıkları tahmin edilmektedir.

Hristiyan çevre: Hristiyan Uygurlar ve Hristiyanlık inanç çevresi.

Hristiyan çevreye ait metinler: Hristiyan Uygurların Hristiyanlığın Nesturî kolu çerçevesinde oluşturdukları metinlere Hristiyan çevreye ait metinler denir. Turfan bölgesinde İncilden Uygur Türkçesine çevrilmiş bazı metinler bulunmuştur. Yedisu bölgesindeki, 13-14. yüzyıllardan kalan bazı mezar taşlarında da Süryanî yazısıyla yazılmış Türkçe satırlar tespit edilmiştir.

Hristiyan Türkler: Tarihî dönemlerde ilk olarak Uygurlarda görülür. Daha sonra, Eski Bulgar, Kuman, Peçenek, Karaman Türklerinin bir kısmı, günümüzde Gagavuz ve Çuvaş Türklerinin önemli bir bölümü Ortodoks Hristiyandır. Saha/Yakut, Altay, Hakas, Tıva bölgesi Türkleri arasında da Hristiyan inancına mensup olanlar vardır.

Hunlar: MÖ 6. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında haklarında bilgi verilen ve Çin'in kuzeyindeki bölgelerde yaşayan Türk-Moğol boyları federasyonudur. Hun sözünün, *"boylar, halk, kabile"* anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Hun devletinin kurucuları ve yöneticileri Türkler olsa da, Hun federasyonunun içinde Moğol ve Mançu-Tunguzlar da vardı. Büyük ve güçlü bir imparatorluk olan Hun devleti daha sonra (MS 4. yy.) Asya ve Avrupa Hunları olarak ikiye ayrılmıştır.

Hun-Bulgar Türkçesi: bk. Bulgar Türkçesi

Hurûfîlik: Eşyanın ve varlığın temelinin ses olduğunu, bu sesin ortaya çıkmasıyla varlığın, kâinatın oluştuğunu kabul eden bir düşünce ve inançtır. Seslerin temsilcisi harfler olduğu için de, Hurûfîlik inancında harflerin herbirinin bir anlamı vardır. Hurûfîliğin kurucusu 1340 yılında doğan Fazlullah Esterabadî'dir. Hurûfîliğin hızla yayılması ve İslam'a aykırı görülmesi dolayısıyla Timur'un oğlu Miranşah'ın emriyle 1349 yılında öldürülür. Anadolu'da bu akım birçok taraftar bulmuş ve Klasik Türk edebiyatına önemli yansımaları olmuştur.

Hüseyin Baykara Meclisi: Padişahlar tarafından düzenlenen şiir ve edebiyat sohbetleri ve Padişahın huzurunda bu amaçla bir araya gelen topluluk. Kendisi de bir şâir olan Çağatay hükümdarı Hüseyin Baykara (1469-1506) sık sık işret meclisleri kurar, edebî sohbetlerde bulunurmuş. Ali Şir Nevayi bu meclisin müdavimlerindendir. Hüseyin Baykara'dan sonra da devam eden bu şiir ve edebiyat toplantılarına *Hüseyin Baykara Meclisi* denmiştir.

I

Iduk: Iyık, kutlu, kutsal.

Iduk Göl: bk. Isık Göl

Iduk yir sub: Kutsal yer ve su. Eski Türk inanç ve kültüründe kutsal sayılan yer ve suları ifade eder. Bu *"ıduk yer ve su"*yun olduğu coğrafya, aynı zamanda *"il tutsık yir"* (Devlet kurulacak, yurt yapılacak yer) idi.

International Phonetic Alphabet: bk. Uluslararası Fonetik Alfabe

Ir: Ezgi, türkü, nağme, hava.

Irçı: Kırgız Türkçesinde irticalen şiir söyleyen şâir, destancı.

Irak Türkçesi: Irak Türkçesi, genellikle Telafer, Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Kara Tepe, Hanekin, Mendeli ve Bağdat'ın güney doğusunda bulunan Bedre'ye kadar uzanan bölgede yaşayan Oğuz kökenli Türklerin konuştuğu dile verilen addır. Irak Türkmen Türkçesi de denilen bu dil, temel yapısı bakımından Azerbaycan Türkçesi ağızları ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen bir kısım özellikler ile ortaklaşan bir yapıya sahiptir. Yer yer Arapça ve Farsçanın etkisi de görülür.

Irak Türkleri: Irak Türkleri veya Irak Türkmenleri olarak adlandırılan bu Türk grubu, günümüzde Irak'ın kuzeyinden itibaren Telafer, Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Kara Tepe, Hanekin, Mendeli ve Bağdat'ın güney doğusunda bulunan Bedre'ye kadar uzanan bir şerit üzerinde yerleşik olarak yaşamaktadırlar. Irak bölgesi MS 657 yılında Emevilerin Buhara kuşatması esnasında Basra'ya büyük bir Türkmen topluluğunu yerleştirmesinden başlayarak günümüze kadar Oğuz kökenli Türklerin hâkimiyetinde olan bir saha olmuştur. 11. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklulara bağlanan bölge zaman içerisinde Atabeyler, İlhanlılar, Celayirliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi Türk devlet ve beylikleri arasında el değiştirmiştir. 1534'te Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı ele geçirmesiyle Osmanlı

hâkimiyetine giren bölge I. Dünya Savaşı sonrasındaki İngiliz işgaline kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Bugün Irak'taki Türk/Türkmen nüfusu 2.5 milyon civarındadır. Türkmenlerin bir bölümü Şii bir bölümü ise Sünni Müslümandır.

Irak Türkmenleri: bk. Irak Türkleri

Irak Türkmen Türkçesi: bk. Irak Türkçesi

Irak Türkmencesi: bk. Irak Türkçesi

Irk bitig: Fal kitabı. Eski Uygur Türkçesine ait olup 9. yüzyılın başlarına tarihlendirilen *Irk Bitig* adlı eser, Türk (Köktürk) alfabesiyle kâğıda yazılmış ilk ve tek metin olması bakımından önemlidir.

Isık Göl: Kırgızistan'ın Kuzeydoğusunda, Kazakistan sınırına yakın bir bölgede, tektonik çukurda oluşan bir göldür. Kuzeyinde Küngöy Ala dağları (Ala Too), güneyinde Teskey Ala dağları bulunan Isık Göl'ün deniz seviyesinden yüksekliği ortalama olarak 1606 metre'dir. Güney Amerika'daki *Titicaca* gölünden sonra dünyadaki en büyük ikinci dağ gölüdür. Göl'ün uzunluğu batı-doğu yönünde 182 km, kuzey-güney genişliği 60 km'dir. Kıyılarının toplam uzunluğu 988 km olup 6.236 km²'lik bir alanı kaplar. Gölün ortalama derinliği 278 metredir. Isık Gölün kuzey kıyıları birden bire derinleşmez. Yaklaşık 118 akarsu ve dere, gölü besler. En büyükleri *Cırgalan* ve *Tüp*'tür. Gölün suyu biraz tuzludur.

Eski eserlerde Isık Göl'ün isimi; *Türk Gölü, Iduk>Iyık* (kutsal) *Göl* olarak da geçer.

Isık Köl: bk. Isık Göl

Issık Köl: bk. Isık Göl

Istılah: bk. Terim

Iyık: Kutsal, mübarek, dokunulmaz.

Iyık at: Kutsal sayılıp serbest bırakılan at. *Iyık serke.*

İ i

İbrani alfabesi: Sami dillerinden biri olan İbranicenin yazımında kullanılan bir alfabedir. Sağdan sola doğru yazılan alfabede 22 ünsüz işaret vardır. Bu işaretlerin 5'i söz sonunda farklılaşır. Ünlüler, ünsüz işaretlerinin altına konan işaretlerle gösterilir. Musevi Hazar Türkleri ve onların devamı olan Karaylar da bu yazıyı kullanmışlardır. Türkçe sesleri karşılaması için, Türkçe metinlerin yazımı sırasında çeşitli işaretler eklenmiştir.

İç alıntı: Aynı dil ailesine mensup akraba diller ya da aynı dilin lehçeleri arasındaki alıntılar, kod kopyalamalarıdır. Bunlara ödünç kelimeler de denir.

İç Oğuz: Dede Korkut Oğuznâmelerinde anlaşıldığı kadarıyla, Tiflis, Van, Mardin hattının batısındaki coğrafyada yaşayan ve Üçoklar olarak adlandırılan, Bayındır, Becenek, Çavuldur, Çepni (Gök Han); Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir (Dağ Han); İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık (Deniz Han) boylarına verilen addır.

İdikut: Uygur hükümdarlarının kullandığı eski bir Basmıl unvanıdır. (*İdikut<ıduk kut*)

İdil Bulgar Türkçesi: İdil (Volga) Bulgarlarının İdil nehrinin üst kısımlarında 13-14. yüzyıllarda konuştuğu Türkçedir. Proto-Bulgar Türkçesinin, diğer bir ifadeyle "*r Türkçesi*"nin 13-14. yüzyıllarda yaşayan koludur.

İdil Bulgar Türkleri: Batı Hun devletinin yıkılmasından sonra Bulgar topluluklarının bir bölümü İdil ve Kama nehirleri çevresine yerleşir ve buralarda yaşayan, Çirmiş, Mari, Votyak, Visol gibi bazı Fin-Ugor topluluklarını egemenlikleri altına alırlar. İdil Bulgarları, 503-568 tarihleri arasında Sabirlerin, 568-630 tarihleri arasında da Köktürklerin eğemenliğine girer ve 670 yılından sonra da Hazar devleti içinde yarı bağımsız bir Hanlık olarak yaşarlar.

İdil Bulgarlarının yaşadığı Bulgar şehri, önemli bir merkez haline gelmiş ve Almış Yaltavar adlı hükümdar döneminde 922 yılında İslamiyeti kabul etmişlerdir. İdil Bulgar devleti İslamiyeti ka-

bul eden ilk Türk devleti olma özelliğine de sahiptir. 1236 yılından sonra Altınordu devletine bağlı bir eyalet haline gelmiştir.

İdil Bulgar Yazıtları: İdil Bulgarlarından kalan yazıtlardır. İdil Bulgarlarının yazılı metinleri, genellikle 13 ve 14. yüzyıllardan kalan mezar taşı kitabeleridir. Arap harfleriyle yazılan bu kitabelerde Kıpçak Türkçesi özellikleri de görülür. İdil Bulgarcasıyla yazılan kitabelerin sayısı 250'den fazladır. İdil Bulgarcası ile yazılan en eski kitabe 1281 tarihlidir. İdil Bulgar yazıtları, tarihî Bulgar şehri başta olmak üzere, Tataristan ve Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetleri sınırları içindedir.

İdil Bulgarcası: bk. İdil Bulgar Türkçesi

İdil-Çolpon-Batı Sibirya grubu: Kazan Tatar (Tipter, Mişer, Kasım Tatar), Batı Sibir Tatar Türkçesi (Turalı, Tobollı, Işımlı, Kurdak, Irtışlı), Baraba, Küerik (Orta Güney Sibir Türkçesine geçiş), Başkurt (Orta Güney Sibir Türkçesine izogloslarla). (P. B. Golden)

İdil nehri: İdil (İtil/Volga) yaklaşık olarak 3500 km uzunluğuyla Avrupa'nın en uzun nehridir. Moskova ile St. Petersburg arasındaki Valday tepelerinden doğar ve Hazar Denizine dökülür. İdil nehrinin birçok kolu vardır. Ulaşım için de elverişli olduğu için İdil nehri vadisinde yoğun bir yerleşim söz konusudur. İdil nehri, Eski İdil Bulgarlarının, günümüzde Tatar ve Başkurt Türklerinin yaşadığı bölgede yer aldığı için önemlidir.

İdil-Ural Bölgesi: İdil nehri ile Ural dağları arasındaki coğrafyanın adıdır. İdil-Ural bölgesi Türklüğünün önemli bölümünü Tatar ve Başkurt Türkleri oluşturur. İdil-Ural bölgesi Türk dünyası coğrafyasının ve Türklük bilimine dair çalışma ve gelişmelerin önemli mekânlarından biridir.

İdil-Ural Cumhuriyeti: 1917 devriminin yarattığı ortamdan yararlanan Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türklerinin 1918 yılında kurdukları cumhuriyetin adıdır. Bu devlet 1919 yılında Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Başkenti Kazan olan İdil-Ural Cumhuriyeti'nin resmî dilleri Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi idi. Halkı Müslüman, Ortodoks ve Şaman inancına mensup idi.

İdil-Ural bölgesi Kıpçak lehçeleri: Tatar ve Başkurt Türkçeleri İdil-Ural bölgesinde konuşulan en önemli Kıpçak/Kuzeybatı grubu Türk lehçeleridir.

İdil-Ural Türkleri: Kazan ve Batı Sibirya Tatarları, Başkurtlar, Çuvaşlar.

İğdir: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Deniz Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

İhe-Aşete yazıtı: Altun Tamgan Tarkan adına tahminen 724 yı-

lında dikilmiş 10 satırlık bir yazıttır.

İhe-Huşotu: bk. Köl İç Çor yazıtı

İhe-Nur yazıtı: 730 yılında dikildiği sanılan küçük bir Köktürk yazıtıdır.

İki dillilik: Bir kişinin, bir grubun ya da bir toplumun iletişim kurarken iki dili kullanma, durumudur. Kâşgarlı Mahmut'un *"Türkçeyi en iyi konuşanlar Türkçeden başka dilleri bilmeyen Türklerdir"* ve *"Balasagunlular Soğdca ve Türkçe kullanırlar. Tıraz/ Talas ve Beyza şehirlerinin halkı dahi böyledir* tespiti Türk dünyası coğrafyasında çok dilliliğin tarihsel bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte, özellikle okur-yazar ve idareci kesim arasında Arapça, Farsça bilmenin ve bu diller ile konuşup yazmanın önemli bir marifet sayıldığı, dolayısıyla da çok sayıda kişinin, Türkçenin yanında, bu diller ile de konuşup yazdığı bilinmektedir. Günümüzde Türkçe, Türk dünyası coğrafyasının siyasal, sosyal ve kültürel özelliklerine paralel olarak farklı dillerle ilişkiler içindedir. Bu dillerin başında Kuzeyde Rusça; Güneyde Arapça-Farsça; Batıda Fransızca, İngilizce, İtalyanca; Doğuda ise Çince gelmektedir. Dolayısıyla bu coğrafyalarda yaşayan Türkler arasında genellikle Türkçenin yanında adı geçen dilleri de bilen ve konuşan çok sayıda Türk vardır.

İkileme: Eş anlamlı (delik deşik), zıt anlamlı (aşağı yukarı), aynı kelimenin tekrarı (yavaş yavaş) ya da eklemeli (ev mev, kitap mitap) kelimelerin birlikte kullanılmasıyla oluşturulan ifadelerdir.

İkincil Uzun Ünlü: Dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir. İkincil uzun ünlüler; Saha, Türkmen, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tıva, Şor ve Gagavuz Türkçeleri ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülmektedir.

İkinci Orhun Yazıtı: bk. Bilge Kağan yazıtı

İl: Müstakil topluluk, halk, devlet, imparatorluk. İl veya él biçiminde söylenir.

İl Kağan: Köktürklerde hükümdar unvanı

İl tutsık yir: İl, vatan, yurt olacak, devlet kurulacak yer.(*İl tutsık yir Ötüken yış ermiş*)

İletişim dili: Farklı dil ve lehçeleri konuşan insanlar arasında günlük konuşmalarda anlaşmayı sağlayan ortak dil. Türkiye Türkçesi, Türk dünyasının günlük iletişim dili olma yolunda ilerlemektedir.

İlig: Uygur ve Karahanlı metinlerinde *Hükümdar, Hakan, Kağan.*

İlk Çağatay devri: Çağatay Türkçesinin XIII ila XIV. yüzyıllar arası

dönemi için kullanılan bir terimdir. (M. F. Köprülü)

İlk İslamî-Türk yazı dili: Türklerin Müslüman olduktan sonra 11. yüzyılda kullandıkları *Karahanlı* ya da *Hakaniye Türkçesi* yazı dilidir. Bu dönemdeki yazı dili, Köktürk ve Uygurlar devrinden beri standartlaşıp süre gelen yazı dilinin devamıdır. Karahanlı dönemi metinleri, genellikle Arap alfabesi ile yazılmışlardır. *Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, Satır altı Kuran tercümeleri, Atebetü'l-Hakâyık* gibi eserler bu dil ile yazılmışlardır.

İlk İslamî-Türk Orta Asya edebî dili: bk. İlk İslamî-Türk yazı dili

İlk Türkçe: Türkçenin yazılı metinlerinin bulunmadığı devirdir. Bu dönem yaklaşık olarak Milattan önceki birinci ve ikinci binli yılları içine alır. Ahmet Caferoğlu, *İlk Türkçe* terimini, Türk dilinin yazı dili öncesi döneminin üçüncü (*Ana Altayca, En Eski Türkçe, İlk Türkçe*) evresi; MÖ ve MS'ki Hun, Bulgar ve Peçenek Türklerinin dilleri için; Talat Tekin ve Mehmet Ölmez ise, Türk dilinin başlangıcından Milat asıralarına kadarki dönemi için kullanmaktadırlar. İlk Türkçe için *pre-Turkic* terimini kullananlar da varır.

İlk Türkçe çağı: İlk Türkçe olarak adlandırılan dönem, zaman, devir. *İlk Türkçe çağı*, Türkçe ile Çuvaşçanın ayrılmaya başladığı ve Türkçenin (*Z Türkçesi*) bağımsız olarak gelişmeye başladığı MÖ'ki birinci bin ila MS'ki ilk yüzyıllar arasındaki dönemdir.

İlm-i belâgat: bk. Belâgat

İlm-i beyân: bk. Beyân

İlmî neşir: bk. Tenkitli basım

İlteber: Köktürkler devrinde genel vali.

İlteriş: Köktürklerde bir unvan. Halkı derleyip toparlayan, birleştiren anlamına gelir.

İmlâ: bk. Yazım

İnşa: Güzel nesir yazma uğraşı ve ortaya konan güzel, estetik nesir.

İran Azericesi: bk. Güney Azerbaycan Türkçesi

İran Türkistanı: İran'ın Kuzeyi, Kuzeybatısı ve Kuzeydoğusunda bulunan; Azerbaycan, Mazenderan, Türkmen Sahrası ve Horasan bölgelerini içine alan coğrafyaya *İran Türkistanı* denir.

İran Türklüğü: İran coğrafyasında, İran devletinin sınırları içinde yaşayan Azerbaycan Türkleri, Horsan Türkleri, Kaşgay Türkleri ve Halaç Türkleri. İran, Selçuklulardan beri Türklerin yoğun olarak yaşadıkları ve yüzyıllar boyunca yönettikleri bir coğrafyadır. Günümüzde İran'ın nüfusu yaklaşık olarak 70.000.000'dir. İran'daki Türklerin toplam nüfusu 25.000.000 civarındadır. İran Türklerini ve nüfuslarını yaşadıkları bölgelere göre, *Kuzey-Batı Türkleri* (Güney Azerbaycan, 20.000.000 kişi), *Kuzey-Doğu Türkleri* (Güney Türkmenistan ve Horasan Türkleri, 2.000.000 kişi),

Güney ve Merkez Türkleri, (3.000.000 kişi) biçiminde tasnif etmek mümkündür. Bu rakamlara göre İran'ın nüfusunun yaklaşık olarak % 35'i Türklerden oluşmaktadır.

İran Türkçesi: İran sınırları içinde konuşulan Türkçedir. En kalabalık grubu Azerbaycan Türkçesini konuşanlar oluşturur. Azerbaycan, Türkmen/Horasan, Kaşgay ve Halaç Türkçeleri başta olmak üzere, Karapapak, Afşar/Avşar, Şahseven, Mokaddem, Baharlu/Kameş, Nafar, Karagözlü, Pışagçı, Kaçar ve Bayat gibi toplulukların ağızları da İran Türkçesinin diğer ağızlarıdır. İran'da ana dili veya etnik dili Türkçe olan nüfus, İran nüfusunun yaklaşık olarak %35'ini oluşturur.

İskitler: İskitler, Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) olarak geçmektedir. MÖ VIII. yy ile MS II. arasında yaklaşık 1000 yıl tarih sahnesinde kalmışladır. Doğuda Çin Seddinden, batıda Tuna Nehrine kadar çok geniş bir coğrafyada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kökenleri konusunda çeşitli görüşler vardır. İran kökenli, Slav kökenli ve Ural-Altay kökenli olduklarına dair görüşler vardır. Bunlardan yaygın olanı Ural-Altay kökenli Türk oldukları görüşüdür. İskitlerin ilk yurtlarının Türk coğrafyası olması, yaşam tarzları, çok iyi ata binmeleri ve atın hayatlarında önemli bir noktada olması, askeri yapılanmalarının, savaş taktiklerinin, yeme-içme, ölüm vb. geleneklerinin Türklerle çok benzer olmaları bu görüşü kuvvetlendirir. Ayrıca Skit kelimesinin, Türkçe Saka sözünün –t çokluk ekiyle oluşturulmuş Sakat veya Sakıt biçiminin Yunancalaşmış şekli olması muhtemeldir.

İstanbul Türkçesi: 1. Türkiye Türkçesi yazı diline kaynaklık eden İstanbul ağzı standardı. 2. İstanbul ağzı.

İstinsah: Yazma bir metni, aslına uygun bir şekilde elle yeniden yazma, çoğaltma işi.

İştikak: Bir kelimeden yahut bir kökten yeni kelimeler türetmek.

İştikak ilmi: Kökenbilimi, etimoloji.

İzgil: Köktürk devleti halklarındandır. Haklarındaki bilgiler net değildir. T'ieh-lê konfedarasyonu halklarından (?) olabilirler. Azların yakınında yaşadıkları sanılmaktadır.

J j

Jataka: bk. Çatik

Japonca: Farklı görüşler olmakla birlikte, Japonca, köken olarak Altay dilleri ailesine, yapı bakımından ise eklemeli diller grubuna mensup bir dildir. Çince *Jıpen-kuo* "gün doğusu ülkesi", *Jıpen* "gün doğusunda konuşulan dil" demektir. Japon dilinin Altay dilleri ile akraba olduğu görüşü tartışmalıdır. Sadece Kore dili ile akraba olduğuna dair görüş daha çok taraftar bulmuştur. Ancak Japonca'nın Altay dilleri dahil hiçbir dil ile akrabalığı kesinlik kazanmamıştır. Japoncada *Hiragana, Katakana* ve *Kanji* ol mak üzere üç farklı yazı sistemi kullanılır. İlk yazılı belgesi MS 712 tarihlidir.

Japonlar: Japonya devleti sınırları içinde yaşayan halk, Japon vatandaşları. Japonların kökeni ile ilgili değişik görüşler vardır. Bunlardan biri de Japonların Altay kökenli oldukları iddiasıdır. Dünyadaki toplam Japon nüfusu yaklaşık olarak 130 milyondur.

Japonya: Asya'nın doğusunda, Büyük Okyanus'un içinde yer alan ve 6852 adadan oluşan bir devlettir. Başkenti dünyanın en büyük metropollerinden biri olan Tokyo'dur. Çin halk Cumhuriyeti, Kuzey ve Güney Kore, Rusya ve Tayvan'a komşudur. 127 milyonluk nüfusuyla dünyanın en kalabalık onuncu ülkesidir.

Jargon: Belirli bir sosyal grubun veya meslek mensuplarının diğer insanlardan farklı olarak kendi aralarında anlaşmayı temin etmek üzere oluşturdukları özel dildir.

K k

Kaçlar: Rusya Federasyonu'na bağlı Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan bir Türk topluluğudur. Çoğunluk Abakan vadisinde oturmakla birlikte Çat ve Çulum civarında oturan boylarla bir grup oluştururlar. Konuşmaları Sagay ağzına yakındır ve nüfusları yaklaşık olarak 20 bin kişidir.

Kadim Türk dili: bk. Eski Türkçe

Kadim Türk yazısı: bk. Türk yazısı

Kâf-ı Türkî: Türkçe damak n'si (ŋ) için kullanılan Arap alfabesindeki kef (ك) işaretine denir.

Kafkasya: Karadeniz ile Hazar denizi arasında yer alan, Avrupa ile Asya kıtasını ayıran sınırda bulunan bögenin adıdır. Genellikle dağlık bir alandır. Avrupa'nın en yüksek dağı olan Elbruz buradadır. *Kuzey* ve *Güney Kafkasya* olarak ikiye ayrılır. Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan gibi bağımsız devletler varken Kuzey Kafkasya Rusya Federasyonu'na bağlıdır. Karaçay-Malkar, Kumuk ve Nogay Türkleri ile Çerkezler, Çeçenler, Dağıstanlılar, İnguşlar, Osetler gibi çeşitli gruplar Kuzey Kafkasya'da yaşamaktadırlar. Bağımsız bir dil ailesi olan "*Kafkas dilleri ailesi*"nin temsilcileri de bu coğrafyadadır.

Kafkas dilleri: Çerkezce (Abhazca, Adigece, Kabartayca, Ubuhça); Çeçence, İnguşça, Avarca; Dargince, Lakça, Lezgice; Megrelce, Lazca, Gürcüce gibi Kafkasya'da yaşayan dillerin oluşturduğu dil ailesi.

Kafkas Türkleri: Kafkasların kuzeyindeki Karaçaylılar, Malkarlılar/Balkarlar, Kumuk ve Nogay Türkleri.

Kafkasya Tatarları: Kafkasya Tatarları ismiyle kastedilenler Bugün Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar, Stavropol Türkmenleri, Tatar, Başkurt gibi Türk gruplarıdır. Kafkasya Türkleri, Kafkasya bölgesi Rusya'ya dahil olduktan sonra Rus kaynaklarında Kafkasya Tatarları olarak anılmaya başlanmıştır. Bu değişik adlardaki Türk boyları Kafkasya'da başlıca Rusya Federasyonu'na bağlı Krasnodarsk ve Stavropolsk

Krayları, Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya Cumhuriyeti, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ve Dağıstan Cumhuriyeti gibi idari bölgelerde yaşamaktadırlar. Bugün Kafkasya'da Stavropol krayında 18. yüzyılın ikinci yarısında Penza, Ryazan, Saratov, Simbir ve Kazan bölgelerinden gelerek yerleşen Tatarlar da bulunmaktadır.

Kağan: Türklerin Köktürk ve Uygurlar döneminde devlet başkanı, hükümdar için kullandıkları bir unvandır.

Kalınlık-incelik uyumu: Bir kelime içinde yer alan ünlülerin kalınlık (a, ı, o, u) ve incelik (e, i, ö, ü) sırası bakımından uyum içinde olması durumudur. Altay dillerinin ortak ses uyumlarından biri olan bu kural, Türk dilinin en eski yazılı metinlerinden bugüne kadar sağlam bir şekilde işlemiştir.

Kam: Eski Türklerin sihri inanç sistemi (Şamanizm) içinde, özel görevler üstlenen ve ruhlar ile insanlar arasında iletişim kurduğuna inanılan kişilere verilen addır. Kam, bir dinî önderdir. Vecde gelip raks eder, gizli ruhlarla temas kurar, şiirler söyler. Kam, Kâşgarlı'da *"kâhin"*, Kutadgu Bilig'de ise *"otaçı"* olarak anlamlandırılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinde kam için; *"oyun"* (Yakutça), *"Yum"* (Çuvaşça), *"baksı"* (Kazak Türkçesi), *"bakşı"* (Kırgız Türkçesi) gibi adlar da kullanılmaktadır.

Kâmûs: Büyük sözlük, lügat anlamındadır. Kâmûs kelimesinin sözlük anlamı *"okyanus, büyük deniz, umman"* demektir. İranlı filolog Firûzâbâdî 15. yüzyılda yazdığı Arapça sözlüğe *Kâmûsu'l-Muhit* adını vermiştir. Bu sözlükten ve bu tarihten sonra *"kâmûs"* kelimesi özel bir anlam kazanmış ve büyük sözlüklere bu ad verilmeye başlanmıştır. *Kâmûs-ı Türkî, Kâmûsu'l-Alâm.*

Kâmûs-ı Türkî: Şemseddin Samî tarafından hazırlanan ve birinci baskısı 1901 yılında yapılan Türkçe sözlüktür. Adında *Türk* kelimesi geçen ilk Türkçeden Türkçeye sözlük olması bakımından önemlidir. Kâmûs-ı Türkî'nin diğer önemli bir özelliği de, Klasik Osmanlı Türkçesinde bulunan ancak halkın günlük dilinde kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimeler sözlüğe alınmamış, Türkçe kökenli kelimelere öncelik verilmiştir. Türkçenin zenginleştirilmesi düşüncesiyle Doğu Türkçesinin ve Eski Oğuz Türkçesinin kullanılabilir kelimelerine de yer verilmiştir.

Kâmûs-ı Türkî, Tercüman Gazetesi tarafından 1985 yılında güncelleştirilerek *"Temel Türkçe Sözlük"* adıyla yeniden yayınlandı.

Kansu Uygur Devleti: Ötüken/Orhun Uygur Devleti 840 yılında Kırgızların saldırısıyla son bulur. Bu saldırının ardından gelen yenilgiden sonra Uygurlar kitleler hâlinde güneye ve batıya

göç ederler. Bir kısmı Çinlilere, bir kısmı Karluklara karışırken bir kısmı da Çin'in Kansu eyaletine yerleşir. Kansu Uygur Devleti, Çin'in Kansu eyaletine yerleşen Uygurların onuncu yüzyılın başlarından itibaren kurdukları devlettir. Zaman zaman hâkimiyet alanları daralmış ve genişlemiştir. 940'tan sonra Kıtan, 1028'den sonra Tangut ve 1226 yılından itibaren Cengiz devletinin hâkimiyetine girmiş ve devletleri ortadan kalkmıştır. Günümüzde *Sarı Uygurlar* adıyla varlıklarının sürdüren Türk topluluğunun Kansu Uygurlarının bakiyesi olduğu sanılmaktadır.

Kânûn-ı Esasî: 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Osmanlı Devletinin ilk anayasasıdır.

Kânûn-ı Esasi'nin 18. maddesinde devletin resmî dilinin Türkçe olduğu şöyle belirtilmiştir: *"Tebaa-i Osmaniyenin hıdemat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır"*.

68. Madede de Türkçe bilmeyenlerin mebus olamayacakları hükmü yer almaktadır: *"Heyet-i Mebusan için azalığa intihabı caiz olmıyanlar şunlardır: Evvelâ teba-i Devlet-i Aliyeden olmıyan, saniyen nizam-ı mahsusu mucibince muvakkaten hizmet-i ecnebiye imtiyazını haiz olan, salisen Türkçe bilmiyen, rabian otuz yaşını ikmal etmiyen, hamisen hin-i intihabda bir kimsenin hizmetkârlığında bulunan, sadisen iflâs ile mahkûm olup da iade-i itibar etmemiş olan, sabian su-i ahval ile müştehir olan, saminen mahcuriyetine hüküm lâhik olup da fekki hacir edilmeyen, tâsian hukuk-ı medeniyeden sakıt olmuş olan, aşiren tabiiyet-i ecnebiye iddiasında bulunan kimselerdir. Bunlar mebus olamaz. Dört seneden sonra icra olunacak intihaplarda mebus olmak için Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır"*.

Kapalı e: Türk dilinde aslî bir sesbirim olup olmadığı tartışma konusu olan **i** ile **e** arasında (**é**) yarı geniş, ince bir ünlüdür.

Kara Kam: Eski Türklerde, kötü ruhlarla iletişime geçtiğine inanılan Kam, Şaman.

Karabalgasun bitigleri: Uygurların başkenti Karabalgasun civarında, Arhangay aymağına bağlı Hotont sumda bulunan üç ayrı yazıttır. Birincisi beş, ikincisi 12 satırdır. Birinci bitig parçalanmış durumdadır. Serentey ırmağı kıyısında bulunan ikinci bitig, 1976 yılında Ulaan Baatar'daki Tarih Müzesine götürülmüştür. Aynı bölgede bulunan üçüncü bitig, 1896 yılından beri bilinen bir yazıttır. Tahminen 810 yılında dikilmiştir. Şu anda dokuz parça halinde olan bu bitigde Türkçenin yanında Soğdakça ve Çince metinler de vardır.

Karadeniz-Hazar Denizi çevresi Türk lehçeleri: Karayim Türkçesi, Kırım Türkçesi, Karaçay Türkçesi,

Balkar Türkçesi (Z. Kakuk), Tatar, Kumuk.

Karaçay-Balkar: bk. Karaçay-Malkar

Karaçay-Malkar: Karaçay-Malkar Türkleri, günümüzde Rusya Federasyonu'nda iki ayrı özerk cumhuriyette yaşarlar. Karaçaylar, Stavropol krayındaki Karaçay-Çerkez özerk bölgesinde, Malkarlar ise Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde bulunmaktadırlar.

Karaçay ve Malkar etnonim değil bu Türk topluluğunun yaşadığı bölgenin adlarıdır. Dolayısıyla Karaçay-Malkarlar (Balkar) değil, Karaçaylı, Balkarlı ya da Karaçay- Malkar Türkleri biçiminde adlandırmak daha doğrudur.

Karaçay-Malkar Türkleri günümüze kadar Avrupa ve Rus kaynaklarında çeşitli adlarla anılmışlardır. 1404 yılında Kafkasya'da bulunan başpiskopos Johannes de Galonifontibus ve 1635 yılında da A. Lamberti Karaçaylılar için "Kara Çerkesler" adını kullanmışlardır. Tatarlar da Karaçaylar için "Kara Çerkes" adını kullanmışlardır. 19. yüzyıl sonlarında Rus literatüründe Karaçay-Malkarlılar için "Gorskiy Tatar" (Dağlı Tatar), "Gortsı" (Dağlı) ve "Dağlı Kabardeyler" adları kullanılmıştır. Karaçay-Malkarlılara kendi dillerinde "Dağlı" anlamına gelen "Kuşha" adını veren Kabardeyler onları yaşadıkları bölgelere göre "Karçaga Kuşha", "Çegem (Şecem) Kuşha" ve "Balkar Kuşha" olarak adlandırmışlardır.

Pröhle'nin 1915 yılında Kuzey Kafkasya'da araştırma yaptığı sıralarda Malkar (Balkar) adını yalnızca Çerek vadisinde yaşayan dağlıları içine almaktaydı. Bashan, Çegem ve Karaçay bölgelerindeki halk ise yaşadıkları vadilerin adları ile anılıyordu. Çerek vadisindekiler kendilerine Malkarlı derken, Bashan vadisindekiler Bashançı, Çegem vadisindekiler Çegemli, Karaçay'dakiler ise Karaçaylı diyorlardı. Hepsinin kendileri için kullandıkları isim Tavlu (Dağlı) olup birbirlerine hitap ettikleri isim ise "Alan"dır.

"Karaçay" adının kara + çay unsurlarınının birleşmesinden oluştuğu düşünülse de Karaçaylıların kendi aralarında yaşayan bir efsaneye göre bunlar, bozkırdan gelirken Karça>Karaçay adlı bir önderin idaresinde bulunduklarından bu adı kavim adı olarak almışlardır.

Karaçay Türkleri ile aynı tarihî kökenden gelen Türkler, Malkar vadisine yerleştikten sonra Malkarlılar adını benimsemişler, başkaları ise onları Balkar olarak adlandırmıştır. Malkar veya Balkar adının, Malkarlıların soy bağlantısı bulunan Kuban Bulgarlarından dolayı Bulgar adıyla bağlantılı olduğuna dair görüşler bulunmaktadır. Ayrıca, Malkar vadisinde yer alan ve adını bir Kabartay Nart efsane-

sinde geçen Malk ve Baksen adlı iki kahramandan alan Malka (Balk) veya Bashan (Baksan) ırmaklarının adlarına bağlayanlar da bulunmaktadır.

Karaçay-Malkar edebiyatı: Karaçay-Malkar Türklerinin oldukça zengin bir sözlü edebiyatı bulunmaktadır. Karaçay-Malkar Türkleri 18. yüzyılda İslam dinini kabul edene kadar Pagan-Şaman inançlarına bağlı kalmışlar ve bu inanç kültürü dönemine ait sözlü edebiyat ürünlerinin büyük bir kısmını "*cır*" adı verilen destan ve halk şarkılarıyla günümüze kadar taşımışlardır. Teyri, Çoppa, Erirey, Futan, Gollu, Dolay, İnay, Apsatı ve Biynöger gibi mitolojik halk şarkıları bu dönemin ürünleridir.

Karaçay-Malkar halk edebiyatında tarih öncesi tanrı, yarı tanrı ve insanüstü kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları anlatan Nart destanları önemli bir yer tutar. Nart destanlarının dışında tarihî kahramanlık destanları ve halk şarkıları, aşk şarkıları ve maniler, ağıtlar, dua-dilek ve beddualar, nükte ve hicivler, Nasrettin Hoca fıkraları, mani, çocuk, şarkıları, tekerlemeler, atasözleri, bilmeceler ve masallar Karaçay-Malkar Türklerinin sözlü edebiyatını zenginleştiren diğer türlerdir.

Karaçay-Malkar Türklerinde "cır" veya "halk-cır" adı verilen destan tarzı halk şarkılarının oluşumunda ve kuşaktan kuşağa yayılmasında "çırçı" adı verilen halk şâirlerinin önemli bir payı vardır. 17-20. yüzyıllar arasında yaşamış olan Kara-Mussa, Zantuvdu Moka, Kaltur Semen, Küçük Bayramuk, Kasbot Koçhar, Appa Canibek, Örüzmek Kekkâ, Kaysın Batdı, Şeke Bayçora, İsmail Semen, Kâzım Meçi, Aliy Ette, Hamzat Bittir, Davut Malkordu, Abuk Aliy Özden, Gitçe Teka gibi isimler önemli cırçılardır.

Karaçay-Malkar Türklerinin yazılı edebiyatı 18. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Arap harfli, üzerinde birtakım töre kararlarının yazılı olduğu 1715 tarihli Holam yazıtı, Karaçay-Malkar Türkçesine ait en eski yazıt sayılır. Debo oğlu Küçük Bayramuk, Yusuf Haçir, Eldavur oğlu Geriy Sılpagar ve Malkarlı Muhammed'ül Varakî gibi medrese tahsili görmüş kişilerin yazmış oldukları el yazması dinî manzumeler Karaçay-Malkar Türklerinin ilk yazılı edebî eserleridir.

Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının temelini bir halk şâiri olan Kâzım Meçi atınıştır. Kâzım Meçi'nin Arap harfleri ile kaleme aldığı Karaçay-Malkar Türkçesindeki ilk şiirleri 19. yüzyılın ikinci yarısında Karaçay-Malkar edebiyatının doğuşuna yol açmıştır. Ayrıca Kâzım Meçi'nin 1906 yılında yazdığı ve Buynaks şehrinde basılan "İyman-İslam" adlı kitabı Arap alfabesi ve Karaçay-Malkar Türkçesiyle yayımlanmış ilk eserdir.

Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının Sovyet öncesi dönemdeki kurucuları arasında sayılabilecek en önemli edebî şahsiyetlerden biri de İslam Kırımşavhal'dır. 1864 yılında doğan Kırımşavhal, Karaçay-Malkar edebiyatında satirik şiirleri ile tanınmıştır. Eserlerinde İslam Teberdiçi adını kullanan İslam Kırımşavhal'ın Börü bla Kiştik (Kurt ile Kedi) adlı şiirindeki Karaçay-Malkar diline ustalığı ve hiciv yeteneği ona Karaçay-Malkar edebiyat tarihinde önemli bir itibar ve yer sağlamıştır. Karaçay-Malkar Türkçesindeki ilk roman örneği olan eseri günümüze ulaşamamıştır. 1877'de doğan İsmail Akbay da Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının temelini atan aydınlardan biridir. 1916 yılında kendi şiirleri ile birlikte, Krılov'un masallarından Karaçay Türkçesine çevirdiği masallardan oluşan "Ana Tili" (Ana Dili) adlı ilk kitabını Tiflis'te yayımlamıştır.

1926 yılında "Tawlu Caşaw" gazetesi ve diğer bütün matbuatın Latin alfabesine geçmesiyle Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının gelişimi daha da hızlanır, birbiri ardına kitaplar yayımlanmaya başlar

Karaçay yazılı edebiyatının kuruluş dönemi Kasbot Koçhar, Appa Canibek ve İsmail Semen gibi halk şiirinin son temsilcileri ile dönemin Çarlık Rusyası okullarında, İstanbul ve Dağıstan medreselerinde tahsil görerek yurtlarına dönen İslam Kırımşavhal, İsmail Akbay, İslam Hubiy, Umar Aliy, Ashat Bici, İsmail Karaköt, Azret Örten ve Hasan Appa gibi Karaçaylı genç eğitimcilerle başlamıştır. Kuruluş döneminin şâirleri, başta İssa Karaköt ve Azret Örten olmak üzere, Davut Baykul, Abdulkerim Batça, Hasan Bostan ve diğerleri yeni gelen Bolşevik ve sonrasındaki Sovyet düzenini öven şiirler yazmışlardır.

1927 yılında İslam Hubiy'in başkanlığında Abidat Botaş, Magomet Dışekov ve Halid Astejev'in kurucu üyeliğinde "Karaçay-Çerkes Yazarlar Birliği" kurulmuştur. Bu derneğin Karaçay yazılı edebiyatının gelişmesinde büyük katkısı vardır. Bu dönemde; Hasan Appa, Azret Örten, İssa Karaköt, Ashat Bici, Abidat Botaş, Hasan Bostan, Davut Baykul ve Abdulkerim Batça'nın birlikte hazırladıkları "Almanax-Qaraçay Sovet Xudojestvo Literaturanı Ülgüleri" (Almanak-Karaçay Sovyet Sanatı ve Edebiyatından Örnekler-Mikoyan-Şahar, 1936), Karaçaylı şâirlerin müşterek hazırladıkları "Nazmula" (Şiirler-Mikoyan-Şahar, 1937) "Cırla bla İynarla" (Şarkılar ve Maniler-Mikoyan Şahar-1938), "Cırla bla Nazmula" (Şarkılar ve Şiirler-Mikoyan Şahar, 1938), "Stihi i Pesni" (Şiirler ve Şarkılar-Pyatigorsk, 1940) adlı kitaplar yayımlanmıştır.

Bu dönemin en önemli ismi Hasan Appa'dır. Hasan Appa'nın Karaçay edebiyatındaki

asıl önemi ve şöhreti aynı zamanda Karaçay-Malkar Türkçesiyle yazılmış ilk roman olan ve 1935 yılında yayımlanan meşhur "Kara Kübür" (Kara Sandık) adlı üç ciltlik romanıyla oluşmuştur.

1940-1960 yılları arası dönem, Sovyet düzeninin oturduğu, Sovyet tipi yerli aydınların ve edebiyatçıların yetişip olgunlaştığı dönemdir. Konular; Büyük Bolşevik Devrimi, Kızıl Bayrak, Yeni Sovyet Hayatı, Lenin'e ve Komünist Partiye övgü, halkların kardeşliği ve dostluğudur. Bu dönemin belli başlı şâir ve yazarları arasında; Umar B. Aliy, Abdulkerim Baykul, Şaharbiy Ebze, Tohtar Borlak, Magomet Orus, Halimat Bayramuk, Osman Hubiy, Azret Semen, Azamat Süyünç, Seyit Laypan, Magomet Çotça, Magomet Hubiy, Nasu Abayhan gibi isimler vardır.

2 Kasım 1943 tarihinde Karaçay Türkleri topyekün Orta Asya'nın muhtelif bölgelerine sürgün edilirler.

1960-2000 yılları arası dönemde, Karaçay Türklerinin Orta Asya'daki sürgün hayatı sona erip Kafkasya'ya dönmelerinden sonra; Halimat Bayramuk, Osman Hubiy ve Azret Semen gibi önde gelen edebiyatçılar, Karaçay edebiyatını büyük bir heyecanla yeniden kurma çalışmalarına başlamışlardır. Vatana kavuşma heyecanı ve sevinci, genel olarak bu dönemin başlarında verilen eserlerin en belirgin konusudur. Yeni şâir ve yazarların arasında; Nazir Hubiy, Kulina Sılpagar, Husey Cavba, Bilal Appa, Mussa Batça, Nazifa Kagıy, Azret Akbay, Albert Özden, Mediha Şaman, Baydımat Keçeruk; Bilal Laypan, Dina Mamçu ve Fatima Bayramuk gibi isimler vardır.

Karaçay-Malkar Türkçesi: Karaçay-Malkar Türkçesi tipik bir Kıpçak lehçesidir. Kıpçak / Kuzey / Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinin Kafkasya'daki güney bölümünü oluşturur. A. N. Samoyloviç'in Türk lehçeleri sınıflamasına göre Karaçay-Malkar Türkçesi Türk lehçelerinin *z* kolunun *y* bölümünün *tav, bol-, kalgan* grubuna girer. Baskakov, Karaçay-Malkar Türkçesini Karay, Kumuk, Kırım Tatar Türkçeleriyle beraber aynı grup içine almıştır. Talat Tekin'in tasnifinde Kumuk Karaçay-Malkar Türkçesi; Kumuk, Karay Türkçesinin Trakay diyalekti, Baraba Tatar ve Kırım Tatar Türkçeleriyle birlikte *Tawlı grubunun qoş- alt grubunda* yer almaktadır.

Karaçay-Malkar Türkçesi Sovyetler Birliği döneminde yazı dili hâline gelmiştir. Yazı dili *Karaçay-Baksan- Çegem* ağzına dayanır. Karaçay-Malkar Türkçesi 1924 yılına kadar Arap alfabesiyle, 1924-1936 yılları arasında Latin alfabesiyle yazılmıştır. 1936 yılında Kiril alfabesine geçilmiş,

bu alfabe 1961 yılında düzenlenmiş ancak 1964 yılında tekrar eski alfabeye dönülmüştür.

Karaçay-Malkar Türkçesinin ağızları: Karaçay-Malkar Türkçesinin ağızları başlıca üç gruba ayrılır. *1. Karaçay-Baksan- Çegem ağzı* (ç'leştirici ağız: çaç "saç", cer "yer", köçüb "göçüp"); *2. Malkar (Balkar) ağzı* (ts'leştirici ağız: tsats "saç", dzer/zer "yer", köçüf "göçüp"); *3. Holamlı-Bızıngılı ağzı* (karışık ağız: çaç/tsats "saç", zer/jer-cer "yer", köçüb/köçüf "göçüp").

Karaçay-Malkar Türkleri: Kafkasya'nın merkezî bölümünde, Kafkasların en yüksek dağı Elbruz'un doğu ve batısında yer alan dağlık arazide yaşarlar. Karaçay-Malkar Türkleri 12.-13. yüzyıllarda Kafkasya'da hâkimiyet kuran Kıpçak Türklerinin torunlarıdır.

Karaçay-Malkarların etnik yapısını oluşturan kavimler arasında Hunlar-Kara Bulgarlar, Alanlar, Hazarlar ve Kıpçaklar gibi eski Türk boylarının yanısıra Kabardey, Abaza, Gürcü-Svan, Oset gibi Kafkas halkları vardır.

1918 yılında kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'nde yer alan Karaçay-Malkarlar bu cumhuriyetin Sovyetler tarafından yıkılmasıyla ikiye ayrılırlar. Karaçaylılar 12 Ocak 1922'de kurulan Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi içinde yer alırken Malkarlılar da 16 Ocak 1922'de kurulan Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti idaresi altına alınırlar.

Karaçay-Malkar Türkleri 2. Dünya Savaşı'nda Almanlarla işbirliği yaptıkları suçlamasıyla 12 Ekim 1943 günü SSCB Yüksek Sovyetinin almış olduğu karar sonucunda toplu sürgüne tabi tutulurlar. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan başta olmak üzere çeşitli bölgelere dağıtılırlar. Bu sürgün esnasında yaklaşık 40 bin kadar Karaçay-Malkar Türkü hayatını kaybetmiştir. Karaçay-Malkarlılar 1957'den itibaren yurtlarına dönmeye başlarlar. 1885 ve 1905 yıllarında Karaçay-Malkar Türklerinin bir bölümü Türkiye'ye göç etmiştir. Bugün Türkiye'deki nüfusları 15 bin civarındadır. 1500 Karaçay-Malkar Türk'ü de Suriye'de yaşmaktadır.

Karaçayların yaşadığı Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Çerkesk olup diğer önemli şehirleri Uçkulan, Zeberde, Zelençuk ve Karaçay Şahardır. Cumhuriyetin nüfusu yaklaşık 500.000 civarındadır. Bu nüfus içerisinde Karaçaylılar 156.000 kişiyle nüfusun % 30'unu oluştururlar.

Malkarların bulunduğu Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Nalçik olup diğer önemli şehirleri Prokhladny, Turna Aviz, Terek, Baksan ve Nartkala'dır. 1995 yılı verilerine göre cumhuriyetin nüfusu 785 bindir. Balkarlar yaklaşık 70.000

kişilik sayılarıyla nüfusun %9'unu oluştururlar.

Karaçay-Çerkes bölgesinin en önemli ekonomik kaynakları hayvancılık ve turizmdir. Tarım alanında ise şeker pancarı, ayçiçeği, patates ve sebze üretimi yapılmaktadır. Kömür, bakır, çinko, mermer, uranyum ve altın bölgenin önemli yer altı kaynaklarıdır. Sanayi ağırlıklı olarak Çerkesk şehrine kurulmuştur. Balkarların yaşadığı Kabardin-Balkar özerk bölgesinin de başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Bölgede buğday, mısır, ayçiçeği, kenevir, patates, sebze ve meyve yetiştirilir. Bölge kömür, altın, krom ve nikel gibi yeraltı kaynakları bakımından zengindir. Sanayi tesisleri ağırlıklı olarak Nalçik ve Prokhladny şehirlerine kurulmuştur.

Karaçay-Malkarca: bk. Karaçay-Malkar Türkçesi

Karadeniz çevresi Türkleri: Kırım Tatarları, Nogaylar, Kumuklar, Karaçay-Malkarlar, Urumlular, Karaylar, Kırımçaklar.

Karadeniz-Hazar bölgesi Kıpçak lehçeleri: Karayim Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi.

Karaevli: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Gün Han'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Karagaslar: bk. Tofalar

Karagas Türkçesi: bk. Tofa Türkçesi

Karahanlı devleti: MS 840 ila 1212 yılları arasında Türkistan'da hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devletidir. 840 yılında Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuştur. 893 yılında Kâşgar Karahanlı devletinin başkenti olmuştur. Abdulkerim Satuk Buğra Han döneminde, 10. yüzyılda İslamiyeti topluca kabul etmişlerdir.

Karahanlı Türkçesi: *"Hakanîye Türkçesi, Buğra Han tili"* de denilen Karahanlıların 11. yüzyılda kullandıkları yazı dilidir. Eski Türkçe dönemi yazı dilinin üçüncü ve son bölümünü temsil eden Karahanlı Türkçesi, aynı zamanda, Eski Türk yazı dilinden gelişen İslâmî Orta Asya Türk yazı dilinin ilk evresidir. Karahanlılar, 10. yüzyılda İslâm dinini benimsemiş ve çevredeki Müslüman halklarla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler zamanla çeşitli toplum kurumlarında, bu arada özellikle dil üzerinde birtakım etkiler yapmıştır. Karahanlı Türkçesi, Karluk Türkleri ile Uygur Türklerinin dillerine dayanır. Karahanlı Türkçesi, daha çok Kâşgar ve civarında konuşulmakta idi. *Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakâyık* gibi eserler bu dil ile yazılmıştır.

Karahanlı Türkleri: MS 840-1212 tarihleri arasında hüküm süren Karahanlı devletinin içinde yaşayan Türklere verilen addır. Karluk, Tohsı, Yağma, Çiğil, Türgiş,

Uygur vb. Türk toplulukları Karahanlı Türklerinin ana kütlesini oluşturmuştur. 840'ta Uygur Kağanlığının yıkılması üzerine kendisini Köktürklerin halefi kabul eden Karluk hükümdarı Bilge Kül Kadır Kağan *"Kara Han"* unvanını alır. Böylece Karluk Devleti değişiklik geçirerek aynı zamanda ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlılara dönüşür.

Karahanlıca: bk. Karahanlı Türkçesi

Karahanlılar: bk. Karahanlı Türkleri

Karaim Türkçesi: bk. Karayim Türkçesi

Karaim Türkleri: bk. Karayim Türkleri

Karaimce: bk. Karayim Türkçesi

Karakalpak: Karakalpak adı, etnik köken ifade eden bir ad değil, Karakalpak denilen Türk topluluğunun yaşayış ve giyiniş özelliklerinden kaynaklanan bir adlandırmadır. Bu ad muhtemelen *"kara"* ve *"kalpak"* adlarının birleşmesinden oluşmuştur.

Peçenekler ile aynı kökenden olan Karakalpaklar tarihî kaynaklarda *"siyah külahlılar"* veya yalnızca *"külahlılar"* adıyla geçmektedirler. Karakalpak Türkleri eski Rus yıllıklarında *"Çorniye klobuki"*, Arap kaynaklarında *"Karabörklü"* adlarıyla anılırlar. Rus kaynaklarına göre Karakalpaklar; Uzlar, Peçenekler ve Hazarlar ile kardeş kavimdirler. Karakalpak Türkleri, tarihçi Reşidüddin'e göre Moğol istilası sırasında *"Kavm-i külah-i siyah"* adı ile biliniyorlardı. Yine Arap müelliflerinden En-Nuveyrri, Altınordu Kıpçak kabileleri arasında *"Kara-Börklü"* adını taşıyan bir topluluktan bahseder.

Abdülkadir İnan, Karakalpakların 16. asra kadar İdil ve Ural nehirleri havzalarında Nogaylarla beraber yaşadığını ve bunların Sırderya havzasında "Karakalpak" adıyla etnik bir zümre oluşturmalarının, Altınordu devletinin tamamen etkisini yitirmesinden sonra Kazak-Kırgızlarla Özbeklerin ayrıldıkları sırada gerçekleşmiş olması gerektiğine işaret eder.

Karakalpak edebiyatı: Karakalpak Türklerinin çok zengin bir sözlü edebiyatı vardır. Destanlar, masallar, halk hikâyeleri, bilmeceler, atasözleri gibi halk edebiyatı ürünleri oldukça önemli yer tutar.

Karakalpak edebiyatının bilinen en eski yırcıları 14. yüzyılda yaşayan Soppaslı Sıpıra, 15. yüzyılda yaşayan Asan Kayğı ve Jiyrenşe, 16. yüzyılda Dospanbet, 17. yüzyılda Müyten, 18. yüzyılda Jiyen'dir. Oldukça zengin olan Karakalpak folkloru günümüzde yirmi cildi aşan bir külliyat ile yazılı hale getirilmiştir. *Karakalpak Folkloru* serisinde *"Kırk Kız, Alpamıs, Koblan, Garip Aşık, Göruğlı, Yusup-Ziliha, Bozuğlan, Jahanşa, Ersayım, Boz-Jigit"* gibi Ka-

rakalpak Türklerine ait önemli destanlar yer almaktadır.

Yazılı edebiyatın ilk örnekleri 18. yüzyılda Jiyen Jırav gibi bazı sanatkârların Çağatay Türkçesiyle yazdığı eserlerle oluşmaya başlamış, 19. yüzyılda Künhoca, Acıniyaz, Berdak, Öteş Şâir, Sıdık Şâir, Omar gibi yazar ve şâirlerin eserleriyle gelişmiştir. Künhoca, Karakalpak edebiyatının en güzel eserleri olarak kabul edilen "Kün Kayda (Güneş Nerede), Şopanlar (Çobanlar), Orakşılar (Orakçılar), El Menen (Yurt İle), Umıtpaspan (Unutmam), Nege Kerek (Neye Gerek), Jaz Keler me (Yaz gelir mi) gibi eserler yazmıştır. Devrin önemli şâirlerinden olan Acıniyaz'ın da "Ellerim Bardı, Barmeken (Var mı ki), Bardur (Vardır), Megzer (Benzer), Hoşlasıw (Elveda), Ayrılsa, Kaş-Kaş (Kaç Kaç) adıyla bilinen şiirleri bulunmaktadır. Oldukça çeşitli konularda şiirler yazan ve lirik bir şâir olan Berdak'ın da didaktik, destanî, sosyal, siyasi, tarihî vb. konularda yazılmış şiirleri vardır. 19. yüzyılın diğer önemli şâirleri ise Öteş, Gülmurat ve Sarıbaydır.

Rusların işgali dolayısıyla19. asrın sonu ile 20. yüzyılın başında Karakalpak edebiyatı bir önceki döneme göre gerilemiştir. Devrin göze çarpan şâirleri arasında Omar Suyirbek Ulı, Kulmurat, Sıdık Tokpan Ulı, Annakul ve Janabay bulunmaktadır. Mensur eser verenler arasında ise Karakalpak edebiyat tarihçiliğinin temellerini atan Nejim Dewkarayew, hikâyeleriyle bilinen Mırzağaliy Deribayev, Emet Şamuratov, edebiyat tarihçisi Marat Köptilew Ulı Nurmuhammedov, 1960-90 arası Karakalpak edebiyatının en önemli temsilcisi olan ve "Karakalpak Kızı, Karakalpak Destanı (Triloji), Maman Biy Epsanası (Maman Bey Efsanesi), Bahıtsızlar, Tüsiniksizler" adlı romanlarıyla meşhur Tölepbergen Kayıpbergenov ile İbrahim Yusupov gibi isimler bulunmaktadır.

Karakalpak Özerk Cumhuriyeti: Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde ve Özbekistan'a bağlı özerk bir cumhuriyettir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1989'dan itibaren Karakalpaklar özerk yönetim kurmak için mücadaleye başlamışlar ve 1990'da Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. Karakalpakistan toprakları güneydoğuda Özbekistan, güneyde Türkmenistan, batı, kuzey ve doğuda Kazakistan'la çevrilidir. Karakalpakistan toprakları, Aral gölüne dökülen Amuderya (Ceyhun)'nın deltası ile iki yanındaki araziden oluşur. Aral gölü, Kazakistan ile Karakalpakistan arasında paylaşılmıştır.

Ülkenin yüz ölçümü 165.000 km^2.dir. Başkenti Nökis olup Tahtaköpir, Kongrat, Çimbay, Moynak en önemli şehirleridir.

Karakalpakistan'ın nüfusu 1995 sayımına göre 1.290.0000'dır. Bunun 468.000'ini (% 33) Karakalpaklar oluşturur. Ayrıca ülkenin % 30'u Özbekler, % 27'si Kazaklar, % 5'i Ruslar, % 3'ü Türkmenler, % 1'i Tatarlardan oluşur. Başkent Nukus'un nüfusu 190.000'dir.

Karakalpakların % 92'si günümüzde Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşarlar. Bunun dışında Özbekistan'ın Horezm, Fergana bölgesi, Türkmenistan'ın Taşavuz bölgesi, Kazakistan'ın bazı bölgeleri ile Rusya Federasyonu'nun Astrahan bölgesinde de Karakalpak toplulukları yaşamaktadır. Bugün dünyada yaklaşık 800.000 Karakalpak Türk'ünün yaşadığı tahmin edilmektedir.

Karakalpakistan'ın en önemli gelir kaynağı pamuktur. Özbekistan kumaş üretiminin en büyük bölümü Karakalpakistan'da yapılmaktadır. Tuz, petrol, doğalgaz, demir içeren ve nadir bulunan metaller, yapı malzemeleri, granit, mermer başlıca sanayi kaynaklarıdır. Sanayi sektörünü tarım ve hayvancılık izler. Buğday, pirinç, pamuk, keten, meyve, sebze tarım üretiminde önemli yer tutar. Hayvancılık söktöründe de koyun üretimi ön plandadır. Dünyada en fazla Karagül cinsi koyun yetiştirilen ülkedir. Balıkçılık, avcılık, sığır, domuz, ipek böcekçiliği, deve ve at yetiştiriciliği de yapılmaktadır.

Karakalpak Türkleri Sünni Müslümandır.

Karakalpak Türkçesi: Karakalpak Türkçesi, Kıpçak/Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinden biridir. Karakalpak Türkçesi, Türk lehçeleri içinde en çok Kazak ve Nogay Türkçeleriyle benzerlik gösterir. Baskakov Karakalpak Türkçesini, *Kıpçak-Nogay alt grubu* (Nogay, Karakalpak, Kazak), Reşit Rahmeti Arat, *tav- grubu* (ayak, tav, tavlı, kalgan) *Şimal grubu*, Talat Tekin, *Tawlı grubunun qos- alt grubu* içinde değerlendirir.

Karakalpak Türkçesi, 1925 yılında Karakalpak yerinin özerk cumhuriyet olmasıyla yazı dili hâline getirilir. Karakalpak Türkçesinin 1925'te yazı dili hâline getirilmesine kadar Karakalpak Türkleri, diğer Türkistan Türkleri gibi ortak yazı dili olan Çağatay, Harezm yazı dillerinde eser vermişlerdir. Karakalpaklar 1928 yılına kadar diğer Türkler gibi Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928 yılında Latin alfabesine geçilmiş, bu alfabe üzeinde 1932 yılında değişiklikler yapılmıştır. 1938-39 yılından itibaren ise Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmış ve bu alfabenin son şekli 1957'de kabul edilmiş, 1960 yılından itibaren de kullanılmaya başlanmıştır. 1996 yılında Latin esaslı Karakalpak alfabesi kabul edilmiş ancak henüz yaygınlaşmamıştır.

Karakalpak Türkçesinin ağızları: Karakalpak Türkçesinin *Kuzeydoğu* ve *Güneybatı* olmak üzere başlıca iki ağız grubu vardır. Bu iki ağzın dışında Karakalpak Özerk Cumhuriyeti içinde ayrıca *Karakalpak-Kazak, Karakalpak-Türkmen* ve *Karakalpak-Özbek Türkçelerinin* karışımından oluşan ağızlar da bulunmaktadır. *Kuzeydoğu ağzı* Kara-Özbek, Tahtaköprü ve Muynaks bölgelerinde konuşulur. *Karışık Karakalpak-Kazak ağzı* da bu grupta yer alır. Çimbay, Kökeyli, Şomana, Kongrat, Kuybişev, Hocaeli, Şahbaz, Kıpçak ve Törtkul bölgelerinde ise *Güneybatı ağzı* konuşulmaktadır.

Karakalpakça: bk. Karakalpak Türkçesi.

Karakalpak Türkleri: Karakalpaklar 6. yüzyılda Oğuz, Kıpçak ve Peçenek gibi Türk boylarının karışmasıyla şekillenmiş bir Türk topluluğudur. Karakalpakların bir kısmı Oğuzlarla birlikte İran üzerinden Anadolu ve Ortadoğu'ya yayılmış ancak çoğunluğu Aral gölü civarında kalmıştır. İlk dönemleri hakkında çok az bilgi bulunan Karakalpaklar, yüzyıllarca Türk göçüne sahne olan Aral gölü-Ural dağları arasında yayılarak yaşamışlar, 11. yüzyıldan sonra da Kuman-Kıpçak akınları sonucunda çoğalmış ve Selçukluların hâkimiyetine girmişlerdir.

Karakalpaklar 12-13. yüzyıllarda Kıpçaklarla beraber Moğollara tabi olmuşlardır. Ardından Altın Ordu devletinin hâkimiyetine girmişler, bu devlet de yıkılınca Nogay Hanlığının bünyesine dahil olmuşlardır. 16. yüzyılda bağımsızlıklarına kavuşunca bu kez kaynaklarda doğrudan kendi adlarıyla yer almaya başlamışlardır. Bu tarihten itibaren Aral gölünün doğusuna Sirderya vadisine yerleşirler. Burada Buhara emirliğine bağlı olan Karakalpaklar, Kazakların baskısıyla kuzeye göç ederler ve 16-17. yüzyıllar arasında Hive Hanlığının denetimindeki Aral gölünün güneyini yurt tutarlar. Kendi aralarında bir birlik oluşturamayan Karakalpakların toprakları 1743 yılında Kazaklar tarafından ele geçirilir. Siyasi varlıklarını tamamen kaybederek farklı yerlere dağılırlar.

Karakalpaklar 1811 yılında Hive Hanlığına bağlanırlar. 1873'te Hive Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Amuderya'nın doğu kısmı Rusya'ya terk edilir ve Karakalpak ülkesi de Rusların eline geçer. 1916'da Orta Asya Müslümanlarının başlattığı isyan sırasında Ruslardan çekinen Karakalpaklar Amuderya deltasına sığınırlar. 1917 Bolşevik ihtilalinin sonrasında Amuderya'nın sağ yakasındaki Karakalpaklar 1918'de ilan edilen özerk Türkistan Cumhuriyeti'ne dahil edilirler. Amuderya'nın sol yakasındakiler ise 1920'ye kadar Hive hanlığına

bağlı kalır. Karakalpak toprakları 1920'de Rusların hâkimiyetine girer, 1924'te Sovyetler Birliği'ne dahil edilmesinin ardından millî sınırların belirlenmesi neticesinde 11 Mayıs 1925'te Sovyetler Birliğinde teşkil edilen Kazakistan Özerk Cumhuriyeti içinde Ceyhun'un her iki yakasında Karakalpak özerk vilayeti oluşturulur. 20 Mart 1932'de bu vilayet Kazakistan'dan ayrılarak Sovyetler Birliğine bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'ne dönüştürülür, 1936'da da Özbekistan SSC'ye devredilir. Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti bugün de bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerk cumhuriyettir.

Karaman Türkçesi: bk. Karamanlı Türkçesi

Karamanlı Türkçesi: Orta Anadolu (Kapadokya) ve Karaman bölgesinde yaşayan Ortodoks Hristiyan Türkler tarafından konuşulan Türkçenin bir ağzıdır.

Karamandika: bk. Karamanlı Türkçesi

Karamanlıca: bk. Karamanlı Türkçesi

Karamanoğulları: Anadolu Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra 1256 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından kurulmuş Türk beyliğidir. Anadolu Beylikleri arasında en uzun ömürlü Türk beyliği olarak bilinir. Merkezi Konya olan Karamanoğlu Beyliği, uzun uğraşlardan sonra, Osmanlılar tarafından 1487 yılında ortadan kaldırılmıştır.

Karay Türkçesi: bk. Karayim Türkçesi

Karay Türkleri: bk. Karayim Türkleri

Karayca: bk. Karayim Türkçesi

Karayim Türkçesi: Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biridir. Karayim Türkleri, Kırım, Ukrayna, Litvanya ve Polonya başta olmak üzere değişik ülkelerde yaşarlar. Karayim Türkçesi de Karayimlerin yaşadığı bu ülkelerde konuşulur. *Troki (Trakay), Kırım* ve *Haliç-Lutsk* şeklinde adlandırılan üç ağzı vardır. Karayim yazılı metinleri, genellikle İbrani, Latin ve Slav alfabesi ile yazılmıştır. Günümüzde Karay Türkçesini bilen kişi sayısının 5-6 bin dolayında olduğu sanılmaktadır. Kısa vadede kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türk lehçelerinden biridir.

Karayim Türkleri: Hazar Türklerinin Musevilik inancını benimsemiş bölümüne verilen addır. 10. yüzyılda Kiev Prensliği ile yapılan savaştan sonra büyük bir bölümü Kırım'a yerleşmiştir. 14. yüzyılda Litvanya Büyük Prensi tarafından esir edilmiş, Ukrayna'nın batı bölgeleri ile Litvanya ve Polonya'ya sürülmüşlerdir. Günümüzde, Kırım/Ukrayna, Rusya, Polonya ve Litvanya'da yaşayan Karayim Türkleri, Tevrat'ı İbrani harfleriyle Türkçe olarak yazıp okurlar. Önemli bir bölümü dillerini unutmuş, yaşadığı ülkenin

dilini benimsemiş ve asimile olmuşlardır.

Karayimce: bk. Karayim Türkçesi

Kare yazı: bk. Dörbelcin

Karışık dil: Birden fazla dilin, *ses, yapı, söz varlığı, söz dizimi* özelliklerinin bir arada görüldüğü dil ya da lehçeler.

Karışık dilli: Birden fazla dil ya da lehçenin özelliklerini bir arada barındıran eserlere denir. Türkçe eserlerde, hem Doğu / Karahanlı / Çağatay Türkçesine hem Oğuz/ Güneybatı Türkçesine ait dil özelliklerinin bir arada görülmesi durumudur.

Karışık dilli eser: Karahanlı ve Oğuz Türkçesinin, diğer bir ifadeyle Doğu ve Batı Türkçesinin özelliklerinin bir arada görüldüğü eserlerdir. *Behçetü'l-Hadâik fi Mevizeti'l-Halâik, Kudûrî Tercümesi, Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'u, Kitâb-ı Güzide, Kitâb-ı Ferâiz, Kitâb-ı Gunya, Mevlana'nın bazı şiirleri, Şeyyad Hamza'nın bazı manzumeleri* genellikle karışık dilli eserler olarak kabul edilmektedir.

Karışık grup: Eskilerden Tarançı, Hami, Aksu, Kâşgar, Çağatay lehçeleri, yenilerden Yakut/Saha, Çuvaş ve bazı Türkistan lehçeleri bu terimle adlandırılmıştır. (F. E. Korş)

Kargış: Beddua, ilenç, lanetleme. Dua, saygı ve övgünün zıddı anlamlar içeren olumsuz sözlerdir.

Kargış verme: Beddua etmek.

Kargışlama: Beddua şiiri, ilençleme.

Karkın: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Yıdız Han'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Karluk grubu: bk. Karluk grubu Türk lehçeleri

Karluk grubu Türk lehçeleri: Karluk grubu Türk lehçeleri, *Karluk-Uygur* ve *Karluk-Harezm* grubu şeklinde iki bölümden oluşur. Karluk-Uygur kolunun günümüzdeki temsilcisi Yeni Uygur Türkçesidir. Karluk-Harezm kolunun tarihî temsilcisi Çağatay Türkçesi, günümüzdeki temsilcisi ise Özbek Türkçesidir. Sonuç olarak Uygur ve Özbek Türkçeleri günümüzde Karluk grubu Türk lehçelerinin temsilcileridir.

Karluk-Harezm alt grubu: Karluk / Doğu / Güneydoğugrubu Türk lehçelerinin Harezm Türkçesi bölümüdür. Bu gruba eskilerden Karluk-Harezm, Altınordu (Doğu), Çağatayca; bugünkülerden Özbek Türkçesi girer. (N. A. Baskakov)

Karluk Türkçesi: *Güneydoğu, Doğu* veya *Karluk grubu* şeklinde adlandırılan Türk lehçe grubudur. Çağatay Türkçesi, yazı dili olarak 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar Oğuzlar dışındaki Türk boyları arasında ve onların kurdukları devletlerce kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi, Sovyetler Birliği döneminin konuşma dillerini yazı dili hâline getirme politikalarının bir sonucu olarak yerini

Özbek Türkçesine ve Yeni Uygur Türkçesine bırakmıştır.

Çeşitli lehçe tasniflerinde Karluk grubu lehçeleri *"Güneydoğu, Uygur, Çağatay, Uygur, Orta Asya (Doğu Türkistan, Batı Türkistan), Türk dilleri, Doğu Türkçesi, Taglık"* gibi terimlerle de ifade edilmiştir.

Samoyloviç tasnifinde, Karluk lehçelerini *Tağlı grubu* (Çağatay, Güneydoğu) başlığı altında şu şekilde göstermiştir:

Eskilerden: Çağatay, Bugünkülerden: Doğu Türkistan şiveleri (Sarı Uygur ve Salar şiveleri hariç); Batı Türkistan şiveleri (Hive Sart ağzı hariç); Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhara).

Türk lehçelerini Batı Hun ve Doğu Hun diye başlıca iki gruba ayıran Baskakov, Karluk lehçelerini şöyle tasnif etmiştir: *Karluk-Uygur bölümü*: Eskilerden: Karahanlı dönemi Uygur dili ve Karahanlı sonrası Uygur dili. *Karluk-Harezm bölümü*: Eskilerden: Karluk-Harezm, Altınordu (Doğu), Çağatayca, Bugünkülerden: Özbek, Yeni Uygur

Arat'ın tasnifinde Karluk grubu, *"tağlık-grubu (ayak, tağ, tağlık, kalğan) (Doğu)"*

Talat Tekin'in tasnifinde Karluk lehçeleri *taglık grubunda* yer alır: Özbekçe, Yeni Uygurca.

Benzing'in Fundamenta'nın I. cildinde yayımlanan *"Classification of the Turkic Languages"* adlı makalesinde, D. *Doğu Türkçesi* (Uygur) Grubu başlığı altındaki Karluk lehçelerini şöyle özetlemiştir.

1. Özbekçe
2. Yeni Uygurca (Sarı Uygurca da buraya girer).

Karluk Türkleri: Köktürk devleti içinde yer alan ve bir *"ilteber"* tarafından yönetilen üç boy veya birimden oluşan bir Türk kabile konfederasyonudur. Beşbalık'ın kuzeybatısında, daha yoğun olarak da Altay dağlarının batısındaki Kara İrtiş nehriyle Tarbagatay yöresinde yaşayan Karluklar, Çinlilerce Ko-lo-lu, Ka-la-luk; Müslümanlarca Halluh, Harluh Harlıg; Tibetlilerce Garlog; Soğdlarca Gr-wgt ve Moğollarca Har-lu-ut şeklinde adlandırılmışlardır. Karluk adı, *"kar yığını"* veya *"karışmış"* anlamına gelmektedir.

627 yılında Batı Köktürk Kağanlığına isyan ederek isimlerini duyuran Karluklar, Çin İmparatorluğunun 656'da üç koldan başlattığı büyük taarruzda Batı Köktürk kağanı A-shih-na Holu'yu desteklerler ancak onunla birlikte mücadeleyi kaybederler. 665 yılından itibaren tekrar toplanan Karluklar, Çin İmparatorluğuna tâbi olan Doğu ve Batı Köktürklere bağlı olmadan bağımsız yaşamaya başlarlar. Asya'daki bütün Türkleri birleştirmeye çalışan İkinci Köktürk Devleti hükümdarı Kapgan Kağan, Karlukları yönetimine alır. Karluklar 711 ve 714 yıllarında İkinci

Köktürk Devletine isyan ederler. Fakat Çinlilerin tahrikleriyle meydana gelen olaylarda çok zarar görürler ve geçici olarak Çin İmparatorluğunun Beşbalık eyaletine bağlanırlar. Karluklar, Bilge Kağan döneminde (716-734) tekrar Köktürk hâkimiyetine girerler. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Karluklar, Basmıllarla birlikte İkinci Köktürk Devletinin yıkılmasında (745) ve Uygur Devletinin kurulmasında etkili olurlar. Karluk yabgusu Uygur Kağanlığının kurucusu Kutluğ Bilge Kül'ün emrine girer ve ondan "doğu yabgusu" (sol yabgu) unvanını alır.

Karluklar 747 yılında batıya, On Ok ülkesine doğru giderler. 747'den itibaren Türgiş ülkesinde, Isık Göl ve Talas civarında yoğunlaşmaya başlarlar. Beşbalık civarında oturan bir grup Karluk ise başlarına Tun Pi-chia (Tun Bilge) adlı bir yabgu seçerek bağımsız hareket ederler. Talas Savaşı'nda (751) Çinlilerin karşısında Müslümanların tarafını tutarak zafer kazanmalarına yardımcı olurlar.

Karluklar, Bayan Çor Kağan'la başa çıkamayarak batıya doğru çekilirler ve daha sonra da yıkılma sürecine giren Kara Türgiş Kağanlığı'nın iki büyük idare merkezi Tokmak ve Talas'ı zaptederek 766 yılında burada başşehri Balasagun yakınlarındaki Kara Ordu olan bir devlet kurarlar (766-840). Arslan İl Tirgüg'ün kurduğu ve başlangıçta Isık Göl'den Taraz'a kadar uzanan bir sahayı kapsayan bu devlet, 9. yüzyılda büyük bir gelişme gösterir ve Taşkent, Fergana ve Kâşgar'ı alarak sınırlarını Siriderya nehrine kadar genişletir. 840'ta Uygur Kağanlığının yıkılması üzerine kendisini Köktürklerin halefi kabul eden Karluk hükümdarı Bilge Kül Kadır Kağan "Kara Han" unvanını alır. Böylece Karluk Devleti değişiklik geçirerek aynı zamanda ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlılara dönüşür. Tarihte Karahanlıların temelini oluşturmak gibi önemli bir rol oynayan Karluklar, Gazneli Mahmud'un babası Sebük Tegin'in doğduğu Barsgan şehrinin o çağdaki hâkimleri olmaları sebebiyle Gaznelilerin kuruluşunda da büyük rol oynamışlardır.

Yağma, Çigil ve Tohsılarla beraber Karahanlı Devletinin ana kütlesini oluşturan Karluklar iç çekişmeler sonucunda Karahanlı devletine cephe alırlar. Karluklar, Harezmşahlar Devleti (1097-1720) zamanında da adlarından söz ettirmişler ve yönetimde söz sahibi olmuşlardır.

Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmşahlar, Çağatay Hanlığı gibi büyük Türk devletleri içinde önemli ölçüde söz sahibi olan, hatta varlıkları ve güçleriyle adı geçen Türk devletlerinin kuruluşunda veya yıkılışında bile etkili olan Karluk Türkleri, günümüz-

de bir topluluk hâlinde Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadırlar. Başlıca yerleşim yeri olarak Talikan, Derayim, Taşkan, Rustak, Şehr-i Büzürg ve Gazne civarında 10.000 kadar Karluk Türkü bulunmaktadır. Günümüzdeki Karluk Türkleri, 13. yüzyılın başlarında şimdiki Afganistan-Pakistan sahasında Gazne-Bamyan-Kuraman şehirleri arasındaki bölgede Seyfeddin Hasan Karluk yönetiminde kurulan 1260 yılına kadar varlığını sürdüren Karluk Beyliğinin devamı niteliğindedir.

Karluk-Uygur alt grubu: Karluk/Doğu/Güneydoğu grubu Türk lehçelerinin Uygur Türkçesi bölümüdür. Bu gruba eskilerden; Karahanlı dönemi Uygur dili ve Karahanlı sonrası Uygur dili; bugünkülerden Yeni Uygur Türkçesi girer. (N. A. Baskakov)

Karlukça: bk. Karluk Türkçesi

Karma dil: İki ya da daha çok dilin çeşitli tarihî, coğrafi, siyasi ve kültürel sebeplerle karışmasından meydana gelen anlaşma aracı, dil. Bu tür dillere, niteliğine ve gelişme düzeyine göre, *"Sabir"*, *"Pidgin"* ya da *"Creol'* denmektedir. Günümüz Türk dünyasında görülen çok dillilik ve dil karışmaları esasen tarihî bir olgudur: *"Balasağunlular Soğdca ve Türkçe kullanırlar Tırāz ve Bayżā şehirlerinin halkı dahi böyledir. Balasagun'a varıncaya dek İsbīcāb'dan (Çimkent) sayılan bütün Argu şehirleri halkının dili çapraşıktır".* (Kâşgarlı Mahmut)

Karşılaştırmalı dilbilgisi yöntemi: Bir dilin veya bir lehçenin dilbilgisi özelliklerini başka dil veya lehçelerin özellikleriyle karşılaştırarak inceleyen yöntemdir. Karşılaştırmalı dilbilgisi incelemeleri, art zamanlı karşılaştırmalı (tarihî mukayeseli) ve eş zamanlı karşılaştırmalı (betimlemeli karşılaştırmalı, tasviri mukayeseli) olarak da yapılabilir.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri: Türk lehçelerinin gramerini karşılaştırmalı yöntemle ele alıp incelemektir. Bu karşılaştırmalı incelemeler *art zamanlı* (tarihî karşılaştırmalı, diyakronik) karşılaştırmalı ya da *eş zamanlı* (tasviri, betimlemeli karşılaştırmalı) karşılaştırmalı olabilir.

Kâşgar: Doğu Türkistan'daki (Çin / Sincan Uygur Özerk Bölgesi) tarihî şehirdir. Tarım havzasındadır. Tarım ırmağının kollarından Kâşgar suyunun kenarında kurulmuştur. Tarihi MÖ 200'lü yıllara, Han Hanedanlığına kadar gitmektedir. Ancak Kâşgar'ın Tarım havzasının önemli bir merkezi olması, Karahanlılar dönemine rastlar. Karahanlılar döneminde Kâşgar önemli bir ticaret ve ilim merkezi olmuştur. Yûsuf Has Hâcib'in ünlü eseri Kutadgu Bilig'i burada yazmış olması ve *Dîvânü Lûgati't-Türk*'ün yazarının (Kâşgarlı Mahmud) bu şehirden olması Kâşgar'ı Türk tarihi,

kültürü ve dili açısından önemli kılmaktadır. Karahanlı döneminden sonra Kâşgar Selçuklu, Karahıtay, Moğol, Çağatay, Osmanlı ve Çin egemenliklerine girmiştir. Iydgâh Camii ve Kâşgarlı Mahmud Türbesi Kâşgar'ın önemli eserlerindendir.

Kâşgar tili: bk. Karahanlı Türkçesi

Kâşgar Türkçesi: bk. Karahanlı Türkçesi

Kâşgarî: 1. Kâşgarlı Mahmut, 2. Dîvânu Lugâti't-Türk

Kâşgarî til: Atebetü'l-Hakâyık'ta, Arslan Hoca Tarhan'ın yaptığı eklemede, Karahanlı Türkçesi anlamında kullanılan bir terimdir.

Kâşgarlı: 1. Kâşgarlı Mahmut, 2. Dîvânu Lugâti't-Türk

Kâşgarlı Mahmut: 1008 yılında Kâşgar'ın 45 km Güneyinde bulunan Opal kasabasında dünyaya gelmiştir. Tam adı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed'dir. Karahanlı soyundandır. Muhammed bin Hüseyin'in (Hüseyin Çağrı Tegin) oğludur. Annesi Bibi Rabiya el- Basri'dir. Dönemin klasik ilimlerini öğrenen Kâşgarlı Mahmut iyi derecede Arapça ve Farsça bilmekte idi.

Türklerin yaşadığı bütün bölgeleri dolaşarak derlediği bilgileri *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı ilk Türkçe sözlükte bir araya getirmiştir. Kâşgarlı, 1057 yılında Kâşgar'dan ayrılarak Bağdad'a yerleşir. 1072 yılından itibaren büyük eseri Dîvânu Lugâti't-Türk'ü yazmaya başlar ve 1077' de Abbasî Halifesi Muktedî- Biemrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunar. Eserin tek yazma nüshası İstanbul'da Millet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kâşgarlı Mahmut'un *Kitabu Cevâhirü'n-Nahv fi Lugati't-Türk* adlı bir gramer kitabının varlığından kaynaklar bahseder ancak eser bugüne kadar bulunamamıştır.

1080 yılında tekrar Kâşgar'a dönen Kâşgarlı Mahmut 1105 yılında, 97 yaşında vefat etmiştir.

Kaşgay Türkçesi: İran'ın Şiraz bölgesi ve çevresinde yaşayan Kaşgay Türklerinin dilidir. Yaklaşık olarak 1,5-2 milyon kişi tarafından konuşulan Kaşkay Türkçesi, Oğuz grubu içinde yer alan Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı olarak kabul edilir. Azerbaycan Türkçesi ağızları kendi içinde Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan grubu ağızları olmak üzere ikiye ayrılır. Kaşkay Türkçesi, Aynallu ağzıyla birlikte Güney Azerbaycan ağız grubuna dahildir. Kaşkaylar uzun süreden beri İran'ın Fars bölgesinde yaşadıkları için Kaşkay Türkçesi Arapça ve Farsçanın yoğun etkisinde kalmıştır. Bu etki söz varlığı ve söz dizimi alanlarında kendini göstermektedir. Zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Kaşkay Türklerinin yazı dilleri bulunmamaktadır. Ancak yine de Kul Oruç, Nimetullah Rahimi, İsahani Egidir, Hüsrev Beg gibi bazı şâirlerin şiirleri 1988 yı-

lında *Kaşkai Şiiri* adıyla yayımlanmıştır.

Kaşgay Türkleri: İran'ın Fars eyaletinde, çoğunlukla Şiraz ve çevresinde yaşayan bir Türk grubudur. Azerbaycan Türklerinden sonra İran'daki en kalabalık Türk topluluğudur. 1.5-2 milyon civarında bir nüfusa sahiptirler. Ziraat ve hayvancılıkla uğraşan Kaşgayların önemli bir bölümü günümüzde hala konar-göçerdir. Basra körfezinin ovaları ile Şiraz'ın yaylaları arasındaki alan göç bölgeleridir. Başta Fars, İsfahan, Kehgileviye, Çarmahal, Bahtiyari, Huzistan, Buşehr, Hürmüzgân olmak üzere İran'ın 17 bölgesinde yaşayan Kaşgaylar, Şiî Müslümandır.

Kaşgayca: bk. Kaşgay Türkçesi

Kaya üstü tasvir: Kayaların üzerine yontularak, oyularak, çizilerek veya boyanarak yapılan çizim, tasvir ve resimlerdir. Bu tasvirler genellikle bir mesaj iletmek, çağdaşı olan muhataplarına bir bildirimde bulunmak üzere çizilmişlerdir. Türkistan'ın muhtelif bölgelerinde çok sayıda örneği vardır.

Kayı: 24 Oğuz boyundan biridir. Oğuzların Bozok kolundan olup soyları Gün Han'ın oğlundan gelir. Oğuzların en önemli boyu olarak kabul edilir. Anadolu'ya gelen en kalabalık Oğuz boylarından biridir. Osmanlı hanedanı kendini Kayı boyuna bağlamakta idi. Genellikle Anadolu'nun batı bölgelerine yerleşmişlerdir.

Kaylar: Aslen Moğol olup sonradan Türkleşen bir topluluktur. Kâşgarlı, *"Türklerden bir bölük"* tür, Türkçeyi iyi bilmekle birlikte ayrı bir dilleri de vardır demektedir. Kayların bir Oğuz boyu olan Kayı'lar ile bir ilgisi yoktur.

Kaynaştıran diller: bk. Eklemeli diller

Kazak: Kazak adının kökeni, anlamı ve bir etnonim olarak kullanılması konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kazak kelimesinin etimolojisi hakkında en yaygın görüş, kelimenin "*kaz-*" fiilinden türediğidir. "*Kaz-*" fiili, "serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek" anlamına gelmektedir. Kelime bu anlamıyla Çağatay sözlüklerinde ve Kumuk lehçesinde mevcuttur. Houstma tarafından yayımlanan, Kıpçak lehçesine benzeyen 1245'te Mısır'da yazılmış el yazma lûgatte "kazak" kelimesi, "ailesiz, yalnız başına olan" anlamlarına gelmektedir. Abuşka sözlüğünde de "kazak" kelimesi, "evsiz, başıboş dolanan" anlamındadır. Samayloviç, Barthold, Radloff, Vambery, Zenker, Gombocz gibi pek çok âlim "kazak" sözünün "başıboş gezen, evsiz barksız" anlamlarına geldiği görüşündedirler.

Reşit Rahmeti Arat'a göre de "kazak" sözü, "hür, serbest, evsiz barksız, bekâr, mert, yiğit, cesur anlamındadır. Kelime, aynı anlamı ile Slavcaya da geçmiştir. Kazak sözünün bir diğer anlamı da atlı askerdir. Türkçe Sözlük'te

kelimenin bir anlamı, "Rusya'da ve İran'da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker" olarak geçer. Tatar İsimleri Sözlüğü'nde de "atlı asker" olarak geçmektedir. Ahmet Caferoğlu, "kazak" kelimesini "silahşor, kızan, askerlik yükümlüsü" şeklinde açıklamaktadır.

Zeki Velidi Togan "Kazak" adının önceleri sultanlar için kullanıldığını belirtir. Togan'a göre kazak adı, daha sonraları anlam genişlemesine uğramıştır. Sultanlara bağlı oymaklar ve devlet için kullanılmıştır. Togan, "Siyasal bir amaçla, bir ayaklanma sonucu, çok kez ailesi olmaksızın (bekâr) ve kimi zaman da ailesi ile birlikte toplumdan uzaklaşan, kırlara çekilen isyancılara "kazak" dendiğini söylemektedir. Türk boyları arasında, ergenlik çağına eriştiklerinde, eşkiyalık amacıyla evlerinden ayrılan gençler ayrıldıkları zaman "kazak" adı verilir. Kırgız ve Kazak lehçelerinde "hür adam; gözü pek binici" anlamlarında kullanılan "kazak" sözü, Tatar Türkçesinde "bekâr" anlamına gelmektedir. Yukarıdaki anlamlara uygun olarak Türkiye Türkçesinde de "kazak" sözü, "karısına söz geçirebilen, dediğini yaptırabilen, sert erkek" anlamlarına gelir.

Kazak edebiyatı: Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir halk edebiyatı vardır. Hayatın çeşitli dönemleri ile ilgili törenler, Kazaklar arasında çok canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kazak Türkçesindeki halk edebiyatı terimleri, batı Türkçesi terimlerinden farklıdır. Kazaklarda halk türküsüne *"jır"* veya *"ölen"*, türkü söyleyen kişiye de *"jırav"* veya *"ölenşi"* denir. Ağıt türünden olan şiirler muhtevalarına göre *"yestürdi"*, *"könjül aytu"* veya *"coktav"* adını alır. Didaktik nitelikli şiirlere *"tolgan"* denir. *"Akın"* adı verilen Kazak halk ozanları irticâlen şiir söyler, diğer akınlarla atışır, halk hikâyeleri anlatır, destanlar okurlar. Akınların atışmasına *"aytısu"* adı verilir. Daha çok ayrılık ve hasret duygularını terennüm eden *"koştasu"* adlı türküler, Kazaklar arasında en çok rağbet gören türdür.

Kazak folklorunda özellikle masal, hikâye ve destanlar geniş yer tutar. Klasik İslam medeniyetinin ürünleri Yusuf ile Züleyha, Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre ile mahalli kültürden kaynaklanan Ayman Şolpan, Şakir Şekret, Bozoğlan, Kozı Körpeş ve Munjlık Zarlık hikâyeleri sözlü edebiyatın önemli eserleridir. Ayrıca Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine geçen Kelbala (Keloğlan), Kesikbaş, Battal Gazi, Kerbela Vakası, Kırk Vezir, Ahmediye ve Muhammediye halk kültürünün zenginliklerindendir. Köroğlu, Göroğlu adıyla Kazak Türklerince de bilinmektedir. Destanların da Kazak halk edebiyatı içerisinde önemli bir yeri vardır. Neşredilenler arasında

Koblandı, Alpamış, Kanber Batır, Toktamış, Edige, Çora Batır ve Köroğlu destanları ünlüdür.

Çağdaş Kazak Edebiyatı, 19. yüzyılda başlar. Çağdaş Kazak edebiyatı kendi içinde: 1. Hazırlık Dönemi (19. yüzyıl) 2. Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) 3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölüme ayrılır.

1. Hazırlık Dönemi: Rusların Kazakistan'ı istilası ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar.

Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayulı, Çokan Velihanov ve İbray (İbrahim) Altınsarin'dir. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyı iyi tanıyan Abay, 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar.

Hazırlık döneminin diğer önemli adı olan Çokan Velihanov, Cengiz Han'ın soyundandır. Manas Destanı'nı yazıya geçirmenin dışında, Kazak Türklerinin çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanınır. Ayrıca, ilk Kazak ressamıdır. Eserlerini daha çok Rusça yazan Velihanov'un; Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Batısı, Kulca Şehri, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları gibi eserleri vardır.

İbray Altınsarin ilk Kazak eğitimcisidir. Folklorla yakından ilgilenmiştir; realist Kazak nesrinin kurucusudur. İlk kez Kazak Türkçesini resmî yazışmalarda kullanmış ve bu lehçeyle ders kitapları yazmıştır. Rusların Kazak Türkleri arasında Hristiyanlığı yayma çalışmalarına karşı çıkmış, bu faaliyetleri engellemek için "Şeraitü'l-İslam Müslümanlıktın Tutkası" adıyla bir ilmihal yazmıştır.

2. Hürriyet Dönemi: 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinden sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Kazak Türkçesiyle çıkan Sirke gazetesi, İslamcı Aykap mecmuası, Kazakistan gazetesi, Kazak gazetesi, İşim Dalaşı ve Alaş gibi gazeteler millî şuurun canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şâir ve yazarları arasında Köpeyoğlı Yusuf Bek, İsfendiyar Köpeyoğlı, Sultan Mahmut Toraygıroğlı, Ahmet Baytursunoğlı, Ömer Karaşi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayulı, İsa Baycaoğlı sayılabilir.

3. Sovyet Dönemi: 1920'den başlayarak devam eden dönem-

dir. 20 Ağustos 1919'da Ruslar, millî hükûmeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan milliyetçi sanatçılar 1937, 1938 ve 1939 katliamlarıyla öldürülürler.

Bu dönemin önemli edipleri arasında Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Abidin Mustafin, Abid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimler önde gelir. Bunlar arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Muhtar Avezov, Kazak Destanları ve Türkistan Türk Edebiyatı üzerinde ilmi yayınlar yapmış ve konusunu tarihten alan oyunlar yazmıştır. Abay'ın hayatını belgelere dayalı olarak kaleme aldığı "Abay Yolu" adlı romanı ünlü olup pek çok dile çevrilmiştir. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şâiridir. Şâirin Argamaklar, Yeryüzü, İnsana Eğil, Parisli Bir Kızdır Gece, Seherin Güzel Vakti gibi şiir kitapları vardır. Şâirin "Fizikçinin Duası", "Az i Ya", "Yazının Ucu" adlı kitapları da Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Kazak Türkçesi: Kazak Türkçesi, Türk lehçelerinin Kıpçak, Kuzeybatı ya da Kuzey adı verilen lehçe grubunda yer alır. Kıpçak lehçelerinden en çok Karakalpak ve Nogay lehçeleriyle benzerlik gösteren Kazak Türkçesi, bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde konuşulmaktadır.

Kazak Türkçesi, Kazak boyunun hayat şartları içerisinde, serbest bir gelişme imkânı bulmuştur. Dinî kültür merkezlerine uzak olması sebebiyle, din eğitimi küçük bir zümrenin dışına çıkmamıştır. Bu yüzden diğer Türk lehçelerine göre, Kazak Türkçesinde Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır. Arapça ve Farsçadan Kazak Türkçesine geçmiş olan kelimeler, ancak konuşma dili üzerinden girmiş olduğundan, bunlar Kazak Türkçesinin ses kaidelerine tamamen uymuş bulunmaktadırlar. Kazak Türkçesinin söz varlığı öncelikle Türkçe kökenli kelimelerden oluşur. Türkçe kelimelerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer alır. Ayrıca İslamiyetin kabulü ile Arapça ve Farsçadan, Rus hâkimiyetinin yayılması ile de Rusçadan alıntılar yapılmıştır.

Kazak Türkleri 1923 yılına kadar Arap alfabesini kullanırlar. 1928'de Latin alfabesine geçerler. Ancak 1940 yılında bu alfabeden de vazgeçilerek Kiril alfabesi kabul edilir. Bağımsızlığa kadar eğitim dili olarak Rusça kullanılır. Bağımsızlık ilan edildikten iki

yıl sonra 28 Ocak 1993'te Yeni Anayasa'nın kabulü ile birlikte Kazak Türkçesi resmî dil olarak kabul edilir. Kazakistan'da şu anda Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesinin ağızlan: Kazak Türkçesinin *Kuzeydoğu, Güney* ve *Batı* ağızları şeklinde adlandırılan üç ana ağzı vardır. Bunlardan *Kuzeydoğu ağzı* çağdaş yazı dilinin temelini oluşturmuştur.

Kazak Türkleri: Moğol kabilelerinden Oyratlar ile Kalmukların sürekli saldırıları sonucunda, Altın Orda Hanlığı çok zor duruma düşer. 1456 yılında Ebu'l Hayr'ın Moğol saldırılarını önleyememesi sonucunda, bazı Türkler hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru çekilirler. Törelerine ve istiklâllerine bağlı olarak hareket eden bu Türklere "Kazak" adı verilmiştir. Dolayısıyla, Kazak Türklerinin tarihi, Kazakların 15. yüzyılda Özbek Hanı Ebu'l Hayr'a baş kaldırmaları ile başlar.

İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazak Türkleri, eski Türk ana yurdu olan bu bölgede uzun bir süre hür olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bölgeye Kazakistan adı verilmiştir. Kazak Türkleri, bu bölgede bulunan bir kısım Sibir ve Moğol asıllı kavimlerle kaynaşarak, onları kendi bünyeleri içerisinde eritmişlerdir.

Moğol kabileleriyle birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, 16. yüzyılda Kasım Han'ın idaresine girerler. Kasım Han'dan sonra halkın birliği ve düzeni bozulur. Bunun üzerine Kazak Türkleri; *Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz* olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Her cüzün kendi bağımsızlığını korumaya çalışması Kazakları zayıf düşürür. Bir yandan Kalmuklarla mücadele ederlerken, diğer yandan da Ruslarla mücadeleye girmişlerdir. Devletin zayıflaması, Rusların Kazakistan'ı işgalini kolaylaştırır. 1850 yılında İli havzasını idareleri altına alan Ruslar, bu tarihten sonra Kazakistan'ı tamamen işgal etmişlerdir. Kazaklar 1882 yılında tamamen Rus boyunduruğuna girerler.

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadar Kazak Türkleri Ruslara karşı çeşitli isyan girişimlerinde bulunmuş, ancak hepsi de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Orenburg'ta yapılan 1917 Genel Kazak Kurultayı, ülkenin örgütlenmesi için çok önemli kararlar alır. Kazakların millî partisi Alaş Orda Partisi kurulur. İhtilâl esnasında Alaş Partisi, Alaşorda adı altında Sırderya ve Yedisu eyaletleri dışında bütün Kazakistan'ın bağımsızlığını açıklar. 1917 Ağustosunda Bükey Han yönetiminde Kazakistan Hükûmeti kurulur. Ama bu hükûmet hem kızıl, hem de beyaz orduya karşı savaştığı için zayıf düşer. 1919 yılında Alaş Orda Hükûmeti dağılır ve bağımsız Kazakistan'a son

verilir. 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliği'ne bağlanır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Kazak Türkleri de 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder ve bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'ni kurarlar.

Kazakça: bk. Kazak Türkçesi

Kazakistan Cumhuriyeti: Kazakistan, Batı Türkistan'ın kuzey bölümünde, Hazar denizinden Altaylara kadar uzanan geniş coğrafyada kurulan bir Türk devletidir. Kuzeyinde Rusya Federasyonu, doğusunda Doğu Türkistan (Çin); güneyinde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Özbekistan, Batısında Hazar denizi ve Rusya Federasyonu bulunmaktadır. Hazar Denizi'nden Doğu Türkistan'a kadar yaklaşık 2.500 km. uzunluğunda ve kuzeyden güneye doğru 1.700 km. genişliğinde, 2.717.300 km. karelik bir sahayı kapsamaktadır.

Kazakistan, Asya kıtasının orta kısmında yer aldığı için iklimi genellikle çok kurak ve şiddetli karasal bir özellik gösterir. Yazın sıcaklık +400C'ye çıkabilmekte, kışın da -400C'ye kadar düşebilmektedir. Ülke topraklarının büyük bölümünü çöl ya da çölümsü topraklardan oluşur. Ormanlık alanların oranı % 3'tür.

1800'lü yıllardan itibaren Rusların, 1919'dan sonra da Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek Kazakistan Cumhuriyeti adını almıştır. Kazakistan bugün 19 eyalete ayrılmış durumdadır. Başkenti Astana'dır. Almatı, Astana, Aktübe, Cambul, Karaganda, Kustanay, Çimkent, Pavlodar, Tselinograd, Kızılorda Kazakistan'ın önemli şehirlerinden bazılarıdır.

1989 nüfus sayımına göre, Kazakistan'ın nüfusu 18.227.878 kişidir. Bu nüfus sayımına göre ülkede Kazak Türklerinin oranı % 40, Rusların oranı ise % 38 idi. 1893'ten 1952'ye kadar Kazakistan'a Rus göçmenleri yerleştirilmiştir. 1921/22 ve 1930-33 yıllarında yaşanan kıtlık, Sovyetlerin bu bölgedeki nükleer denemeleri, kıyım ve kırımlar, alkolizm gibi durumlar Kazak nüfusunun artışını engellemiştir. 1989'dan günümüze kadar geçen zamanda ortaya çıkan nüfus artışı ve yaşanan göçler sebebiyle Kazakistan'daki toplam Kazak nüfusu artmıştır. 1994 yılı istatistiklerine göre, Kazak Türklerinin oranı % 44'e yükselmiş, Rusların oranı ise % 36'ya düşmüştür. Günümüzde Kazakistan'da kazakların oranı daha yüksektir.

Kazakistan bir tarım ve hayvancılık ülkesidir. 2,5 milyon hektarlık bir alanda tarım yapılmaktadır. Kazakistan'da genellikle buğday, darı, ayçiçeği, har-

dal, pamuk, pancar, tütün, kendir, pirinç gibi ürünler yetiştirilir. Daha çok büyük baş hayvancılığın yapıldığı Kazakistan'da hayvansal ürünler ekonomide önemli bir yer tutar.

Kazakistan, yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Rezerv bakımından dünyada tungstende birinci, krom ve manganezde ikinci, borda üçüncü, molibden ve fosfatta dördüncü sırada yer alır. Kazakistan bugün BDT'nin ürettiği petrolün % 4.2'sini, kömürün % 18'ini, demir dışı metallerin % 57.1'ini ve elektrik enerjisinin % 5.2'sini karşılamaktadır. BDT bakır rezervinin % 74'ü Kazakistan'dadır. Kazakistan'da çalışan nüfusun % 17.3'ü sanayi sektöründe çalışmakta ve millî gelirin % 45'i sanayiden sağlanmaktadır.

Kazan Dilcilik Ekolü: Kazanlı Türkologların sahip olduğu dil ve dilcilik anlayışı ile uygulamalarını ifade eder. Kayyum Nâsırî'den beri Türkçe konusu, Kazanlı aydınların gündeminde idi. Birçok önemli Türkoloğun yetiştiği Kazan şehri, Türklük ve Türkçe konusundaki fikir hareketlerinin önemli merkezlerinden ve kaynaklarından biridir. Kazan'da alfabe ve imla meselesi Bakü Kurultayından çok önce tartışılmaya başlanmış ve bir bakış açısı oluşturulmuştu. 1926 Bakü Kurultayına katılan Tataristan heyeti ve özellikle Alimcan Şeref Kazan'da oluşturulan bu ön hazırlığa bağlı olarak Latin alfabesinin kullanılmasına karşı çıkmış ve Arap alfabesinin ıslah edilerek devam ettirilmesini istemiştir.

Kazan Tatarları: Kazan merkez olmak üzere İdil boyu Tatarlarına verilen addır. Kazan, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin başkentidir. Kazan, 1552'de Ruslar tarafından ortadan kaldırılan Kazan Hanlığının da merkezi idi. Tatarların en kalabalık olarak yaşadıkları mekezdir. Günümüzde Tatarları ve Tatarcayı temsil eden en önemli yerleşim ve kültür merkezidir. Dolayısıyla Kazan ve çevresinde, hatta Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşayan Tatarlara Kazan Tatarları denmektedir.

Kefli gunne: Dîvânu Lugâti't-Türk'te damak n'si (ŋ) için kullanılan bir terimdir.(*gunnetü'l-kâfiyye, kâfu'l-gunne*)

Kelam: 1. Söz, lakırdı, ibare, fıkra, cümle, cümlecik, söyleyiş, nutuk, lehçe, dil gibi anlamlarda kullanılır. 2. Kelam, genel, anonim ve soyut kural ve malzemeden ibaret olan dilin ferdi tarzdaki tasarrufudur. *Dil-söz* ayrımında *söz* ile eş anlamlıdır.

Kelime: Tek başına anlamı olan veya anlamlı kelime yahut kelime grupları arasında ilişkiler kuran bir veya birden çok sesten oluşan ses öbeği. Yapılarına göre yalın, türemiş ve birleşik kelimeler şeklinde sınıflandırılır.

Kelime bilimi: Bir dilin söz varlığını çeşitli yönlerden inceleyen dil bilimi dalı. Leksikoloji.

Kelime hazinesi: Bir dilin sahip olduğu, bir kişinin veya bir topluluğun kullandığı kelimelerin bütünü. Söz varlığı.

Kelime serveti: bk. söz varlığı

Kelürnâme: 1. *Kelürnâme,* Muhammed Yakub Çingî tarafından 17. yüzyılda yazılan Çağatayca-Farsça sözlüktür. 2. Bir dili öğretmek amacıyla yazılan iki dilli sözlükler için kullanılan bir terimdir. Farsçada bu tür sözlüklere *Kitâb-ı Âmeden* denmektedir.

Kençek: Dîvânu Lugâti't-Türk'te belirtildiğine göre, Kâşgar yöresinde yaşayan başka halklarla karışmış, Türkçeden başka dilleri de bilen bir Türk grubudur, *"Türklerden bir bölük"*tür.

Kençekçe: Dîvânu Lugâti't-Türk'te 23 kelime ile örneklenip bazı özellikleri açıklanan Kâşgar yöresinde yaşayan bir Türk topluluğunun dilidir. Kençekler, Türk olmayan başka bazı halklarla karıştıkları için dillerinde yabancı kelimelerin sayısı fazladır.

Keŋeş: Resmî mahiyete sahip müzakere, toplantı, toy.

Ket dilleri: Paleoasyatik dilleri olarak da adlandırılan Kuzey Asya dilleri grubu. Bu diller bilinen dil ailelerinden hiç birine bağlı değildir. Kimi araştırmacılar tarafından Yenisey-Ostyak dilleri olarak da adlandırılmışlardır. Ket dilleri 19 yüzyılda yok olmuştur. Ket dilleri grubuna ait oldukları kabul edilen; *Arin, Assan, Kot ve Pumpokol* gibi yerel varyantlara ait malzeme 18 yüzyılda kaydedilmiştir.

Ketebe kaydı: El yazmalarında kitabın yazarının, müstensihinin veya her ikisinin adının yazıldığı yer. Bu yer genellikle kitabın sonudur.

Kıbçak: bk. Kıpçak Türkleri

Kıbrıs Türkleri: Kıbrıs adası 1571 yılında Türkler tarafından fethedilmiştir. 1572 yılında çıkarılan bir fermanla, Karaman başta olmak üzere, Antalya, Konya, Niğde, Nevşehir yörelerinden 20.000 dolayında bir Türk nüfusu Kıbrısa yerleştirilmiştir. Daha sonra adaya yerleşen Türk nüfusla birlikte 1777 yılı belgelerine göre, Kıbrıs'taki Türk nüfusunun Hristiyan nüfustan daha fazla olduğu görülmektedir. 1878'de Kıbrıs'ın kontrolü İngilizlere geçer. 1914'te Yunanistan'a ilhak edilmek istenince adada yaşayan 300.000 dolayında Türk Türkiye'ye göçer. Kıbrıs'ta 1974'te yaşanan savaştan sonra 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kurulur. Bugün Kıbrıs'ta 250.000 dolayında Türk yaşamaktadır. Kıbrıs Türkleri Türkiye Türklerinin devamıdır. Dil ve inanç bakımından Türkiye Türklerinden farklı değildirler.

Kıfçak: bk. Kıpçak Türkleri

Kınık: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Deniz Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur. Selçuklu devletini kuran Hanedan Kınık boyuna mensup idi. Oğuzların en büyük boylarından biridir.

Kıpçak-Bulgar Alt grubu: Eski dillerden Batı Altın Ordu, çağdaş dillerden Tatar ve Başkurt Türkçeleri. (N. A. Baskakov)

Kıpçak grubu Türk Lehçeleri: Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi.

Kıpçak-Nogay alt grubu: Nogay Türkçesi, Karakalpak Türkçesi ve Kazak Türkçesinden oluşan bir alt grubudur. (N. A. Baskakov)

Kıpçak-Kuman alt grubu: Eskilerden Polovets (veya Kıpçakça), çağdaş dillerden Karayim, Kumuk, Karaçay-Malkar ve Kırım Tatar Türkçeleri. (N. A. Baskakov)

Kıpçak-Polovets alt grubu: bk. Kıpçak-Kuman alt grubu

Kıpçak Türkçesi: Kıpçak Türkçesi, Kuzey/Kuzeybatı/Kıpçak grubu olarak adlandırılan lehçe grubudur. Ses özelliklerine göre yapılan tasniflerde genellikle *tav* ya da *tawlı* gurubu olarak tasnif edilmektedir.

Kıpçaklar kendilerinden önce Doğu Karadeniz'e göç eden kavimleri de bünyelerinde toplayarak Batı Türkçesinin kuzey kanadını teşkil etmişlerdir. Tarih boyunca tam bir siyasi birlik kuramayan Kıpçak Türklerinden bugün yalnız *Codex Cumanicus* adlı bir eser vardır.

Kıpçak Türkçesi asıl gelişimini, Kuzey Türkçesinin yayılma alanının dışında, güneyde Mısır'da ve bugün Yakın ve Orta Doğu denilen ülkelerde meydana getirmiştir. Memlûk-Kıpçak sahasında, Kıpçakların oluşturduğu Mısır ve civar ülkelerde kurulan Memlûk hâkimiyeti sırasında, Arap muhitinde hâkim zümreyi oluşturan Türklerin dilini öğretmek amacıyla bazı sözlük ve gramerlerle birlikte, fıkıh, okçuluk, atçılık vb. konularda yazılmış çeşitli eserler mevcuttur. Memlûk Kıpçak Türkçesine ait eserlerin dilinin Türk dili tarihinde önemli bir yer tuttuğunu belirten J. Eckmann, eserlerin gramer ve söz varlığı özelliklerinden hareketle bu dönem eserlerini 1. *Asıl Memlûk Kıpçakçası ve* 2. *Karışık Oğuz-Kıpçakça* olarak başlıca iki bölüme ayırır.

Asıl Memlûk Kıpçakçasının dilinin Harezm-Altın Ordu yazı diline oldukça yakın olduğunu belirten Eckmann bu dönemde meydana getirilen *İrşâdü'l-müluk ve's-selâtin* (1387), *Gülistan tercümesi* (1391), *Baytaratu'l-vazıh* (1395 civarları), *Münyetü'l-guzât* (1446-47) adlı eserlerin asıl Kıp-

çak Türkçesini temsil ettiğini söylemektedir. Eckmann, Karışık Oğuz-Kıpçakçasının kendi içinde bir birlik göstermediğini, Oğuz ve Kıpçak dil ögelerinin baskın olmasına göre de kendi içinde a. Kıpçak ögelerinin daha çok olduğu grup ve b. Oğuzca ögelerinin daha çok olduğu gurup olmak üzere iki bölümde ele alır. 15. yüzyılın ilk on yıllarından başlayarak Memlûk Kıpçakçasının giderek Oğuzcalaştığını söyleyen Eckmann, bilhassa son dönemlerde yazılan Sultan Kayıtbay, Muhammed b. Kayıtbay ve Kanu Gavri'nin eserlerinin tamamen Anadolu Türkçesiyle olduğunu kaydeder.

Tarihî Kıpçak Türkçesinin diğer bir kolu da Gregoryan (Ermeni) Kıpçak Türkçesidir. 11. yüzyılın ortalarında Ermeni Bogratlılar devletinin yıkılmasından sonra göç ederek Kırım'a yerleşen Ermeniler ve Gregoryan Hristiyanlığı benimseyen Kıpçak Türkleri resmî yazışmalarında ve kilisede Kıpçak Türkçesini kullanmaya başlamışlardır. Bunlara ait dil yadigârları 16-17. yüzyıllardan kalan Kemenets-Podolsk cemaatinin bazı evrak ve dosyalarından oluşmaktadır.

Bugün konuşulan veya XX. yüzyıl başından itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerini sınıflandırmak üzere, genellikle kabul edilmiş üçlü etnik tasnifte (*Oğuz, Karluk, Kıpçak)* Kıpçak lehçeleri geniş bir grup teşkil eder. Coğrafî tasnifte Kuzeybatı Türkçesi veya bazen, yalnız Batı Türkçesi, fakat çoğunlukla da Kuzey Türkçesi şeklinde adlandırılan bu grup, tarihî ve kavmi adlandırmalarda, Kıpçak grubu olarak kabul edilmiştir. Kıpçak grubu lehçeleri şunlardır:

I. Karadeniz-Hazar Bölgesi
1. Karay
2. Kırım Tatar
3. Karaçay-Malkar
4. Kumuk

II. İdil-Ural Bölgesi
1. Tatar
2. Başkurt

III. Aral-Hazar Bölgesi
1. Kazak
2. Karakalpak
3. Nogay
4. Kırgız

Ahmet Temir ve Reşid Rahmeti Arat'ın "Kuzey grubu" dediği bu alan için Radloff, Korş, Ramstedt, Samoyloviç, Räsänen "Batı grubu", Ligeti "Kıpçakça", Nemeth "Volga grubu" demişlerdir. Bu tabirlerle daha çok bu lehçelerin bugünkü durumları kastedilir. Tarihî bakımdan ele alındığında bu lehçeler, orta devirlerde burada yaşamış olan Türk boylarından Kuman, Peçenek ve Kıpçak lehçelerinin birer devamı ve gelişmiş, değişmiş şekilleridir.

Günümüz Kıpçak Türk lehçelerinin temsilcileri olarak kabul

ettiğimiz Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Karaçay-Malkar, Kırım Tatar ve Karayım Türkçeleri şimdiye kadar yapılmış olan Türk lehçeleriyle ilgili tasniflerde de bazı farklı görüş ve tasnifler olmakla birlikte genellikle bir arada gösterilmiştir.

Samoyloviç tasnifinde Türk lehçelerini altı grupta toplamış ve Kıpçak lehçelerini *Tav grubu* (Kıpçak-Kuzeybatı) başlığı altında göstermiştir. R. R. Arat da *tavgrubu (ayak, tav, tavlı, kalğan) (Kuzey)* biçiminde tasnif etmiştir. Talat Tekin tasnifinde Kıpçak lehçeleri *tawlı grubunda* yer alır: Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Malkarca, Karayımce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası.

Kıpçak Türkleri: Kıpçak adına ilk olarak, 759 yılında dikilmiş olan *Bayan Çor (Şine Usu)* yazıtında rastlanır. *Türk (Kı)bçak elig yıl olurmış* (BÇ K 4) "Türk Kıpçak elli yıl oturmuş 'yönetmiş'" anlamına gelen cümle, 682-745 arasındaki ikinci Köktürk dönemine işaret eder. Metindeki Türk kelimesinin son harfi ile Kıbçak kelimesinin ilk harfi silinmiş olmakla birlikte bu ibarenin *Türk Kıpçak* olduğu genellikle kabul edilmiştir.

Kumanların adı Şark kaynaklarında en çok Kıpçak (Kıfçak) olarak geçmektedir. Ayrıca "İmek" (Yemek) ve "Kimek" adlarına da rastlanır. "Kimek" kavminin birçok uruğa ayrıldığı ve bunlar arasında en önemlilerinin "Emek (Yemek) ve Kıpçaklar olduğu anlaşılmaktadır. Rus vekayinâmelerinde Kıpçaklar "Polovtsı" biçiminde, Bizanslılar Kuman biçiminde kaydetmişlerdir. Macarlar Kıpçaklara, *Kun, Kuman ve Paloç*; Almanlar, *Falon ve Falb*; Ermeniler ise *Chardeş* demişlerdir. Latin kaynaklarında Bizanslıları takiben Kuman adı geçer. Türkçedeki *Kuman* adı ise Bizans'tan alınmış olmalıdır. Bu kavmin adının anlamı Rusça, Almanca ve Ermenicede *"açık sarı"* ve *"saman renginde olan sarı saç"* anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla her üç dilde de Kumanlara verilen bu ismin bir kavim adı değil, bu kavmin sarışın olduğu anlamına gelmektedir. Rusçadaki *"polovtsı"* adı "beyazımsı sarı, sarımtırak" anlamına gelen *"Polovıy"*dan gelmektedir. Almancadaki *"Falb"* ise "beyazımsı sarı" demektir, Ermenicedeki "Chardeş" de aynı anlama gelmektedir. Kumanlarla temas eden Ruslar, Almanlar ve Ermenilerin Kumanları "sarışınlar" diye adlandırdıkları anlaşılmaktadır.

Macarcadaki *"Kun"* adının Kuman'dan geldiği muhakkaktır. Kuman'ın önceleri bir şahsın adı olduğu, sonradan bu adın bir uruğ adına dönüştüğü muhtemeldir. Bu uruğ Kıpçakların en batı kısmını teşkil etmiş ve Bi-

zanslılar ve Macarlar da bütün Kıpçak camiasını bu isimle (önce Kuman, sonra Macarlarda Kun) tanımış olmalıdırlar. Kıpçak adının ne anlama geldiği bilinmemekle beraber Ebulgazi Bahadır Han bu adın halk etimolojisine dayanarak "ağacın içindeki boşluk" anlamına geldiğini yazmaktadır.

Kıpçak (Kuman) Türkleri, 9-11. yüzyılda sınırları doğuda İrtiş ırmağından başlayarak Batı Sibirya'yı, Karadeniz'in kuzey bozkırlarını içine alan ve güneyde Kırım'dan Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmaklarına kadar, kuzeyde Orta İdil sahasına kadar uzanan alanlarda yaşamışlardır. Bu geniş alanda yaşayan ve konar-göçerlik hayatının getirdiği alışkanlıkla yerleşik düzene tam olarak geçemeyen Kıpçak Türkleri, tarih boyunca çeşitli sebeplere bağlı olarak birçok Türk ve yabancı kavimle ilişki içinde olmuş, yerleştikleri sahalardaki etnik unsurlarla karışarak kolonize bir toplum olarak varlıklarını daima sürdürmüşlerdir.

11. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar 1030 civarında İdil'i geçerek Uzları batıya iterler ve Rus knezlikleriyle komşu olurlar. Rus kaynakları ilk kez 1055 yılında Kıpçaklardan bahseder. Bu tarihten itibaren Kıpçaklar, *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak bozkırı) denilen Avrasya'nın en önemli unsurlarından biri olurlar. 1080'lerde Kıpçak hâkimiyeti Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yayılır. Kıpçaklar 12. yüzyıl boyunca Gürcistan'da, Güney Rusya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Macaristan'da önemli roller oynarlar. Ruslarla çatışmaları İgor Destanı'nın konusu olur. Bir kısmı Macaristan'da kalarak Macarlaşır, bir kısmı ise Basarabya bölgesinde ilk Roman devletini kurar. Önemli bir Kıpçak asker grubu Gürcü ordusunun esas kitlesini oluşturur ve Selçuklu Oğuzlarına karşı Gürcüleri savunur.

Kıpçaklar İrtiş'ten Macaristan'a kadar ulaşan bu geniş bozkırlarda çok önemli roller oynamalarına rağmen merkezî bir devlet kuramamışlardır. Ancak içerisinde bulundukları devletlerin içinde önemli roller oynamışlar ve kimi zaman da devletin asıl kitlesini oluşturmuşlardır. Altın Orda Devleti bunlardan biridir. Batu Han komutasındaki Moğol orduları 1236'da Deşt-i Kıpçak bozkırlarını ele geçirmiş ve karşılarına çıkan Kıpçakları ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Kaçan Kıpçakların bir kısmı Macaristan'a sığınmış, asıl Kıpçak kitlesi ise İdil Bulgarlarının topraklarındaki ormanlık sahaya gitmişlerdir. Bu olay, eski İdil Bulgar yurdunun büsbütün Kıpçaklaşmasına yol açmıştır. 1241 yılında kurulan Altın Orda Devletinin de nüfus çoğunluğunu

Kıpçaklar oluşturmuş ve bu sahada Moğolların Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.

15. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda Devleti gücünü kaybetmeye başlamış, yaşanan taht kavgaları sonucunda ülke 1502'de parçalanmıştır. Böylece Altın Orda toprakları üzerinde daha önce kurulan Kırım, Kazan ve Nogay hanlıklarının dışında Astrahan ve Sibir hanlıkları da ortaya çıkmıştır. Bu coğrafyada yaşayan büyük Kıpçak kitlelerinin bir bölümü Hristiyanlaşmış ve kaybolmuştur. Bir bölümü de Tatar, Nogay, Karayim vb. adlarla bugüne kadar gelmişlerdir.

Kıpçakların tarihte etkili olduğu bir başka bölge de Mısır ve Suriye alanıdır. Moğol idaresi altında oldukça zor şartlarda yaşayan Kıpçaklar, çocuklarını para karşılığında daha iyi şartları olan Mısır, Suriye gibi ülkelere göndermişlerdir. Bu vesileyle 1171-1252 tarihleri arasında Mısır'da hüküm süren Eyyubî devleti içinde Deşt-i Kıpçak'tan, Kafkaslardan getirilen Kıpçak, Oğuz ve Çerkeslerden oluşan ve zamanla sayısı 70 bini bulan bir ordu ortaya çıkmıştır. Önemli bir güç hâline gelen ve çoğunluğunu Kıpçakların oluşturduğu bu Türk unsuru, 1250 yılında Aybek komutasında Eyyubî hâkimiyetine son vererek 1517 yılına kadar sürecek olan Memlûk Devletini kurmuşlardır.

Kıpçak Türkçesi eserleri: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin, Gülistân Tercümesi, Baytarat'ül-Vâzıh, Münyetü'l-Guzât, Kitâbü'l-Hayl, Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb, Kitâb fi'l-Fıkıh, Kitâb fi'l-Fıkıh bi-Lisâni't-Türkî, Kitâb Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî, Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât, Codex Cumanicus, Kitabü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, Bülgati'l-Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıpçak, El Kavânînü'l-Külliyye li Zabti'l-Lugat't-Türkiyye, Ed Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye.

Kıpçak Tükçesi Sözlük ve gramerleri: Codex Cumanicus, Kitabü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, Bülgati'l-Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıpçak, El Kavânînü'l-Külliyye li Zabti'l-Lugat't-Türkiyye, Ed Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye.

Kıpçak veya Kuzeybatı kolu: bk. Kıpçak grubu Türk lehçeleri

Kıpçakça: bk. Kıpçak Türkçesi

Kıpçakçanın Oğuzcalaşması: Mısır-Suriye coğrafyasında oluşan ve Harezm-Altınordu yazı dilinin devamı olan Kıpçak kökenli yazı dilinin, bölgede Oğuz Türklerinin çoğalmasına bağlı olarak, 15. yüzyılın başlarından itibaren giderek bütünüyle Oğuzcaya dönüşmesi durumudur. Nitekim, Memlûk Kıpçak Türkçesi ile ya-

zılmış eserlerin bir bölümü *"asıl Kıpçak Türkçesi"* ile yazılmış, bir bölümü de *"Oğuz-Kıpçak karışık"* iken, dönemin sonlarına doğru yazılmış olan Sultan Kayıtbay, Muhammed b. Kayıtbay ve Kanu Gavri'nin eserleri artık tamamen Oğuzcadır.

Kıpçakoid: Kıpçakımsı, Kıpçak Türkçesine benzer, Kıpçak Türkçesini andıran anlamında kullanılan bir terimdir.

Kıpçakvari Güney Sibirya Türk Dilleri: Fu-yü Kırgız Türkçesi, Altay grubu Türk lehçeleri, Çulım ağzı ve Yenisey Türkçesi.

Kırgız: Eski Çin, Yunan, Köktürk, Arap, Çağatay, Acem ve Moğol kaynaklarında geçen *"Kırgız"* adı ile ilgili pek çok tahlil ve değerlendirme yapılmış ancak kesin bir yargıya varılamamıştır.

Kırgız adı Çin kaynaklarında, Hakas veya Keges olarak geçmektedir. Ruslar bir müddet Kazaklara da Kırgız demişlerdir. Kırgız adıyla ilgili görüşlerin çoğu halk etimolojisine dayanmaktadır. Radloff'un tespit ettiği meşhur bir efsaneye göre "Kırgız" kelimesi *"kırk kız"* sözlerinden oluşmaktadır. Buna benzer bir efsaneye, Moğol Hanedanı tarihinden bahseden Luan-Si Tarihi'nde rastlanıyor. Efsaneye göre, bu kavmin ataları olarak kırk Çinli kız ile kırk erkek gösteriliyor. Bir diğer efsaneye göre de, dört kardeşe bir arazi miras kalmış. Üçü araziyi aralarında paylaşıp, dördüncüsüne *"kır gez!"* yani sen de dağları kırları gez diyerek, onu kovmuşlar. Bu üç kardeşin neslinden (ulu, orta, kiçi 'küçük") Kazak boyları, dördüncüsünden de *"Kara Kırgız"* kavmi meydana gelmiştir.

Vambery'e göre bu isim *"kır"* ile *"giz"* (gez) kelimelerinden oluşup, anlamı "kır gezen" demektir. Bernard Munkaçı ise kelimenin *"kır Oğuz"* yani "kır Oğuzları" sözlerinden ibaret olduğunu belirtmektedir. Radloff. "Moğolistan Türk Kavimlerine Ait Etnografik Bir İcmal" adlı makalesinde "Kırgız" kelimesinin *"kırk"* ve *"yüz"* sayılarından meydana geldiğini söylemektedir. G. Şupka ise kelimeyi *"kırk Guz"*a dayandırmaktadır. Şilegul *"Kırgız"* adını *"kırku"* renkli *"kırmızı"* ve "yüz" "çehre" kelimelerinden oluştuğunu söylüyor. Deverya ise "Kırgız" adını Çin kaynaklarında *"kırkız"* sözüne karşılık gelen *"kien kun"* kelimelerinden oluştuğunu söylüyor. Bir başka görüşe de, "Kırgız" adının Kırk Oğuz sözünden "Kırkız"a dönüştüğü ve "öldürülemez, baş eğdirilemez" anlamlarına geldiğidir.

L. Ligeti ise en eski metinlerden itibaren "kırkız" şeklinde görülen kelimenin *"kırk"* sayısına *(ı)z* çoğul eki getirilerek genişletildiğini ve kelimenin "kırklar" anlamına geldiğini belirtmektedir. Ligeti'nin bu görüşü, en fazla kabul gören teoridir.

Kırgız edebiyatı: 20. yüzyıla kadar yazılı edebiyatları olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir sözlü edebî geleneği vardır. Halk edebiyatı türleri içerisinde destan ve halk hikâyeleri önemli bir yer tutar. Destanlar arasında *Manas, Kurmanbek, Er Tabıldı, Kedeykan, Olcobay Menen Kişimcan* gibi destanların yanı sıra, eski âdetlerle hayat pratikleri hakkındaki şiirler, bilmeceler, atasözleri, kahramanlık destanları, hikâye ve masallar, efsaneler, dinî ve lirik şarkılar zengin Kırgız Folklorunun önemli türleridir.

Destanlar arasında, Manas Destanı Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının en uzun destanıdır. Kırgız sözlü edebiyatında musikiyle iç içe girmiş bir şiir geleneği vardır. Kırgız halk şâirlerine "*akın*" denir. Bu şiirlerden, defin törenlerinde okunanlara "*koşok*"; hasret ve şikâyet konulu olanlara "*koştoşu*"; medhiyelere "*moktoo*"; taşlamalara "*korgoo*" denir.

Kırgızlarda yazılı edebiyat 1920'lerden sonra gelişmeye başlamıştır. Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser 1911'de çıkan Moldo Kılıç Şamırkanuulu'nun *Zilzala* adlı ırlar kitabıdır. 1924 yılında çıkmaya başlayan *Erkin Too* gazetesi ve *Leninçil Caş gazetesi*, edebî eserlere geniş yer vermiştir.

Toktogul Satılganov ve Togolok Moldo Sovyet Kırgız Edebiyatı'nın ilk şâirleridir. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Kırgız Edebiyatı, Sovyet rejimine uygun bir edebiyat meydana getirir. A. Tokombayev, C. Bökönbayev ve K. Malikov bu dönemin önde gelen edipleridir. Halkların kardeşliği, Ekim ihtilâlinden sonra Kırgız Türklerinin siyasi ve sosyal alanda kaydettiği gelişmeler, toplum yararı için fedakârlık gösterme, feodal bağlardan ve burjuva geleneklerinden kurtuluş belli başlı temalardır.

2. Dünya Savaşı yıllarında ve sonraları Sovyet topraklarının korunması, kahramanlık ve fedakârlık temaları revaç bulup, daha çok savaş konuları işlenir. S. Eraliyev, E. Uzakbayev, S. Cusuyev ve Rusya'yı, Rus insanını anlatan şiirleri ile dikkati çeken A. Osmanov bu dönemin belli başlı isimleridir. 1950'li yıllarda gelenekçilik ve yenilikçilik konuları tartışılmaya başlanır. Bazı yazarlar ve eserler tenkit edilir. Altmışlı ve yetmişli yıllarda ideolojiye ve Lenin'e duyulan hayranlık yeniden işlenir. Seksenli ve doksanlı yıllarda Sovyet temaları, Kırgız Türklerinin edebiyatından çıkar, geçmişteki yanlışlıklar eleştirilmeye başlanır.

Kırgız edebiyatının en büyük ismi, Cengiz Aytmatov'dur. Aytmatov, dünyanın en büyük romancılarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aytmatov'un eserleri yetmiş ülke diline çevrilmiştir. Cemile adlı hikâyesiyle ünlenen Aytmatov'un; Yüzyüze, Selvi Boylum, İlk Öğretmen, Deve Gözü, Toprak Ana, Gülsarı,

Beyaz Gemi, Gün Olur Asra Bedel, Dişi Kurdun Rüyaları gibi hepsi şaheser niteliğinde olan birçok roman ve hikâyesi bulunmaktadır.

Kırgız-Kıpçak Grubu: Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinin oluşturduğu bir lehçe grubudur. Tarihî, coğrafî ilgisi ve dil özelliklerinin benzerliği dolayısıyla bazı tasnifçiler Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesini (Televüt, Telengit) aynı grupta göstermektedirler. (N. A. Baskakov)

Kırgız-Tatar dilleri: bk. Kuzeybatı grubu Türk lehçeleri

Kırgız Türkçesi: Kırgız Türkçesi, bugün çoğunluğu Kırgızistan'da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu bir lehçe olup Kıpçak / Kuzey / Kuzeybatı grubu Türk lehçeleri arasında yer alır. Kırgız Türkçesi, Kıpçak grubu lehçeleri içerisinde en çok Kazak Türkçesine, Kuzeydoğu grubu lehçelerinden de Altay Türkçesine yakındır.

Kırgız Türkçesi tarihî olarak üç gelişim devresi içerisinde ele alınır: *Eski Kırgız Türkçesi* (7-9. yüzyıllar): Konuşulduğu alanda eski Uygur ve Oğuz Türkçeleri ile sürekli ilişkide bulunmuştur. Bunlarla birçok ortak yönleri vardır. *Orta Kırgız Türkçesi* (10.-15. yüzyıllar): Bu dönemden elde belge bulunmaz. Kırgız boyları arasında sıkı bir bağ vardır. Göçebe bir halkın dili olarak, halk arasında ve halk edebiyatında işlenmiştir. *Yeni Kırgız Türkçesi* (15. yüzyıldan sonra):18. yüzyıl ortalarından sonra Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlar. 18. yüzyıl ortalarından Ekim devrimine kadar ağızlar arası ayrılıklar oluşur. Son dönemde ise, ağızlar arası ayrılıklar azalır. Ortak yazı dili arama çabaları başlar. Kırgız Türkçesi son dönemlerde edebiyat dili özelliği kazanır. Günümüzde Kırgız Türkçesi toplumun her alanında kullanılmaktadır.

Kırgız Türkleri 1924-1928 yılları arasında Arap alfabesini, 1928-1940 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlar, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Kırgız Türkleri, bugün de Kiril alfabesini kullanmaktadırlar. 21 Ağustos 1991 Kırgızistan bağımsızlık bildirgesi ile Kırgız Türkçesi resmî dil olarak ilan edilmiştir.

Kırgız Türkçesinin ağızları: Kırgız Türkçesinin ağızları genellikle *Tündük (kuzey) grubu* ağızları ve *Tüştük (güney) grubu* ağızları şeklinde sınıflandırılır. *Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı* ağızları şeklinde üç ağız grubuna ayıranlar da vardır.

Kırgız Türkleri: Kırgız Türkleri, Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden birisidir. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Kırgız Türkleri ilk devletini MÖ 3. asırda kurmuştur. Bu ilk Kırgız devletinin adı Çin kaynaklarında "Ki-Ku, Kie-Ku" olarak geçer.

MÖ 2. yüzyılda Kırgızlar Büyük Türk İmparatorluğu'na dahil olurlar. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Kırgızlar 4. yüzyılda büyük bir devlet kurarlar. Bu devlet, Çin kaynaklarında "Hakas Devleti" adıyla anılır. Baykal gölünden Tibet'e kadar uzanan saha Kırgız İmparatorluğunun idaresi altına girer.

6. yüzyılda Kırgızlar, Köktürklerin hâkimiyeti altına girerler. Ancak kolay kolay Köktürklere baş eğmezler ve esaretleri boyunca pek çok kez Köktürklere baş kaldırırlar. 8. yüzyılda Kırgızlar, Uygur Türkleriyle birleşerek Köktürk İmparatorluğu'na son verirler. Bir asır sonra da Kırgız Türkleri, Uygur Türklerini yenerek Kırgız Devletini kurarlar. Bu devlet 10. yüzyılda Kara Hıtaylar tarafından ortadan kaldırılır.

Kırgız Devleti ortadan kalktıktan sonra, Kırgızlar 10.-12. yüzyıllarda Karahanlılara tabi olurlar. Bu yıllarda İslam dinini kabul ederler. Özkent ve Balasagun gibi şehirlerde yoğun iktisadî ve kültürel faaliyetlerde bulunurlar. 13. yüzyılda Kırgız ülkesi Moğol istilasına uğrar. Daha sonra Çağatay Devleti'nin himayesine girerler. Kırgızlar, 16.-17. yüzyıllarda Kalmuk - Moğollarla mücadele ederler. Manas Destanı'nın önemli bir bölümünde bu mücadele anlatılmaktadır. 18. yüzyılda Türkistan'da teşekkül eden hanlıklara tabi olurlar. Kırgızların ülkesi 1860-1881'de Ruslar tarafından işgal edilir.

1916 yılında Kırgız Türkleri Çar hükûmetine karşı ayaklanırlar. Bu ayaklanma Ruslar tarafından çok kanlı bir şekilde bastırılır. Bu olaydan sonra Kırgız Türklerinin bir bölümü Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalır. 20. yüzyılın başında verilen hürriyet mücadelesinin sonunda 1918'de ilan edilen Türkistan özerk vilayetinin bir parçası olarak kurulan Kırgızistan, Bolşevik kuvvetlerinin Türkistan'ı işgal etmesiyle, diğer Türkistan cumhuriyetleriyle beraber Sovyetler Birliğine bağlanır. Ardından 1925'te özerk vilayet, 1926'da özerk cumhuriyet, 5 Aralık 1936'da Sovyetler Birliği cumhuriyeti olur.

Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

Kırgızca: bk. Kırgız Türkçesi

Kırgızistan: Batı Türkistan'ın doğusunda 70°-80° doğu boylamı ile 43°-89° kuzey enlemleri arasında bulunan Kırgızistan; kuzeyden Kazakistan'la, batıdan Özbekistan'la, güneyden Tacikistan'la, güneydoğu ve doğudan da Doğu Türkistan ile komşudur. Doğu-batı yönündeki uzunluğu 900 km, kuzey-güney yönündeki uzunluğu 410 km. olan Kırgızistan'ın yüz ölçümü 198.500 km²'dir. Kırgızistan'ın bağımsızlık tarihi 31 Ağustos 1991'dir.

Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın kuzeydoğusunda dağlık bir bölgede kurulmuştur. Dağlık bir bölgede olan Kırgızistan'da çeşitli göller oluşmuştur. Dünyadaki en büyük krater göllerinden biri olan Isık Göl Kırgızistan'da bulunmaktadır. Tam bir kara iklimine sahip olan Kırgızistan, yağış yönünden oldukça fakirdir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki ısı farkı çok fazladır. Ülkenin % 6'sı ormanlarla kaplıdır. 2000 m ile 3200 m arasındaki coğrafyada çeşitli bitki türlerine rastlanır. Bunlar; ormanlar, otlar ve çalılıklardır.

Bugün cumhuriyetle yönetilen Kırgızistan, idari olarak yedi bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler; Çüy, Isık-Köl, Narın, Calalabad, Batken, Talas ve Oş'tur. Coğrafî ve iktisadî olarak da önem kazanan bu beş bölgeye bağlı olarak 40 rayon, 21 şehir, 29 kasaba ve 392 köy bulunmaktadır.

Kırgız Türkleri, Kırgızistan'ın dışında, Özbekistan, Tacikistan gibi BDT cumhuriyetlerinde, Afganistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin nüfusu bugün 4.5 milyonu aşmış durumdadır. Kırgız Türklerinin 2.228.482'si Kırgızistan'da yaşamakta ve ülke nüfusunun % 52.3'ünü meydana getirmektedir. Ülke nüfusunun % 21.5'ini Ruslar, % 4.9'unu Almanlar ve Ukraynalılar, % 4.4'ünü diğer halklar, geri kalan % 16.8'ini ise Özbek, Tatar, Uygur ve Mesketya gibi Türkler oluşturmaktadır. Ülkenin toplam Türk nüfusu % 69.1'dir.

Kırgızistan'ın ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma dayanmaktadır. Faal nüfusun % 84'ü tarım ve ormancılık alanlarında çalışmakta ve millî gelirin % 40'ı tarım ve ormancılık sektöründen sağlanmaktadır. Tarım alanından sağlanan gelirin % 66'sı hayvancılıktan sağlanmaktadır. Tarım ürünleri arasında buğday, arpa, mısır, tütün, pamuk ve patates önemli bir yer tutmaktadır.

Ülkenin başlıca yer altı zenginlikleri kömür, ham petrol, doğal gaz, uranyum, civa, antimon, çinko, kalay ve tungsten oluşturur. Madencilik ve metalürji, sanayi üretiminin % 10'unu sağlamakta ve sanayide çalışan iş gücünün % 11'ini istihdam etmektedir. Ülke ulaşımında demir ve kara yolu önemlidir. Ayrıca ülkede kış sporları, dağ yürüyüşü ve tırmanışları, avcılık, termal tesislerden sağlanan sağlık turizmi ve ipek yolu boyunca kültür türleri gibi oldukça zengin bir turizm potansiyeli vardır.

Kırım Özerk Cumhuriyeti: Kırım, günümüzde Ukrayna Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerk cumhuriyettir. Kırım yarımadası, batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak denizleri ile çevrilidir. Yüzölçümü 26.140 km² olan yarımadanın kıyı uzunluğu 1000 km. kadardır. Genişliği, doğudan batıya 320 km. kuzeyden

güneye 200 km. olan yarımada Yalta, Aluşta, Akyar (Sivastopol) gibi limanlarıyla ünlüdür.

Kırım'ın güney bölümünde, Kefe yakınlarından başlayarak güneybatı kıyılarının yakınlarına kadar uzanan dağlar, yarımadayı ikiye ayırır. Yalı Boyu denilen güney kısımları dağlık ve ormanlık olup Türkiye'nin Karadeniz kıyılarını andırır. Dağların kuzey ve güney eteklerinde bağlar, bahçelikler, buğday ve tütün tarlaları bulunur. Çöl denilen orta, batı ve kuzeydoğu bölgeleri ovalıktır. Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Akmescit'tir (Simferepol). 350 bin kişilik bir nufusu olan Akmescit'in kuzeyinde Canköy, kuzeydoğusunda Karasubazar, güneybatısında da Bahçesaray yer alır. Gözleve, Akyar, Balaklava, Yalta, Sudak, Kefe ve Kerç ise Kırım'daki sahil şehirleridir.

1993 yılına göre Kırım'ın nufusu 2.700.000'dir. Kırım Türklerinin sayısı ise 252 bin olup nüfusun ancak % 10'nunu oluşturmaktadırlar. Ruslar 1.800.000'lik nüfuslarıya (% 67) çoğunluğu teşkil etmektedirler. Bunun dışında Ukrainler 635.700 (% 23,55) ikinci büyük grubu oluşturmaktadırlar. Ayrıca sayıları iki binle beş bin arasında değişen Ermeni, Bulgar, Rum, Alman gibi topluluklar da Kırımda yaşamaktadırlar. 1997 yılında Kırımdaki, Kırım Türklerinin sayısı 280 bin civarındadır. Ayrıca sürgün bölgelerinde de 300 bin Kırım Türk'ünün yaşadığı tahmin edilmektedir. Sürgündekilerin büyük bölümü Özbekistan'dadır. Kırım'da Kırım Tatar Türklerinin dışında yine Türk kökenli olan Kırımçak ve Karayim Türkleri de yaşar. Karayim Türkleri 800, Kırımçak Türkleri de 650 civarındadır.

Kırım'ın kuzey kesiminde iklim soğuk olmasına rağmen güney kesimleri ılıman bir karaktere sahiptir. Yıllık ortalama sıcaklık 11 0C, yıllık ortalam yağış miktarı da 450 mm. kadardır. Yarımadanın güneyi ormanlarla, kuzeyi bozkır bitkileriyle kaplıdır. Kuzeydeki ovada büyük ölçüde buğday ve tütün tarımı yapılır, Yayla dağın eteklerinde ise meyve bahçeleri ve üzüm bağları yer alır. Kerç yarımadasında petrol, doğal gaz ve çeşitli madenler, Balıklava yakınlarında da kömür yatakları bulunmaktadır.

Kırım Tatar: *"Kırım Tatar"* adındaki *"Tatar"* adı bugün Tatar boyunun İdil-Ural, Kırım, Sibirya, Litvanya, Polonya vb. bölgelerde yaşayan kolları için kullanılır. Böylece Kazan Tatarları, Sibirya Tatarları, Kafkasya Tatarları, Kırım Tatarları şeklinde kullanılarak değişik Türk topluluklarının ortak adı hâline gelmiştir.

Tatar adıyla ilgili yaygın görüş, bu adın *"tat"* ve *"ar"* (er) sözlerinin birleşmesinden oluştuğu yönündedir. Suvar (su eri), Mişer (meşe eri), Ağaçeri (ağaç

eri), Avar (av eri) boy isimleri de benzer şekilde kurulmuşlardır. Bir yer adı olan "Kırım" adının anlamını Fuat Bozkurt "kale, istihkâm"; Mehmet Emin Ağar da "kale" olarak belirlemektedir. Tatar *İsâmnerâ Süzlâgâ*'nde ise kelimenin eski Türk dilinde *Korum* olduğu belirtilerek *"ufalanmış taşlar, kaya parçacıkları"* anlamına geldiği mecazi olarak da *"pek çok hayvan, davar"* anlamına geçtiği belirtilmektedir.

Kırım Tatar edebiyatı: Oldukça köklü, zengin ve gelişmiş bir edebî geleneğe sahip olan Kırım Tatar Türklerinin edebiyatı; geleneksel sözlü halk edebiyatı, Osmanlı edebiyatı, Kazan-Tatar edebiyatı, Rus ve Batı edebiyatı olmak üzere başlıca dört kaynağa dayanır.

Halk içinden çıkan kahramanların doğruluk ve adalet uğruna zulme karşı verdikleri mücadeleleri konu edinen *"Çorabatır"*, *"Koplandıbatır"*, *"Eseyebatır"*, *"Edige"*, *"Ertargın"* gibi epik destanlarla *"Narkamış"*, *"Kozu Körpeç ve Bayan Sulu"*, *"Boz Yiğit"* gibi lirik destanlar sözlü halk geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca eskiden beri sözlü gelenekte yaşayan yırlar, takmaklar, çınlar, maniler, atasözleri, tapmacalar, lâtifeler, efsane halk edebiyatının diğer önemli ürünleridir. Yine *"Yusuf u Züleyha"*, *"Leyla ve Mecnun"*, *"Seyyit Battal"*, *"Ahmediye"*, *"Muhammediye"*, *"Kesik Baş"* gibi ortak İslam ve Türk edebiyatının ürünleri önemlidir.

Osmanlı edebiyatı, Hanlık döneminde Kırım Tatarlarının edebiyatını etkilemiştir. Kırımlı şâirler divan edebiyatı tarzında şiirler yazmışlar ve divanlar tertip etmişlerdir. 15. yüzyılda Mengli Giray, Saadet Giray; 16. yüzyılda Divan'ı ve Menakıb-ı Emir Buhari adlı menakıbnamesi bulunan Müdami, Devlet Giray, Mahmud, Kefeli Tâlibî Çelebî, Bakayî mahlasıyla şiirler yazan Abdülbaki, Kefeli Hüseyin Efendi, Ali Mahlasıyla şiirler yazan Ebubekir, Bora Gari Giray Han, Haydarzade Şeyh Mehmed Feyzi gibi şâirler önemlidir. 17. yüzyılda Arifî mahlasıyla şiirler yazan Kırım hanlarından Saadet Giray, De'bî Çelebi diye tanınan Kefeli Hüseyin, Kefeli Seyyid Abdulkerim, Kefeli Şerif Musa, Şeyh Abdullah Afîfüddin Efendi, İbrahim Efendi, Rezmî mahlaslı Bahadır Giray Han, Kelimî mahlaslı Seyyid Musa, Vecihî, IV. Mehmet Giray, Selim Giray Han vardır. Ayrıca yine bu yüzyılda divan ve halk edebiyatının önemli temsilcilerinden Âşık Ömer ve Gevherî de bulunmaktadır. Şâir Şerif, II. Mengli Giray Han, Hafız Mehmed Efendi, Vakanüvis Mustafa Rahmi Efendi, Bahçesaraylı Mehmed Rıza, Selim Divane, Besim mahlaslı Ömer, Hanzade Hanım, Fürûgî, Nigâh 18. yüzyıl; Halim Giray, Ziver Efendi, Şâir Rif'at, Şahbaz Giray, Şâir Ferruh, Nesimî mahlaslı Şâir Salih, Nüz-

het mahlaslı Mehmed ise 19. yüyyılın önemli şâirlerindendir.

1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakı sonrasında Kırım Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki bağlar kopar. Artan baskı ve katliamlar neticesinde Kırım aydınları ve halkı Türkiye'ye göç etmeye başlar. Bu dönemin eserleri, Kırımlıların Türkiye ve Dobruca göçü sebebiyle Kırımlı âşıkların (kedayların) söyledikleri "Muhacarat Türküleri" veya "Hicret Yırları" ile halkın duygularını dile getiren çınlar, maniler ve yırlardır. Çok çeşitli olan bu türküler A. Olenitskiy, A. N. Konçevskiy, A. M. Samoyloviç tarafından toplanıp yayımlanmıştır. Bu dönemde Eşmirza Kart, Ayder Keday, Abdulla Özenbaşlı, İsmetî adlı şâir ve kedaylar, Kırım Türklerinin mevcut durumunu şiirlerinde işlemişlerdir.

Kırım'da Tatar edebiyatının tekrar canlanması Gaspıralı İsmail sayesinde olmuştur. Gaspıralı İsmail'in yayımladığı Tercüman gazetesi 31 yıl boyunca Türkiye'den Doğu Türkistan'a Kazan'dan Mısır'a kadar Türklerin yaşadığı her yerde okunup anlaşılmış ve Türk dünyasına yeni bir ruh vermiştir. Yine Gaspıralı'nın öncülüğünde açılan usûl-i cedit okulları da Rus işgalindeki Türk topraklarının en büyük Türkçü ve Türkçeci aydın hareketlerinden birini ortaya çıkarmıştır.

Gaspıralı İsmail'in Tercüman gazetesinde kullandığı dil, zaman zaman Kırım Türkçesine ait deyim ve kelimelerin kullanılmasına rağmen sadeleştirilmiş bir İstanbul Türkçesidir. Tercüman gazetesi ve yaşadığı müddetçe Gaspıralı'nın etrafında toplanan şâir, düşünür ve yazarlar, pek çok eser yazıp çeviriler yapmışlar; Rus ve Doğu edebiyatı klasiklerini Kırım Türklerine tanıtmışlardır. Puşkin'in, Tolstoy'un, Turgenyev'in, Çehov'un, Nevaî'nin, Nizamî'nin eserleri Kırım Tatar Türkçesine çevrilerek Tercüman'da tefrika edilmiş veya kitap olarak neşredilmiştir. Bu dönemde durgunlaşan Kırım Türk edebiyatının canlanmasında Gaspıralı ve arkadaşlarının yanısıra Abdurrahman Kırım Hace, Abdurrefi Bodaninskiy gibi şâir ve yazarlar da etkili olmuşlardır. Bu şahıslar eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanında Rusça-Kırım Tatar Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi-Rusça gibi sözlükler, gramerler yazmışlardır. Gaspıralı İsmail'in Tercüman'daki yazılarının dışında "Kadınlar Ülkesi", "Arslan Kız", "Gündoğdu" gibi hikâyeleri yayımlanmıştır. Osman Akçokraklı'nın "Nenkecan Hanım Türbesi" ve "Kırım Goncaları" adlı hikâyeleri ile Abdulla Özenbaşlı'nın "Olacağa Çare Olmaz" adlı oyunu da bu dönemde yazılmıştır.

Rusya'daki diğer Türk boylarında olduğu gibi Kırım Türklerinde de 1905 Meşrutiyet inkılâbından sonra millî edebiyat yolundaki çalışmalar hızlanır. Bu dönem edebiyatının gelişmesinde Tercüman çevresinde yetişen gençlerin, usûl-i cedid mekteplerinden ve Rus-Tatar öğretmen okullarından yetişen öğrencilerin de önemli katkısı vardır. Aydınlanma yolunda önemli adımların atıldığı bu dönemde Millet (Gaspıralı İsmail tarafından), Vatan Hadimi (Reşit Mediyev tarafından), Âlem-i Nisvan (Gaspıralı'nın kızı Şefika Sultan Gaspıralı tarafından), Uçkun gibi gazeteler ve çocuklar için çıkarılan Alem-i Sübyan dergisi oldukça önemlidir. 1905 inkılâbının başından itibaren Kırım'da canlanan edebî alanda Kırım Tatar Türkçesi, İstanbul Türkçesi ve daha sonra da Kazan Tatar Türkçesinin kullanıldığı görülüyor. Bu dönemin önemli şâir ve yazarları şunlardır: Şamil Toktargazi (1881-1913), Asan Çergeyev (1879-1946), İlyas Bogaranskiy (1852-1942), Ali Bodaniskiy (1865-1920), Üseyin Bodanskiy, İsmail Lemanov (1871-1942), Osman Akçokraklı (1879-1938), Asan Sabri Ayvazov (1878-1938), Memet Nüzet (1888-1933), Abdulla (Latifzade), Seyyid Abdulla Özenbaşlı (1867-1924), Yakup Şakir Ali (1890-1930).

1917 devriminden sonra Kırım Tatar Türkçesiyle eser veren birçok yazar ve şâir Stalin'in zulmünden kurtulamayarak cezalandırılmış ve öldürülmüşlerdir. Böylece Kırım Tatar edebiyatı uzun bir sessizlik dönemine girmiştir.

1917 devriminden sonra, yönetimin baskısıyla "Sovyet rejimi"nin anlayış ve beklentisi doğrultusunda eserler yazmak zorunda kalırlar. Fakat, Sovyet rejimi, sistemi öven eserler ve yazılar yazmalarına rağmen Ömer İpçi, Cafer Gaffar, Abdullah Latifzade, Hamdi Giraybay, İlyas Tarhan, Ömer Aci Asan gibi pek çok şâir ve yazar öldürülmüştür.

Dönemin en önemli ismi Ömer İpçi'dir. Cafer Gaffar, Abdulla Latifzade, Hamdi Giraybay, Bekir Sıtkı Çobanzâde, Romanya'da doğan Şevki Bektöre, Abdurrahman Kadrizade, Abdurraim Altanlı Şeyhzade, Ziyaddin Cavtöbeli, Irğat Kadir dönemin ünlü şâir, yazar ve bilim adamlarıdır.

1944 sürgünü sonrasında Kırım Tatar Türkçesi ya tamamen yasaklanmış ya da kısıtlanmıştır. Bu yasaklı yıllarda Kırım Tatar aydınlarının bir bölümü Özbek Türkçesini, bir bölümü ise Rusçayı edebî dil olarak kullanmışlardır. Daha sonraki dönemlerde Rusça yazma alışkanlığı kısmen de olsa sürmüş, Kırım Tatar Türkçesiyle yazılan eserlerde de Özbek Türkçesinin etkisi devam etmiştir.

1950'li yıllardan itibaren yeniden Kırım edebî dilini ve kültürünü canlandırma çalışmaları başlamıştır. 1957'de Özbekistan Yazarlar Birliği içinde Kırım Tatar Şubesi açılmış, yine aynı yıl Baar Ezgileri adıyla 30 kadar Kırım Tatar yazar ve şâirinin eserlerinden örnekler veren bir antoloji yayımlanmıştır. Çağdaş Kırım Tatar edebiyatının önde gelen isimlerinden Eşref Şemizâde (1908-1978), 1965'te çıkan Kaval ve 1968'de çıkan Togan Kaya adlı şiir kitaplarında millî birlik ve millî benlik konularını işlemiştir. Bazı şiirleri bestelenen Şemizâde'nin edebî tenkitleri ve makaleleri de bulunmaktadır. Kırım'a dönüş sonrasında Kırım Tatar Türkçesini yeniden bir edebî dil hâline getirme çabalarına bağlı olarak 1997'de Şakir Selim'in şiirleri ve Tercümeleri, 2000 yılında Zakir Kurtnezir'in Kırımtatar Edipleri adlı bibliyografik çalışması, 2005 yılında Abdulla Lâtifzade'in Hayal-Ömür, adlı eseri yayımlanmıştır.

1944 sonrası dönemde yetişen belli başlı şâir ve yazarlar şunlardır: Rıza Halid, Seitumer Emin, Enver Selamet, Cevdet Ametov, Zeynep Abbasova, Abduraim Altanlı, Ziyadin Cavtöbeli, Reşid Murat, Remziy Burnaş, Ervin Umerov, Amet Adil, İsa Abduraman, Venera İbraimova, Kerem Camanaklı, Gafar Bulganaklı, Çerkez Ali, Şakir Selim, Yunus Kandimov, Ayşe Kokiyeva, Yusuf Bolat, Şamil Aladin, Emil Amit, Uriye Edemova, Ayder Osman, Nüzet Umerov, Safter Nagayev, Abdulla Dermenci, İsmail Kerimov, Asan Çergeyev. 2. Dünya Savaşından sonra yetişen romancı Cengiz Dağcı eserlerini Türkiye Türkçesi ile yazmıştır. Cengiz Dağcı, "Korkunç Yıllar", "Yurdunu Kaybeden Adam", "Onlar da İnsandı", "O Topraklar Bizimdi", "Badem Dalına Asılı Bebekler", "Anneme Mektuplar" gibi eserlerinde Kırım Türklerinin trajedisini ve sesini tüm dünyaya duyurmaya çalışmıştır.

Kırım Tatar Türkçesi: Kırım Tatar Türkçesi; Kırım, Özbekistan, Türkiye, Romanya, Bulgaristan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde dağınık olarak yaşayan Kırım Türklerinin konuştuğu dildir. Kırım Tatar Türkçesi Kıpçak/ Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinden biridir. Ancak yüzlerce yıl Osmanlı Devleti ile iç içe yaşamış olan Kırım Hanlığı'nda, Kıpçak Türklerinin yanında Oğuz Türklerinin de yerleşik olarak yaşaması, Kıpçak-Oğuz karışımı bir Türkçenin oluşmasını sağlamıştır.

Sevortyan, kendilerini Kırım Tatarı olarak adlandıran kişilerin bozkırlardan Karadeniz'e kadar olan alan içinde yaşadıklarını, bozkırlarda yaşayan nüfusun Nogay, güneyde yaşayan nüfusun ise Tatar ismini kullandıklarını belirterek Kırım Türkçesinin

Kıpçak grubunda yer aldığını ve Kırım Tatar Türkçesinin ses bilgisi ve kısmen de söz varlığı bakımından Oğuz grubunun etkisinde kaldığını belirtir. Sevortyan, yazı dilinin Kırım'ın merkezi ağızlarından Orta Yolak ağzına ve Nogay ağızlarına dayandığını belirtmektedir. G. Doerfer de Kırım Tatar Türkçesini; Kırım Osmanlıcası, Merkez Kırım Türkçesi (a. Kuzey Merkez Kırım Türkçesi, b. Güney Merkez Kırım Türkçesi, c. Doğu Merkez Kırım Türkçesi), Kırım Tatarcası, Kırım Nogaycası, Dobruca Tatarcası ve Dobruca Nogaycası olmak üzere başlıca altı ağız grubuna ayırarak modern yazı dilinin başlıca temelinin Kuzey Merkez Kırım Türkçesi ağzına dayandığını söyler.

Osmanlı devletinin Kırımdaki nüfuzundan dolayı zamanla Kırım'da İstanbul Türkçesi; edebî dil, hatta resmî dil hâline gelir. Bu dönemde edebî eserlerde kullanılan dil genellikle İstanbul Türkçesidir. Kırım Tatar Türkleri, yazı dili tarihleri boyunca dört kez alfabe değiştirmişlerdir. 15. yüzyıldan beri yazı dili geleneğine sahip olan Kırım Tatar Türkleri, 1929'a kadar Türk dünyasının ortak alfabesi durumundaki Arap alfabesini kullanmışlar ve bu tarihten itibaren Latin alfabesini kullanmaya başlamışlardır. 1938'de Stalin'in emriyle Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. 1991 kabul edilen 34 harfli ortak Türk alfabesinin eski SSCB sınırlarındaki bazı Türk devlet ve toplulukları tarafından benimsenmesinin ardından Kırım Türkleri de, bu alfabeyi esas alarak yeni bir alfabe oluşturmuşlar ve bu alfabe 1997'den itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Mevcut alfabede 31 harf bulunmaktadır.

Kırım Tatar Türkçesinin ağızları: Kırım Tatar Türkçesi, *Kırım Osmanlıcası, Merkez Kırım Türkçesi* (a. Kuzey Merkez Kırım Türkçesi, b. Güney Merkez Kırım Türkçesi, c. Doğu Merkez Kırım Türkçesi), *Kırım Tatarcası, Kırım Nogaycası, Dobruca Tatarcası ve Dobruca Nogaycası* olmak üzere başlıca altı ağız grubuna ayrılır. (G. Doerfer)

Kırım Tatar Türkleri: Hunlar, MS 4. yüzyılda Kırım'ı ele geçirmiş ancak kalıcı bir iz bırakamamışlardır. Köktürk, Onugur ve Kuturgurların da bölgeye geldikleri bilinmektedir. Orta Çağ'da Hazar devletinin bir parçası olması dolayısıyla Gazariya adını alan bölge, Hazar devletinin son bulması üzerine de 7-8. yüzyıllardan itibaren çeşitli Türk boylarının yaşadığı bir alan olmuştur.

Peçeneklerin bir kolu 10. yüzyılın başlarında Kırım'a yerleşir. Ardından Kırım'ın etnik, linguistik ve kültürel yapısında en derin tesiri yapan ve en güçlü mirası bırakan Türk kavmi olan Kıpçaklar, X. yüzyılın sonlarında Peçenekleri mağlup ederek Kırım'ı

ele geçirirler ve iki yüzyılı aşkın bir süre bölgenin hâkimi olurlar. Kıpçak hâkimiyeti sırasında İslamiyet yayılmış ve XI. yüzyılın sonlarına kadar Türklerin çoğunluğu İslam dinini kabul etmişlerdir. 13. yüzyılda Kırım'ın Anadolu ile olan bağlantısı artar ve I. Alâeddin Keykubad zamanında Kırım'ın en önemli ticaret şehri Suğdak (Sudak) Selçuklularca ele geçirilir. Kırın'daki Kıpçaklar aynı yüzyılda başgösteren Moğol istilasına karşı koymak isterlerse de 1239'da Batu Han'ın ordularına mağlup olurlar ve bu tarihten sonra Kırım'da Altın Orda hâkimiyeti başlar.

14. yüzyılda Altın Orda taht kavgalarıyla sarsılmaya başlar. Kırım da bu mücadelelerden etkilenen bir bölge hâline gelir. Altın Orda Hükümdarı Toktamış Han ile mücadeleye girerek bu devleti parçalayan Timur 1395'te Azak'ı tahrip eder, Kefe'yi ele geçirir. Altın Orda devletinin parçalanmasından sonra ortaya çıkan hanlıklardan biri de Kırım Hanlığıdır. Kırım Hanlığının kurucusu (1441) Hacı Giray'dır. Kırım Hanlığı 1475 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesine girer. Uzun zaman Osmanlı'nın bir eyaleti olan Kırım, 1774'teki Küçük Kaynarca anlaşması ile Osmanlı himayesinden çıkar ve bağımsız olur. Ancak ardından 1783'te Çarlık Rusyası tarafından ilhak edilir ve 1784'ten itibaren Kırım'da tam anlamıyla Rus idaresi hâkim olur.

Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine bölgedeki Türkler Anadolu'ya göçe başlarlar. 19. yüzyılın sonlarında Anadolu'ya göç eden Kırım Türklerinin sayısı 300 bin dolayındadır. 1856 Kırın Savaşı'ndan sonra 200 bin Türk daha Türkiye'ye sığınır. Böylece Kırım'ın % 60'ı Türkiye'ye göç etmiştir. Kırım, 1917'deki devrime kadar Tavrid adı ile yönetilir. Devrimle birlikte kısa süreli bir bağımsızlık olur. 1917 Aralık ayında Türk ileri gelenleri Bahçesaray'da bir kurultay düzenler ve ardından birkaç hafta sürecek olan Kırım Devleti kurulur. Alman ve Osmanlı hükümetleri bu devleti tanırlar ancak Bolşeviklerin Kırım'a girmesiyle bağımsızlık son bulur.

Çarlık Rusyası gibi Sovyet yönetimi de Kırım'ı Türklerden arındırmak maksadıyla Kırım Türklerini göçe tabi tutmuştur. Kırım Türkleri 1944 yılında toplu olarak Türkistan içlerine sürgüne gönderilmişlerdir. Kırım Türkleri, 1989 yılından itibaren Kırım'a dönmeye başlamışlarsa da bugün Kırım'a ancak 350 bin civarında Kırım Tatar'ı dönebilmiştir. Bu da Kırım Muhtar Cumhuriyeti'nin nüfusunun % 10'unu oluşturmaktadır. Bugün Ukrayna Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerk cumhuriyet olan Kırım'da yaşayan Kırım Türkleri 2 Mayıs

1989'da Kırım Tatar Millî Meclisini kurmuşlardır. II. Kırım Millî Kurultayı'nda alınan karar neticesinde Kırım Türklerinin efsanevî mücadele kahramanlarından Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, 250 delegenin seçtiği 33 kişilik Kırım Tatar Millî Meclisinin başkanı olmuştur.

Kırım Tatarları: bk. Kırım Tatar Türkleri

Kırımçak: Kırım'da yaşayan Musevi inancına sahip Türk topluluğunun adıdır. Kırım adına +*çak* ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş olan Kırımçak sözcüğü, Kırımlı, Kırım'da yaşayanlar anlamındadır.

Kırımçak Türkçesi: Kırım yarımadasının güney kesiminde yaşayan Kırımçak Türklerinin konuştuğu Türkçedir. Kırımçak Türkçesinin kökeni ve hangi Türk lehçe grubu içinde yer aldığı konusu tartışmalıdır. Ancak bu dil üzerine yapılan incelemelerin önemli bir bölümünde Kırımçak Türkçesi, Kırım Tatarcası olarak adlandırılmış ve Tatarcanın bir parçası olarak gösterilmiştir. Daha önce İbrani alfabesini kullanan Kırımçaklar 1936'dan itibaren Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Kırımçak Türkleri: Kırımçak Türklerinin kökeni ile ilgili çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında Kırımçakların, Hazar Türkleri ile Kıpçak, Peçenek, Tatar vb. çeşitli Türk toplulukların karışımından oluşan bir Türk grubu olduğu görüşü tarihsel gerçeğe daha uygun görünmektedir. Hazar Türklerinin geride hiçbir bakiye bırakmadan yok olmalarını düşünmek doğru değildir.

Rus resmî belgelerinde Kırımçaklar için; *"Yahudi-Rabbinler"* (1832), *"Karasubazar Yahudileri"* (1832), *"Yahudi Talmudistler"* (1833), *"Yahudi Rabbanistler"* (1833), *"Kırım Yahudileri"* (1844), *"Tatar Yahudileri"* veya *"Türk Yahudileri"* gibi adlar kullanmışlardır. 1856'da *"Kırımçak"* adı, ilk kez *"Yahudi-Kırımçaklar"* şeklinde resmî bir belgede yer almıştır. Bu tarihten sonra Kırımçak adı benimsenrek kullanılmaya başlanmıştır.

Kırımçakların etnik yapılanması 13-14. yüzyıllarda Kırım'da başlamış ve 19. yüzyıla kadar süren bir süreçte son şeklini almıştır.

İkinci dünya savaşında Alman orduları Kırım'da yaşayan çok sayıda Kırımçak Türk'ünü katletmiştir. Daha önceden Rus ya da Tatar kimliği alan Kırımçaklar kurtulabilmiştir. Bu süreçte Kırımçak Türklerinin bir bölümü de hayatta kalabilmek için değişik bölgelere kaçmış ve dağılmışlardır. Kırımçaklar, yaşadıkları ülkenin ya da bölgenin dil ve kültüründen etkilenerek asimile olmuş ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır.

Kırımçaklar Rusya Federasyonu, Özbekistan, Ukrayna gibi çeşitli ülkelerde yaşarlar. Sovyetler Birliğindeki nüfus sayımlarında genellikle Kırımçaklar ana dillerini Tatarca ve Rusça olarak belirtmişlerdir.1989 sayımında Sovyetler Birliği sınırları içinde yaklaşık olarak 1500 Kırımçak Türkünün yaşadığı tespit edilmiştir. Günümüzde Kırım'da 200 kadar Kırımçak Türkünün yaşadığı tahmin edilmektedir. 2010 yılında Rusya'da yapılan nüfus sayımında Rusya Federasyonu'nda 90 Kırımçak Türk'ü kayıtlara geçmiştir.

Kırımçakça: bk. Kırımçak Türkçesi

Kıyı Türkçesi: Türk dilleri arasında" *Kıyı dilleri*" olarak adlandırılan Türk lehçeleri, *Yaygın Türkçe* içerisinde değerlendirilmeyen Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça gibi üç gruptan ve bazı Yaygın Türk lehçelerinden oluşur. Eski Türkçe *-d*, Yaygın Türkçe kapsamında olmayan Çuvaşçada *-r*, Halaççada *-d* ve Yakutça ile Dolgancada *-t* şeklindedir.

Kızık: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Yıldız Han'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Kızılderililer: Amerika yerlilerinin bir bölümüne verilen addır. Bu topluluklar, tenlerinin renklerinden dolayı "*Kızılderili*" olarak adlandırılmaktadırlar. Milattan önceki yüzyıllarda, Asya'nın kuzey-doğu bölgelerinden *Bering Boğazı* yoluyla Amerika kıtasına geçtikleri sanılmaktadır. Kızılderili gruplarının bir bölümünün dilleri ve kültürleri ile Türkçe ve Türk kültürü arasında bazı benzerlikler tespit edilmiştir. Özellikle, *Aztek, İnka, Maya* ve *Olmek* uygarlıkların coğrafyasında 320 kadar Türkçe ile aynı veya benzer kelime tespit edilmiştir. Bu konuda Fransız dilbilimci Georges Dumezil'in İnkaların *Keçua* dili ile Türkçe arasında yaptığı karşılaştırmalar ve Reha Oğuz Türkkan ile başka araştırmacıların tespit ve incelemeleri önemlidir.

Amerika yerlileri, Avrupalıların Amerika'ya gitmeleri ile birlikte büyük bir soykırıma uğramışlardır. 55 milyon dolayında olan nüfusları 1860 yılında 340 bin, 1910 yılında 220 bine düşmüştür. Amerikalı dilbilimci Edward Sapir'e göre, Amerika yerlileri bu soykırımdan önce 180 ana dilden türeyen 2000 dolayında dili konuşurken, soykırımdan sonra, günümüzde Amerika ve Kanada'da yaşayan yerliler sadece 300 değişik dil konuşmaktadırlar.

Kızıl elma: Eski çağlardan beri Türk cihan hâkimiyeti ülküsünü temsil eden sembolik bir tabirdir. Türk mitolojisinde Türkler için üzerinde düşünüldükçe uzaklaşan ancak uzaklaştıkça da cazibesi artan ülküler, hayaller ve hedeflerdir. Türk milleti için bir hedefin, bir amacın ve bir ülkünün simgesidir.

Osmanlı Türkleri tarafından özellikle Roma'ya verilen bir ad

olmuştur. Roma Hristiyan dünyanın siyasî merkezi idi ve Roma'da bulunan St. Pierre kilisesinin kubbesi kızıl bakırdan idi. Kızıl elma sözü ile bu kilisenin kızıl kubbesi özdeşleştirilerek fethedilecek en son nokta olarak belirlenmiştir.

Kızıllar: Rusya Federasyonu'nun Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan bir Türk topluluğudur. Genellikle Kara Yüs ve Ak Yüs ormanları bölgesinde yaşamaktadırlar. Kaç Türkleri ile komşu olan Kızılların kendilerine özgü bir ağızları vardır ve sayıları 20 bin dolayındadır.

Kiril alfabesi: Rus alfabesi olarak da bilinen Slav dilleri için yapılmış alfabedir. Kiril adlı bir Hristiyan misyoneri tarafından yapıldığı için Kiril alfabesi olarak adlandırılmaktadır. Yunan ve Latin alfabesinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde, Sovyet sınırları içinde kalan Türk toplulukları tarafından kullanılmıştır. Soldan sağa doğru yazılan Kiril alfabesi, günümüzde Kazakistan, Kırgızistan gibi bağımsız Türk devletleri ve Rusya Federasyonu içindeki Türk toplulukları tarafından kullanılmaktadır.

Kiril harfleri, Türk dillerinin yazımında ilk Çuvaşça için kullanılmıştır. 18. yüzyılda Hristiyanlığı yaymak üzere bölgeye giden misyonerler Çuvaşçayı Kiril harfleriyle yazmışlardır. 20 yüzyıldan önce Altay, Şor ve Gagavuz Türkçeleri de bu alfabe ile yazıya geçirilmiş idi. 20. yüzyılın birinci yarısında, özellikle de 1936-39 yılları arasında Sovyetler Biriliği içinde yaşayan bütün Türk toplulukları Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Kitabe: bk. Yazıt

Kitan: Köktürk devleti içinde yaşayan Moğol kökenli oldukları sanılan bir gruptur. Çin'deki Liao hanedanını ve Türkistan'daki (Orta Asya) Karahıtay (Qitay) devletini kurmuşlardır. Önemli ölçüde Türk etkisi ve unsurları taşımakta idiler.

Klasik Azerbaycan Türkçesi: Azerbaycan Türkçesinin 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadarki bölümü.

Klasik Çağatay devri öncesi: 15. yüzyılın başlarından Nevayi'nin ilk divanını tertip ettiği 1465 yılına kadar olan dönemdir. Bu dönem bir geçiş devresi niteliğindedir.

Klasik Çağatay devri sonrası: 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadarki Çağatay Türkçesidir. Bu dönemde bir yandan klasik Çağatay Türkçesinin özellikleri devam ederken diğer yandan da Çağdaş Özbek yazı dili oluşur.

Klasik Çağatay öncesi devir: bk. Klasik Çağatay devri öncesi

Klasik Çağatay sonrası devir: bk. Klasik Çağatay devri sonrası

Klasik Çağatay Türkçesi devri: Nevayî devri de denilen 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın sonlarına kadar süren Çağatay Türkçesi dönemidir. Nevayî ile birlikte başlar ve onun eserlerinde kullandığı dil ile klasikleşir.

Klasik Çağatayca: bk. Klasik Çağatay Türkçesi devri

Klasik Osmanlı Türkçesi: 16-19 yüzyıllar arasındaki Osmanlı Türkçesidir. Klasik Osmanlı Türkçesinin özellikle 17 ve 18 yüzyıl metinlerinin bir bölümünde Arapça ve Farsça kelime ve terkipler oldukça çoktur.

Klasik Türk Edebiyatı: 13-19. yüzyıllar arasında eser veren ancak klasik çağına 16-17. yüzyıllarda erişen Anadolu merkezli Türk edebiyatıdır. Önceleri Arap ve Fars edebî geleneğinin etkisinde gelişen bu edebiyat zamanla kendi anlayışını yerleştirmiş ve ulusal bir edebiyat karakteri kazanmıştır. Klasik Türk edebiyatında mensur edebî metinler oldukça azdır. Bu edebiyat daha çok "*gazel, kaside, mesnevî*" vb şiir türlerinden oluşur. En önemli konuları, Tanrı ve peygamber sevgisi, din ve aşk'tır. Şâirler şiirlerini genellikle "*Dîvân*" adı verilen kitaplarda topladıkları için bu edebiyata "*Dîvân Edebiyatı*" da denmektedir. Ayrıca; "*Eski Edebiyat, İslamî Edebiyat, Yüksek Zümre Edebiyatı, Havâs Edebiyatı, Saray Edebiyatı, Eski Türk Edebiyatı*" gibi terimler de kullanılmaktadır.

Koçkor yazıtları: Kırgızistan'ın Koçkor rayonunun Kök Say mevkiinde 1996 yılında bulunan ve 9 metinden oluşan Köktürk harfli metinlerdir.

Kodeks Kumanikus: bk. Codex Cumanicus

Kol yazma: bk. El yazması

Konuşma Dili: Konuşma dili esasen sesli, sözlü dil demektir. Bu terim iki şeyi ifade eder. Birincisi bir yazı dili alanı içinde, çeşitli farklılıklarla konuşulan ağızlardır. İkincisi ise yazı dilinin, ölçünlü dilin seslendirilme biçimidir. Konuşma dili bir yazı sistemine, yazım kurallarına bağlı olmadığı için kişiden kişiye ve bölgeden bölgeye farklılıklar gösterir.

Komuz: bk. Kopuz

Kopuz: Türk müzik kültürü içinde özel ve önemli bir yeri olan müzik aletidir. Üç telli ve perdesiz olan Kopuz, bağlamanın atası olarak kabul edilmektedir.

Korbaşı: bk. Basmacı

Korece: Kore yarım adasında Güney ve Kuzey Kore devletlerinin resmî dilidir. Ayrıca Çin'in *Yanbian* özerk bölgesinde de konuşulur. Eklemeli bir dil olan Korecenin Altay dilleri ailesinden olduğu ve özellikle de Japoncaya yakın olduğu belirtilmektedir. Koreliler yıllarca Hanja adı verilen Çince bir yazı kullanmışlardır.

Günümüzde, Hangul adı verilen bir yazı sistemi kullanılmaktadır.

Koreliler: Koreliler genellikle Altay kökenli bir kavim olarak kabul edilir. Büyük bir ihtimalle, Moğolistan ve Çin'in Mançurya bölgesinden bugünkü yurtlarına göçmüşlerdir. Dünyada yaklaşık olarak 80 milyon Koreli vardır. Bunların önemli bir kısmı Kore yarım adasında, Güney ve Kuzey Kore devletlerinin sınırları içinde yaşarken bir bölümü de gruplar hâlinde Amerika, Rusya, Avustralya, Kanada ve Avrupa'da yaşamaktadırlar.

Koşok: bk. Koşuk

Koşuk: Manzume, şiir. İlk kez Uygurlar döneminde görülen aşk, tabiat ve kahramanlık konularında söylenen manzumelerdir.

Koyballar: Rusya Federasyonu'na bağlı Hakasya Cumhuriyeti'nde yaşayan bir Türk topluluğudur. Ute ırmağı boyları ile Abakan'ın sağ yanında yaşarlar. Sagay ve Kaçin ağızları başta olmak üzere değişik toplulukların ağızlarının karışımıyla oluşmuş bir ağızları vardır. Günümüzde varlıklarını ve özgün ağızlarını koruyanların sayısı yaklaşık 2 bin kişidir.

Kök Han: bk. Gök Han

Kökenbilim: bk. Kökenbilimi

Kökenbilimi: Etimoloji. Dilcilikte, kelimelerin kökenini, yapısını ve tarihî gelişimini araştıran bilim koludur.

Kökenbilimi Sözlüğü: Kelimelerin kökenlerini, yapılarını, tarihî gelişimlerini ve anlam özelliklerini inceleyen sözlüklerdir. *Etimolojik Sözlük, etimoloji sözlüğü, kökenbilim sözlüğü.*

Kökenbilimsel Sözlük: bk. Kökenbilimi Sözlüğü

Köktürk alfabesi: bk. Türk alfabesi.

Köktürk Bengü Taşları: bk. Köktürk Yazıtları

Köktürk Kağanlığı: bk. Türk Kağanlığı

Köktürkler: Köktürkler, Hunların bir kolu veya Hun topluluklarından biridir. Efsaneye göre soyları *Aşina/Asena* boyuna dayanır. Aşina boyu ise, efsaneye göre, bir savaştan sonra sağ kalan tek kişi olan erkek bir çocuk ile dişi bir kurttan türemiştir. Köktürkler, aynı zamanda soylarını Türk Ata'ya dayandırdıkları için Türk adını kutsamakta ve kullanmakta idiler. Daha önce Juan-Juanlara (Avarlar) bağlı olarak yaşayan ve devletin demircilik işlerini üstlenen *Aşina/ Türk* boyu, teşkilatlanıp güçlenmiş, Juan-Juanları devirmiş ve Bumin Kağan'ın önderliğinde 552 tarihinde Türk Kağanlığını kurmuştur. Köktürkler, 630 yılından itibaren bir süre bir sarsıntı geçirip kısmen Çin'in egemenliğine girse de 681/82 yıllarında ikinci Doğu Köktürk Kağanlığını kurmuş ve Köktürk devleti 745 tarihinde Uygurlar tarafından yıkılıncaya kadar yaşamıştır.

Köktürk Türkçesi: Köktürkler dönemi Türkçesidir. Türk dilinin ilk yazılı metinleri bu döneme ait olduğu için, Türkçenin bilinen ve somut olarak belgelere dayandırılan dil varlığı ile dil özellikleri de bu döneme aittir. 552 tarihinde kurulan 1. Köktürk devletinden kaldığı bilinen herhangi bir Türkçe yazıt yoktur. (580/81 tarihli Bugut yazıtının dili Türkçe değildir) Türkçe yazıtların en önemlileri 2. Doğu Köktürk Kağanlığı dönemden kalan Orhun Yazıtlarıdır. Türkler bu dönemde Türkçeye özgü hazırlanmış 38 işaretli Türk (Köktürk) alfabesini kullanmışlardır.

Köktürk Yazıtları: Köktürkler dönemine ait olan ya da Köktürklerden kalan yazıtlardır. Bilinen yazıtlardan Türkçe olarak yazılmış Köktürk yazıtları, Köktürklerin ikinci dönemine aittir. Tarihlendirilebilen ve Türkçe olan en eski Köktürk yazıtı, 687-692 yılları arasında yazıldığı kabul edilen *Çoyr* yazıtıdır. Bu yazıtlar arasında en büyük ve en önemli olanları ise *Bilge Kağan/İkinci Orhun* (735), *Köl Tigin /Birinci Orhun* (732) ve *Tonyukuk /Bayın Çokto* (725-726) yazıtlarıdır.

Köktürk yazıtları şunlardır: Çoyr, Hoytu Tamir, Ongin (Işbara Tamgan Tarkan), İhe Huşotu (Köl İç Çor), İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan), Bayın Çokto (Tonyukuk), Birinci Orhun (Köl Tiğin), İkinci Orhun (Bilge Kağan), İhe-Nur, Hangiday.

Köktürkçe: bk. Köktürk Türkçesi

Köl Erkin: Karluk başbuğlarının unvanı.

Köl İç Çor yazıtı: İşbara Bilge Köl İç Çor adına 723-725 yılları arasında dikilmiş bir yazıttır. Yazıtta, Köl İç Çor'un kahramanlıkları, Karluklarla yapılan savaşta ölmesi ve öldükten sonra düzenlenen yoğ töreni anlatılmaktadır. *İhe-Huşotu* yazı olarak da bilinmektedir.

Köl Tigin Yazıtı: Bilge Kağan tarafından ölen kardeşi Köl Tiğin için yazdırılıp 732 yılında diktirilen bir yazıttır. Yazıt, dört cepheli bir mermer taştan yapılmıştır. Taşın yüksekliği 3.75 metredir. Yazıtın batı yüzünde Çince yazılar vardır. Yazılar sağdan sola doğu yazılmış ve yukarıdan aşağıya doğru okunacak şekilde konumlandırılmıştır.

Yazıtta, Bilge Kağan'ın ağzından İstemi Kağan ile Bumin Kağan'dan bahsedilir, Köktürk devletinin kuruluşu hakkında bilgiler verilir. Köl Tiğin'in devlete yaptığı hizmetlerden övgüyle bahsedilir. Devletin nasıl yönetilmesi gerektiği açıklanır.

Köroğlu: 1. Türk dünyasında yaygın olarak bilinen destansı halk hikâyesi ve bu hikâyenin kahramanıdır. Köroğlu adı; 1. Destan kahramanı, 2. Hikâye kahramanı, 3. Masal kahramanı, 4. Ozan / Âşık Köroğlu olmak üzere aslında dört ayrı tipi temsil eder.

Kubbe-i Türkiyye: bk. Türk çadırı

Kuman-Kıpçak Türkçesi: Kuman adı verilen Kıpçak Türklerinin dilidir. Kuman Kıpçakçasının tek temsilcisi Aşağı İdil (Volga) bölgesinde Fransiskan misyonerlerinin 1303-1362 yılları arasında yazdığı Codex Cumanicus adlı eserdir.

Kumanca: bk. Kuman-Kıpçak Türkçesi

Kumuk: *Kumık, Kumıh, Kumuh, Gumıq, Gumuh* gibi şekilleri de bulunan Kumuk adına ilk kez Dîvanü Lugati't-Türk'te rastlanır. Besim Atalay'ın *"Komuk/komuk"* olarak okuduğu kelime için Kâşgarlı "Bir zaman yanında bulunduğum Beylerden birinin adı" ve *"At gübresi. Başka gübreye bu ad verilmez"* anlamlarını vermiştir. Kâşgarlı *"kumukla-"* maddesinde de *"at kumukladı=at pisledi, tersledi. Bir kimseyi Kumuk boyuna nispet edersen yine böyle denir. Bu, bir adamın adıdır"* kaydını düşmektedir. Kâşgarlının *"Bir kimseyi Kumuk boyuna nispet edersen yine böyle denir."* ifadesinden Kumukların bir boy olduğu anlaşılmaktadır.

Kumuk adının kökeniyle ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Vambery, Kumuk kelimesinin "kımıldamak, deprenmek" anlamına gelen*"kımak"* fiilinden türediğini söyler. Vambery, ayrıca Kumuk halk adının telaffuzu aynı olan bir yer adından geldiğini ifade eder. Çobanzâde, kelimenin aslının *"Kama"* veya *"Kuma"* ile *"ak"* veya *"ok"* ekinden ibaret olup "Kamalı" anlamına geldiğini belirtmektedir. Kuzey Kafkasya halk rivayetlerine göre de, Kumuklar, kumluk bir alandan geldikleri için, Kumuk adını almışlardır. W. Barthold, bölgedeki Türklerin Kumuk adını, dağlardan ovalara inen ve siyasi sebeplerle bir kısmı ayrılıp Türklere karışan ve Türkleşen Kazı-Kumukların yaşadığı Kumuk kasabasından aldıklarını söyler.

Kumuk kelimesini Kimekler ile birleştirenler olduğu gibi kelimenin Kuman ve Kıpçak kelimeleri ile de ilgisini kuranlar bulunmaktadır. A. N. Kononov da Kıpçak, Kuman ve Kumuk boy adlarını birleştirerek kelimenin sarı anlamına gelen *"kub"* kökünden geldiğini söyleyerek şu şekilde bir köken açıklaması vermektedir: *Kumuk~Kumak: *kub>kum-a/ı (<-ay/-ıy) + -k* topluluk eki.

Kumuk edebiyatı: Kumuk Türklerinin zengi bir sözlü edebî geleneği vardır. Diğer Türk halklarının edebiyatındaki örneklerle benzerlik gösteren; *yırlar, sarınlar, alkışlar, kargışlar, tapşurmalar, masallar* ve *atalar sözleri* Kumuk halk edebiyatının sözlü ürünlerini oluşturur.

Yazılı Kumuk edebiyatı 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yıllarda Rusya Müslümanları arasında yayılan yenileşme düşüncesinin etkisiyle Kumuk Türkleri arasında yeni eserler, gazete ve dergiler çıkar.

Bu aydınlanmada, Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinde dersler veren *M. A. Osmanov*, din âlimi, mütercim ve edip *Abusupiyan Akayev*, mütercim ve edip *Nuhay Batırmurzayev* gibi Kumuk aydınlarının katkısı büyüktür. Bu aydınların çabaları, 19. yüz yılın ikinci yarısında yaşamış olan ve sözlü gelenekten yetişen *Yırçı Kazak*'ın şiirleri ile birleşince Kumuk edebiyatının gelişmesi kuvvetli bir ivme kazanmıştır.

Bu devrin en önemli ismi, Kumuk Türkçesinin edebî dil hâline gelmesinde öncü olan Yırçı Kazak'tır (1830-1879). Kumuk halk edebiyatında "yır" önemli ve yaygın bir türdür. Genellikle yiğitlik ve kahramanlık, aşk, ayrılık gibi temaları içerir.

Kumuk edebiyatının gelişmesinde Yırçı Kazak'tan sonra rol oynayan ikinci önemli kişi Mahammat-Apendi Osmanov (Mehmed Efendi Osmanzade, 1838-1904)'dur. Osmanov, Kumuk ve Nogay halk edebiyatı mahsullerini toplamış ve *Nogayskaya Xrestomatiya* (Nogay ve Kumuk Yırları Antolojisi) adlı kitapta yayımlamıştır. Osmanov'un 1899'da Kazan'da, *Nasihat* adlı bir şiir kitabı daha yayımlanmıştır.

Kumuk Türk edebiyatının diğer önemli isimlerinden biri de, âlim, gazeteci, naşir, eğitimci, yazar, şâir; telif ve tercüme kırktan fazla eserin sahibi Abusupiyan Akayev (1872-1931)'dir. Dağıstan'da Kumuk dilinde kitaplar basma işini başlatan, ilk millî matbaayı kurdurup işleten de odur. Telif ve tercüme dinî eserler yazmanın yanında, bilhassa Kazan Tatarcasından *Totuname*, *Yusup va Zulayha*, *Dahir va Zuhra* gibi eserleri Kumuk Türkçesine aktarmış, *Hazir Darman* "Hazır ilâç" adlı bir tıp kitabı da yazmıştır. *Sullam al-Lisân*, onun Arapça-Kumukça-Avarca-Rusça olmak üzere dört dilli hazırladığı sözlüğüdür. Kumuk Türkçesinin söz hazinesini zenginleştirmek için 200 sayfalık bir de terimler sözlüğü hazırlamıştır. En değerli eserlerinden biri 1903'te Bahçesaray'da yayımlanan *Macmu al-Aşgar al-Acamiyat* adlı antolojisidir.

Bu dönemin diğer önemli isimleri arasında şâir Manay Alibekov (Alibekzade, 1861-1920), Kumuk edebiyatının teşekkülüne nesir sahasında öncülük eden ve *Yazık Habiybat* (1910), *Davud bulan Layla* (1912) ve *Nasipsiz Canbike* (1914) gibi hikâyeler yazan Nuhay Batırmurzayev (1865-1919), Kumuk Türkçesiyle yazılmış ilk önemli roman olan *Amanxor*'un müellifi Abdul-Huseyn İbrahimov (1890-1962), Alim Paşa Salavat, Aybala Dadaw (1856-1926) ve ilk Kumuk besteci, mütercim, dramaturg, yazar, aktör ve rejisör olan Temir Bolat Biybolatov bulunmaktadır.

Ekim Devrimi Sonrası (1917) dönemde şâir ve yazarlar ideolojik konuları işlemek zorunda

kaldıkları için edebiyatın gelişmesi olumsuz yönde etkilenir. 2. Dünya Savaşına katılan Kumuk aydın ve ediplerinden Alimpaşa Salavatov, Mahammat Kurbanov ve başka kabiliyetli yazarların ölmesi Kumuk edebiyatının gelişmesini engelleyen bir diğer faktördür. Ekim Devriminden önce yetişen Abusupiyan Akayev, Manay Alibekov, Nuhay Batırmurzayev, Abdul-Huseyn İbrahimov, Temir Bolat Biybolatov ve Aybala Dadaw gibi Kumuk aydınları, devrimden sonra da edebî faaliyetlerine devam etmişlerdir. Nuhay Batırmurzayev ve oğlu Zeynülabit'in kurdukları *Tançolpan* cemiyetinin aynı adla yayımlanan ve Kumuk edebiyatının gelişmesinde mektep rolü oynamış olan edebiyat dergisinde aynı aydınların yazıları, hikâyeleri, şiirleri yayımlanır. Bunlar arasında Temir Bolat Biybolatov'un ayrı bir yeri vardır. Onun ilk defa 1910'da çıkan şiir kitabından sonra yazdığı şiirleri Tançolpan'da yayımlanmaya başlamıştır. Daha sonra 1926'da, Mahaçkala'da bütün şiirleri bir kitap hâlinde yayımlanır. Biybolatov'un *Schiller* ve *Shakespeare*'den tercümeleri de vardır. Biybolatov, aynı zamanda ilk Kumuk tiyatro yazarı olup *Şamil* ve *Suvperi* gibi piyesleri yazmıştır.

Devrimden sonra yetişen en tanınmış Kumuk şâirlerinden birisi Abdulla Mahammadow (Magomedov 1869-1937)'dur. Kumuk edebiyatının diğer önemli yazarı da Yusuf Gereyev'dir, *Molla Nasreddinni Sefer Yoldaşı* adlı eseri 1928'de Mahaçkala'da yayımlandı. Alimpaşa Salawatov (Alim Salawat: 1901-1943), 2. Dünya Savaşından önce ün kazanan yazarlardan birisidir. Şiirleri *Birinçi Gesek Yır Kitabı, Ekinci Gesek ve Şirular Macmuası* adlı eserlerde yer almıştır. Piyesler ve çocuk kitapları da yazmıştır. Piyesleri; *Kızıl Partizanlar, Aygazi, Karaçaç*, Kumuk tiyatrosunda sürekli gösterilegelmiştir.

Bahawdin Astemirov (1898-1967), Dağıstan'da sovyet hâkimiyetinin kurulmasına aktif bir şekilde katılmış şâirlerden olup Dağıstan Sovyet Yazarları Birliğinin de ilk başkanıdır. Haksız yere suçlanıp sürgüne gönderilmiş ve orada 20 yıl kalmıştır. *Yabuşuw, Tangçolpan, Kim Bile, Almaşındı Zamanlar* ve *Yaşmın* adlı kitapları yayımlanmıştır. Abdulwahap Suleymanov (Doğumu: 1909), meşhur Kumuk şâir ve dramaturglarındandır. Edebî faaliyetleri 30'lu yıllarda başlamış, şiirler ve piyesler yazmıştır. Ayrıca Nizami, Nevayi, Puşkin, Lermantov, Gorki v.b.'den pek çok eser tercüme etmiştir. *İnkılap Tolqunları, Qarangılıqdan Yarıqğa, Ötgen Günler, Yırlar wa Poemalar, Oylarım, Süyer Edim Men* gibi şiir kitapları; *Aybike, Alyaqay wa Teleqay, Dawda Toy, Altın Qutuqnu*

Sırı, gibi piyesleri yayımlanmıştır.

Atqay Hacamatov (Doğumu: 1910), Devrim sonrasında yetişen bir diğer Kumuk edîbidir. Kumukça ve Rusça pek çok kitabının yanında *Aq Gögürçün* adlı masalı İngilizceye tercüme edilmiştir. Şiirler yanında *Men Öktemmen, Qumuq Tüzde, İgitni Ahlüsü* gibi romanlar da yazmıştır. Kumuk tiyatrosunda *Bolat Qapğun, Ansar, Sotaw Bulan Raşiya, Ak Gögürçün* adlı piyesleri oynanmıştır. Muhtelif Rus yazarlarının eserlerini Kumuk Türkçesine tercüme etmiş olup çocuklar için yazdığı şiirleri, masalları ve poemaları da vardır. Kamil Sultanov (Doğumu: 1911), hem şâir, hem edebiyat eleştirmenidir. *Basgın* adlı ilk kitabı 1934'te çıkmış, bugüne kadar birçok şiirleri, edebiyata yönelik kitapları yayımlanmıştır. *Dağıstanını Şâirleri, Türlü-türlü Xalqlanı Şâirleri, Kumuklanı Adabiyatı*, v.b. kitapları ile Kumuk edebiyatına hizmet etmiştir.

H. Anvar, İbrahim Kerimov, Absalam Askerhanov, Sracdin Tokbolatov, Şarip Alberiyev, Alipaşa Umalatov, İzamit Asekov, Abdulla Abakarov, Abdurahim Abdurahmanov, Muhtar Aliyev, Patimat Abukova, İsrapil İsayev, Akay Akayev, Biysoltan Hacimuradov, Abdulhamit Tatamov, Vahit Atayev, Mahammat Kadırov, Abdulmecit Mecidov, Mahammatbek Osmanov, Mahammat-Şapi Minatullayev, Abzaydin Hamidov, Mahammat Atabayev, Ahmat Caçayev, Sahadulla Abusuyev, Uzlipat İbrahimova, Mahammat-Nabi Halilov, Badrutdin, Abdul-Kerim Zalimhanov, Latip (Hacakayev), Mahammat-Amin Adilhanov, Şeyit-Hanum Alişeva, Atav Atayev, Caminat Kerimova, H. (Haciyev) Bahavdin gibi isimler bu dönemde Kumuk edebiyatının diğer isimleridir.

Kumuk Türkleri: Kumuk Türkleri büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde (1992 tahminlerine göre 250 bin kişi), geriye kalan kısmı (yaklaşık 50 bin kişi) Çeçen ve Osetya Özerk Cumhuriyetlerinde yaşayan, Azerbaycan Türklerinden sonra kuzey Kafkaslardaki en kalabalık Türk grubudur. Kumukların bir kısmı, Rusların Kuzey Kafkasya'yı istila ettiği yılarda ve bilhassa Şeyh Şamil'in esir düşmesinden sonra Osmanlı Devletine sığınmışlardır. Türkiye'deki Kumuklar bugün Tokat, Sivas ve Çanakkale yörelerinde yaşamaktadırlar.

Kumuk Türkleri, Dağıstan'da Hasanyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent, Kaytak ve başkent Mahaçkale çevresine yerleşmişlerdir. Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde başlıca geçim kaynağı tarım ve özellikle hayvancılıktır. Topraklarının % 15'i tarıma elverişli olan bölgede başlıca tahıl ürünleri buğday, mısır

ve Terek deltasında üretilen pirinçtir.

Bugün büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kumuk Türklerinin tarihi hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Jeopolitik durum sebebiyle Kumukların yaşadıkları yerler 7. yüzyıldan itibaren Hazar Devleti sınırları içine alınmış ve Oğuz-Kıpçak Türk boylarının bu sahadaki kaynaşması neticesinde, bir Türk boyu olarak teşekkül etmişlerdir. Bu suretle Kumuk Türkleri, Moğol istilasından çok önce, özellikle Oğuz ve Kıpçak gibi iki Türk grubundan türemiştir. Kumuk Türklerinin dillerindeki Oğuz ve Kıpçak grubu özellikleri bu görüşü desteklemektedir.

Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra Kumuk Türklerinin kurdukları ilk müstakil teşkilat, 1578'de Sultan But'un kurduğu ve tamamiyle millî bir Kumuk beyliği olan emirliktir. Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra Dağıstan'ın en kuzeyinde yer alan Kumuklar, Ruslarla karşı karşıya gelmiş ve 1594'te başlayan Rus saldırılarına karşı, diğer Müslüman halklarla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar kahramanca mücadele etmişlerdir. Ancak, Ruslara karşı direnişin sembol ismi olan Şeyh Şamil'in 1859'da esir edilmesiyle birlikte Dağıstan ve diğer Kafkas bölgeleri Rusların eline geçmeye başlar. Ruslar 1867'ye kadar tüm Kafkasya'yı işgal ederler.

1917 Bolşevik ihtilaliyle Rusya'da meydana gelen iç karışıklıkta diğer Kafkasya halkları gibi Kumuk Türkleri de bağımsızlıkları için harekete geçer ve diğer topluluklara da önderlik yaparlar. Osmanlı Devleti'nin de desteğiyle Dağıstan, 11 Mayıs 1918'de Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adı atında bağımsızlığını ilân eder. Bu esnada Kuzey Kafkasya halklarının yapmış oldukları millî kurultaylarda Kumuk Türkçesi bölgenin orta dili olarak da kabul edilmiştir. Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti henüz toparlanamadan Mondros Mütarekesi imzalanır ve Osmanlı Devleti Kafkasya'daki ordularını tahliye edince, Kafkasya Sovyet işgaline uğrar. Ardından 20 Ocak 1921'de SSCB'ye bağlı olarak Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulur. 1936 Sovyet anayasasına göre Kafkasya, etnik çeşitliliğin dikkate alınmadığı bir siyasi ve idari bölünmeye uğrar. Bu bölümleme sonucunda Kumuk Türklerinin büyük bölümü Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, bir kısmı da Çeçen ve Osetya bölgelerinde kalır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Dağıstan, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet hâline getirilmiştir.

Kumukça: bk. Kumuk Türkçesi

Kumuk Türkçesi: Kumuk Türkçesi, Türk lehçelerinin Kuzebatı veya Kıpçak grubu olarak adlandırılan grubunda yer alır. Büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde, geriye kalan kısmı Çeçen ve Osetya Cumhuriyetlerinde yaşayan Kumuk Türkleri tarafından konuşulur.

Baskakov, Kumuk Türkçesini, *Kıpçak-Kuman alt grubu* (Karayim, Kumuk, Karaçay-Malkar, Kırım Tatar) içinde göstermiştir. Reşit Rahmeti Arat, *tav- grubu* (ayak, tav, tavlı, kalgan) Şimal grubu, Talat Tekin, Karaçay-Malkar, Karay Türkçesinin Trakay diyalekti, Baraba Tatar ve Kırım Tatar Türkçeleriyle birlikte *Tawlı grubunun qoş- alt grubu*, Ramstedt, Samoyloviç, Räsänen, Benzing, Menges, Poppe gibi bilim adamları da *Kıpçak grubu* içinde ele almışlardır.

Bekir Çobanzâde, kimi fonetik özellikler dolayısıyla Kumuk Türkçesini, Osmanlı Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasındaki bir yere koymakta ve böylece Oğuz-Kıpçak karışımına dikkat çekmektedir. Ayrıca, coğrafî konum ve sıkı ilişkilerden dolayı Azerbaycan Türkçesi ile de benzeşen yanları vardır.

Kumuk Türklerinin yazı dili, önceleri Kazan ve Kırım tesirindeyken, Sovyet devrinden sonra, bugünkü yerli lehçe edebî dil hâlinde gelişmiştir. Kumuk Türkleri, 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928'den 1938 yılına kadar on yıl Latin alfabesi kullanmışlar, 1938 yılında Sovyet idaresi tarafından alınan karar sonucunda Nogay, Kırım, Altay ve Şor Türkçeleriyle birlikte Kiril alfabesine geçmek zorunda kalmışlardır. Kumuk Türkleri, 1938'de kabul edilen Kiril alfabesini, günümüze kadar hiçbir reform yapmadan kullanagelmişlerdir. Günümüzdeki Kiril Türk alfabeleri arasındaki en elverişsiz ve kullanışsız alfabelerden biri olan Kumuk alfabesi, fonetik bir yazı sistemi olmaktan uzaktır.

Kumuk Türkçesinin ağızları: Kumuk Türkçesinin *Hasavyurt*, *Buynaks* ve *Haydak* olmak üzere üç ağzı vardır. Kumuk Türkçesi yazı Buynaks ve Hasavyurt ağızlarına dayanır. H. N. Ölmesov Kumuk ağızlarını beş gruba ayırmaktadır:1) *Kaytak Grubu* (Alhocakent, Başlıkent, Kayakent, Tümen, Ullubiyavul, Hüsemikent, Ötamış, Yanısultanyurt), 2) *Podgornogo Grubu* (Buklenyurt, Gelinskiy, Cüngütey, Dörgeli, Kakaşura, Karabudahkent, Paravul), 3) *Buynak Grubu* (Buynak, Kazanış, Işgartı, Targu, Erpeli), *4) Hasavyurt Grubu* (Babayurt, Hasavyurt), *5) Terski Grubu* (Bammatyurt, Boraganavul, Kızılyar).

Kumuk ağızlarını *Kuzey grubu* (Buynak, Hasavyurt, Terski) ve *Güney grubu* (Kaytak ve Dağdibi)

şeklinde iki ana gruba ayıranlar da vardır.

Kuman: Kuman adı, sarışın, açık renkli, boz anlamına gelir. Kumanlar, genellikle Kıpçaklar ile birleştirilen ve 11 ila 14. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da yaşamış olan bir Türk topluluğudur.

Kuman Kıpçakçası: bk. Kuman Türkçesi

Kuman Türkçesi: 11 ila 14. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da yaşamış, çoğunluğu Kıpçak kökenli bir Türk grubunun konuştuğu dildir. Bu Türk topluluğunun dili ile ilgili tek eser, *Codex Cumanicus* adlı sözlüktür. Sözlükte kumanların dili, *"Tatarça" ve "Tatar Til"* olarak adlandırılmıştır.

Kumanca: bk. Kuman Türkçesi

Kurallı cümle: Temel ögeleri, "Özne+tümleç+yüklem" şeklinde sıralanan Türkçe cümlelere denir. Yüklemi sonda olan Türkçe cümledir.

Kurgan: Ulu ve kutlu kişiler için yapılan kutsal mezar, türbe. Eski Türklerde ölen kişiler, özellikle devlet yöneticileri, atı, silahları ve diğer bir kısım özel eşyası ile birlikte, yığma bir tepe yahut höyük şeklindeki bir mezara gömülürlerdi. Bu mezarlar, *kurgan, korgan* veya *korugan* biçiminde adlandırılmışlardır.

Kurıkan: Köktürk devleti içinde yaşayan T'ieh-lê boylarından biridir. *Üç kurıkan /korıkan* olarak da geçer. Sahaların ataları oldukları sanılmaktadır. Genellikle Kırgız ve otuz Tatar adlarıyla birlikte anılırlar. Çin kaynakları bu topluluğun Baykal gölünün kuzeyinde yaşadığını belirtir.

Kurultay: Bir tür danışma meclisidir. Devlet işleriyle ilgili önemli kararların alındığı geniş katılımlı danışma meclisi. Eski Türklerde, devlet yönetiminde hükümdara yardımcı olan önemli ve temel kurumlardan biridir.

Kuş dili: Kelime başlarına, hece aralarına ya da kelime sonlarına çeşitli sesler, heceler eklenerek oluşturulan özel dildir. Jargon.

Kut: Türk, Moğol-Altay inanç ve mitolojisinde, kutsal enerji, güç, yaşam gücü anlamında kullanılan bir terimdir. Kut, baht, devlet, talih anlamlarında kullanılır.

Kutadgu Bilig: Karahanlılar devrinde, 1069 yılında Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından yazılan ve Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulan 6645 beyitlik manzum bir siyasetnamedir. Beyitler hâlinde yazılan eser mesnevi tarzında kafiyelenmiştir. Kutadgu Bilig, yüksek edebi ve felsefi değerinin yanında, Türkçenin 11. yüzyılda bilim dili özelliklerine sahip olduğunu gösteren önemli bir kaynaktır. 1825 yılında bulunan eserin söz varlığının yaklaşık olarak % 98'i Türkçe kökenli kelimelerden oluşur. Üç nüshası vardır. Bunlardan *Herat/Viyana nüshası* günümüzde Viyana'da Avusturya Devlet Kütüphanesinde; *Mı-*

sır/Kahire nüshası, Kahire'de Mısır Devlet Kütüphanesinde; *Ferganа/Taşkent nüshası* Özbekistan'da, Ebu Reyhan El-Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesindedir. Reşit Rahmeti Arat metin, çeviri ve dizin olarak yayımlamıştır. Ayrıca, Türkiye ve Türkiye dışında çok sayıda çalışma ve yayın yapılmıştır.

Kuzel Altay: Lebed (Kû kiji, Çalkandû kiji), Kumandû, Yış kiji/ Tuba (Şor'a bağlı) ağızları.

Kuzey Azerbaycan: Azerbaycan coğrafyasının 86.000 km²lik kuzey bölümüdür. Bu coğrafyada Azerbaycan adıyla bağımsız bir devlet bulunduğu için günümüzde Azerbaycan denince akla Kuzey Azerbaycan gelmektedir.

1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan 1920'de Sovyet orduları tarafından işgal edilerek Sovyetler Birliğine bağlanmıştır. SSCB'ye bağlı bir cumhuriyet olarak varlığını sürdüren Kuzey Azerbaycan, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte 30 Ağustos 1991'de tekrar bağımsızlığını kazanmıştır.

Azerbaycan'ın (Kuzey Azerbaycan) toplam yüzölçümü 86.000 km²dir. Başkenti Bakü'dür. Ülke toprakları kuzeyden Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıdan Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneybatıdan Türkiye (18 km) ve güneyden İran ile çevrilidir.

Azerbaycan idarî ve mülkî olarak Bakü, Gence, Zakatala vilayetleriyle Nahçıvan ve *"Karabağ"* özerk bölgelerinden meydana gelir. 8.202.500 kişiden oluşan Azerbaycan nüfusunun %83'ünü Azerbaycan Türkleri oluşturur. Tatar, Meshet, Avar ve diğer Türklerle birlikte nüfusun %90'ı Türk'tür. Türk soylu nüfustan başka bir miktar da Rus, Ermeni, Ukraynalı, Yahudi, Gürcü ve Lezgi yaşamaktadır.

Kuzey grubu: 1. *d alt grubu* (Uranhay, Soyot, Karagas) 2. *z alt grubu* (Koybol, Şor, Çolum) 3. *y alt grubu* (Baraba, Altay) (Ramstedt)

Kuzey grubu Türk Lehçeleri: bk. Kuzeybatı grubu Türk lehçeleri

Kuzey Hun dili: Ana Hun dilinin üç uzak lehçesinden biri olan ve günümüzde Saha/Yakut Türkçesi ile temsil edilen grup.

Kuzey Kıpçak grubu: İdil-Ural bölgesindeki Tatar (Kazan Tatar, Mişer, Batı Sibirya), ve Başkurt Türkçesleri. Batı Sibirya Tatarları (Tura, Baraba, Tomsk, Tümen, İşim, İrtiş, Tobol, Tara ve diğer ağızlar) (L. Johanson)

Kuzey Kıpçak Türkçesi: Kuman-Türkçesi. Codex Cumanicus'un diline Kuzey Kıpçak Türkçesi denir.

Kuzey Oğuz Türkçesi: Selçuklu Türkçesi dışında kalan Türkmen Türkçesidir. (G. Doerfer)

Kuzey Sibirya Lehçeleri: Saha (Yakut) ve Dolgan Türkçeleri

Kuzey Türkçesi: Kuzey Türkçesi terimi, Türk lehçelerinin tasnifi terminolojisi içinde kademeli olarak farklı lehçe gruplarını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Kuzey Türkçesi teriminin ifade ettiği anlamları şöyle sıralayabiliriz: 1. r türkçesi, y Türkçesi ve t Türkçesi ayrımına göre t Türkçesi, yani Saha/Yakut Türkçesini karşılar. 2. Türkçe grubunun (y Türkçesi) kendi içindeki tasnifinde Kuzey, Kıpçak ya da Kuzeybatı biçiminde adlandırılan lehçe grubunun adıdır.

Kuzey Türkçesi terimi zaman zaman Kuzeydoğu grubu için de kullanılmıştır. Örneğin Grobech, Kuzey Türkçesi terimini, Koybal, Altay, Abakan, Soyon, Uryanhay lehçe grubu için kullanmıştır.

Kuzey Türklüğü: Sibirya Türkleri (*Saha/Yakut*), Abakan Türkleri (*Tıvalar ve Hakaslar*), Altay Türkleri, İdil-Ural Türkleri (*Kazan* ve *Batı Sibirya Türkleri, Başkurtlar, Çuvaşlar*), Kafkas Türkleri (Kafkasyanın kuzeyindeki *Karaçay-Malkarlar, Nogay ve Kumuk Türkleri*), Kırım Türkleri (*Kırım, Rusya, Özbekistan ve Romanya*), Karay Türkleri (*Ukrayna, Rusya, Polonya ve Litvanya*) gibi gruplardan oluşur.

Kuzeybatı grubu Türk Lehçeleri: Genellikle *Kuzeybatı, Kuzey, Kıpçak grubu Türk lehçeleri* olarak adlandırılan bu lehçe grubunda yer alan belli başlı lehçeler şunlardır: Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay-Malkar, Tatar (Kazan), Kırım Tatar, Başkurt ve Karayim Türkçeleri.

Kuzeybatı: Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinin yaşadığı coğrafya. İdil havzası, Sibirya, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kırım, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altayların bir kısmı.

Kuzeybatı grubu: Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Tatar, Başkurt vd. (M. Räsänen)

Kuzeydoğu grubu: *d- alt grubu* (eski Türkçe d'yi koruyanlar: Soyot, Tuva, Karagas*). z- alt grubu* (Eski Türkçe d'yi z'ye değiştirenler: Sagay, Koybal, Kızıl, Şor) *y- alt grubu* (Eski Türkçe d'yi y'ye değiştirenler: Baraba, Kumandı, Altay) (M. Räsänen)

Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri: Altay, Hakas, Tıva, Şor, Çulum, Tofalar, Sibirya Tatarları.

Kuzeydoğu Türkçesi: Harezm-Kıpçak- Çağatay yazı dili geleneğine Kuzey-Doğu Türkçesi denir.13. yüzyıldan sonra oluşan ve Batı Türkçesi (Oğuz) denilen Türk yazı diline göre Doğu/Güneydoğu (Karluk) ve Kuzey/Kuzeybatı (Kıpçak) Türklerinin kullandığı yazı diline verilen addır.

Kuzeydoğu: Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin yaşadığı coğrafya. Altayların bir bölümü.

Kuzey Sibirya grubu: Yakut, Dolgan Türkçeleri.

Kül Tigin Yazıtı: bk. Köl Tigin Yazıtı

Küçük Asya: bk. Küçük Türkistan

Küçük Türkistan: Türkiye, Anadolu.

Küçük ünlü uyumu: bk. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Küg: Manzume, şiir.

Kürşad: Doğu Köktürklerin Çine tutsak düşmeleri üzerine 39 arkadaşıyla ayaklanıp 639 yılında Çin sarayını basan Köktürk şehzadesi. Çin Kaynaklarında adı, *Ci şişuay* olarak geçer.

L I

L'leşme: Çuvaşça ve Moğolca l'nin Türkçe ş'den geliştiğini ve dolayısıyla Türkçe ş'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür. Lamdasizm

Lambdaizm: bk. lamdasizm

Lamdasizm: L'leşme demektir. Altay dilleri teorisinde Çuvaşça ve Moğolca l'nin Türkçe ş'den geliştiğini ve dolayısıyla Türkçe ş'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür. Türkçe *taş*> Çuvaşça *Tsul*, Moğolca *çilagun*

Lamutça: Mançu-Tunguz dillerinin Tunguz bölümünde yer alan bir alt koludur.

Latin alfabesi: Kökeni konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 6-7. yüzyıllarda Eski Grek alfabesinden yararlanılarak oluşturulduğu görüşü yaygındır. Latin dilinin özelliklerine göre yapılan bu alfabede esas olarak 23 işaret/harf bulunur. Soldan sağa doğru yazılan Latin alfabesinin yazı sisteminde harflerin bitişmesi ya da başta, ortada, sonda şekil değiştirmesi söz konusu değildir. Alfabeyi kullanan milletler kendi dillerine göre ihtiyaç duydukları işaretleri ekleyerek Latin alfabesini zenginleştirmişlerdir. Bugün dünyada en yaygın kullanılan alfabedir.

Latin alfabesi daha önceleri zaman zaman farklı bazı Türk lehçelerine ait metinlerin yazıya geçirilmesi için kullanılmış olsa da, asıl olarak, 1926 yılında Bakü'de yapılan Birinci Uluslararası Türkoloji Kurultayında Latin alfabesine geçiş yönünde alınan kararla başlamıştır. Sovyetler Birliğinde 1924 yılından itibaren başlayan Latin harflerinin kullanımı, Bakü Kurultayının ardından hızlanmış ve 1926-1930 yılları arasında, Türkiye'nin de 1928'de Latin alfabesine geçmesiyle adeta tamamlanmıştır. Günümüzde, Türkiye, Kuzey Kıbrıs, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da Latin alfabesi kullanılmaktadır.

Latin kökenli Türk Alfabesi: Türk dünyasında Latin alfabesinin kullanımı 1920'li yıllarda başlamıştır. Kafkasya ve Sibirya bölgesinde yaşayan Türk topluluk-

larından Azerbaycan Türkleri ile Saha/Yakut Türkleri Latin alfabesini kullanan ilk Türk topluluklarıdır. 1926 yılında Bakü'de yapılan Birinci Uluslararası Türkoloji Kurultayında Türk toplulukların Latin alfabesine geçmesi fikri benimsenmişti. Bu kongrenin ardından Sovyet Türklerinin tamamına yakını Latin alfabesine geçtiler. Türkiye Cumhuriyeti de 1 Kasım 1928 tarihinde resmen Latin alfabesini kabul ederek kullanmaya başladı. Bu alfabede Latin alfabesinin bilinen işaretleri dışında, Türkçeye özgü bazı sesler için eklenmiş çeşitli işaretler de vardır.

Günümüzde bağımsız Türk devletlerinden Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabesini, Kırgızistan ve Kazakistan ise Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Lehçe: Bir dilin önemli farklılıklar gösteren kollarından her biri. Bir dilin yazılı metinlerle takip edilemeyen çok eski döneminde ayrılan ve büyük farklılıklar gösteren kollarına *uzak lehçe*, yazılı dönem içinde ayrılan ve uzak lehçeye göre daha az farklılık gösteren kollarına ise *yakın lehçe* (şive) denir.

Lehçebilim: Bir dilin lehçelerinin oluşumunu, gelişimini, özelliklerini, konuşulma alanlarını, diğer lehçe ve diller ile ilişkilerini inceleyen bilim dalıdır. Diyalektoloji.

Lehçeler arası aktarma: Yazılı ya da sözlü bir metni bir Türk lehçesinden diğer bir Türk lehçesine dönüştürme, uyarlama; çevirme. Aktarma terimi genel anlamda hem alfabe hem de dil olarak dönüştürmeyi ifade eder.

Lena grubu: Yakut/ Saha Türkçesi ve çevresindeki dil kolları.

Lingua franka: bk. Geçer bölge dili.

Linguistik: bk. Dilbilim

Lir Türkçesi: Kelime iç ve sonseslerinde görülen l/ş ve r/z ses denklikleri içinde l ve r'yi kullanan Eski Bulgar Türkçesi ile onun çağdaş temsilcisi olan Çuvaş Türkçesi.

Lisân: Dil.

Lisân-ı Çağatayî: Çağatay dili

Lisân-ı Osmanî: Osmanlı dili. Osmanlı Türkçesi. 13 yüzyıldan itibaren Anadolu merkezli olarak gelişen Oğuz kökenli yazı dilinin 16-20. yüzyıllar arasındaki dönemi.

Lisân-ı taife-i Oğuzan: Oğuz grubunun, Oğuz topluluğunun veya Oğuz boyunun dili. Dede Korkut Kitabında geçen bir terimdir.

Lisân-ı Türkî: Türk dili

Lisân-ı Türkî-yi Çağatayî: Çağatay Türkçesi.

Lisân-ı Türkî-yi Osmanî: Osmanlı Türkçesi.

Lisânî Türkçülük: Türkçeyi savunmak, sevip geliştirmeye çalışmak. Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* adlı eserde saydığı Türkçülüğün esaslarından biridir.

Lisâniyat: bk. Dilbilim

Litvanya Tatarları: Ayrı ayrı Polonya Tatarları, Litvanya Tatarları, Belarus Tatarları, Büyük Litvanya Knezliği Tatarları, Radzivil Tatarları, Tatar-Kazaklar veya birlikte Polonya- Litvanya -Belarus Tatarları olarak da adlandırılan bu Türk grubu, 1502 de Timur tarafından yıkılan Altın Orda devletinde yaşayan Müslüman İdil-Ural Tatarları ile Kırım/Nogay Tatarlarının bir bölümü olup Kıpçak Bozkırlarından (Deşt-i Kıpçak), Kırım'dan Büyük Litvanya Knezliği topraklarına göç etmişlerdir. 16. ve 17. yüzyıllarda Büyük Moskova Prensliği'nin yayılması nedeniyle Litvanya'ya kaçanlarla, Litvanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı ile olan savaşları sonucunda ele geçen esirlerin de Litvanya'ya yerleşmesiyle 17. yüzyıl ortalarına kadar bu bölgedeki Müslüman Türk nüfusun sayısı artmıştır.

1. Dünya savaşından sonra üçe bölünmüş olarak Belarus (Beyaz Rusya), Litvanya ve Polonya'da yaklaşık 600 yıldan beri yaşamaktadırlar. Günümüzde sayıları 26 bin civarındadır. Bunlardan 11 bini Beyaz Rusya'da, 6 bini Litvanya'da geriye kalanları da Polonya vd. yerlerde yaşamaktadırlar. Tatar halkından uzakta ve izole bir biçimde yaşadıkları için 17. yüzyıldan itibaren ana dillerini unutmaya başlamışlardır. Müslüman kimliklerini muhafaza edip yaşadıkları ülkelere göre Beyaz Rus, Polonya ve Litvanya dillerinde konuşmaktadırlar. Başta Varşova, Vilnius, Minsk olmak üzere çeşitli şehirlerde sosyal, kültürel ve dinî merkezleri bulunmakta, Tatar millî kimliklerini korumak için uğraş vermektedirler. Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine, 1988 yılından sonra Litvanyalı Tatarlarda millî hareket başlamış ve bunun sonucu çeşitli Tatar Cemiyetleri kurulmuş, geleneklerini korumak, devam ettirmek ve yaşatmak için festivaller, toplantılar, yaz kampları, şarkı ve dans şölenleri düzenlemeye başlamışlardır.

Lugat: 1. Söz, sözcük, kelime 2. Sözlük

Lugat-ı Nevâîyye: Nevâî dili, Çağatay dili anlamında kullanılan bir terimdir.

M m

Macar Türkolojisi: Macar vakanüvisleri 15. yüzyıldan itibaren Türkler hakkında bilgiler verirler. 1626 yılında Ahmet Bîcân'ın *Envârü'l-Âşıkîn* adlı eseri Macarcaya çevrilerek yayımlanır. İlk bilimsel çalışma 18. yüzyılda *Colloquia Familiaria Turcico-Latina* adıyla yayımlanan konuşma kılavuzu ve gramer kitabıdır. Modern Türkolojinin kuruluşu ise 1830'lara dayanır. Bu tarihten itibaren Türk kültürü, tarihi, dili, edebiyatı gibi değişik alanlarda çalışan birçok Macar Türkolog vardır. Türk dili, ilk kez Budapeşte Üniversitesinde Jean Repicsity tarafından okutulmaya başlamış ve dünyada ilk bağımsız Türkoloji kürsüsü 1870 yılında Macaristan'da kurulmuştur.

Macaristan'da çok sayıda Türkolog, Türk dili, edebiyatı, tarihi, etnografyası ve folkloru konusunda çok önemli çalışmalar yapmışlardır. Tarihî metinler, yazıtlar, lehçeler, ağızlar, gramer, köken bilimi, halk edebiyatı ve folklor konuları Macar Türkolojisinin ilgi ve inceleme alanları olarak özetlenebilir. Türkolojiye hizmet eden önemli Macar Türkologlar şunlardır: Armin Vambery, Ignacz Kúnos, Laszlo Rasonyı, Gyorgi Almassy, Gabor Balınt, Josef Budenz, Janos Eckman, Lajos Fekete, Zoltan Gombocz, Tibor Halası-Kun, György Hazai, Zsuzsa Kakuk, Geza Kont Kuun, Lajos Ligeti, Istvan Mandoky Kongur, Gyula Moravcsık, Bernat Munkacsı, Gyula Nemeth, Vilmos Pröhle, Antal Reguly, Janos Repıczky, Edit Tasnadi, Josef Thury, Arpad Berta, Andras Rona-Tas.

Macaristan'da yayınlanan Türkoloji ile ilgili dergilerden bazıları şunlardır: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Studia Turco-Hungarica, Nyelvtudomanyi Közlemenyek, Keleti Szemle, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae.*

Macarlar, Türkoloji araştırmaları sonucu elde ettikleri bilgi ve birikimlerini siyasi alana da taşımak istemiş ve 1910 yılında *Turan Cemiyetini* kurmuşlardır. 1913

yılında *Turan* dergisini yayınlamaya başlamış ve Macarlar ile aynı kökten geldiğini düşündükleri Türkler ve diğer Ural-Altay kavimlerinin siyasi birliği yönünde de çalışmalar yapmışlardır. 2012 yılından beri Macaristan'da *"Turan Kurultayı"* düzenlenmektedir.

Macaristan'da Türklere ve Türkolojiye olan ilgi günümüzde de devam etmektedir. Elte ve Szeged Üniversitelerinde Türkoloji kürsüleri Türkoloji çalışmalarını sürdürmektedir. Macaristan'da Türkçe en çok öğrenilen dillerden biridir. Yunus Emre Enstitüsünün Budapeşte'de açtığı şube başta olmak üzere, Türkçe öğreten çeşitli okullar ve kurs merkezleri vardır.

Mahlâs: Bir şairin, bir yazarın gerçek adı dışında kullandığı ikinci addır. Mahlâs kelimesinin sözlük anlamı *"kurtulacak yer"*dir.

Manas destanı: Günümüzde hâlâ canlı olarak yaşayan Kırgız Türklerinin millî destanıdır. Mani dinine inanan Karahıtaylar ile Müslüman Karahanlılar arasındaki mücadelede Kırgızların yerini, konumunu ve Manas adlı kahramanın hayatını ve başından geçen olayları anlatan destandır. Bu destan anlatıcılarına *"ırçı"*, *"comokçu"* veya *"Manasçı"* denmektedir.

Manasçı: Manas destanını sözlü gelenekten öğrenip ezberden okuyan kişilere denir.

Mançuca: Daha çok Mançu-Tunguz olarak adlandırılan, Tunguz dillerinden biridir. Çin'in kuzeyinde, Mançurya bölgesinde konuşulur. Günümüzde Mançuların büyük bir bölümünün ana dili Çincedir. Kendine özgü bir alfabesi olan Mançuca, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan dillerdendir.

Mançu-Tunguz dilleri: *Sibir Kolu;* Evenkçe (Tunguzca), Even (Lamut); *Mançur Kolu;* Mançurca, Çjurçjen; *Amur Kolu;* Nanayca (Goldca), Udeyce (Udegeyce)

Mangışlak Türkmenleri: bk. Hazar Ötesi Türkmenleri

Mani: Mani dininin kurucusudur. MS 3. yüzyılda, Pers imparatorluğu içinde Hristiyanlık ile Zerdüştlüğün karışımından oluşan Mani dini veya Manihaizm olarak adlandırılan inanç sistemini kurmuştur.

Mani alfabesi: Uygurlar döneminde Manihaist Türkler tarafından kullanılan alfabelerden biridir. Mani alfabesi, 7-9. yüzyıllar arasında Moğolistan ve Doğu Türkistan coğrafyasında kullanılmış Aramî kökenli bir alfabedir. Manihaizmin etkisiyle benimsenmiştir. Çok fazla kullanılmayan bu alfabe sağdan sola doğru yazılır.

Manichaica: Manici çevreye ait metinler dizisi. Dizi hâlinde yayımlanan Turfan Uygur metinlerine verilen addır. (*Manichaica-1, Manichaica-2,* gibi)

Manihaizm: MS 3. yüzyılda Mani adlı bir kişi tarafından kurulan bu dinin kutsal kitabı *Arzhag*'dır. Zerdüşt düalizmi, Babil folkloru, Budist ahlak ile Hristiyan inanç ilkelerinin karışımından oluşmuştur. Mani dinine göre her şeyin temelinde iki ana ilke, *"iyilik ile kötülük/ışık ile karanlık"* çatışması vardır. Mani dini bir tür dinsel dualizm olarak da tanımlanabilir. Kısa sürede, Kuzey Afrika, İspanya, Fransa, Güney İtalya ve Balkanlara ulaşır. Asıl gelişimini, Mezopotamya, İran coğrafyasında gerçekleştirmiştir. Türkistan, Çin'in batısı, Hindistan'ın kuzeyi ve Tibet'e kadar yayılmıştır. MS 761 yılında Bögü Kağan devrinde Mani dini Uygur Türklerinin "millî dini" olarak benimsenmiştir.

Manici çevre: Manihaist Uygurlar, Manihaizme inananlar ve inanç çevresi.

Manici çevereye ait metinler: Manihaist Ugurların Mani inancı çevresinde oluşturdukları metinlere Manici çevreye ait metinler denir. Manici çevrede manzum metinler için, Türkçe *takşut* ve Hintçe *şlok* sözcükleri kullanılmıştır. *Küg* sözcüğünün de zaman zaman kullanıldığı görülmektedir. Manici çevreye ait 8 şiir tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi adı bilinen ilk Türk şâiri olan Aprın Çor Tigin'e aittir. Manici çevrede yazılan mensur metinler sayı ve hacim olarak çok fazla değildir. Daha çok dinî metinler, dualar ve dinî kurumlar ile ilgili metinlerdir. Bir fal kitabı ve bir atasözü derlemesi de tespit edilmiştir. Manici çevreye ait belli başlı metinler şunlardır: *Irk Bitig, Huastuanift, İki Yıltız Nom*

Manihaist Uygurlar: Daha önceki tarihlerde Mani dinini kabul eden çeşitli Türk toplulukları olmakla birlikte, 761 yılında Bögü Kağan devrinde Mani dini Uygur Türklerinin "millî dini" olarak benimsenmiştir. 8 ila 10. yüzyıllar arasında Türkistan Türklerinin önemli bir kısmı Manihaist idi.

Manzum Lugat: Manzum olarak, beyit ya da dörtlükler hâlinde yazılan sözlük, lugat. Türkçe yazılmış çok sayıda manzum sözlük vardır. İlk Türkçe-Arapça manzum sözlük 1392 yılında yazılan *Lugat-ı Ferişteoğlu* adlı sözlüktür. *Nazmü'l-Leâl, Cevâhirü'l-Kelimât, Lugat-ı İbn Kalender, Tuhfe-i Âsım, Mahmûdiyye, Nazm-ı Ferâid ve Sübha-i Sıbyân* bu grupta sayılabilecek diğer sözlüklerden bazılarıdır. Türkçe-Farsça sözlüklerin ilki 1400 yılında yazılmış *Tuhfe-i Hüsâm* adlı, Konyalı Hüsâm bin Hasan'a ait sözüktür. *Tuhfe-i Şahidi, Tuhfe-i Vehbî, Bahrü'l-Garayib, Tuhfe-i Şemsi, Tuhfe-i Remzî* diğer Türkçe Farsça manzum sözlüklerden bazılarıdır. Şu sözlükler de Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlüklere örnektir: *U'cûbetü'l-garâyib fî nazmi'l-cevâhiri'l-'acâyib, Genc-i Leâl, Se Zebân, Tuhfetü'l-İhvân, Hediyye-*

tü's-Sıbyân, Nazm-ı Giridî ve Hayrü'l-Lugat. Farklı dilleri öğretmek için yazılmış ve benzer şekilde düzenlenmiş daha başka sözlükler de vardır.

Masal: Olayları muhayyel bir dünyada geçen, kahramanları insan ve hayvanlar ile birlikte olağanüstü varlıklar olan, gerçekleri birtakım sembollerle gerçeküstü kalıplara büründürerek yansıtan ve insanları eğlendirirken eğitmeyi de amaçlayan bir anlatı türüdür.

Matbû: Basılı, basılmış, tab' edilmiş anlamındadır.

Mâverâünnehir: Nehrin ötesi. Türkistan'da (Orta Asya) Ceyhun (Amuderya) nehrinin kuzeyinde bulunan coğrafyaya Araplar tarafından verilen addır. Eski Batı kaynakları bu coğrafyayı *Transoxiana* biçiminde adlandırmışlardır.

Bugün, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan sınırlarının bir bölümünü içine alan, Amuderya (Ceyhun) ve Sırderya (Seyhun) nehirleri arasındaki 660.000 km²'lik bölgedir. Dünyadaki en eski yerleşim alanlarından biri olan Mâverâünnehir bölgesi, Çin, Yunan, Arap ve İran kaynaklarında Türk yurdu olarak tanımlanır. Bölgede, MÖ VIII. yüzyıldan itibaren İskit, Massagat, Hun, Kanglı, Peçenek, Karluk, Oğuz, Kıpçak gibi boylar yaşamıştır. Ancak bölgenin asıl Türkleşme süreci IX. yüzyıldan itibaren Oğuzların bölgeye göç etmesiyle başlamıştır. Akabinde Karluk, Halaç gibi Türk kavimlerinin bölgeye gelmesi ve Karahanlı devletinin kurulması ile bu süreç tamamlanmıştır. Mâverâünnehir'in coğrafî önemi dışında Türk tarihi ve kültürü açısından bir başka önemi de Türklerin ticaret, sanat ve ilim merkezi olmuş en önemli şehirlerinin bu bölgede olmasıdır. Amuderya (Ceyhun) ve Sırderya (Seyhun) nehirleri ya da bu nehirlerin kolları üzerinde kurulmuş önemli Türk şehirleri şunlardır: Buhara, Semerkant, Taşkent, Nesef, Fergana, Tirmiz, İsbicâb, Uşrusana, Kâs.

Medeniyet dili: bk. Uygarlık dili

Memlûk Kıpçak Türkçesi: 1250-1517 yılları arasında Mısır ve Suriye coğrafyasında yaşayan Memlûk (*ed-Devletü't-Türkiyye, Kölemenler*) devleti sınırları içinde, halkın bir bölümü ile yönetici sınıfın konuştuğu Kıpçak Türkçesine dayalı dildir. Bu dönemden kalan, çoğunluğu sözlük ve gramer kitaplarından oluşan önemli eserler vardır. Bu eserlerin bir bölmünün dili, Harezm-Altınordu Türkçesine çok yakın olan "*asıl Kıpçak Türkçesi*", bir bölümünün dili ise Eski Oğuz Türkçesi ile Eski Kıpçak Türkçesinin birlikte kullanıldığı "*Kıpçak-Oğuz karışımı*"dır.

Yazılan sözlük ve gramer kitaplarının birçoğu, hâkim zümreyi

oluşturan Türklerin dilini Araplara öğretmek amacıyla yazılmıştır. Sözlük ve gramer kitapları dışında, fıkıh, atçılık, okçuluk ve binicilik ile ilgili eserler de vardır.

Memlûk Kıpçak Türkçesi Sözlükleri: Kitabü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, Bülgati'l-Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıpçak, El Kavânînü'l-Külliyye li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye, Ed Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye.

Memlûk Kıpçakçası: bk. Memlûk Kıpçak Türkçesi

Mengü: bk. bengü

Merkezî Asya: bk. Türkistan

Merkezî Türkçe: Türk dilinin ortak şekillerinin en çok paylaşıldığı yapıdır. Eski Türkçe *adak* "ayak" sözüyle örneklendirilen Ana Türkçe *-d-/-d* sesinin *-y-/-y* olarak değiştiği tüm Türk dillerini Merkezî Türkçe içerisinde değerlendirmek mümkündür.

Merkezî Türkçe, Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türkçeleri biçiminde gruplandırılan üç yahut Kuzeydoğu grubu ile birlikte dört ana gruptan oluşur. Özellikle ilk üç grup, genetik olarak aynı ana birliğin uzantılarıdır. Oğuz, Kıpçak ve Karluk gruplarına mensup Türk lehçelerinin yanısıra, Salar Türkçesi, Altay Türkçesi ve ağızları, Çulım ağzı ve Yenisey grubu Türk dillerinin bir bölümü, *-d-/-d* > *-y-/-y* değişimini göstermeleri dolayısıyla Merkezî Türkçe içerisinde değerlendirilebilir.

Merkezî Türkçenin tüm üyeleri aynı zamanda *"Yaygın Türkçe"* içerisinde yer alırlar. Merkezî olmayan Türk dilleri ise *"Kıyı Dilleri"* olarak adlandırılmaktadır.

Metin aktarımı: Kaynak lehçenin dil ve yazım özellikleriyle yazılan bir metni hedef lehçenin dil ve yazım özelliklerine dönüştürmek; çevirmek. Örneğin; Kırgız Türkçesine ait Kiril alfabesiyle yazılmış bir metni Latin alfabesiyle Türkiye Türkçesine aktarmak.

Metin transkripsiyonu: Yazılı bir metni bir alfabeden diğer bir alfabeye, farklı sesleri karşılayan bir takım yeni işaretler kullanarak aktarmak. Türkler tarih içinde birçok alfabe kullandıkları için, eski alfabelerle yazılmış metinlerin yeni alfabelere aktarılması sırasında çeviri yazı işaretlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Mısır Kıpçakçası: 13-16.yüzyıllar arasında Mısır ve Suriye bölgesinde yaşayan Memlûk/Kölemen Türklerinin kurduğu Memlûk Devleti (Devlet-i Türkiyye) sınırları içinde yazılan eserlerin diline denir.

Mısır-Suriye Kıpçakçası: bk. Mısır Kıpçakçası

Mısra başı kafiyesi: Eski Türk şiirinde mısra başında görülen uyak, kafiyedir. Buna *"Altay aliterasyonu"* da denmektedir.

Middle Turkic: bk. Orta Türkçe

Millî dil: Bir millete mensup olan insanların konuştuğu ana dili ve bir bayrak altında yaşayan insanların kullandığı, kanunla belirlenmiş ortak dil; devlet dili, resmî dil.

Millî edebiyat: 1911-1923 yılları arasında yazılan ve millî unsurlara yer veren, millî duygu ve değerleri öne çıkaran eserlere ve bu tür eserlerin baskın olduğu döneme verilen addır.

Mişer Tatar Türkçesi: Mişer Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin *Orta (Kazan) ağız* ve *Doğu (Batı Sibirya) ağzı* ile birlikte üç büyük ana ağız kolundan biridir. *Mişer ağzı*, Tatar yazı dilinin oluşmasında, *orta ağızla* birlikte en çok etkisi olan ağızdır. Yazı dilinden çok uzak olmamakla birlikte Mişer Tatar ağızlarının kendisine has çeşitli karakteristik özellikleri de bulunmaktadır. Mişer grubu ağızları şu alt ağız gruplarından oluşmaktadır:

1. Sergaç ağzı (Nijninovgorod bölgesinde), *2. Çistay ağzı* (Tataristan'da ve Samara bölgesinde), *3. Çüpreli ağzı* (Tataristan'da ve Çuvaşistan'da), *4. Melekes ağzı* (Ulyanovski bölgesinde), *5. Hvalın ağzı* (Ulyanovsk bölgesinde), *6. Temnikov* (Tömen) ağzı (Mordova'nın kuzeybatısında), *7. Lembre ağzı* (Mordova'nın kuzeydoğusunda, *8. Kuznetsk ağzı* (Penza, Saratov ve Volgograd'da), *9. Mordva-Karatay ağzı* (Tataristan'da), *10. Baykıbaş ağzı* (Başkurdistan'da), *11. Şarlık ağzı* (Orenburg bölgesinde), *12. Sterlitamak ağzı* (Başkurdistan'da).

Mişer Tatar Türkleri: İdil-Ural Tatarları içerisinde Kazan Tatarlarından sonra ikinci büyük Tatar grubudur. Mişer Tatarlarının nüfusu yaklaşık 1.100.000 kadardır. Eldeki kaynaklara göre tarihte Mişerlerin ilk olarak yerleşik olduğu yerler Meşçera adıyla bilinen bölgedir. Meşçera bölgesi, Mokşa ve Tsana nehirleri boyunda, eski Tambov ve Penza eyaletlerinin kuzey bölümündedir. Bu topraklar günümüzde Penza, Simbir, Aşağı Novgorod (Nijninovgorod) eyaletleri ile Özerk Mordovya Cumhuriyeti'nin sınırları içinde yer almaktadır. Ağırlıklı olarak İdil-Ural bölgesinde yoğunlaşan Mişer Tatarları günümüzde Aşağı Novgorod (Nijninovgorod), Gorki, Tambov, Penza, Ulyanovsk, Kuybişev, Saratov, Samara, Volgograd, Ryazan, Orenburg eyelatlerinde, Kafkasya bölgesinde (Stavropol'da), Batı Sibirya'da; Mordovya, Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan gibi Rusya Federasyonu'na bağlı cumhuriyetlerde; Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan gibi Türk cumhuriyetlerinde, Estonya'da (Tallinn şehri) ve Moskova, St. Petersburg gibi Rusya'nın büyük şehirlerinde yaşamaktadırlar. Mişerlerin büyük çoğunluğu, Sünni Müslümandırlar. Ancak

Çarlık hükümetinin Hristiyanlaştırma politikası uyarınca baskı ve zorlamalar neticesinde Kazan Tatarlarının yanı sıra Mişer Tatarlarının bir bölümü de Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bugün Tataristan'ın Çistay ve Aleksiyevski ilçelerine bağlı on köyde, Kaybıç (Podbereziye) rayonuna bağlı sekiz köyde, Leninogorsk rayonuna bağlı bir köyde (Alanlık/Fedotovka) ve Samara vilayeti Kelevli rayonuna bağlı bir köyde (Urdalı/Nazarovka) yaşayan Mişerler Hristiyandır.

Modern Çuvaş Türkçesi: Çuvaş Türkçesinin 20. yüzyılın başlarından itibaren (1917) başlayan ve günümüzde devam eden dönemidir.

Modern Özbekçe: Özbek Türkçesinin günümüzde yazı dili olarak kullanılan biçimidir.

Modern Türkçe: bk. Çağdaş Türkçe

Modern Türkçe çağı: 20. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve zamanımızda devam eden dönem, devir, çağdır. Modern Türkçe çağında, Türk dili 20'den fazla yazı dili hâlinde farklı ülkelerde, farklı statü ve adlarla kullanılmaya başlanmıştır. Türk dili günümüzde coğrafî yaygınlık, ana dili ve iletişim dili olarak en çok konuşulan diller sıralamasında ilk on içinde yer almaktadır.

Modern Türkiye Türkçesi: bk. Türkiye Türkçesi

Modern Uygurca: Yeni Uygurcanın günümüzde yazı dili olarak kullanılan şeklidir. Ancak bazı araştırmacılar bu terim ile Doğu Türkistan'da günümüzde konuşulan Taranci, Kâşgar, Yarkend, Hotan, Çerçen, Aksu, Kuça, Turfan ağızlarını da bu terim ile ifade etmektedirler. (L. Johanson)

Moğol dilleri: Moğolca Batı ve Doğu Moğol dilleri olarak iki ana gruba ayrılır. *Batı grubu*; Kalmuk ve Oyrat dilleriyle Afganistan Moğolcasından, *Doğu grubu* ise; Moğolca, Buryat, Dagur, Monguor ve Santa dillerinden oluşur.

Moğol istilası: Moğolların 13. yüzyıla Cengiz Han'ın liderliğinde, birçok değişik halktan insanı da yanlarına alarak Orta Asya'dan Avrupa'ya, Sibirya'dan Çin ve Hindistan'a kadar büyük bir coğrafyayı istila etmesidir. Bu süreçte birçok devlet kurulmuş, yıkılmış; büyük yıkım, katliam ve toplu göçler yaşanmıştır. Moğolların yerlerinden ettiği birçok Türk topluluğu batıya doğru hareket etmek zorunda kalmıştır.

Moğol istilasının Türk ve dünya tarihi bakımından birçok olumlu ve olumsuz sonuçları vardır. Olumlu sonuçlarından biri, birçok Türk unsurunun Anadolu'ya gelmesini sağlayarak Anadolu'nun nüfus bakımından Türkleşmesini sağlamasıdır. Ayrıca, Türk lehçelerinin Orta Türkçe dönemindeki şekillenmesinde, Türk dünyasının doğu ve batısında iki ayrı yazı dilinin oluş-

masında da bu istilanın önemli bir etkisi vardır.

Moğol-Mançu-Tunguz dil birliği: Ana Altayca döneminden sonra Moğol-Mançu-Tunguz dillerinin henüz ayrışmadığı ve bir birlik oluşturdukları dönemdir.

Moğolca: Kökeni bakımından Altay dilleri ailesine, yapısı bakımından da eklemeli diller grubuna mensup bir dildir. Moğolların ulusal dili olan Moğolca bugün asıl olarak Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesinde konuşulur. Buryat, Dagur, Monguor ve Santa dilleriyle birlikte Moğol dillerinin doğu koluna bağlıdır. Dokuz ana lehçeden oluşur. Bunlardan Halha Moğol yazı dilinin temelidir. Diğer önemli lehçeler; Moğolistan'da konuşulan Dariganga ve Çin'de konuşulan Çahar, Urat, Harçin-Tumut, Horçin, Üyümüçin ve Ordos' tur.

Moğolca Batı ve Doğu Moğol dilleri olarak iki ana gruba ayrılır. *Batı grubu*; Kalmuk ve Oyrat dilleriyle Afganistan Moğolcasından, *Doğu grubu* ise; Moğolca, Buryat, Dagur, Monguor ve Santa dillerinden oluşur.

1941 yılında Moğolistan'da Eski Moğol yazı dili ve alfabesi terk edilmiş, Rus alfabesi ve Rusça kullanılmaya başlanmıştır. Ancak 1990 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra yeniden Moğol diline ve alfabesine dönülmüştür. Moğolistan, Çin ve Rusya başta olmak üzere değişik ülkelerde Moğolca konuşan kişi sayısı yaklaşık olarak 5.7 milyondur.

Mongolist: Moğolların tarihini, dilini ve kültürünü inceleyen; Moğollar ile ilgili araştırmalar yapan kimse. Moğol ve Altay dilleri uzmanı.

Mongolistik: Moğolların tarihleri, kültürleri ve dilleri üzerine yapılan araştırmaların oluşturduğu bütün. Moğol ve Altay dilleri uzmanlığı.

Moyun Çor bitigi: bk. Şine-Usu bitiği

Muhâkemetü'l-Lugateyn: Ali Şir Nevâyî tarafından 1499 yılında Herat'ta kaleme alınmıştır. Türkçe ile Farsçanın karşılaştırmasının yapıldığı bu eserde, Türkçenin Farsça kadar güçlü bir dil olduğu; hatta birçok yönden özellikle de söz varlığı ve ifade gücü açısından Farsçadan üstün olduğu dile getirilmiştir.

Musevî Türkler: Eski Hazar Türkleri ve onların günümüzdeki devamı durumunda olan Ukrayna, Litvanya ve Polonya'da yaşayan Karayim Türkleri.

Mutrın Temdeg yazıtı: Üzerinde *"kutlug"* kelimesi yazılı olan bakırdan yapılmış bir mühürdür.

Müellif: Yazar. Eser, kitap yazan kişi. Özgün bir eser yazan kişi.

Müellif hattı: Yazma eserlerde yazarın elinden çıkmış, bizzat yazarı

tarafından yazılmış eser. Herhangi bir müstensih tarafından istinsah edilmemiş olan.

Müslüman çevre: Müslüman Uygurlar ve Müslüman Uygurlar tarafından İslam dini çerçevesinde oluşturulan yazılı metinler.

Müslüman çevreye ait metinler: Müslüman Uygurların İslam inancı çevresinde oluşturdukları metinlerdir. 13. yüzyıldan itibaren Hoço civarında yaşayan Uygurlar arasında İslamiyetin yayıldığı bilinmektedir. Bu bölgedeki Müslüman Uygur Türklerinden kalan bazı manzum metinler vardır.

Müslüman Türkler: Türkler 10. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde İslamı kabul ederek Müslümanlaşmışlardır. Günümüzde yaklaşık olarak Türk dünyasının % 98'i Müslümandır. Türkiye, Kıbrıs, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Doğu Türkistan, Tataristan, Başkurdistan, Karaçay, Malkar, Kumuk, Nogay, Karakalpak, Kırım ve diğer bazı ülkelerde yaşayan Türklerin tamamına yakını Müslümandır.

Müstensih: Yazma eserleri aslına uygun olarak yeniden yazıp çoğaltan kişilere verilen ad.

Müsteşrik: bk. Doğu bilimci

Müştak: Aynı kökten türetilen kelimelere denir. Bir kelimenin birbiriyle olan ilgileridir.

Müşterek Küçük Asya Türkçesi: bk. Eski Oğuz Türkçesi.

Müşterek Orta Asya Türkçesi: bk. Müşterek Türkistan Türkçesi

Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi: bk. Müşterek Türkistan Türkçesi

Müşterek Türkistan Edebî Türkçesi: bk. Müşterek Türkistan Türkçesi

Müşterek Türkistan Türkçesi: *Müşterek Türkistan Türkçesi, Müşterek Orta Asya Türkçesi,* ya da *Harezm/Harezm-Altınordu Türkçesi* denilen 13-14. yüzyıllarda Harezm bölgesinde Türk topluluklarının tümünün anlayabildiği, konuşabildiği, okuyup yazabildiği Türkçedir. Kimi araştırmacılar 11. yüzyılda eser veren Karahanlı Türkçesi ile İlhanlılar döneminde (14. yy) İran'da kullanılan Türk yazı dilini de bu terim ile ifade etmektedir (A. Caferoğlu).

Müyessiretü'l-Ulûm: Bergamalı Kadrî tarafından 1530 yılında kaleme alınan *Müyessiretü'l-Ulûm* Oğuz Türkçesinin ilk dil bilgisi kitabıdır. Arap gramerciliği geleneği içinde yazılmış bir eserdir. Bergamalı Kadrî İstanbul'a gelerek eserini burada yazmış ve Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunmuştur.

N n

N ağzı: Eski Uygur Türkçesi döneminde görülen ve Köktürkçedeki ny birleşik sesini *n* biçiminde telaffuz eden ağızdır. (*kony>kon: koyun*) Mani yazmalarının birçoğunda ve bazı Türk (Köktürk) harfli metinlerde görülür.

Nanayca: Mançu-Tunguz dillerinin Amur Kolu içinde yer alan bir lehçedir.

Nazal n: bk. Damak n'si

Neolojizm: Dile giren yeni kelime, dilde yeni ortaya çıkan şekil, anlatım, söz ve ifade demektir.

Nevaî devri: bk. Klasik Çağatay Türkçesi devri

Nevaî devri öncesi: bk. Klasik Çağatay devri öncesi

Nevaî devri sonrası: bk. Klasik Çağatay devri sonrası

Nevaî dili: bk. Klasik Çağatay Türkçesi devri

Nevaî öncesi devri: bk. Klasik Çağatay devri öncesi

Nevayî devri: bk. Klasik Çağatay Türkçesi devri

Nevayî devri öncesi: bk. Klasik Çağatay devri öncesi

Nevayî devri sonrası: bk. Klasik Çağatay devri sonrası

Nevayî dili: bk. Klasik Çağatay Türkçesi devri

Nevayî öncesi devir: bk. Klasik Çağatay devri öncesi

Nirvanasutra: Budizm inancında, Nirvanaya ulaştığına inanılan kişilerin felsefelerinin ve dinî anlayış ve öğretilerinin telkin edildiği kitaplara verilen addır. Çin kaynakları, 1. Köktürk kağanlığı döneminde (552-630) bazı Nirvanasutraların Türkçeye çevrildiğini belirtmektedir. Bu bilgi, ilk yazılı belgelerin 2. Köktürk kağanlığı dönemine ait olduğu iddiasını yeniden gözden geçirmemizi gerektirir.

Nogay: Siyasi ve etnik bir ad olan Nogay, Cengiz Han'ın büyük torunu Nogay'ın adından gelmektedir. Nogay, 1270-1299 yılları arasında Kırım'ın batısında Aksu ile Özü nehirleri arasında boy beyliği yapmış ve sonra da kendisine bağlı il ve uruklara Nogay adı verilmiştir. Nogay, Altın Orda'nın nüfuzlu hanı Berke

Han'ın başkomutanıdır. Bir rivayete göre Nogay, Cuci'nin oğlu Moğol'un torunudur. Başka bir görüşe göre ise Nogay Bey, 12. yüzyılın sonlarında Deşt-i Kıpçak'ta bir Peçenek boyunun beyi olan Taval (Tuval) Bey'in torunudur. Altın Orda yönetiminde nüfuz sahibi olan ve Berke Han'ın ölümünden sonra müstakil bir han gibi hareket eden Nogay, annesi cariye olduğu için yasa uyarınca Han olamamıştır. Bu Türk topluluğu Astrahan, Kuzey Kafkasya, Kırım, Romanya'nın Köstence bölgesi ve Türkiye'de Nogay, Türkistan'da bilhassa Buhara ve Hive'de ise Mangıt adıyla tanınmaktadır. Bu iki adın bir arada Maŋgıt-Nogay şeklinde kullanıldığı da bilinmektedir.

Cengiz Han neslinden gelen Nogay'ın adı, Moğol kabileleri arasında totem olarak bilinen köpek anlamına gelmektedir. Tatar İsémneré Süzlégé'nde de *nukay* kelimesinin Moğolcada köpek anlamında olduğu, eski Moğol-Türk dilinde *nokay il* (köpek yılı)'in 12 hayvanlı takvimde yıl hesabına göre onbirinci aya denk geldiği ve bu yılda doğan çocuklara Nugay/Nogay isminin verildiği kaydedilmektedir. Tuncer Gülensoy *"Tüylü köpek; Cengiz Han'ın torununun ve Kırım ile Kafkasya'daki kavimin adı"* şeklinde anlamlandırdığı Nogay kelimesinin Moğolca *nokai* kelimesinden geldiğini belirtmektedir. Kelime; Kırım, Tatar ve Kazak Türkçelerinde Nogay, Yakut Türkçesinde de *Nook* şeklinde görülür. Çorum, Merzifon, Amasya gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında *"noğay, nugay"* kelimesi *"çift atlı arabalara yedek olarak koşulan üçüncü at"* anlamına gelmektedir.

Nogay edebiyatı: Nogay Türklerinin *destan, yır (türkü), takpak (atasözü), deyim, yumak (bilmece), ertegi (masal)* gibi oldukça zengin bir geleneksel sözlü edebiyatı mevcuttur.

Sovyet öncesi dönemde Nogay edebiyatı halk edebiyatı bakımından zengin olup daha çok sözlü ürünlere dayanmaktadır. Bu bağlamda destanlar, yırlar, atasözleri, deyimler, bilmeceler ve masallar önemli bir yer tutar.

Türk dünyasında çeşitli varyantları bulunan destanlar Nogay Türkleri tarafından da bilinmekte ve söylenmektedir. Nogay destanları içerisinde özellikle kahramanlık destanı olarak anlatılan *"Aysıldıñ Ulı Amet Batır", "Edige", "Mamay", "Şora Batır", "Er Kasay", "Müsevke", "Nogaydıŋ Kırk Batırı", "Adil Soltan", "Er Targıl", "Koplanlı Batır", "Kazı Tuvgan"* destanlar önemlidir. Bu destanlarda Nogayların komşu halklarla ilişkileri, vatan sevgisi, zalim hanlar, mirzalar ile yapılan mücadeleler ve savaşlar anlatılır.

"Kozı Körpeş Bayan Sıluv", "Boz Yigit", "Karaydar Man Kızıl Gül", "Şah İsmail", "Tahir ve Züh-

re, Aşık Karip", "Tölegen Men Kız Yibek" gibi destanlar da Nogay Türklerinin aşk destanlarını oluşturur. *"Azavlıdıŋ" Er Dosmambet", "Ümbet Ali", "Arslanbek", "Şeyh Şamil", "Stambılga Köşüv"* gibi tarihî destanlarının dışında Nogay Türklerinin ayrıca *"Kökşe Batır", "Manas", "Er Kasay", "Deli Agıs", "Kamır Batır", "Ormambetbiy", "Er Sayın", "Karasay", "Kurmanbek"* gibi pek çok yazıya geçirilmeyen ancak halk arasında anlatılan destanları da bulunmaktadır.

Nogay Türklerinde kahramanlık destanlarını ve yırları söyleyenlere *"yırav"*, aşk destanlarını anlatanlara *"bahsı"*, efsane anlatanlara *"engimeşi"*, masal anlatanlara *"ertegiş"*, atasözü, tekerleme ve bilmece söyleyenlere de *"şeşen"* denmektedir. Nogay yırcılarından Asan Kaygı, Kaztuvgan, Dospambet ve Şalkiyiz Kazak, Karakalpak ve Başkurtlar arasında da bilinmektedir. Bunların dışında Sarkınbay Krımlı, Elburgay Nayman oğlu, Sıdıkbay Alhaydar, Fahruddin Abuşahman oğlu, Arslan Şaban oğlu, Oraz Aymambet oğlu, Abdul-Halık Abdül-Raşit oğlu, Baymırza Manap oğlu ve Aci-Molla Nogman oğlu 17.-20. yüzyıllar arasında yaşamış diğer Nogay yırcılarıdır.

Nogay Türklerinin yazılı edebiyatı 20. yüzyılın başlarında teşekkül etmeye başlar. 1917'deki Bolşevik İhtilalinden sonra edebî eserler verilmeye başlanır. İlk dönem Nogay ediplerinin büyük bölümü şâirdir, kısmen de mensur eserler yazmışlardır. İhtilal sonrası Nogay edebiyatındaki ilk büyük isim Abdulhamid Canibekov'dur. Canibekov'un, Nogay edebî dilinin oluşumunda büyük katkısı vardır. 1905-1935 yılları arasında halk arasında dolaşarak Nogayların sözlü edebiyat ürünlerini derlemiş ve "Söz Kaznası" adıyla dört ciltlik bir eser ortaya koymuştur. Canibekov, "Karagaş Nogay Oyı", "Satlık Mırzalar", "Karaydar" adlı piyesler yazmış ve sahnelemiştir. Nogay Türklerinin ilk ders kitaplarını, gramerini, sözlüklerini yazan da yine Canibekov'dur.

Nogay edebiyatının ilk romanı 1932'de Basir Abdullin'in yazdığı "Kır Batırları" adlı eserdir. 1930'dan sonra Nogay edebiyatçılarının sayısı artar. 1937'li yıllarda Xasan Bulatukov, Basir Abdullin, Xusin Karasov, F. Abdulcalilov, İbadolla Atuov gibi birçok Nogay yazarı çeşitli baskılara maruz kalmış, bir kısmı öldürülmüş diğerleri de hapiste veya sürgünde yaşamıştır. Bu yazarlar arasında Fazil Abdulcalilov'un ayrı bir yeri vardır. 1970'li yıllara kadar eser veren yazarın, 40 yıllık yazı hayatında yirmiden fazla hikâye, uzun hikâye, piyes, roman ve edebiyat eleştirisi türünde eseri vardır. Yazarın "Murat Şaxarda Ne Kördi", "Eki Dunıya", "Erinşek

Kerey" gibi hikâyeleri, "Köplerden Ekew", "Asantay" gibi uzun hikâye, "Katı Agın", "Bes Kamışı-Bereket" gibi romanları bulunmaktadır. 1960'lı yıllara kadar Nogay edebiyatının diğer bazı şâir ve yazarları Musa Kurmanaliyev, Xasan Bulatukov, Aydemir Murzabekov, Badiy Acigeldiyev, Salexcan Zalyandin, Kuruptursın Orazbayev'dir.

1950'li yıllarda eser vermeye başlayan Suyun Kapayev (1927-2001) Nogay edebiyatının bugünkü gelişiminde en önemli payı olan şâir ve yazarlardandır. Sade bir Nogay Türkçesiyle yazan Kapayev'in 30'dan fazla eseri bulunmaktadır. Kapayev'in önemli eserleri arasında Dañıl Uyandı", "Tav Suvı", "Yürek Sırlarım" adlı şiir kitapları; "Tandır", "Tolkınnıñ Tolı", Tazasuv" adlı uzun hikâyeleri; "Kazkulaktıñ Kartları", "Bekbolat" romanları bulunmaktadır. 1960 ve sonra şâir ve yazarlarından bazıları şunlardır: Magomet Kerimov, Askerbiy Kireyev, Yelena Bulatukova, Gamzat Acigeldiyev, Anvarbek Kultayev, Muxarbiy Avbekicev, Keldixan Kumratova, Soltaxan Acikov.

1980'li yılların en önemli ismi ise İsa Kapayev'dir. Suyun Kapayev'in oğlu olan İsa Kapayev (Doğ. 1949) bilhassa hikâye, roman ve şiirleriyle tanınmıştır. "Kurcın", "Berdazi", "Tal Terektiñ Butakları Tiyedi Menim Betime" adlı hikâye ve uzun hikâyeleriyle "Vokzal" adlı romanı önemli eserlerindendir. Valeriy Kazakov, Kadriya Temirbulatova, Murat Avezov, Bavbek Karasov, Ramazan Kereytov gibi isimler son dönem Nogay edebiyatının bilinen şâir ve yazarlarıdır.

Nogay Türkçesi: Nogay Türkçesi, Kıpçak/Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinden biridir. Türk lehçeleri arasında en çok Kazak ve Karakalpak Türkçeleriyle benzerlik gösterir. Ayrıca Kırım'ın kuzey bölgelerindeki Tatar Türkçesi ağızları ve Özbek Türkçesinin bazı ağızlarıyla da yakınlığı vardır. Baskakov, Nogay Türkçesini Kıpçak grubu yazı dilleri arasında *Kıpçak-Nogay alt grubu* (Nogay, Karakalpak, Kazak) içinde, Reşit Rahmeti Arat, *tav- grubu* (ayak, tav, tavlı, kalgan) *Şimal* grubu içinde, Talat Tekin Karakalpak ve Kazak Türkçeleriyle birlikte *Tawlı* grubunun *qos-* alt grubu içinde ele almıştır.

Nogay Türkçesi 1917 devriminden sonra yazı dili hâline getirilmiştir. Nogaylar, 15. yüzyıldan 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. Canibekov, I. Uluslararası Türkoloji Kongresinde (1926-Bakü) Türk toplulukları için belirlenen Latin esaslı alfabeye dayanarak 1928'de yeni Nogay alfabesini hazırlamış, Nogay Türkçesinin yeni alfabeyle Kara Nogay ağzına göre imla kurallarını belirlemiştir. Nogay Türkçesi, 1938 yı-

lından itibaren Kiril esaslı bir alfabeye geçirilmiş, 1944'te de bu alfabede bazı değişiklikler yapılarak bugünkü şekline sokulmuştur.

Nogay Türkçesi ağızları: Nogay Türkçesi ağızları, Ak Nogay, Kara Nogay ve Asıl Nogay olmak üzere başlıca üç gruptur. Yazı dilinin kaynağı olan Ak Nogay ağzı, Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti sınırları içinde konuşulur. Kara Nogay ağzı, Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti'nde konuşulmaktadır. Asıl Nogay ağzı da Stavropol Krayının Açikulak ve Koyasula bölümlerinde konuşulmaktadır.

Nogay Türkleri: Nogay Türkleri günümüzde Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nin Adige-Habl, Erkenyurt, Adilhalk, Kızılyurt, Kubanhalk ve Kızıltogay gibi yerleşim merkezlerinde; Çerkessk şehrinde; Dağıstan'da Nogay, Kızılyar, Babayurt, Hassavyurt gibi vilayetlerde; Stavropol ilinde Kocubey ve Mineralovod bölgelerinde; Çeçenistan'da Şelkov ve Astrahan'da yaşamaktadırlar. Ayrıca Türkiye'de yaşayan Nogayların yanısıra Macaristan, Bulgaristan, Litvanya, Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde de küçük Nogay grupları bulunmaktadır. Rusya Federasyonu'ndaki 2010 sayımına göre Nogay nüfusu 103.660 olarak gösterilmiştir.

Nogay Türklerinde her boy çeşitli isimler taşır ve damgaları bulunur. Bu boy isimlerinden bazıları şunlardır: Ak Nogay, Alakay, Allaberdi, Baydar, Baykalı, Besavıl, Bozak, Böriötpek, Dörmen, Irgaklı, Kanlı, Karasıyrak, Koŋır, Nayman, Orakşı, Öden, Öngit, Saray, Saraylı, Telev, Serkeli, Türkpen, Eşbuga, Ergenekli, Uygır.

Nogaylar Müslüman olup Şafiî mezhebine mensupturlar. İçlerinde Hanefi olanları da mevcuttur. Yalnızca Başkurdistan'da ve Çelyabinsk tümeninin Yukarı Ural çevresinde yaşayan ve Nogaybaklar denilen küçük bir grup Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensupturlar. Bu dini, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık idaresi ile kilisenin ağır baskısı altında kabul etmişlerdir. Tatar Türkçesini kullanan Nogaybaklar'ın bugünkü sayıları 10 bin civarındadır.

Altın Ordu kumandanlarından olan Nogay, 13. yüzyılın ortalarından sonuna kadar Altın Ordu Hanlığında büyük nüfuz kazanmış, 1259 ve 1296'da Galiçya'da, 1261/63'te Kafkasya seferlerinde kazandığı zaferlerle ön plana çıkmış ve Karadeniz'in doğu ve kuzeyinde yaşayan boyları Altın Ordu merkezinden ayıracak şekilde hâkimiyeti altında birleştirmiştir.

Nogay'ın idaresi altında toplanan boylar, 1299'da onun ölümünden sonra bu ad ile tanınmışlar ve Altın Ordu'nun parçalanmasıyla "Nogay Hanlığı" ismi

altında ayrı bir devlet meydana getirmişlerdir. Adını, Altın Ordu Devletinin (1223-1502) büyük kumandanı "Nogay"dan alan ve bu devletin çöküşünden sonra kurulan Nogay Hanlığı, İdil'den İrtiş'e ve Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar uzanan bir alana yayılmıştır.

Yönetim merkezi Saraycık şehri olan Nogay Hanlığını oluşturan Nogaylar, farklı gruplardan meydana gelen unsurlardan oluşmuşlardır. Yönetim kadrosunu Mangıtlar teşkil ederken halk tabakasının esas unsuru ise Kıpçak Türklerinden oluşmuştur. Nogayların Kazak, Özbek ve Başkurtlarla önemli bağları vardır. Bunlar hemen hemen aynı boylardan oluşur. Bu sebeple söz konusu topluluklardan bazı boyların diğerine katılması sırasında farklılıklar yaşanmamıştır. 16. yüzyılda Nogay Hanlığında on sekiz değişik kabilenin bulunduğu tespit edilmiştir.

Nogaylar 16. yüzyıla kadar rahat bir şekilde yaşamışlar ancak 1552'de Kazan Hanlığının, 1556'da da Astrahan Hanlığının Rusya'ya bağlanmasından sonra dağılmaya başlamışlardır. 1552-1558 yıllarında Batı Kazakistan'da İdil ve Yayık havzasında meydana gelen kıtlık neticesinde, Nogaylar arasında geçim sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Nogay mirzaları arasında anlaşmazlıklar çıkmış, İsmail Mirza Rus hâkimiyetini kabul etmiş, buna karşı çıkan Mamay Mirza ve Urak mirza ise Ruslar tarafından öldürülmüşlerdir. Nogayların bir bölümü bunun üzerine 1558-59 yıllarında Kafkasya ve Kırım tarafına göç etmişlerdir. Böylece bu tarihten sonra Nogay ulusu ikiye bölünmüş, Kafkasya ve Kırım'a göç edenlere "Küçük Nogay Ulusu", İdil'in doğusunda kalanlara ise "Büyük Nogay Ulusu" adı verilmiştir.

17. yüzyıldan itibaren büyük sıkıntılar yaşayan, Kalmuklarla ve Ruslarla mücadele etmek zorunda kalan Nogaylar, 18. yüzyılın başlarında daha büyük parçalanmalara maruz kalırlar. Kırım'ın Rusya'nın denetimine girmesinden sonra Nogaylar başkaldırmış ancak 1783 yılında ağır bir yenilgiye uğramışlardır. 19. yüzyıl Nogaylar için bir göç yüzyılıdır. Nogaylar bulundukları bölgede yaşama imkânları daralınca 1850'li yılların sonunda Kuban ve Stavropol Nogayları, ardından Tavrida (Kırım) Nogayları göç eder. 1865'e kadar kitleler hâlinde, sonra da küçük kafilelerle devam eden göçle Anadolu'da Çukurova, Ankara, Konya, Kırşehir ve Sivas gibi bölgelere iskân edilmişlerdir. 20. yüzyılda sayıları önemli ölçüde azalmış olan Nogayların yaşadığı bütün topraklar 1922'de SSCB'ye bağlanmıştır.

Nogayca: bk. Nogay Türkçesi

Noktalama işaretleri: Özellikle yazılı anlatımda, duygu ve düşüncenin

daha iyi anlatılmasını ve doğru anlaşılmasını sağlayan işaretler sistemidir.

Nom: bk. Sudur

Nom Sudur: bk. Sudur

Nom Bitig: bk. Sudur

Nostratik Kuramı: Vladislav İlliç-Sivitiç tarafından ortaya atılan ve Hamî-Samî, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Dravid, Altay dillerinin daha eski, ortak bir ana dilden geliştiklerini iddia eden kuramdır.

O o

Ocak: 1. Ateşin yandığı yer. 2. Mecazî olarak aile. 3. Geleneksel olarak belirli bir inanç ve uygulamanın yapıldığı; çeşitli hastalıkların ve rahatsızlıkların yapılan tören ve uygulamalarla giderildiği ev, aile çeveresi. 4. Alevî-Bektaşî geleneğinde belirli bir soya ve inanç sistemine sahip silsilenin adı.

Oğrak: Oğraklar, Kâşgarlı'nın verdiği bilgilere göre, 11 yüzyılda Uygur sınırında oturan ve *"saf Türkçe"* konuşan tek dilli bir Türk topluluğudur.

Oğuz: 1. Oğuz Kağan destanının kahramanı olan ve Türklerin atası sayılan kişi. 2. Tamamı 24 boydan oluşan Türklerin en büyük boyu, Oğuzlar. Köktürk yazıtlarında *"Oguz"* ve *"Üç Oguz"* olarak geçer.

Oğuz kelimesinin kökeni ve yapısıyla ilgili çeşitli görüşler olmakla birlikte, Gyula Németh'in *"oq"* (ok=boy) adı ile *"uz"* çoğul ekinden, (*"oğuz < okuz < oḳ-u-z* (oklar=boylar)" oluştuğu biçimindeki görüşü en çok taraftar bulan görüştür.

Oğuz boyları: Oğuzlar, *Bozoklar* ve *Üçoklar* şekline iki ana kola ayrılır. *Bozoklar*; Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli (Gün Han); Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı (Ay Han); Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın (Yıldız Han); *Üçoklar* ise; Bayındır, Becenek, Çavuldur, Çepni (Gök Han); Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir (Dağ Han); İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık (Deniz Han) boylarından meydana gelmektedir.

Oğuz-Bulgar alt grubu: Eski dillerden Peçenek, Uz dili, yenilerden Gagavuz ve Balkan Türklerinin dilleri. (N. A. Baskakov)

Oğuz Grubu Türk lehçeleri: Oğuz, Batı veya Güneybatı Türk lehçeleri terimleriyle ifade edilen, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi yazı dilleri ile bu yazı dilleri etrafında oluşan çeşitli ağızlardır.

Baskakov Oğuz grubu Türk lehçelerini; 1. *Oğuz-Türkmen Alt Grubu*: Eski dillerden Oğuzca, yeni dillerden Türkmen Türkçesi;

2. *Oğuz-Bulgar Alt Grubu*: Eski dillerden Peçenek, Uz dili, yenilerden Gagavuz ve Balkan Türkçesi;

3. *Oğuz-Selçuk Alt Grubu*: Eski Selçuklu, Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesi, yenilerden Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi (Osmanlı) ve Kırım yarımadasının güney sahillerinde konuşulan Türkçe olmak üzere üç alt bölüme ayırmıştır.

Talat Tekin de ses özelliklerine göre Oğuz grubu Türk lehçelerini şöyle sınıflandırmıştır: *1. qāl- alt grubu*: Özbekçenin Harezm-Oğuz ağızları.

2. ġāl- alt grubu: Türkmen Türkçesi, Truhmen ağzı, Horasani veya Horasan Türkçesi.

3. ġal- alt grubu: Azerbaycan Türkçesi, Kaşkay ve Eynallu ağızları, Tebriz ağzı, Doğu Anadolu ağızları.

4. qal- alt grubu: Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi.

Oğuz Kağan: Oğuz Kağan Destanı'nın başkahramanı ve Türklerin atası olarak kabul edilen kişidir. Efsanevî kişiliği zaman zaman tarihî şahsiyetler ile de birleştirilir. Mesela, kimi araştırmacılar Oğuz Kağan'ın Mete Han olduğunu iddia ederler.

Oğuz Kağan'ın hayatı olağanüstülüklerle doludur. Hayatı boyunca Gökbörü/Bozkurt ona kılavuzluk yapmış, yoldaşlık etmiştir. Çok çabuk büyümüş, doğduktan sonra bir kere süt emmiş sonra çiğ et yemiştir. Gücü simgeleyen boynuzlu bir tacı vardır. Babası Kara Han'ı öldürmüş ve birçok boya ad vermiştir. İki eşinin her birinden üçer, toplam altı oğlu olmuş ve bu altı oğlanın her birinin de dörder oğlu dünyaya gelmiştir. 24 Oğuz boyu, Oğuz Han'ın bu 24 torununa dayanır.

Oğuz Kağan Destanı: Destan, Türklerin atası olduğu varsayılan Oğuz Kağan'ın hayatını anlatır ve Oğuz boyları hakkında bilgi verir. Türk destanlarından, Hun-Oğuz destanları grubundandır. Beş ayrı yazması Çağatay Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Farsça olarak yazılmıştır. Türk dili, edebiyatı, târihi, folkloru ve kültürü bakımından oldukça önemli bir metindir.

Oğuz-Kıpçak karışımı: Memlûk Türkleri döneminde ve Memlûklar sahasında yazılmış olan eserlerin bir kısmının (*Kitab fi İlmi'n-Nüşşab, Kitabü'l-Hayl)* dili Kıpçak-Oğuz karışımı özellikler gösterir. Bu eserlerin bir bölümünde Oğuz Türkçesi özellikleri daha yoğunken diğer bir kısmında da Kıpçak Türkçesi özellikleri ağır basar. Oğuz-Kıpçak karışımı terimi, Memlûk sahasında yazılmış olan bu tür eserlerin dili için kullanılmaktadır.

Oğuz-Selçuk alt grubu: Eskilerden Selçuklu, Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesi, yenilerden Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi (Osmanlı) ve Kırım yarımadasının

güney sahillerinde konuşulan Türkçe. (N. A. Baskakov)

Oğuz Türkçesi: Batı /Güneybatı/ Oğuz Türkçesi, 11. yy.'dan itibaren Harezm ve Horasan üzerinden batıya göçerek Azerbaycan, Anadolu ve Irak bölgesine yerleşen Oğuz Türklerinin konuşma ve 13. yüzyıldan itibaren oluşturdukları yazı dilinin ortak adıdır.

Oğuzcaya ait kimi dil özellikleri Eski Türkçe metinlere yansımış ve Dîvânü Lûgati't-Türk'te Oğuzcanın bir kısım özellikleri Kâşgarlı tarafından belirtilmiştir. Zeynep Korkmaz, Eski Türkçe döneminde Oğuzca özelliklerin Yenisey ve Orhun Yazıtları ile "n" lehçesi metinlerinde daha yaygın bir şekilde yer aldığını beliritir. Oğuzcanın Anadolu bölgesinde bağımsız bir yazı dili olarak kuruluşu 13. yüzyıl sonlarına rastlar. Ancak yazı diline hazırlanışı ve farklı bir lehçe olarak varlığı çok öncelere gider. Oğuzcanın Anadolu ve Orta Asya bölgelerinde 11. ve 13. yüzyıllar arasında geçiş dönemi niteliğinde eserler verdiği kabul edilmektedir. Banguoğlu, Oğuz Türkçesine ait ilk yazılı örneklerin 13. yüzyılda görüldüğünü ancak daha eski dönemlerdeki Oğuzcaya ait dil malzemesine, metin olarak olmasa da kelime ve gramer şekilleri bakımından Kâşgarlı'da rastlandığını belirtmektedir. S. E. Malov da Yenisey ve Orhun yazıtlarındaki lehçe ayrılıklarından söz ederken eski kuzey Oğuzcasının yazıtlardaki izlerine işaret etmiştir.

Güneybatı Türkçesinin ilk dönemini Eski Oğuz Türkçesi oluşturmaktadır. Eski Oğuz Türkçesi, kendi içerisinde Selçuklular Dönemi (11.-13. yüzyıllar arası), Beylikler Dönemi (14. yüzyıl) ve Osmanlılar Dönemi (15. yüzyıl ortalarına kadar) olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Timurtaş ise Eski Oğuz Türkçesini kendi içerisinde Eski Anadolu Türkçesi (13. yüzyıl) ve Eski Osmanlı Türkçesi (14.-15. yüzyıllar) olmak üzere iki döneme ayırmıştır.

Oğuz Türkçesi, 17-18. yüzyıllarda doğu ve batı olmak üzere iki yazı diline ayrılır. Doğu koluna Azerbaycan Türkçesi, batı koluna 20. yüzyılın başına kadar Osmanlı Türkçesi, 20. yüzyıldan itibaren ise Türkiye Türkçesi denir. Günümüzde Oğuz grubu Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan, Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi yazı dillerinden oluşmaktadır.

Oğuzcanın oluşum ve gelişim evreleri ile Oğuzca temelinde gelişen yazı dillerinin durumuna bakılacak olursa şunlar söylenilebilir:

13. yüzyılda Cengiz ve çocuklarının Türkistan'da yarattığı büyük kasırga, Oğuzların neredeyse tamamını, bugünkü Türkme-

nistan Türkmenlerinin atalarının dışında kalan bütün Oğuzları Azerbaycan ve Anadolu'ya atmıştır. Bu durum, Oğuz ağzına dayalı yeni bir yazı dilinin doğuşuna neden olmuştur. Oluşturulan yeni yazı dilinin ilk dönemi Eski Oğuz Türkçesidir. Bu dönem Anadolu Selçuklularının son dönemini, beylikler devrini, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerini ve Osmanlı'nın ilk iki asrını kapsamaktadır. Yeni yazı dilinin ikinci dönemi ise 1299 yılında Osman Bey tarafından kurulan ve kısa zamanda büyük bir güç hâline gelen Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında İstanbul'un fethinden Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yaklaşık beş asırlık bir ömür süren Osmanlı Türkçesi oluşturur. Bu dönem Batı Türkçesinin en uzun dönemidir. 15. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar süre gelen bu dönemde Osmanlı Türkçesi ile birlikte Azerbaycan Türkçesinin de şekillendiği görülmektedir. Osmanlı Türkçesi yazı dili, özellikle 16. yüzyıldan sonra Arapça ve Farsça unsurları bünyesinde daha çok barındıran ağdalı, terkipli; karma bir dil niteliğine bürünmüştür. Ancak 20. yüzyılda Millî edebiyat anlayışı ve Yeni Lisan hareketinin öncülük ettiği sadeleşme hareketi ve daha sonra Türk Dil Kurumunun çalışmalarıyla bu karma yapı sona erdirilmiştir.

Oğuzların Maveraünnehir, Horasan ve Mangışlak civarında kalan kısmını oluşturan Hazar ötesi Türkmenleri, çağdaş Türk yazı dillerinden biri olan Türkmen Türkçesi yazı dilinin temelini atmışlardır. Türkmen Türkçesi Teke boyunun ağzına dayanmaktadır. Türkmen Türkçesi yazı dili, 1928 yılında Sovyetler Birliği yetkililerinin belirlediği komisyonlarca oluşturulmuştur.

Türkmenler, Oğuz oldukları halde coğrafya olarak Türkistan'da bulundukları için 1920'lere kadar Doğu Türkçesini, yani Çağatay edebî dilini kullanmışlardır. 1920'lerden sonra oluşturulan yazı dilleri konuşma dillerine dayandırıldığından, Türkmen yazı dili, tarihî durumun aksine, Batı Türkçesinin bir kolu olarak gelişmiştir.

Gagavuz Türkçesi ise alt tabakalarında Eski Bulgar, Uz, Peçenek gibi Türk boylarının ağızlarından özellikler taşımakla birlikte, genellikle Ana Oğuzcadan özelliklerini almış ve Osmanlı Türkçesinin etkisiyle şekillenmiştir. Bu yüzden Türkiye Türkçesine oldukça yakındır.

Doerfer, Oğuz grubu Türk lehçeleri için, *Güney-Batı* veya *Oğuz Grubu* terimini kullanmış ve bu grubu yeni bir sınıflandırmayla 10 ayrı lehçeye ayırmıştır. Doerfer, tasnifinde, Türkiye Türkçesini *Batı-Oğuzca*, Azerbaycan Türkçesini *Orta-Oğuzca*, Songor, Kaşkay ile Aynullu Türkçe-

lerini *Güney-Oğuzca*, Horasan ve Oğuz-Özbek Türkçelerini *Doğu-Oğuzca*, Selçuklu Türkçesi dışında kalan Türkmen Türkçesini *Kuzey-Oğuzca* olarak değerlendirmiştir.

Baskakov, Oğuz grubu için tasnifte 13 maddelik bir ses ve şekilbilgisi benzerliğini dikkate almıştır. Bu ses ve şekilbilgisi benzerliklerinden yola çıkan Baskakov, 1. *Oğuz-Türkmen Alt Grubu*: Eski dillerden Oğuzca, yeni dillerden Türkmence; 2. *Oğuz-Bulgar Alt Grubu*: Eski dillerden Peçenek, Uz dili, yenilerden Gagavuz ve Balkan Türkçesi; 3. *Oğuz-Selçuk Alt Grubu*: Eski Selçuklu, Osmanlı ve Azerî Türkçesi, yenilerden Azerbaycan, Türkçe (Osmanlı) ve Kırım Tatarcasının güney kıyısı olmak üzere Oğuz grubunu kendi içinde üç alt başlığa ayırmıştır.

Oğuz Türkleri: Oğuz adının görüldüğü en eski yazılı belge, yedinci yüzyıla ait bir Yenisey yazıtıdır. Ulu Kem'e dökülen Barlık çayı kıyısındaki bu yazıtta Oğuz adı; *"Öz Yigen Alp Turan Altı Oğuz budunda üç yegirmi (yaşımka) adırıldım"* şeklinde geçmektedir. Barlık bölgesinde Köni Tirig, Bayna Sangun oğlu Külüg Çor yazıtı ile adı okunamayan bir başka yazıt daha mevcuttur. Bu yazıtlarda herhangi bir kavmin adı geçmemekle birlikte, bunların da Oğuzlara ait olduğu sanılmaktadır. Sekizinci yüzyılda dikilen Orhun Yazıtlarında da Oğuz adının birçok kez geçtiği (*Oguz, Dokuz Oguz, Üç Oguz*) ve Türk boyları arasında özel bir yere sahip oldukları görülmektedir.

Oğuzlar, 6.-10. yüzyıllar arasında Moğolistan bölgesinde boylar hâlinde ve Moğolistan merkezli Köktürk (552-745) ve Uygur (745-840) devletlerine tâbi olarak yaşamışlardır.

Kâşgarlı, Oğuzların Türkmen olduklarını ve Türkmenlerin 24 boyundan Halaçlara ait iki boyun ayrılmasından sonra geriye 22 boy kaldığını ve Oğuzların bu 22 boydan oluştuklarını belirtmektedir. Kâşgarlı'dan sonraki kaynaklarda Oğuzların yeniden 24 boy olarak gösterilmesi ise Türkmenlerden gelen ve zaman zaman ayrılmalarla bozulan 24'lü teşkilatın arada bir tamamlandığı fikrini vermektedir. Reşidü'ddin'in Câmiü't-Tevârih adlı eserinde Oğuzları 24 boy olarak gösterilmiştir.

Oğuzların tarihi ile ilgili ilk aydınlatıcı bilgiler, 10. yüzyıla aittir ve bu bilgiler genellikle Müslüman tarih ve coğrafya yazıcılarının eserlerine dayanmaktadır: Bu eserlere göre; Oğuzlar, Karahanlı (912-1212) devletinin batısında Seyhun nehri (Sirderya) boylarında ve Aral gölü civarında yaşamaktadır. Bağımsız ve merkezî bir devlete sahip değildirler ve "boy beyleri"nin saygı gösterdiği bir "*beygu*" (yabgu) tarafından yönetilmektedirler. Kendi boyları arasında ve çevre-

lerindeki diğer Türk veya Türk olmayanlar; Slavlar, Hazarlar, Kıpçaklar (Peçenek; Kimek), Harezm bölgesi İranlıları, Karluklar ("Yağma, Çiğil" vs.), ile zaman zaman mücadele ediyorlardı. Bu dönemde Oğuzların önemli bir bölümünün İslam dinini kabul ettiklerini söyleyebiliriz.

Oğuzlar, 11. yüzyılın başında Selçuk Bey'in önderliğinde güçlü bir siyasî birlik meydana getirerek Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Selçuklu Devleti, kısa sürede Uygur bölgesinden (Doğu Türkistan'dan) başlayarak Kafkas dağlarının güneyine; Suriye'ye ve Marmara Denizi'ne kadar olan oldukça geniş bir bölgeyi hâkimiyetleri altına alınışlardır. Bu süreçte Selçuklular, 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri yenerek Horasan'ın ve İran bölgesinin hâkimi olınuşlar; 1055'te Abbasî Halifeliği'nin merkezi olan Bağdat'a girmişler; 1064'ten itibaren Kuzey Azerbaycan'ı, Kars'ı; 1070'te Suriye'yi; 1071'den itibaren de Anadolu'yu hâkimiyetleri altına alınışlardır. Sonraki süreçte Büyük Selçuklu Devleti, bazı iç ve dış sebepler yüzünden 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra bölünmüştür. Melikşah'tan sonra sırasıyla tahta geçen 1. Mahmud (1092-1094), Berkyaruk (1094-1105), Müizzeddin Melikşah (1105-1105) ve Mehmed Tapar (1105-1118) dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti gücünü ve eyaletlerdeki merkezi denetimini giderek yitirmiştir. Ayrıca 1118'de tahta çıkan Ahmed Sencer de Selçukluların yıkılışını durduramamış ve onun ölümüyle 1157 yılında Büyük Selçuklu Devleti yıkılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine hâkim olduğu Kirman, Irak, Suriye ve Anadolu bölgelerinde ayrı ayrı Selçuklu devletleri veya özerk "atabeylik"ler kurulmuştur. Bu Selçuklu devletlerinden sadece Kutalınışoğlu Süleyman Şah'ın 1075'te İznik'i Bizans'tan alarak başkent ilan etmesi üzerine kurduğu Anadolu Selçuklu Devleti yüz yılı aşkın bir süre ayakta kalabilmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti ise Moğolların baskısına dayanamayarak 1308 yılında, son sultan 2. Mesud'un ölümünden sonra yıkılmıştır.

Artan Moğol istilaları Selçuklu Devletinin ve Türkmenlerin kaderini değiştirmiş; Türkmen boylarının bir kısmı Maveraünnehir, Horasan ve Mangışlak civarında kalınış; diğer boylar ise Azerbaycan'a ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu olaydan sonra Hazar ötesi Türkmenleriyle Azerbaycan ve Anadolu Türkmenleri ayrı coğrafyalarda yaşamış, kültürlerinde ve dillerinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu safhadan sonra Oğuzlar, tarih sahnesinde önemli devletlerin kurucuları olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Ana-

dolu coğrafyasında Oğuz boyuna dayalı olarak kurulan Osmanlı Devleti bu devletlerin en büyüğüdür. 1299'da kurulan Osmanlı Devleti altı asır boyunca hüküm sürmüş, yıkılışı sonrasında ise yine Oğuz unsuruna dayalı bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Azerbaycan sahasında ise Selçukluların ardından Moğol, İlhanlı ve Rus hâkimiyetinden sonra, önce 1918 yılında, daha sonra da 1991 yılında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Moğol istilası sonucu bir kısmı Anadolu ve Azerbaycan'a göçen Türkmenlerin dışında kalan Maveraünnehir ve Horasan Türkmenleri ise Moğol, Timurlu ve Rus hâkimiyetinden sonra Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine 1991 yılında bağımsız bir devlet olarak Türkmenistan'ı kurmuşlardır. Diğer bir Oğuz unsuru olan Gagavuzlar ise çoğunlukla Moldavya'da, Gagvuz Yeri adı verilen bölgede yaşamaktadırlar.

Oğuzlar, Türklerin önemli boylarından biridir. Bugün Türk dünyasının "Güney-Batı" bölgesinde, Ceyhun nehrinden Balkanlara uzanan çok geniş bir coğrafyada yaşayan Oğuzlar, yaklaşık olarak yüz yirmi milyonluk bir nüfusa sahiptirler.

Oğuz-Türkmen alt grubu: Batı Hun dalına bağlı Oğuz grubunun alt dallarından biri. Eskilerden Oğuz Türkçesi, yenilerden Türkmen Türkçesi. (N. A. Baskakov)

Oğuz veya Güneybatı kolu: bk. Oğuz Grubu Türk lehçeleri

Oğuzca: bk. Oğuz Türkçesi

Oğuzculuk: Türkiye Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Türkmen Türkleri ile Gagavuz Türklerinin siyasi birliğini savunmaktır. Ziya Gökalp'e göre *"Oğuzculuk"*, Türkçülük ülküsünün ikinci aşamasıdır.

Oğuzeli: Oğuzların yaşadığı coğrafya, Oğuzların yeri, Oğuz ülkesi anlamlarında kullanılan bir terimdir. Oğuzlar günümüzde Türkmenistan, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Türkiye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Bosna-Hersek, Moldova gibi ülkelerin sınırları içinde yaşamaktadırlar. Genel anlamda Hazar denizinin batısında kalan Türk coğrafyası *Oğuzeli* olarak değerlendirilebilir.

Oğuznâme: 1.Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar devrinde genel Türk tarihini ve Oğuz törelerini efsanevî bir şekilde anlatan eserlere verilen addır. Oğuz Kağan ya da ataları ve evlatları hakkında anlatılan/yazılan manzum ya da mensur eserler. (*Reşidüddin Oğuznâmesi, Yazıcıoğlu Oğuznâmesi, Dede Korkut Oğuznâmeleri* vb.) 2. Bugüne kadar bulunamayan ve Türklerin soy kütüğü olduğu sanılan *Oğuznâme* adlı eserdir. Ahmet B. Ercilasun'a göre, *"Oğuznâme"*, Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Hikâyelerinin bütününden ibarettir.

Ok: Bir siyasi teşkilta bağlı boy. Kabile.

Ol- grubu: Güneybatı, Batı, Oğuz grubu olarak adlandırılan çağdaş Türk lehçelerini temsil eder. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi (bol-) ve Gagavuz Türkçesi yazı dilleri ve bu yazı dilleri çevresinde yaşayan ağızlar *ol- grubu*nu oluştururlar.

Samoyloviç, bu gruptaki lehçeleri, "Türkmenistan Cumhuriyeti, İran (Azerbaycan, Esterabad, Horasan), Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri, Anadolu, Kuzey Suriye, İstanbul, Balkan yarımadası, Basarabya, Kırım (güney kıyıları), Türkmen (Stavrol = Kuzey Kafkasya, Astırhan)" biçiminde tespit etmekte ve "*ol- grubu, Türkmen, Güneybatı*" olarak adlandırmaktadır

Old Turkic: bk. Eski Türkçe

Olga-bolga dili: 1. Karışık dil. Doğu ve Batı Türkçesinin özelliklerinin birlikte kullanıldığı dil. 2. Çağatay Türkçesi

Olga-bolga dilli eserler: bk. Karışık dilli eserler

On İki Hayvanlı Türk Takvimi: bk. Türk Takvimi

Ongln Yazıtı: 719-720 tarihlerinde dikildiği sanılmaktadır. Bilge İşbara Tamgan Tarkan ile babası İl İtmiş Yabgu'nun düşmanla mücadelesini anlatır.

Orhun Abideleri: bk. Orhun Yazıtları

Orhun Alfabesi: bk. Türk Alfabesi

Orhun Anıtları: bk. Orhun Yazıtları

Orhun Bengü Taşları: bk. Orhun Yazıtları

Orhun Kitabeleri: bk. Orhun Yazıtları

Orhun yazısı: bk. Türk yazısı

Orhun Nehri: Moğolistan'dan doğan Orhun nehri kıvrılarak kuzeye doğru akar ve Rusya sınırına gelmeden Selenge nehri ile birleşerek Baykal Gölüne dökülür. Orhun vadisi Türk ve Moğol halkları için çok önemlidir. Orhun nehri vadisinde eski Uygur Kağanlığına ve eski Moğol İmparatorluğuna başkentlik yapmış *Ordu-balık* ve *Karakurum* şehirleri bulunur. Bilindiği gibi Orhun Yazıtları da adını bu nehirden almaktadır.

Orhun Türkçesi: Orhun Yazıtlarındaki Türkçe. Köktürk yazı dilinin Orhun Yazıtları örneğindeki biçimi. Genel anlamda ve temsilen Köktürk Türkçesi.

Orhun Uygur Kağanlığı: *Ötüken Uygur Kağanlığı/Devleti* olarak da adlandırılan ve 745 yılında Orhun bölgesinde kurulup 840 yılında Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılan Uygur Kağanlığı veya Uygur devletidir. İlk kağanları 745-747 yılları arasında yönetimde bulunan Kutlug Bilge Kül Kağan'dır.

Orhun Vadisi: Moğolistan'da, Orhun nehrinin etrafında bulunan geniş alandır. Orhun Vadisi Hunlara, Köktürk devleti-

ne, Uygurlara ve Moğol İmparatorluğuna ait arkeolojik kalıntıların, eski şehir ve yerleşim merkezlerinin enkazları, yazılı ve dikili taşların, mezarların ve Budist tapınaklarının bulunduğu, çok sayıda tarihî belge ve bilgiyi barındıran kültürel bir miras olarak kabul edilmektedir. Tarihsel kültür açısından sahip olduğu bu zenginlik dolayısıyla, Orhun Vadisi 2004 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesi'ne alınmıştır. Orhun Vadisinin Türk ve Moğol tarihi açısından büyük önemi vardır. Uygur devleti ve bir zamanlar dünyanın en büyük imparatorluğu olan Moğol İmparatorluğu'nun başkentleri Orhun Vadisinde idi.

Orhon Türkçesi: bk. Orhun Türkçesi

Orhon Yazıtları: bk. Orhun Yazıtları

Orhun Yazıtları: MS 725 ile 735 tarihleri arasında ikinci Doğu Köktürk Kağanlığının hâkimiyeti döneminde, Bilge Tonyukuk (725/26), Köl Tiğin (732) ve Bilge Kağan (735) adına diktirilmiş Köktürk harfli en kapsamlı yazıtlardır. Orhun Nehri vadisinde yer aldıkları için bu yazıtlara *Orhun Yazıtları* adı verilmiştir.

Orkon alfabesi: bk.Türk alfabesi

Orkun Türkçesi: bk. Orhun Türkçesi

Orkun Yazıtları: bk. Orhun Yazıtları

Orta Asya: bk. Türkistan

Orta Asya lehçeleri: Tarançi, Hami, Aksu, Kâşgar; Çağatay lehçeleri (Radloff)

Orta Bulgar Türkçesi: 11-16/17 yüzyıllar arasındaki Bulgar Türkçesidir. İdil (Volga) Bulgar Devleti'nin yıkılışı ile başlayan bu dönem, Kazan'ın işgal edildiği 1551/1552 tarihine kadar sürer. Kazan Hanlığı'nın 1430 yılında kurulmasına kadar olan döneme *Erken Orta Bulgar Türkçesi*, 1430'dan sonrasına da *Geç Orta Bulgar Türkçesi* denir. Orta Bulgar Türkçesine İdil (Volga) Bulgar Türkçesi de denmektedir.

Orta Güney Sibir: bk. Abakan veya Hakas grubu

Orta Grup: Türk lehçelerinin yönlere göre tasnifinde Hive ve çevresinin bir bölümü.

Orta Kırgız Türkçesi: 10-15. yüzyıllar arasındaki Kırgız Türkçesi. Bu dönemden Kırgız Türkçesi ile yazılmış herhangi bir belge tespit edilememiştir. Kırgız boyları arasında sıkı bir bağ vardır. Göçebe bir halkın dili olarak, halk arasında ve sözlü edebî gelenek içinde işlenmiştir.

Orta Moğolca: Moğol dilinin 11-12. yüzyıldan 15-16. yüzyıllara kadarki dönemidir.

Orta-Oğuz Türkçesi: Oğuz Türkçesinin yayılma alanı, coğrafyası dikkate alınarak yapılan tasnife göre Azerbaycan Türkçesi.

Orta-Oğuzca: bk. Orta-Oğuz Türkçesi

Orta Osmanlı Türkçesi: Osmanlı Türkçesinin, yaklaşık olarak 1450 ila 1840 yılları arasındaki dönemidir.

Orta Osmanlıca: bk. Orta Osmanlı Türkçesi

Orta Türkçe: Türk dilinin 13 ila 16. yüzyıllar arasındaki tarihî döneminin adıdır. Bu dönemde, batıda *Eski Oğuz Türkçesi*, doğuda ise *Harezm-Altınordu Türkçesi*, *Eski Kıpçak Türkçesi* ve *Çağatay Türkçesi* yazı dilleri kullanılmıştır. Köktürklerden beri devam eden Türk yazı dilinin farklılaştığı ve yeni yazı dillerinin ortaya çıktığı bir dönemdir.

Orta Türkçe Çağı: Moğol istilası ile birlikte yerlerinden oynayan ve farklı coğrafyalara yerleşen Türk boylarının kendi ağız özelliklerine dayalı yeni kültür merkezleri oluşturması dolayısıyla yeni yazı dillerinin ortaya çıkmaya başladığı 12-13 ila 16. yüzyıllar arasındaki dönemdir. Moğol istilasından önce İslamiyetin 10. yüzyılda kabulüyle başlayan ve Moğol istilası ile daha da güçlenen göçler ve ayrışmalarla, Oğuzlar Türk dünyasının güneybatısına, Karluklar güneydoğusuna, Kıpçaklar ise genellikle kuzeyine çekilmişlerdir.

Orta Uygur Türkçesi: Uygur Türkçesinin 10 ila 15. yüzyıllar arasındaki döneminin adıdır. Uygurların bu dönemde kullandıkları alfabe Arap alfabesidir. Yazı dili daha çok Kuzey-Doğu grubunun kullandığı ortak ve geleneksel yazı dilidir.

Orta ya da Türkmen-Kıpçak Grupları: Tomsk ili, Çolım, Abin, Çernevo (M. Räsänen)

Ortak dil: Bir toplulukta bölgeler yahut varyantlar üstü anlaşma aracı olarak ortaya çıkan ve benimsenen kurumsallaşmış anlaşma aracıdır. Yazı dili, ölçünlü dil veya resmî dil, devlet dili gibi terimler ile ifade edilen diller, genellikle *"ortak dil"* kavramını temsil eder.

Ortak kelime: Diller yahut lehçeler arasında ortak olan, her iki dil ya da lehçede de bulunan ve kullanılan kelimelerdir. Altay dillerinde görülen ortak kelimeler, Türk lehçelerinde ortak olan kelimeler gibi.

Ortak Türk Alfabesi: Farklı Türk lehçelerinin sesleri dikkate alınarak hazırlanan ve 34 işaretten oluşan Türk alfabesidir.

Ortak bir Türk yazı dili isteği uzun zamandır Türk dünyasının gündemindedir. 1926 yılında Bakü'de yapılan *1. Uluslararası Türkoloji Kurultayı*"nda da bu konu tartışılmıştır. Ortak yazı dilinin tamamlayıcı unsuru ortak bir alfabedir. Bu konu Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde yeniden gündeme gelmiş ve yapılan çeşitli bilimsel toplantı ve tartışmalardan sonra 34 işaretli ortak Türk alfabesi benimsenmiştir.

(a ä b c ç d e f g ğ h x ı i j k q l m n ñ o ö p r s ş t u ü v w y z)

Ortak Türk yazı dili: 1. Tarihî olarak *Köktürk-Uygur-Karahanlı* dönemi yazı dili. 2. Günümüzde konuşma dilleri farklı olan Türk toplu-

luklarının kullanabileceği ortak bir yazı dilini ifade eder. 7-13. yüzyıllar arasındaki yazı dili tek ve ortak bir yazı dili idi. 13. yüzyıldan sonra biri Batıda (Güneybatı/Oğuz) diğeri Doğuda (Kuzey-Doğu) iki yazı dili oluştu. Günümüzde bu sayı 20 civarındadır. Bugün için *"Ortak Türk yazı dili"* terimi, bu 20 yazı dili arasında ortak hale gelebilecek bir Türk yazı dilini ifade eder.

Ortak Türkçe: 1. 7-13. yüzyıllar arasında birbirinin devamı olarak yaşayan *Köktürk-Uygur Karahanlı* dönemi Türk yazı dilidir. Y grubu. 2. Dilin beş temel biriminden birine ait olup bütün Türk dillerinde bulunan ya da bulunmayan şekiller ya da özellikler. 3.Türkçenin farklı lehçelerini konuşan topluluklar ya da resmî dili Türkçe olan devletlerin arasında kullanılan dilin ses, yapı, söz varlığı, söz dizimi ve yazım bakımından ortak olmasıdır

Oryantalist: bk. Doğu bilimci

Oryantalizm: bk. Doğu bilimi

Osmanlı dili: bk. Osmanlı Türkçesi

Osmanlıca: bk. Osmanlı Türkçesi

Osmanlı Türkçesi: 13. yüzyıldan itibaren Anadolu ve civar sahalarda oluşan ve 20. yüzyılın başlarına kadar süren yazı diline genel anlamda Osmanlı Türkçesi denmektedir. Ancak asıl olarak bu terim, 16 yüzyılın başlarından itibaren 20.yüzyılın başlarına kadar Osmanlı devletinin sınırları içinde konuşulan ve yazılan Oğuz kökenli batı Türkçesini ifade eder. Nitekim sahip olduğu bazı farklı özellikleri dolayısıyla, 13-15. yüzyılın ortalarına kadarki dönem Türklük bilimi çalışmalarında *Eski Oğuz Türkçesi* olarak adlandırılmaktadır.

Otağ: Hakan, hükümdar veya vezir çadırlarına verilen addır.

Otuz Tatar: bk. Tatar Türkleri

Oyrot Türkçesi: Rusya Federasyou içinde yer alan Altay Özerk Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Altay Türkçesinin dağlık bölglerde, kırsal alanda konuşulan ağzıdır.

Oyun: bk. Kam

Ozan: Aşık, şaz şâiri. Saz eşliğinde, hikâyeli veya hikâyesiz çoğunlukla irticalen çeşitli şiirler öyleyen kişi.

Öö

Ödünç kelime: Başka bir dil veya lehçeden alınan kelimelere denir.

Ödünçleme: İç ve dış alıtılar şeklinde iki gruba ayılır. Aynı dil ailesine mensup diller, lehçeler ya da sosyal grup dilleri (soyolekt) arasında yapılan alıntılara iç alıntılar da denir. Yapı ve köken olarak farklı olan dillerden yapılan alıntılara da dış alıntılar denir.

Ölçünlü dil: Ses, yapı, söz dizimi, söz varlığı ve yazım bakımından benimsenmiş bir standardı bulunan ortak yazı dili. Diğer bir ifadeyle, *"seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul"* aşamalarından geçerek toplumun ortak yazı ve konuşma dili hâline gelen dil varyantıdır.

Ölçünlü Türkçe: Bu terimTürkiye Türkçesi için kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin ölçünlü/standart biçimini, yazı dilini ifade eder.

Ölçünlü Türkiye Türkçesi: Türkiye Türkçesi yazı dili.

Ölü dil: Uzak ya da yakın geçmişte konuşulan, yazılı metinleri olan ancak artık konuşucusu bulunmayan, işlevini yitirmiş dil. Dünya tarihinde çok sayıda örneği vardır. Örneğin; Anadolu ve yakın çevresinde eski çağlarda konuşulduğu bilinen *Hitit, Asur, Babil, Elam, Sümer* gibi toplumların dilleri ölü dillerdir.

Ön Altayca: Altay topluluklarının konuştukları en eski ortak Altay dili. Yaklaşık olarak günümüzden yedi bin yıl önce konuşulduğu tahmin edilmektedir. Ön Altayca daha sonra Ön Batı Altayca ve Ön Doğu Altayca şeklinde iki kola ayrılmış ve Ön Batı Altayca kolundan Türk dili (Proto-Türkçe), Ön Doğu Altayca kolundan Moğol (Proto-Moğolca) dili gelişmiştir.

Ön Mançuca: Ön Moğol dilini konuşan topluluktan ayrılarak Sibirya bölgesine gidenler, Ön Tunguz dilini, onlardan daha doğuya gidenler ise Ön Mançu dilini konuşmuşlardır.

Ön Moğolca: Ön Altaycanın bir kolu olan Ön Doğu Altayca kolundan gelişen bir Altay dilidir. Moğolcanın bu ilk dönemine Ön Moğolca denmektedir. (Ptoto-Moğolca)

Ön Tunguzca: Ön Doğu Altayaca kolundan gelişen Ön Moğol dilini konuşan topluluktan ayrılarak Sibirya bölgesine gidenler, Ön Tunguz dilini, onlardan daha doğuya gidenler ise Ön Mançu dilini konuşmuşlardır.

Ön Türkçe: Günümüzden yaklaşık yedi bin yıl önce Altay toplulukları Ön Altayca *(Proto Altayca)* adı verilen bir dili konuşuyorlardı. Daha sonra bu dil, *Ön Doğu Altayca* ve *Ön Batı Altayca* şeklinde iki kola ayrıldı. Ön Batı Altay dilinden Ön Türkçe *(Proto Türkçe)* doğdu. Ön Türkçe, Ön Batı Altayca'dan gelişen Türk dilinin başlangıcıdır. (R. A. Miller)

Örnekseme: Dilde var olan bazı şekil ve özelliklerin örnek alınmasıyla veya etkisiyle yeni ve benzer şekiller oluşturma yolu, yöntemi.

Örtmece: Çeşitli nedenlerle söylemekten kaçınılan söz ve ya ifadelerin yerine başka söz ve ifadelerin kullanılmasıdır. Söylenmesi sakıncalı görülen; kaba, çirkin, kötü, korkunç vs. kavramların daha uygun, edepli ve hoş bir şekilde anlatılması durumudur.

Ötüken: Ötüken adı, Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtlarında, Köktürk devletinin başkenti olarak geçer. Dîvânü Lügâti't-Türk'te *"Tatar (Moğol) çöllerinde, Uygur ülkesine yakın bir yerin adı"* olarak ismi anılır. Ötüken'in bugün tam olarak nerede olduğu bilinmemekle birlikte, "Moğolistan'ın Zahvan Aymak sınırları içerisinde bulunan ve Hangay dağlarının en yüksek bölümünü oluşturan Otgon Tenger dağı civarında bir yer" olduğu yönünde görüşler vardır.

Ötüken Uygur Kağanlığı: bk. Orhun Uygur Kağanlığı

Ötüken yış: Ötüken ormanları olarak bilinir. Eski Moğol inancına göre Ötüken, "kutsal mekân", "kutsal yer" anlamına gelir. Bu tür kutsal mekânlar "yer ana" veya Türk töresinde *"il tutsık yir"* olarak da adlandırılır. Ötüken yış Türkler ve Moğollar için kutsal sayılan ve oturulması, yaşanması gereken mekân, toprak, yer anlamındadır. Ötüken yış, Ötüken'in olduğu bölgedir.

Öz Türkçe: Yabacı sözcüklerden ve dilbilgisi unsurlarından arındırılmış arı Türkçe. İçinde herhangi bir yabancı unsur bulunmayan Türkçe.

Öz Türkçecilik: Yabancı unsurlardan arındırılmış, arı, sade Türkçeyi savunmak. Türkiye'de millî dil anlayışının ve sadeleşme hareketinin, belirli bir dönemde, ideolojik bir boyut kazanarak aşırı bir sadeleşeme ve uydurmacılık hareketine dönüşmüş halini ifade eder.

Özbek: Özbek adının kökeni ve yapısı ile ilgili de çeşitli görüşler vardır. Özbek adının 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en fazla taraftar

bulan görüştür. Ebulgazi Bahadır Han, Özbek Han'dan önce tarihte Özbek adına rastlanmadığını belirtir. Bu görüşe, M. A. Aristov'dan başka, A. Y. Yakubovskiy, İ. P. İvanov, M. A. Çapliçka, Hilda Hukhem gibi birçok ilim adamı da katılmaktadır.

B. B. Grigoryev ve A. A. Semyanov yukarıda belirtilen görüşe karşı çıkmışlardır. A. A. Semyanov bu fikirlerin temelsiz olduğunu ileri sürerek "Özbek" adının Ak Ordu döneminde ortaya çıktığını ve hem İran hem de Orta Asya tarihçileri tarafından 14. ve 15. asırlarda Ak Ordu devletinde Türk-Moğol kabilelerinin tamamı için kullanılan ortak bir ad olduğunu belirtmiştir. A. A. Semyanov, Özbek Han'ın Kök Ordu, yani Altın Ordu hükümdarı olduğunu ve sonradan Özbekler diye adlandırılan kabilelerin ona tâbi olmadığını belirtmektedir.

H. Vambery'e göre Özbek kelimesinin tam anlamı "kendi kendinin beği, bağımsız, müstakil" demek olup kelime Öz+bek şeklindedir. Bu söz eski Macarlarda mertebe, ünvan sıfatında olan kelimeye karşılıktır ve bu anlamıyla 1150 yılına ait belgelerde kaydedilmiştir.

Denis Sinor'a göre Özbek sözü "Oğuz+bek" sözlerinin birleşmesinden çıkmıştır.

Hasan Eren ise bu sözün "Özü+berk" sözünden geldiğini söylemektedir. Bu açıklamaya göre kelime "özü sağlam" anlamındadır.

Özbek edebiyatı: Türkistan Türkleri, Türkistan'daki Türk edebiyatının tarihî ve kültürel mirasçılarıdır. Özbek Türkleri de Karahanlı ve Çağatay edebiyatlarını tarihî bir devamlılık içinde izleyerek 20. yüzyıl başlarında bir Özbek edebiyatı ortaya koymuşlardır. Aynî, Niyazi ve Fıtrat üçlüsünün önderliğinde başlayan Çağdaş Özbek şiiri üç döneme ayrılır.

1. Cedit Şiir Dönemi (1910-1938): Ceditçilik 19. yüzyılın sonlarında Tatar Türkleri arasında başlayıp 20. yüzyılın başlarında Özbek Türkleri arasında da yayılmıştır. Bu dönemin ve Çağdaş Özbek şiirinin en büyük temsilcisi Abdülhamit Süleyman Çolpan (1893-1937)'dır. Millî meseleler yanında sosyal buhranları da işleyen Çolpan, Ruslar tarafından 1937'de öldürülmüştür.

Çolpan'ın şiirleri, yasaklanmış olmasına rağmen, 1920 ile 1996 yılları arasında Çağdaş Özbek şiirinin gelişiminde en kalıcı etkiyi yapan şiirlerdir. Öyle ki, şiirleri kuşaktan kuşağa ezberlenerek aktarılmıştır. Çolpan'dan başka bu dönemin ünlü bir şâiri de Abdurrauf Fıtrat'tır. Bu devrin diğer şâirleri arasında Elbek, Aybek, Batu, Şakir, Süleyman, Aydın, Gayreti, Uygun, Hamid Alimcan, Gafur Gulam sayılabilir.

1920'lerde ve 1930'larda bu genç şâirlerin bir bölümü (Elbek, Aybek) ustaları Çolpan'ın içten ve millî şiir anlayışını sürdürürken, diğer genç şâirler (Gayreti, Gafur Gulam, Kâmil Yaşın) Lenin, Stalin, komünizm ve Sovyet rejimini övücü, işçilerin mücadelesini ve gelecekte kurulacak parlak günleri tasvir eden propaganda şiirleri yazmışlardır.

2. Suskunluk Dönemi (1938-1960): Stalin'in Özbek aydınlarını sürgün ve cinayetlerle susturmasıyla başlayan bir dönemdir. Çolpan, Batu, Elbek gibi aydınlar katledildiğinden edebiyata tam bir suskunluk dönemi hâkim olmuştur.

Bu dönemde tamamen propaganda şiiri hâkim olmuştur. Pek çok şâir propaganda şiiri yazmak zorunda kaldığından gerçek sanatını ortaya koyamamış ve körelmiştir.

3. Yeni Dönem: 1960'tan günümüze kadar olan dönemdir. Stalin'in 1953'te ölmesinden sonra biraz rahatlama ve yumuşama başlamış, 1960'tan itibaren Özbek edebiyatında lirik şiir tekrar çiçek açmıştır.

Bu dönemin en önemli şâiri Erkin Vahidov'dur. Vahidov'dan başka Abdulla Aripov, Cemal Kemal, Aziz Abdürrezak ve Rauf Parfi 1960 sonrasının en lirik ve en güzel şiirlerini yazarak Çolpan'dan ses getirmişlerdir.

Çağdaş anlamda hikâye ve roman, Özbek edebiyatına Türkiye, Azerbaycan ve Kazan Tatar Türk edebiyatları ile girmiştir. 1860 ve 1880 yıllarında İstanbul, Bahçesaray, Bakü ve Kazan'da yayınlanan tercüme ve telif romanlar Taşkent'te ve diğer Türkistan şehirlerinde okunuyordu. 1910'lar-da başlayan Özbek hikâyeciliği ve romancılığı 1920'lerde gelişti. Abdullah Kadirî ve Sadrettin Aynî'nin bunda rolü çok büyüktür. Kadirî'nin "Ötken Künler, Mehrabdan Çayan, Abid Ketmen" gibi romanları; Aynî'nin "Buhara Cellatları"; Aybek'in "Kutluk Kan, Nevayi, Balalık, Ulug Yol" romanları önemlidir.

Özbek Hanlığı: Şiban soyundan gelen Ebulhayr Han tarafından 1428 yılında kurulmuştur. Ebulhayr Han, Altınordu Hanı Özbek Han'ın soyundan geldiği için devlete *"Özbek Hanlığı"* adı verilmiştir. 1597 yılında Safevîler tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Özbek Türkçesi: Özbek Türkçesi, Güneydoğu, Doğu ya da Karluk grubu olarak adlandırılan Türk lehçelerinden biridir. Özbekistan'ın dışında, Kazakistan'ın güney bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgeleri ile Afganistan'ın kuzeyinde konuşulur.

Karluk grubunun bir temsilcisi omakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde kuzey ve batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Stefan Wurm Özbek Türkçesinin dört ağıza dayandırır: 1. Kıpçak

Özbekçesi, 2. Kuzey Özbekçesi, 3. Güney Özbekçesi, 4. Türkmenceleşmiş Özbekçe.

Kıpçak Özbekçesi, Kazak Türkçesinin etkisi ile şekillenmiştir. Kuzey ve Güney grupları asıl Özbekçeyi meydana getirir. Kuzey Özbekçesi ünlü uyumları bakımından sağlamdır. Güney Özbekçesinde uyumlar bozulur, İran ve Tacik dillerinin etkisi görülür. Türkmenceleşmiş grup ise Oğuzca özelliklerin ağır bastığı gruptur.

Özbek Türkçesi 1929-30'dan 1937'ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden de Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak 1937'den sonra yapılan değişiklikler neticesinde yazı dili, İrancalaşmış Taşkent ağzına, dil bilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır.

1930 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Özbek Türkleri, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesini, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır. 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, Latin alfabesi tartışılmaya başlanmış ve ortak Türk alfabesinden biraz farklı olan yeni Latin alfabesi 1993 yılında kabul edilmiştir. Ancak bu alfabe 1995 yılında İslam Kerimov'un onayıyla değiştirilerek daha kusurlu, eksik ve Türk fonetiğine uymayan bir alfabe ortaya çıkarılmıştır. 1995'te yapılan değişiklik, bu alfabeyi ortak Türk Latin alfabesinden hem uzaklaştırmış hem de alfabeyi karışık ve kullanışsız duruma getirmiştir. İngiliz-Latin alfabesi temel alınarak hazırlanan 1995 Özbek-Latin alfabesinde, ortak Türk alfabesinde ve Türk-Latin alfabelerinin hiç birinde yer almayan işaretler bulunmaktadır. Bu alfabede, Kiril alfabesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinin ses yapısına ters düşen işaretler bulunmaktadır. Harf sırasında Türkiye Türkçesi yerine İngiliz alfabesinin, harflerin telaffuzunda ise batı dillerinin ve Rusçanın esas alınması, ayrıca h, x, k, q, n, n gibi ünsüzlerin kalın ve ince sıralı kelimeler için ayrı ayrı kullanılması ve Türkçenin temel ünlülerinden olan ı ve ü ünlülerini gösteren harflerin bulunmaması başlıca olumsuzluklardır.

Özbek Türkçesinin ağızları: Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup hâlinde tasnif etmek mümkündür.

1. Y'levçi (y'li) ağızlar (Karluk grubu): Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya bölgelerinde konuşulan ağızlardır.

2. C'levçi (c'li) ağızlar (Kıpçak grubu): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az). Ge-

nellikle, sayılan şehirlerin merkezi dışındaki ağızlar.

3. Oğuz grubu: Harezm, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Harezm'e yakın bölgeleri ve Türkmenistan'ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türklerinin ağızları.

Özbek Türkleri: Özbek Türkleri, Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Özbek Devleti, Altın Orda Hanı Özbek'in (1312-1340) soyundan gelen idareciler tarafından kurulmuş ve Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplamıştır.

O sırada Türkistan bölgesi Moğol istilası altındadır. Ancak Türkistan Türkleri, o devrin taht mücadelelerine bulaşmamış ve Moğol tasallutundan kendilerini koruyarak 15. asrın ortalarına doğru bir güç hâline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, Batu'nun kardeşi Şeybani neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifade eden Ebu'l-Hayr Han, Ebu Said'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır.

Fakat Moğol ve Kalmuklarla yapılan sert mücadelelerden dolayı Özbek Türkleri zayıflamışlardır. Bu arada Ebu'l-hayr'ın yönetimini beğenmeyenler, ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra Kazaklar diye adlandırılmışlardır. Moğollarla yapılan savaşlar neticesinde Ebu'l-hayr Han 1468'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Şah Budak Han da devleti idare edememiştir. Daha sonra tahta geçen Şah Budak Han'ın oğlu Şeybani Han (1500-1510) devleti yeniden toparlamış, Babür Şah'ı yenerek 1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece Özbek Türkleri 16. yüzyılın başında Timurluların hâkimiyetine son vererek, Türkistan'a yayılıp büyük bir güç hâline gelmişlerdir.

1510 yılında Şeybani Han, Safevi hükümdarı Şah İsmail'e yenilmiştir. Bundan faydalanan Babür, Şah İsmail'in de yardımıyla Türkistan'ı yeniden istila etmiş, ancak 1512'de Özbek Türklerine tekrar yenilerek Türkistan'ı terketmek zorunda kalmıştır.

Özbek Türklerinin toparlanmaya başladığı bu sıralarda, bu kez de kendi aralarında bölünmeler başlamıştır. Bir kısmı Yamud Türkmenleri ile Hive (Harezm) Hanlığı'nı devam ettirmişlerdir. Bir Süre devam eden taht kavgaları, Osmanlı Tüklerinin arabuluculuğuyla kesilmiştir.

17. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan'da sağlanan barış ortamı, önce Moğol asıllı Kalmukların, sonra da Çin asıllı Jungarların istilâlarıyla yeniden bozulmuştur. 1740 yılında Nadir Şah, Maveraünnehir ve yöresini ele geçirmiş, Buhara ve Harezm'i de

alarak Astrahan Hanlığı'na son vermiştir. Nadir Şah'tan sonra hâkimiyet, Mangıthanlar sülalesine geçmiş ve onlar da 1860'a kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

18. yüzyıl başlarından itibaren bölgeye sefer düzenleyen Ruslar, 1860'larda Buhara ve Hive Hanlıklarına üstünlüklerini kabul ettirip Hokand Hanlığını ilhak etmişlerdir. Ardından Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuş ama o da, 1924 yılında Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1924'te sınırları etnik temellere göre belirleyen düzenleme ile Harezm, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak bölge toprakları; Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaştırılmıştır. 1924'ten 1991'e kadar Özbek Türkleri Rus hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Özbekistan 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde düzenlenen referandumla bağımsızlık ilanı onaylanmıştır.

Özbekçe: bk. Özbek Türkçesi

Özbekistan: Özbekistan, Türkistan'ın coğrafî ve kültürel merkezi olup bölgenin en önemli cumhuriyetidir. Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Maveraünnehir ve Fergana havzasında yer alan Özbekistan, 447.400 km2 bir alana ve 22.000.000'u aşan bir nüfusa sahiptir. Kuzeyinde Aral gölü ve Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneyinde ise Afganistan ve Türkmenistan ve batısında da yine Türkmenistan yer alır. Başkenti Taşkent olup 2,5 milyon nüfusa sahiptir. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra 20 Haziran 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur.

Özbekistan, Orta Asya'nın en verimli topraklarına sahip olan ve ortasından Sirderya nehrinin aktığı Fergana havzası üzerinde yer alır. Kara iklimine sahip ülkede yazlar sıcak ve kurak; kışlar ise soğuk geçer. Özbekistan'ın Turan ovası ve Kızılkum çölü, çöl ve bozkır bitkileriyle kaplıdır. Dağlık ve tepelik alanlarda az da olsa ormanlık alanlar bulunmaktadır. Ormanların alanı ülke yüz ölçümünün ancak % 1.2'si kadardır.

Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent aynı zamanda ülkenin en büyük şehridir. Taşkent'ten başka Semerkand, Buhara, Andican, Fergana, Hokand, Nukus, Nevai, Namangan, Ürgenç ve Hive ülkenin önemli şehirleridir. Özbekistan idari olarak 12 bölgeye ayrılmıştır.

Özbekistan'daki Özbek Türkleri 1989 sayımına göre 16.686.240 kişi olarak tespit edilmişlerdir. Bugün 22 milyonu geçen Özbekistan Cumhuriyeti'nin nüfusunun % 88'ini Türkler (Özbek, Karakalpak, Kazak, Türkmen, Tatar, Başkurt) oluşturmak-

tadır. %12'si-ni ise Ruslar, Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Özbek Türklerinin kendi nüfusları ise ülke nüfusunun % 85'ini oluşturur. Özbekistan'ın dışında Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya Federasyonu, Kuzey Afganistan, Çin, Türkiye, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde yaşayan toplam Özbek nüfusu 30 milyonu bulmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde ayrıca özerk bir Türk Cumhuriyeti statüsünde olan ve 165.000 km. karelik bir alana sahip olan Karakalpakistan Cumhuriyeti yer almaktadır.

Özbekistan'da tarıma dayalı bir ekonomi olup nüfusun % 30'u tarım sektöründe çalışmakta ve millî gelirin % 75'i tarımdan sağlanmaktadır. Pamuk, ipek kozası, meyve ve sebze üretimi boldur.

Hayvancılığın da önemli bir yer tuttuğu ülkenin başlıca yeraltı kaynakları petrol, kömür, doğal gaz, çinko, kurşun ve bakırdır.

Özel Dil: Belli bir sosyal grup arasında oluşan ve grup üyeleri arasında özel amaçlı anlaşmaları sağlamak için konuşulan dillerdir. Bu dillere *"sosyolekt"* ya da *"grup dili"* denmektedir. Sosyolekt *"bireyüstü dil dizgesinin, bir dil birliğinin üyelerinden bir grup tarafından karakteristik kullanılışı"* biçiminde tanımlanmaktadır. *Kuş dili, gemici dili, borsa dili* vb.

P p

Padak: Eski Uygur Türkçesinde şiir, manzume için kullanılan Sanskritçe kökenli bir kelimedir.

Pâdişah: Osmanlı Hakanlarının Birinci Mehmet'ten itibaren kullanmaya başladıkları bir ünvandır. Kelimenin sözlük anlamı *"ulu, büyük, koruyan, hıfz eden"*dir. Farsça *"Pâdşah"* sözünün Türkçede aldığı şekil olan Pâdişah, geniş topraklara sahip, güçlü iktidarın sahibi, hükümdar anlamlarına gelir. Osmanlı Hakanları başlangıçta, *"Beğ, Han, Gazi, Sultan ve Hüdavendigâr"* gibi ünvanları kullanmışlardır.

P'agspa yazısı: Moğolların kullandığı bir yazıdır. Tibet yazısından yararlanılarak oluşturulmuştur. Tibetli Lama (rahip) *P'agspa* tarafından tertip edildiği için onun adına izafeten *C yazısı* veya şekli dolayısıyla *Kare yazı* (dörbelcin üsük) şeklinde de adlandırılmaktadır. Çin'de Kubilay Han'ın emriyle (1210-1294) oluşturulan P'agspa yazısı, Moğol-Yüan sülalesinin yıkılmasına kadar (1368) kullanılmıştır.

Panturanizm: Dar anlamda Türkler arasında kültürel birliğin sağlanması, sosyal, siyasal ve iktisadî ilişkilerin geliştirilmesi ve bütün Türklerin tek ve bağımsız bir devlet içinde, bir bayrak altında toplanması ülküsüdür. Geniş anlamda ise, bütün Altay kavimlerinin hatta Ural-Altay kavimlerinin birliği ülküsü olarak tanımlanmaktadır.

Pantürkist: bk.Türkçü

Pantürkizm: bk.Türkçülük.

Peçenek: 8. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Avrupa'ya gelmiş; İdil (Volga) ve Aral ırmakları boylarına yerleşmişlerdir. Arap gezgini İbn Hurdadbih 9. yüzyılda Peçeneklerin yaşadığı bölgeyi doğrudan Türklerin hâkim olduğu coğrafya olarak değerlendirmiştir. Kâşgarlı, Rum'a yakın oturan Türk boylarından biri olarak bahseder.

Petroglif: Temel anlamı, *"taş üzerine yapılan oyma"*dır. Taşlara, kayalara, mağara duvarlarına oyma, dövme, kazıma veya boyama teknikleriyle nakşedilen

ve bir anlamı, bir hükmü yansıtmayı amaçlayan ifade vasıtalarıdır. Bu kavram için Türkiye Türkçesinde *"kaya üstü tasvir, kaya üstü levha, kaya resim"*leri gibi terimler de kullanılmaktadır. Özellikle Avrasya coğrafyasında tarihin değişik dönemlerine ait olup Türklerden kalan çok sayıda petroglif mevcuttur.

Pre-Turkic: bk. İlk Türkçe

Proben: Wilhelm Radloff'un 1860-1870 yılları arasında çeşitli Türk boylarından derlediği dil ve folklor malzemesinin 18 cilt hâlinde yayımlandığı seriye verilen kısa addır. Probenlerin birincisi; *"Proben der Volksliteratur der Turkiscen Staemme Süd-Sibiriens"* adını taşımaktadır.

Proto Bulgar Yazıtları: bk. Tuna Bulgar Türkçesi Yazıtları

Proto Türk dil birliği: bk. En eski Türkçe

Proto Turkic: bk. Ön Türkçe

Proto Türkçe: bk. Ön Türkçe

Proto Bulgar Türkçesi: bk. Tuna Bulgar Türkçesi

Proto Bulgarca: bk. Tuna Bulgar Türkçesi

R r

R grubu: bk. R Türkçesi

R'leşme: Çuvaşça ve Moğolca r'nin Türkçe z'den geliştiğini, dolayısyla Türkçe z'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür. Rotasizm

r/l grubu: Eski Bulgar Türkçesi ile onun çağdaş devamı olan Çuvaş Türkçesini temsil eder. İç ve sonses r = z, l = ş ses denkliğinde r ve l'yi tercih eden Türk lehçesidir.

R Türkçesi: Eski Bulgarca ve onun bugünkü temsilcisi olan Çuvaş Türkçesini temsil eder. Kelime iç ve sonseslerinde görülen z = r ses denkliği çerçevesinde r sesini kullanan Türk lehçesi. Diğer bir ifadeyle z Türkçesi dışında kalan Türk dili koludur.

Resim yazı: Henüz yazının kullanılmadığı dönemlerde ya da toplumlarda, insan duygu ve düşüncelerinin grafik kayıtları olarak kabul edilen resimlerdir. MÖ 2500-2000'li yıllara kadar giden tarihlerde özellikle Asya ve Afrika kıtalarında mağara duvarlarına, çeşitli taş bloklar üzerine kazılmış insan ve hayvan figürleri, çeşitli nesnelerin geometrik şekilleri bu resim yazıların ilk örnekleridir. Türk dünyası coğrafyasında, petrogliflerin, resim yazıların, kaya üstü tasvirlerin çok sayıda örneği bulunmaktadır. Yazı öncesi yazı olarak da değerlendirilen bu resim yazılar, Türk damgalarının oluşumuna, Türk damgaları da Türk alfabesinin ve yazı sisteminin oluşumuna kaynaklık etmiştir.

Resmî dil: Bir ülkede yasa yahut anayasa gereğince resmî nitelik taşıyan işlerde kullanılması zorunlu olan dil ya da dillerdir. Resmî diller aynı zamanda, genellikle *devlet dili* olarak da adlandırılırlar. Kimi ülkelerde devlet dili kavramı daha çok uluslararası yazışmalar ve diplomasi dili anlamında kullanılmakta, resmî dil ise iç yazışmalarda kullanılan ulusal dil olarak anlaşılmaktadır. Örneğin Kırgızistan'da Rusça devlet dili (*Offitsiyalni yazık*), Kırgızca ise ulusal (*Mamlekettik til)* durumundadır. Dünyadaki ülkelerin genellikle resmî dili ile devlet dili aynıdır ve çoğunlukla da tek dildir.

Retorik: Doğru, güzel ve etkili söz söyleme ve yazma sanatı ve bu sanatın niteliklerini, araştırıp inceleyen, belirli kurallara bağlayan bilim veya bilgi dalıdır. Sözün söylendiği durumun gereklerine uygunluğunu sağlama, en açık ve en estetik biçimde ifade etme anlamına gelen *belâgat* ile *retorik* çok zaman eş analamlı kullanılsa da tasnif ve ayrıntıda birtakım farklılıkları söz konusudur.

Rotasizm: R'leşme demektir. Altay dilleri teorisi içinde Çuvaşça ve Moğolca r'nin Türkçe z'den geliştiğini, dolayısyla Türkçe z'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür. Türkçe *öküz*, Çuvaşça *vagar*, Moğolca *hüker*.

Rum: 1. Roma 2. Doğu Roma/ Bizans iparatorluğunun toprakları, Anadolu 3. Rum milleti.

Rum Selçuklu Sultanlığı: bk. Anadolu Selçuklu Devleti

Rumeli: Doğu Roma imparatorluğunun (Bizans) sınırlarını, topraklarını ifade etmek üzere önceleri Anadolu için Rum/ Rumeli (*Diyar-ı Rum*, *Arz-ı Rum*) terimleri kullanılırken Balkanların fethinden sonra Rumeli sözü özel olarak Balkan coğrafyası için kullanılmaya başlanmıştır.

Rumeli ağzı: Türkiye Cumhuriyeti devletinin Trakya bölümü başta olmak üzere, Balkanlarda yaşayan ve kendine özgü bazı karakteristik söyleyiş özellikleri olan Türkçe ağız.

Rumeli ağızları: Türkiye Türkçesinin Trakya bölgesi ile Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Kosova, Sırbistan ve Romanya Türklerinin ağızları. Rumeli ağızları genellikle "*Batı Rumeli Ağızları*" ve "*Doğu Rumeli Ağızları*" olarak iki ana gruba ayrılır.

Rumeli Türkleri: Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Kosova, Hırvatistan, Sırbistan, Romanya ve Moldavya'da yaşayan Türklere Rumeli Türkleri denir.

Runiform: Runik yazı, eski Türk yazısı, Türk (Köktürk) alfabesi.

Runik alfabe: bk.Türk alfabesi

Runik yazı: bk. Türk yazısı

Runik Türk yazısı: bk. Türk yazısı

Rusça: Hint-Avrupa dil ailesinin Slav dilleri grubunda yer alan ve Avrasya coğrafyasında yaygın olarak kullanılan bir dildir. Sovyetler Birliği döneminde daha geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Günümüzde, Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Kazakistan, Estonya, Litvanya gibi ülkelerde kısmen veya tamamen Rusça kullanılmaktadır. Rusça için Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Türk halklarının bir bölümüyle aynı coğrafyayı ve aynı devleti paylaştığı için önemli alış-verişler olmuştur.

S s

S- grubu: bk. S- Türkçesi.

S- Türkçesi: Bulgar/Çuvaş ve Yakut Türkçeleri. Önses s- = y- ses denkliği içinde s-'yi tercih eden lehçelerdir. Bu ayrıma göre, Çuvaş ve Yakut Türkçeleri *s- Türkçesi*, diğer Türk lehçeleri *y- Türkçesi* olarak adlandırılır. (Türkçe *yıl*, Çuvaşça *sul*, Yakutça *sıl)*

Sagaylar: Rusya Federasyonu'nun Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk topluluklarından biridir. Hakasların bir kabilesidir.

Sagu: Ölen kişinin ardından, yoğ törenlerinde söylenen ve kişinin kahramanlıklarını, erdemlerini anlatan ağıtlardır. Genellikle yedili hece vezni ile ve dörtlükler hâlinde söylenir. Divan edebiyatındaki karşılığı *mersiye,* halk edebiyatındaki karşılığı *ağıt*'tır.

Saha Sire*:* Moğolca Saha Yeri, Sahaların ülkesi, Sahaların yaşadığı yer. Saha eli.

Saha Türkçesi: *Atax grubu/t grubu* veya *s grubu* olarak adlandırılan Türkçenin uzak lehçelerinden biridir. Rusya Federasyonu'na bağlı Yakut Özerk Cumhuriyeti'nde (*Saha Sire*) konuşulmakta ve yazı dili olarak kullanılmaktadır. Sahaların önemli bir kısmının ana dili günümüzde Rusçadır. 2010 nüfus sayımına göre Saha/Yakut Türkçesini ana dili olarak konuşanların toplm sayısı 450.140 olarak tespit edilmiştir.

Saha Türkçesinin karakteristik birkaç özelliğini şöyle belirtmek mümkündür: Eski Türkçedeki söz içi ve sonu *-d-/ -d > -t-/ -t olur; adak>atah, tod->dot-* ; Söz bazı y- ünsüzü s'ye değişir*; yâz> sâs,* Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüleri ya korur ya da ikiz ünlüye dönüştürür: *ât>ât, bêş>bies.*

Saha Türkleri: Sahalar günümüzde Sibirya'da Katanga, Ölenek, Lena ve Kamçatka'ya Kelima ırmakları çevresinde yaşarlar. Yakut Özerk Cumhuriyeti (*Saha Sire)* dışında Rusya Federasyonu'nda Magadan bölgesi ile Sahalin adasında da Sahalardan bazı gruplar bulunmaktadır. Rusya Federasyonu'na bağlı Yakut Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Sahaların / Yakutların nüfusu 2010 yılı verilerine göre 478.085'tir. Cumhuri-

yetin toplam nüfusu ise 958.528'dir. Küçük bir kısmı Müslüman, bir bölümü Şaman, büyük bir kısmı da Ortodoks Hristiyan'dır. Başkentleri Yakutsk'tur. Saha Türkleri kendilerine "*Saha*" derler ancak Ruslar onları "*Yakut*" olarak adlandırdığı için daha çok günümüzde Yakutlar olarak bilinmektedirler.

Sahaca: bk. Saha Türkçesi

Salar: Oğuz kökenli bir Türk boyunun adıdır. Genellikle, *sal-* "koy-, bırak-" fiiline getirilen -Ar fiilden isim yapma ekinden oluştuğu kabul edilmektedir. *Salur* adı kelime anlamı bakımından, "saldırıya hazır savaşçı" demektir. Reşidüddin'de ise *Salor* kelimesi, "kılıcı, silahı işleyen" anlamındadır.

Salar adı, *Salır* biçiminde de kullanılmaktadır. Bu etnonimin en eski şekli olan *Salgur* biçimi Kâşgarlı'da bir Oğuz boyu olarak kaydedilmiştir. Daha sonra bu boy *Salur* veya *Salor* olarak adlandırılmıştır. Dede Korkut'ta, Reşidüddin'de, Ebulgazi Bahadır Han'da da bir Oğuz boyu olarak geçer. *Salgur, Salur, Salor, Salar, Salır, Sala,* (Çin. *Salatszu*) gibi değişik kullanımları olan sözcüğü, E. R. Tenişev de Oğuz etnonimi olarak değerlendirmiştir.

Salar Türkçesi: Çin Halk Cumhuriyeti'nin Hsün-ha Özerk bölgesinde yaşayan Salar Türklerinin konuştuğu bir Türk lehçesidir. Yazı dili olarak kullanılmayan Salar Türkçesinin çok sayıda ağzı vardır ve bu ağızlar Oğuz ve Kıpçak Türkçesi özelliklerine sahiptir. Salar Türkçesi genellikle *Oğuz, Türkmen-Kıpçak grubu* ya da *Yeni Uygur Türkçesinin* ağzı olarak değerlendirilir. Salarlar tasniflere esas olan *taglıg* sözünü *taglı* biçiminde telaffuz ederler. Kelime sonundaki -g'ler düşer; *açıg>âci*, Zamir n'si ve Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin bir bölümü korunmuştur; *pûtah "budak"*, i'nin önündeki d sesi genellikle c'ye değişir; *yedi>yici* gibi. Salar Türkleri genellikle çok dillidirler ve Salarca kısa vadede yok olma tehlikesi olan Türk lehçelerinden biridir.

Salar Türkçesinin Ağızları: Salar Türkçesinin ağızlarını iki ana grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, Salar Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Hunhua, Hualong ve Gansu'da konuşulan *Doğu* (Çinghai) ağzıdır. Çince ve Tibetçeden etkilenen *Doğu* ağzı, kendi içinde *Gaizi* ve *Mınta* ağızları şeklinde alt gruplara ayrılır. İkincisi ise, İli ve Şincian'da konuşulan *Batı* (Şincian) ağzıdır. *Batı* ağzı daha çok Uygur ve Kazak Türkçelerinden etkilenmiştir.

Salar Türkleri: Çin Halk Cumhuriyeti'nin Hsün-ha Özerk bölgesinde yaşamaktadırlar. 13. yüzyılda Moğol istilası sırasında Özbekistan'ın Semerkant şehri civarın-

dan bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeydoğu bölgesine göç etmişlerdir. Salarlar, esas itaibariyle Oğuz kökenli bir Türk topluluğudur. Salar Türklerinin nüfusları hakkında değişik bilgiler vardır. Kaynaklarda genellikle; 1960'larda 40.000, 1978'de 56.000, 1982'de yaklaşık 69.000, 1996'da 77.300, 2000'de 104.000 olarak gösterilmiştir.

Salarların yaşadığı kimi bölgelerde nüfusun yaklaşık % 70'i ana dillerini aktif olarak kullanamamaktadır. Salar Türkleri genellikle çok dillidirler

Salarca: bk. Salar Türkçesi

Sâl-ı Türkî: On iki yılda bir devreden ve her yılı bir hayvan adıyla temsil edilen on iki hayvanlı Türk takvimi. Türk yılı. (Fare, Öküz, Kaplan, Tavşan, Ejderha, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek, Domuz).

Salır: bk. Salar

Salırca: bk. Salar Türkçesi

Salırlar: bk. Salar Türkleri

Salur: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Dağ Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Samoyet dilleri: Samoyed Dilleri şunlardır: Nene (Yurak-Samoyed), Nganasan (Tavgiy), Eneç (Yenisey-Samoyed), Selkup (Ostyak-Samoyed)

Sanskritçe: Köken bakımından Hint-Avrupa veya Hint-Arî dilleri denilen dil ailesine, yapı olarak da bükümlü diller grubuna mensuptur. Brahmanizmin din ve edebiyat dili olarak kullanılmıştır. Günümüzde Hindistan'ın 14 resmî dilinden biri olarak kullanılmaktadır.

Sarı Uygur Türkçesi: Çin'in Kansu eyaletinde yaşayan Uygur Türkleri tarafından konuşulur. Hakas Türkçesi; Orta Çulım, Mrass ve Yukarı Tom ağızlarıyla birlikte z *gurubu* yahut *azak/ taglıg grubu* denilen Türk lehçeleri grubunda yer alır. Günümüzde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Türk lehçelerinden biridir. Eski Türkçede söz içi ve sonundaki d sarı Uygurcada z olur; *adak>azak.* Kelime başı y- korunur; *yâşıl>yasıl.*

Sarı Uygur Türkleri: Sarı Uygurlar Çin'in Kansu eyaletinde yaşarlar. 1990 yılı nüfus sayımına göre 12.297 kişiden oluşan bir nüfusları vardır. Sarı Uygurların bir bölümü Moğollaşmıştır. Moğollaşan Sarı Uygurlar kendilerine *"Şira Yugur"(Sarı Uygur)* derler. Türkçe konuşan Sarı Uygurlar ise kendilerine *"Hara Yugur"(Kara Uygur)* demektedirler. Sarı Uygurlar inanç olarak Budist'tir.

Sarı Uygurca: bk. Sarı Uygur Türkçesi

Sav: 1. Söz, haber 2. Kısa hikâye, mektup, risale 3. Atasözü, darb-ı mesel.

Sayan grubu Türk lehçeleri: Tıva (Soyot, Uranhay) ve Tofa (Karagas)

Sayan Türkçesi: Tıva (Soyot, Uranhay) ve Tofa (Karagas)

Saymalı taş: Tanrı dağlarının (Ala Too/Ala tav) Kırgızistan bölümündeki kolları üzerinde, deniz seviyesinden yaklaşık olarak dört bin metre yükseklikte bulunan ve üzerinde milattan önceki yıllara ait çeşitli resim yazılar, kaya üstü tasvirler (petroglif) bulunan taşlar ve taşlık alan.

Sebeb-i tahrîr: bk. Sebeb-i telif

Sebeb-i telif: Yazma sebebi. Genellikle eski el yazmalarının baş kısmında kitabın yazılma sebebi anlatılır. Kitabın yazılma sebebinin anlatıldığı bu bölüme *"sebeb-i telif, sebeb-i tertîb* veya *sebeb-i tahrîr"* denir.

Sebeb-i tertîb: bk. Sebeb-i telif

Sekeller: Sekeller, Romanya'nın Erdel (Transilvanya) bölgesi ile Güney Macaristan'da oturan Macarlaşmış Avar Türkleridir(?). Günümüzde Macarcanın bir lehçesi kabul edilen Sekelceyi konuşurlar.

Sekel yazısı: Köktürk yazısından alındığı kabul edilen bir yazı türüdür. Sağdan sola doğru yazılan ve 13. yüzyıldan beri bilinen bu yazı 17. yüzyıla kadar Macarca için de kullanılmıştır. Kaynaklarda bu yazıda az işaret kullanıldığı ve genellikle tahta çubuklara çentilerek yazıldığı belirtilmiştir. Sekeller, Romanya'nın Erdel (Transilvanya) bölgesinde oturan Macarlaşmış (?) Avar Türkleridir.

Selçukiyan-ı Rum: bk. Anadolu Selçuklu Devleti

Selçuklu Çağı Türkçesi: *Selçuklu Çağı Türkçesi*, 11. yüzyıldan 13. yüzyılın ortalarına kadar, özellikle Selçuklu devletinin hâkimiyeti yıllarındaki Oğuz Türkçesini karşılayan bir terimdir. Oğuz kökenli Türk yazı dilinin, 13. yüzyılın ortaları ile 15. yüzyılın ortalarına kadarki dönemine *Eski Oğuz Türkçesi* adı verilmektedir. Bu dönem kendi içinde *"Selçuklu Çağı Türkçesi, Beylikler Dönemi Türkçesi* ve *Klasik Osmanlı Türkçesinin başlangıcı"* şeklinde üç bölüme ayrılmaktadır.

Selçuklu Çağı Türkçesine ait eserler şunlardır: Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin Türkçe beyit ve ibareleri, Ahmed Fakih'in *Çarhnâme* ve *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe*'si; Şeyyâd Hamza'nın *Yusuf ve Züleyha*'sı ve *Dâstân-ı Sultân Mahmud*'u, Yunus Emre'nin *Risaletü'n Nushiyye*'si, Hoca Dehhanî'nin Türkçe Manzumeleri ve *Selçuklu Şehnâme*'si ile diğe bazı şâirlere ait manzumeler bunlar arasındadır.

Selçuklu Türkleri: Selçuklular, Türkistan, İran, Anadolu ve civarında devletler kurarak 11. yüzyıldan itibaren 300 yıl boyunca bölgeye egemen olmuş, çoğunluğu Oğuz-Türkmen boylarından meydana gelen Türklerdir. Selçuklu hanedanı, Oğuzların Üçoklar kolunun Kınık boyuna men-

suptur. Selçuklu adı, devletin kurucusu Selçuk Bey'den gelir.

Selçuklular: bk. Selçuklu Türkleri

Selis: 1. Akıcı, güzel, hoş söz, konuşma.2. Halk şiiri nazım şekli.

Sentaks: bk. Söz dizimi

Servet-i Fünûn: *Servet-i Fünûn* adlı dergi etrafında bir araya gelen edebiyatçıların, Batı edebiyatı, özellikle Fransız edebiyatı etkisinde geliştirdikleri kendine özgü bir karakteristiği bulunan ve 1896-1901 yılları arasında etkin olan edebî hareket ve anlayışa denir. Bu anlayışın *Fecr-i Âti* ile birlikte 1911 yılına kadar sürdüğü de söylenebilir. Servet-i Fünûn edebiyatının bazı temsilcileri şunlardır: *Ahmed İhsan, Nâbizâde Nâzım, Ahmed Rasim, Recâizâde Mahmud Ekrem, Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Hüseyin Siret, İsmail Safâ, Celâl Sâhir, Halid Ziyâ, Mehmed Rauf, Hüseyin Cahid* vd.

Ses bilgisi: Bir dilin seslerini ses yapısı, boğumlanma yeri, biçimi ve özellikleri bakımından inceleyen, ses olayları bakımından değerlendirip yorumlayan dilbilgisi dalıdır. Fonetik.

Ses bilimi: İnsan dilinin seslerini bir bütün olarak ele alıp nasıl oluştuklarını, niteliklerini, işleyişini, ses-anlam ilişkilerini, iletim biçimi ve şartlarını, kısaca dilin ve bildirişimin ses yönünü ele alan dil bilimi dalıdır.

Ses uyumu: Bir kelime içinde yer alan ünlülerin kalınlık ve incelik bakımından uyum içinde olması demektir. Altay dillerinin ortak özelliklerinden biridir. Türkçede kalınlık incelik uyumunun yanında, ünlülerde düzlük yuvarlaklık uyumu, ünsüzlerde ise *ötümlülük, ötümsüzlük/ sertlik, yumuşaklık* yahut *tonluluk, tonsuzluk* şeklinde adlandırılan ses uyumları da vardır.

Sesçil alfabe: Konuşma dillerinin, ağızların ses varlığını ve özelliklerini ayrıntılı olarak belirten, her ses için bir işaretin kullanılması ve her şeklin sadece bir sesi karşılaması ilkesine dayanan alfabedir. Bu tür alfabelere "*fonetik alfabe*" de denir.

Sesçil yazı: Sesler ve ses ayrımları dikkate alınarak düzenlen alfabeler ile yazılan yazıdır.

Seslik iz: Herhangi bir sesin kaybolması; değişmesi, erimesi veya düşmesi durumunda geride bıraktığı kalıntı, iz veya etki. Türkçedeki birincil uzun ünlüler kısalıp normal süreli ünlüler hâline dönüşürken yanlarında bulunan diğer ünlü ve ünsüzler üzerinde bıraktıkları etki, belirti ya da iz için genellikle "*seslik iz*" terimi kullanılmaktadır.

Seyahatnâme: Gezginlerin gidip gördükleri yerler, karşılaştıkları olaylar ve kişiler hakkında bilgi verdikleri eserlerdir. Türk ülkelerini gezen seyyâhların yazdığı Seyhatnâmeler, Türkoloji tarihi açısından önemli kaynaklardır.

Sibirya: Asya'nın kuzeyinde yer alır. 12.800.000 km²'lik yüzölçümüyle Rusya Federasyonu'nun yüzde 60'tan fazlasını kaplar. Batı sınırları Ural Dağlan'a doğu sınırları ise Büyük Okyanus'a dayanır. Kuzeyinde Kuzey Buz Denizi bulunan Sibirya'nın güneyinde, Kazakistan, Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti yer alır. Yakutistan, Hakas, Tıva ve Altay Özerk Türk Cumhuriyetleri bu bölgededir. Sibirya Tatarları da yine bu bölgede yaşayan Türk topluluklarındandır. Sibirya'da yaşayan halkın toplam nüfusu yaklaşık 40 milyondur. Tabiat şartları oldukça zorlu olan Sibirya'nın büyük bir bölümü yaşamak için uygun değildir. Sık ormanları, büyük ırmakları, buzlarla kaplı ovalarıyla ünlüdür. Sibirya'da kışlar uzun ve çok soğuk, yazlar ise kısa ve çok sıcak geçer. Sibirya'nın kuzeydoğusundaki Verhoyansk ve Oymyakon'da sıcaklık kış aylarında -67,7°C'ye kadar düşer.

Sibirya'nın en kuzeyinde tundralar yer alır ve buralarda kış dokuz ay sürer. Daha güneyde iğne yapraklı ağaçlardan oluşan ve *tayga* adı verilen geniş orman kuşağı vardır. Sibirya, üç ana bölüme ayrılır. Ural Dağları'nın doğusundan başlayan Batı Sibirya Ovası geniş bataklıklarla kaplıdır. Obi Irmağı ve kolları bu ovadan geçer. Orta Sibirya Yaylası batıda Yenisey Irmağı'ndan doğuda Lena Irmağı'na kadar uzanır. Güneyde Moğolistan sınırına doğru yüzey engebelidir. Bu bölgede yer alan Baykal Gölü, Asya ve Avrupa'daki tatlı su göllerinin hepsinden daha büyük ve daha derindir (1.620 metre). Doğu Sibirya Yaylası'nda ise dağlar, sıradağlar, yaylalar ve kuzeye doğru uzanan vadiler bulunur. Sibirya'daki bütün büyük ırmaklar kuzeye doğru akar.

Sibirya Grubu: bk. Kuzeydoğu grubu.

Sibirya Run yazısı: bk. Türk yazısı

Sibirya Tatar Türkçesi: Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin *Orta (Kazan) ağız* ve *Mişer (Batı) ağzı* ile birlikte üç büyük ana ağız kolundan biridir.

Sibirya Tatar ağızları kendi içinde *Tobol-İrtiş (Tümen-Omsk), Baraba (Novosibir)* ve *Tom (Tomsk)* olmak üzere üç ağız grubuna ayrılır. Konuşulduğu coğrafya ve konuşur sayısı itibariyle en büyük grubu Tobol-İrtiş bölgesi ağızları oluşturur ve kendi içinde Tümen, Tobol, Tara, Tevriz ve Saz yöresi olmak üzere beş büyük alt gruba ayrılır. Baraba Tatar ağızları kendi içinde bir bütünlük oluşturur. Tom yöresi ağızları ise kendi içinde Evişte Tatarları-Çat Tatarları ve Kalmak Tatarları olmak üzere ikiye ayrılır.

Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağzı olmakla birlikte bulunduğu coğrafya itibariyle Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak

lehçeleri ve Tıva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından ortaklıklar göstermektedir. Tobol-İrtiş ağızları Tatar edebî diline daha yakındır. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağzı edebî dile yakın olmakla birlikte Kazak, Kırgız, Tıva, Hakas, Altay gibi Türk lehçelerinden etkilenmiştir.

Sibirya Tatar Türkleri: Sibirya Tatarları, Batı Sibirya'da Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerde dağınık olarak yaşarlar. Üç yüz bine yaklaşan nüfuslarıyla önemli Tatar gruplarındandır.

Tarihî olarak Sibir Hanlığının devamı olan Sibirya Tatar Türklerinin yüzyıllar boyunca yaşadığı coğrafya, MÖ 3. asırdan itibaren Hun, Köktürk, Uygur, Kimek, Kıpçak gibi Türk boylarının idaresinde bulunmuştur. Bu Türk boyları, Batı Sibirya Tatarlarının eski ataları olarak kabul edilmektedirler. Bu boylar arasında Kıpçaklar, Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde en önemli etnik tabaka olarak rol oynamışlardır. Bunun dışında Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, Oğuz, Uygur gibi Türk boylarının etkisi de vardır.

Sibirya Tatarları bugün Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Kemerovo bölgelerinin köylerinde ve aynı zamanda Batı Sibirya'nın Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Tobolsk, Tara, Baraba şehirlerinde yaşamaktadırlar. Sibirya Tatarlarının yaşadığı köyler Ob nehrinin kolları olan İrtiş, İşim, Tobol, Çulım, Tom, Om, Tura, Tavda, İset ırmaklarının havzasında bulunmaktadır. Sibirya Tatarları inanç bakımından Sünni Müslümandır.

Sibirya Tatarları: bk. Sibirya Tatar Türkleri

Sibirya Türkleri: Yakut/Saha, Tıva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan boyları ve Sibirya Tatarları.

Sibirya veya Kuzey kolu: Bk. Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri

Sigmatizm: Ş'leşme demektir. Altay dilleri teorisi içinde Türkçe ş'nin Çuvaşça ve Moğolca l'den geldiğini ve dolayısıyla Moğolca ile Çuvaşçadaki l'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür. *Tsul>taş*

Sincan Uygur Özerk Bölgesi: bk. Doğu Türkistan

Sinoloji: Çin'i, Çinlileri ve Çinceyi konu alan bilim koludur. Oryantalist çalışmaların içinde gelişmiştir. Sinolojinin gelişmesinde 17. yüzyılda Cizvit papazlarının başlattığı çalışmaların önemli bir yeri vardır. Türk ve Çin toplumlarının coğrafi, tarihî, siyasi ve kültürel ilişkileri dolayısıyla Türkoloji ile Sinoloji arasında bazı ortak araştırma ve çalışma alanları söz konusudur.

Sir: Köktürk devleti içindeki önemli topluluklardan biridir ancak haklarında fazla bilgi yoktur. Genellikle Tarduşlara bağlanırlar.

Muhtemelen Köktürklerin kuzeyinde Shih-wei'nin doğusunda ve Altayların batısında yaşıyorlardı. Kıpçak halklarının ataları olduğuna dair bir iddia da vardır.(Klyaştorny)

Soğd alfabesi: Sekizinci yüzyıldan itibaren Türkler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Türkçenin seslerine ve ses sistemine uygun hale getirilerek Uygur alfabesi adıyla anılmaya başlanmıştır. Sağdan sola doğru yazılan Soğd alfabesi, 22 harften oluşur. Türkçenin seslerini karşılamada, özellikle de ünsüzler bakımından oldukça yetersizdir.

Soğdak: bk. Soğdlar

Soğdca: Soğdca ya da Soğdakça biçiminde adlandırılır. Hint-Avrupa dil ailesinin Hint kolundan gelişen Eski Farsça kökenli bir dildir. Asya'nın merkezinde ve İpek yolu üzerinde 9. yüzyıla kadar konuşulan önemli bir dil iken, konuşucularının önemli bir bölümü zamanla Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Günümüzde Afganistan ile Tacikistan'ın dağlık yörelerinde az sayıda insan tarafından konuşulan dilin Soğdcanın devamı olduğu sanılmaktadır. Soğdca, Türk dilinin önemli tarihî komşularından biridir. Köktürk dönemine ait en eski metin olan Bugut yazıtı Soğdca yazılmıştır.

Soğdlar: Köktürk devleti içinde yaşayan halklardan biridir. Soğdlar İranî kökenli bir kavim olmakla birlikte uzun süre Türklerle iç içe yaşamışlardır. Soğdlar hakkındaki bilgiler MÖ 6. yüzyıla kadar gitmektedir. Çoğunlukla bugünkü Özbekistan ve Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan Soğdların bir bölümünün zamanla Türkçe konuşmaya başladığı ve Türkleştiği de söylenmektedir. Soğdlar arasında, Budizm, Manihaizm, Zedüştlik ve Hristiyanlık gibi din ve inanç sistemleri yaygın idi. Türkler özellikle Uygurlar dönemide, Soğdların bu inanç sistemlerinden etkilenmiş ve Soğd alfabesini de bu etkiye bağlı olarak almış, kullanmışlardır.

Somon-Sevrey bitigi: Güney Gobi'de Somon-Sevrey bölgesinde bulunmuştur. 7 satır Türkçe 7 satır da Soğdakça metin yer alır. Bögü Kağan'ın 762 yılında Çin'e yaptığı sefer anlatılır.

Somon-Tes bitigi: Uygurlar döneminde Türk harfleriyle yazılmış tek satırlık bir bitigdir.

Sovyet Türkolojisi: Sovyet Türkolojisi terimi, Sovyetler Birliği döneminde yapılan Türkoloji çalışmalarını; bilimsel birikimi ve anlayışı ifade eder. Sovyet Türkolojisi terimi, dar anlamda, Rusya'da daha çok da Ruslar tarafından yapılan ve Rusların anlayış ve yaklaşımlarını yansıtan Türkoloji anlamındadır.

Sovyet Türkolojisinin temelleri 18. yüzyılın başlarında, Çar 1. Petro döneminde atılmıştır. Bu tarihten itibaren genellikle Doğu

bilimi çalışmalarının içinde gelişen Türkoloji daha sonra bağımsız bir bilim dalı hâline gelmiştir.

Rusya'da, doğu bilimi çalışmalarından bağımsız olarak Türkoloji çalışmalarını, Mirza Mehmet Ali Kazım Bey'in (A. Kazenbek) Genel Türk-Tatar Grameri (1839) adlı çalışmasıyla başlatmak mümkündür. L. Z Budagov'un karşılaştırmalı sözlüğü de (1869-1871) kendi alanında yazılan ilk sözlüktür. Daha sonra bu iki araştırmacının açtığı yolda Radloff yürümüş ve Radloff'un yazdığı eserler Türkolojinin ana kaynakları hâline gelmiştir. Onun Türk dilinin tarihsel metinleri, Türk lehçelerinin ses bilgisi, söz varlığı ve tasnifi üzerine yaptığı çalışmalar oldukça önemlidir. Radloff Sovyet Türkolojisinin kurucusu sayılır.

Radloff'tan sonra Samoyloviç de Türk dili ve lehçeleri üzerine önemli çalışmalar yapmış, Türk lehçelerinin önemli bir tasnifini ortaya koymuştur. Carl Saleman, V. D. Smirnov, V. A. Maksimov, Melioranskiy V. A. Gordlevskiy gbi Türkologlar Selçuklu ve Osmanlı dönemi eserleri üzerine de çalışmışlardır. F. E. Korş da batı grubu Türk lehçeleri ile Türk lehçelerinin tasnifi üzerinde çalışmış, yayınlar yapmıştır.

1917 Ekim devriminden sonra özellikle Moskova'da, St. Petersburg'da (Leningrad), Kiev ve Taşkent'te doğu bilimleri ve Türkoloji ile ilgili merkezler ve eğitim kurumları açılmış ve çok sayıda uzman yetiştirilmiştir. 1926 yılında Bakü'de yapılan Birinci Uluslararası Türkoloji Kurultayı da alınan kararlar, sonuçları ve etkileri bakımından oldukça önemlidir. Bu dönemde çıkan ilk ve en önemli eser N. Samoyloviç'in *"Kratkaya Uçebnaya Grammatika Sovremennogo Osmansko-Tureckogo Yazıka"* adlı eseridir. T. İ. Grunin ve Kononov da Türkçenin grameri konusunda çalışmış ve kitaplar yazmışlardır. Kononov'un, *Grammatika Sovremennogo Tureckogo Litereturnogo Yazıka,* (1956) ve *Grammatika Yazıka Tyurskix Runiçeskix Panyatnikov – VII-IX* (1980) adlı eserleri gramer bakımından önemlidir. Kononov, Rusya'da Türk dili üzerine yapılan çalışmaların tarihi üzerine de çalışmış ve bu konuyla ilgili kitaplar yayınlamıştır. Kononov ve Murzayev ayrıca Türkçe yer adlarını incelemişlerdir. N. K. Dimitriev, Türk dilinin yapısı üzerine araştırmalar yapmış ve Türk lehçelerinin tamamı ile ilgilenmiştir.

M. S. Mihaylov, S. S. Mayzel, E. V. Sevortyan E. Piekarski, N. İ. Aşmarin V. G. Egorov, M. Ş. Şiraliyev, R. Tenişev gibi araştırmacılar Türk lehçeleri, Türk dilinin fonetiği, karşılaştırmalı grameri, ağızlar ve sözlükçülük konularında çalışmışlardır. Sevortyan Türkçenin etimolojik sözlüğünü hazırlamış, N. A. Baskakov, Türk lehçeleri üzerinde çalışmış, Nogay ve Karakalpak Türkçeleri

ile ilgili yayınlar yapmıştır. Onun eski ve yeni Türk dili ve lehçeleriyle ilgili *Tyurskie Yazıki* (Moskova 1960) adlı eseri Türk dilinin bütününü ele alan derli toplu bir çalışmadır.

K. K. Yudahin, L. Budagov, N. F. Katanov, N. P. Drenkova, V. İ. Rassadin, K. M. Musayev, Sergey G. Klyaştorniy, D. D. Vasilyev, İ. A. Batmanov, V. A. Nikonov, E. M. Murzayev, H. S. Hocayev, B. S. Çobanzâde, V. Y. Butanayev, Z. Bünyadov, İdris Meşadî-Zaman Hasanov, A. Baytursunov, K. Tınıstanov, Gaspıralı İsmail Bey, G. Mamedtaği Oğlu Araslı, V. A. Gordlevskiy, Artur Rudolfoviç Zilfeld-Simumyagi, Yu. S. Hudyakov, P. P. İvanov gibi burada adını saydığımız ve sayamadığımız birçok Türkolog Türk dilinin çeşitli alanları ile ilgili çok önemli çalışmalar yapmıştır.

Soylama: Saz veya kopuz eşliğinde, durumu, isteği şiir ile söyleme. Dede Korkut Hikâyelerinde çokça görülür. Makamla söylenen destan manzumesi olarak da tanımlanır.

Söz dizimi: Bir cümle içinde yer alan özne, tümleç ve yüklemi, kelime gruplarını, kısaca cümleyi her yönüyle inceleyen dilbilgisi dalıdır.

Söz varlığı: Bir toplumun kavramlar dünyasının karşılığı olan sözlüksel ve sözdizimsel göstergelerin toplamıdır. Bir dilin söz varlığı sadece sözcüklerden oluşmaz. Deyimler, atasözleri, kalıp sözler gibi çeşitli anlatım ögeleri de söz varlığı unsurlarıdır. Bir dilin söz varlığını, kökenlerine göre, *yerli* ve *yabancı* söz varlığı olarak gruplandırmak mümkündür.

Sözlü dil: Konuşma dili. Dilin konuşma düzleminde kullanılmasına bağlı olarak aldığı biçim.

Sözlük: Bir dilin söz varlığını içeren eserlere verilen addır. Bir dilin söz varlığının bütününü ya da bir bölümünü, genellikle alfabetik sıra ile, kimi zaman da konu veya kavram alanlarına göre ele alıp inceleyen, açıklayan ve sıralayan eserlerdir. Sözlükler tek dilli ya da çok dilli olabilir. Genel ve güncel sözlükler, köken bilimi sözlükleri, tarihsel sözlükler, terim sözlükleri, derleme ve tarama sözlükleri gibi daha birçok çeşidi vardır.

Sözlük bilimi: Bir yahut birden çok dilin söz varlığının sözlük biçiminde hangi yöntemlerle ve nasıl ortaya konacağının kurallarını belirleyen dil bilimi dalıdır. Leksikoloji

Sözlükselleşme: Yeni türetilen yahut yeni ortaya çıkan bir sözcüğün zamanla dilde yaygınlaşması ve söz varlığının bir öğesi olarak sözlüklerde yer alması sürecidir.

Standart dil: bk. Ölçünlü dil.

Standart Türkçe: bk. Ölçünlü Türkçe

Suci bitigi: Moğolistan'ın kuzeyinde Ar-Aşatu dağı, Dolon-Huduk

bölgesinde bulunmuştur. 745-780 tarihleri arasında dikildiği sanılmaktadır. Boyla Kutlug Yargan adına dikilen bitig 11 satırdır. Metinde geçen *"Kırkız oglı men"* ifadesinde anıtın bir Kırgız adına dikildiği anlaşılmaktadır. Osman F. Sertkaya, anıtın Uygurlara ait olduğu görüşündedir.

Sudur: Tarihî Burkan'nın (Gautama Buda) ve burkanların verdiği vaazların bir araya getirildiği metinlerdir. *Nom, nom sudur, nom bitig* ve *sudur* şeklinde adlandırılır. Sûtra.

Sûtra: bk. Sudur

Suvar: Kâşgarlı'da *"Suvar* ve *Suvarîn"* olarak geçen Türk şehri ve Topluluğudur. Bulgarların veya Hazarların bir kolu oldukları sanılmaktadır. Kâşgarlı haritasında Suvar'ı İdil nehrinin doğu tarafında göstermiştir. Suvar'ın Kuzeyinde Bulgar, güneyinde ise Kıpçak yurdu yer almaktadır.

Sümerce: MÖ 4000-2000 yılları arasında Güney Mezopotamya'da konuşulan Sümerlerin ana dilidir. Sümerce MÖ 2000'li yıllardan sonra yavaş yavaş yerini Akadcaya bırakırken MS 1. yüzyıla kadar kutsal törenlerde, şölenlerde edebî ve bilimsel bir dil olarak kullanılmıştır. Sümerce, Babilce, Asurca ve Akatçadan farklı izole bir dil idi. Sami ve Hint-Avrupa kökenli dillerden çok eklemeli dillere benzerliği ile bilinmektedir. Türkçeye yakınlığı ile dikkat çeken Sümer dilinde çok sayıda Türkçe kelime tespit edilmiştir.

Sümerler: MÖ 4000 ila MÖ 2000 yılları arasında Mezopotamya'da yaşayan ve kendilerini Kengerler biçiminde adlandıran bir halktır. Dünyada bilinen ilk yazılı metinler Sümerlere aittir. Sümerler Irak'ın güneyinde bir yerleşik medeniyet kurmuş ve birçok alanda ilklere imza atmışlardır. Sümerler kökenleri ve dilleri bakımından Sami ve Hint-Avrupa kökenli kavimlerden farklı idiler.

Süryanî alfabesi: MÖ 2. yüzyıldan beri Süryanice için kullanılan bir alfabedir. Aramî kökenli olduğu sanılan Süryani alfabesinin Fenike, İbrani ve Arap alfabesiyle de ilişkisi vardır. 22 harften oluşan Süryani alfabesi sağdan sola doğru yazılır. Harfler bitiştirilerek yazıldığı için kelime başında, ortasında ve sonunda farklı şekiller alırlar. Eski Uygur Türkçesi döneminden başlamak üzere Süryani alfabesiyle yazılmış bazı Türkçe metinler mevcuttur.

Ş ş

Ş'leşme: Türkçe ş'nin Çuvaşça ve Moğolca l'den geldiğini ve dolayısıyla Moğolca ile Çuvaşçadaki l'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür.

Şad: Köktürklerde bir unvandır. Devletin üst düzey yöneticilerine verilen bir unvan.

Şaman: Şamanizme inanan kişi. Eski Türk inanışında, din ile ilgili görevleri olan, ayrıca sihir, büyü, hekimlik gibi çeşitli işleri yapan kişi.

Şamanist: Şamanizme inanan kişi.

Şamanist Türkler: Günümüzde Altay, Tıva, Hakas ve Saha Türklerinin bir bölümü Şamanisttir.

Şamanizm: bk. Şamanlık

Şamanlık: Eski Türkler, Moğollar ve diğer bazı kavimler arasında yaygın olan geleneksel bir sihri inanç sistemi, bir vecd ve trans tekniğidir.

Şark grubu: bk. Tağlık grubu

Şark Türkçesi: bk. Doğu Türkçesi

Şarkiyat: bk. Doğu bilimi

Şarkiyatçı: bk. Doğu bilimci

Şarkiyatçılık: bk. Doğu bilimi

Şarkşinaslık: bk. Doğu bilimi

Şarkşinas: bk. Doğu bilimci

Şarkî Türkistan: bk. Doğu Türkistan

Şaz Türkçesi: Çuvaşçanın dışındaki Türk dili. Türkçe. ş=l / z=r ses denkliği çerçevesinde ş ve z seslerini tercih eden Türk lehçe grubu. (*taş= tsul, öküz=vagar*)

Şehr-i Turan: Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde *"Türk ülkesi"* anlamında kullandığı bir tabiridir.

Şecere: Soy kütüğü. Bir ailenin, boyun ya da milletin soyunu, atalarını, geçmişini gösteren çizelge, soy haritası. *(Şeecere-i Terâkime, Şecere-i Türk)*

Şecere-i Terâkime: 1. Türklerin şeceresi, Türklerin soy kütüğü. 2. Ebulgazi Bahadır Han tarafından 1660 yılında yazılan eserin adıdır. Eser, Çağatay Türkçesi geleneğiyle, *Klasik Sonrası* devirde yazılmıştır. İçerik itibariyle, Oğuznâme'nin Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir varyantı niteliğindedir. Ebulgazi Bahadır Han eserini yazarken Reşideddin'in *Camiü't-Tevârih* adlı eserinden başka, Türkmenler arasında ya-

şayan sözlü geleneğe ait bazı anlatımlardan da yararlanmıştır. Şecere-i Terâkime'nin birçok nüshası mevcuttur ve üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Şecere-i Türk: Türk şeceresi, Türk soyu, Türklerin soy kütüğü. 2. Ebulgazi Bahadır Han tarafından Türklerin soy kütüğüyle ilgili olarak yazılan ikinci kitabın adıdır. Yazar kitabını tamamlayamadan ölünce eserin kalan kısımları Ebulmuzaffer ve Anuşa Muhammed Bahadır Han tarafından tamamlanmıştır. Şecere-i Türk, aslında Ebulgazi Bahadır Han'ın sülalesinin ve yaşadığı dönemin tarihi niteliğindedir. Bu eserde ayrıca Türklerin efsanevî tarihleri konusunda çeşitli metin parçaları ve bilgiler yer almaktadır. Eser üzerinde değişik araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Şehnâme-i Türkî: İranlıların Kutadgu Bilig için kullandıkları adlardan biridir.

Şimal grubu: bk. Tav grubu

Şimal Türkçesi: bk. Kuzeybatı grubu Türk lehçeleri

Şine-Usu bitigi: İki parça olan bitig, 1909 yılında Arhangay ile Bulgan aymagları arasında Mogoyn Şine-Usu bölgesinde bulunmuştur. Uygur yazıtlarının en büyüğüdür. 51 uzun satırdan oluşur. 760 yılında Moyun Çor Kagan (Teŋride Bolmış İl İtmiş Bilge Kagan) adına dikilmiştir. Şine-Usu bitiğinde 740'lardan Moyun Çor Kağan'ın öldüğü 759 yılına kadarki olaylar anlatılır.

Şira Yugur: bk. Sarı Uygur Türkleri

Şive: bk. Yakın lehçe

Şlok: Eski Uygur Türkçesinde "manzume", "şiir", anlamlarında kullanılan Sanskritçe kökenli bir kelimedir.

Şor Türkçesi: Mrass ve Tom ırmakları vadisinde yaşayan Şor Türkleri tarafından konuşulur. Hakas Türkçesi gibi *z grubunda* (azak/taglıg) yer alır. *Yukarı Tom* ağızları bu yönüyle *Kondom* ve *Aşağı Tom* ağızlarından ayrılır. Şor Türkçesi 1927 yılından 1944 yılına kadar yazı dili olarak da kullanılmıştır. 1927 yılında kullanılan ilk alfabeleri Kiril temelli bir alfabedir. 1930'da Latin kökenli alfabe kabul edilşmiş ancak 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine geçirilmişlerdir.

Şor Türkçesinin ağızları: Şor Türkçesinin ağızları z ve y ağızları şeklinde iki ana gruptan oluşur. 1. *Z ağzı;* Yukarı Tom bölgesi ile Mras nehri civarında yaşayan Şor Türklerinin ağızlarıdır. 2. *Y ağzı;* Kondom, Aşağı Tom ve Mras nehirleri çevresinde yaşayan Şor Türklerinin ağızlarıdır.

Şor Türkleri: Tom ırmağı ve kollarının kenarlarında yaşayan Şor Türkleri, 17-18. yüzyıllarda Abakan'ın Taştıp, Matur Teya ırmaklarının havzalarına yönelmişlerdir. Burada Çarlık döneminde genellikle Sagaylar olarak anılan Şor Türkleri, günümüzde Hakas

Türklerinin bir parçası hâline gelmişlerdir. 17-18. yüzyıllara ait Rus resmî belgelerinde Şor Türkleri; *Kuznetskie Tatarı* (Demirci Tatarları), *Mrasskie Tatarı* (Mras Tatarları), *Kondomskie Tatarı* (Kondom Tatarları) adlarıyla anılmışlardır. Şorlar için kullanılan diğer bir ad da Karaorman Tatarlarıdır.

Şorların büyük bir bölümü Batı Sibir Krayı terkibinde bulunan Dağlık Şor rayonuna ve daha sonra da Novo-Sibirsk oblastına katılmışlardır. 22 Temmuz 1939 yılında Yüksek Sovyetin aldığı bir kararla da Kemerov Oblastı içinde oluşturulan rayonlarda (Kuzedeyev, Taştagöl, Mıskov) yaşamaya başlamışlardır. 2010 yılı nüfus sayımı verilerine göre Şorların nüfusu 12.888 kişiden ibarettir. Şorcayı ana dili olarak konuşanların sayısı ise 2839'dur. Dilleri, inançları, kültürleri, yaşam biçimleri itibariyle Ruslarla oldukça karışmış bir Türk halkıdır.

Söz: 1. Kelime, sözcük, söyleyiş. 2. Söylenen şey. 3. Dilin genel, ortak ve anonim olan kural ve malzemesinden yararlanılarak oluşturulan ferdi tarzdaki tasarrufudur.

Sözlü dil: Yazılı olmayan, yazıya geçirilmemiş, yazılmamış olan dil. Sözlü dil terimi, yazı dili özelliği kazanmayan ve yazılı metni olmayan diller için kullanıldığı gibi, yazı dili olan ve yazılı metinleri bulunan dillerin yazılı olmayan bölümü ve varlığı için de kullanılır.

Sözlü edebiyat: Başlangıçta bütünüyle sözlü gelenek içinde ortaya çıkıp dilden dile, nesilden nesile devredilerek yaşatılan ancak daha sonra bir bölümü yazıya da geçirilen halk edebiyatı ve folklor ürünleri için kullanılan bir terimdir. Halk şiiri, halk müziği, halk dansları, halk nesri, halk örf-âdetleri vb.

T t

T alt grubu: *D grubu* içinde yer alan bir alt gruptur. Saha/Yakut Türkçesi. (A. N. Samoyloviç)

T grubu: *Atax grubu* da denilen, d sesini t olarak telaffuz eden Yakut/Saha Türkçesi.

Tabgaç: MS 3. yüzyıldan itibaren Çin'in kuzeyine yerleşen ve zamanla orada güçlü bir devlet kuran ancak daha sonra Çin'in dilini ve kültürünü benimseyerek Çinlileşen bir Türk topluluğu ve devletidir.

Taglı grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifinde Salar Türkçesini temsil eden grup. Bu grupta tek heceli kelimelerin sonundaki *ag* ses öbeği korunmuş, +lıg ekinin sonundaki g sesi düşürülmüştür. (*tag* > *tag, taglıg* > *taglı*) A. N. Samoyloviç, Kıpçak-Türkmen, Orta grup ile Harezm Özbek ağızlarını *taglı grubu* içinde saymıştır. R. R. Arat tasnifinde ise *"taglı"* ve *"Tom"* şeklinde adlandırılmıştır.

Taglıg grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifinde Altay Türkçesinin Kuzey ağızları olan *Tuba, Kumandū, Çalkandū;* Çulım Türkçesinin *Aşağı Çulım* ağzı ve Şor Türkçesinin *Kondom* ile *Aşağı Tom* ağızlarını temsil eden gruptur. *Ayak/ taglıg grubu* da denir. Tek heceli kelimelerin sonundaki *ag* ses grubu ile ek sonundaki g ünsüzü korunmuştur. Eski Türkçe kelime içi ve sonundaki d sesi y'dir. (*tag*>*tag, taglıg* > *taglıg; adak* > *ayak*)

Taglık Grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifinde Karluk / Doğu/Güneydoğu grubu Türk lehçelerini (Çağatay Türkçesi, Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi) temsil eden gruptur. *Taglık* ve ya *Çağatay, Güneydoğu grubu* olarak da adlandırılan bu grupta; *ag* ses öbeği korunmuş (*tag*>*tag*) ve +*lıg* ekinin sonundaki g ünsüzü korunmuş ve tonsuzlaşarak k'ye dönüşmüştür. (*taglıg* > *taglık*),

Takşut: Manzume, şiir.

Talas Çubuğu: Kırgızistan'ın Talas bölgesinde bulunan 11 satırlık bir yazıttır. Sekel yazısına benzerliğiye dikkat çeken bu yazıt, aynı zamanda ağaç üzerine yazılan

tek Türk yazıtıdır. *"Talas VII"* veya *"Açıktaş yazıtı"* olarak da adlandırılır.

Talas yazıtları: Kırgızistan'ın Talas bölgesinde bulunan yazıtlardır. İlk beşi 1896-1898 yıllarında bulunan yazıtlara daha sonra bulunanlar da eklenmiş ve Talas yazıtlarının sayısı 14'e yükselmiştir.

Tamga: bk. Damga

Tamgacı: bk. Damgacı

Tamu: Cehennem.

Tanhu: Türklerin devlet başkanı için, muhtemelem Kağan'dan daha önce kullandıkları bir unvandır.

Tanık: Sözlüklerde, madde başlarında veya içlerinde kelimeler için edebî eserlerden, atasözü veya şiir gibi metinlerden verilen örneklere denir.

Tanrı dağları: Bugünkü Kazakistan, Kırgızistan ve Doğu Türkistan sınırları içinde yer alan, yaklaşık 1.000.000 m² lik bir alanı kapsayan dağ silsilesidir. Tanrı dağları, Türk mitolojisi ve Türk inanış sisteminde özel bir öneme sahiptir. İnanışa göre, Türk mitolojisindeki önemli destanlardan Ergenekon Destanında bahsi geçen dağ, Tanrı Dağlarıdır. Yine, güçlü bir dağ kültü inancına sahip olan Türklerde, Tanrı Dağları yüksekliği ile Gök Tanrı'ya yakındır ve bu yönüyle önemlidir. Ayrıca, Türklerin tarih sahnesine çıktıkları birçok önemli bölge Tanrı Dağlarının coğrafî sınırları içinde yer alır. Tanrı Dağlarının bir başka önemi ise Moğolistan, Yenisey havzası, Altay ve Doğu Türkistan'la birlikte Türk runik yazılı anıtların bulunduğu ana merkezlerden biri olmasıdır.

Tanzimat Edebiyatı: 1839 yılında ilan edilen *"Tanzimat Fermanı / Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu"* ile başlayan sürecin ardından, 1859 / 60 yıllarından itibaren batı medeniyeti etkisiyle değişen, gelişen ve *Servet-i Fünûn* edebiyatı döneminin başlangıcı olan 1896 yılına kadar devam eden edebiyat hareketine verilen addır. Tanzimat edebiyatının ilk neslinin önde gelen isimleri, *İbrahim Şinasî, Ziya Paşa, Namık Kemal*'dir. Daha sonra *Sâmi Paşazâde Sezâî, Recâîzâde Mahmud Ekrem, Nabizâde Nâzım, Ahmet Mithad Efendi* ve başka isimler de bu edebiyat anlayışı içinde yer alırlar.

Tarama: Çeşitli dönemlere ait metinleri tarayarak bu metinlerde yer alan kelimeleri, şekil, anlam ve örnekleriyle ortaya koyma, sözlüğünü yapma işidir.

Tarduş: Köktürk devleti içinde yaşayan ve Sirler ile ilişkilendirilen bir topluluktur. Bazı araştırmacılar Tarduşların *"Batı"* veya *"Sağ Kanat"* Köktürklerinin adı olduğunu ifade etmektedirler.

Tarım Havzası: Çin'in batısında, Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi), doğudan batıya 1000 km boyunca uzanan 910.000 km² yüzölçümü bulu-

nan büyük bir elips şeklindeki çökelti havzadır. Kuzeyinde Tanrı Dağları, güneyinde Karanlık Dağları, güneybatısında Karakulum ve Altınkum dağları bulunur. Doğu Türkistan'ın büyük bir bölümünü kaplayan Tarım Havzası adını bu bölgeden geçen Tarım nehrinden almaktadır. Taklamakan çölü de Tarım Havzasının içindedir. Etrafını çeviren dağ silsilelerinin etrafında yerleşim yerleri bulunur. Tarım Havzası Türk dili, tarihi ve uygarlığı açısından önemli coğrafyalardan biridir.

Tarihî Özbekçe: bk. Eski Özbek Türkçesi

Tarihî Türk alfabesi: bk. Türk alfabesi

Tarihî Türk dilleri: bk. Tarihî Türk lehçeleri

Tarihî Türk Lehçeleri: Türk dilinin tarihî dönemlerde yaşayan Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Bulgar Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi gibi çeşitli kolları.

Tarihî Türk şiveleri: bk. Tarihî Türk lehçeleri

Tarihî Türk yazı dilleri: Tarihî dönemlerde kullanılan Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz (Anadolu) Türkçeleri.

Tarihî Türk yazısı: bk. Türk yazısı

Tarihî Türkiye Türkçesi: bk. Eski Oğuz Türkçesi

Taryat bitigi: 1969-70 yıllarında Arhangay aymağı Taryat bölgesinde, Terh nehri civarında bulunmuştur. Terh yazıtı olarak da bilinir. Üç parça halinde olan bitig, Moğolistan Ulaan Baatar'da Tarih Müzesindedir. İkinci Uygur Kağanı Moyun Çor tarafından 753 yılında diktirilmiştir. Bilge Kutlug Tarkan Sengün tarafından yazılmış olan bitig, 29+1 satırdır. Moyun Çor Kağan ile babası Köl Bilge'nin savaşları anlatılmaktadır.

Taş ata: bk. Taş baba

Taş baba: Eski Türklerde, genellikle kurgan biçimindeki mezarların üzerine dikilen ve ölen kişinin kaba bir tasvirini yansıtan taş heykellere verilen addır.

Taşra ağzı: Bir yazı dili alanı içinde yer alıp ölçünlü dilden farklı olan konuşma biçimlerinin her biri. Ölçünlü dil merkezi temsil ettiği için, ölçünlü dil dışındaki konuşma biçimleri fizikî mesafeye bakılmaksızın taşra ağzı olarak kabul edilir.

Taşra Türkçesi: Ölçünlü dilin dışında kalan, ölçünlü dilin kaynağı olan merkeze uzak yerlerin konuşma biçimidir. Burhân-ı Kâtı'da Türkiye Türkçesi ağızlarına ait kelimeler için kullanılan bir terimdir.

Tat: 1. Yabancı, tanınmayan, bilinmeyen yahut anlaşılmayan, farklı bir dili konuşan anlamındadır. 2. Kâşgarlı'da, bütün Türkler nezdinde Fars, Yağma ile Tohsıların

nezdinde Müslüman olmayan (Kâfir) Uygurlar ve Çinliler için kullanıldığı belirtilmektedir.

Tatabı: Köktürk devleti içinde yaşayan bir topluluktur. Tibetçede Dad-pyi olarak yazılan Kayların Türkçe karşılığıdır. Kitan ve Shih-wei ile yakın bağları olan Moğol ağırlıklı bir kavimdir.

Tatar: Tatar adı, ilk kez Orhun Yazıtlarında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde geçmektedir. Çin kaynakları bunları çeşitli devrelere ait olmak üzere "Ta-Ta" veya "Da-Da" şeklinde kaydetmişlerdir. Tarihçi Reşidüddin ise bu halkı ayrı bir kavim olarak kaydetmekte ve dillerinin Moğolca olduğunu yazmaktadır. Tatar adı, Dede Korkut hikâyelerinde de geçmektedir. Bu kaynakların dışında, Kabusnâme'de Tatarların dokuz Türk kavminden biri olarak gösterildiği, Divânü Lugati't-Türk'te Türk kavimleri arasında sayıldığı, Tarih-i Fahreddin Mübarekşah'taki Türk kavimlerine ait listede Tatar adının da bulunduğu görülmektedir. Tatar adı, çeşitli kaynaklarda "dağ kişisi, tatar, barbar, vahşi, okçu halk, put (ongun), defter, su Moğolu, yabancı" gibi anlamlarda açıklanmıştır.

Tatar adı "tat" ve "ar" (er) sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur. Tatar Tat-ar (er) < Yat-ar (er) "yabancı er, yabancı kişi" anlamına gelmektedir. Suvar (su eri), Mişer (meşe eri), Ağaçeri (ağaç eri), Avar (av eri) boy isimleri de benzer şekilde kurulmuşlardır.

Avrupalılar, Ruslar ve bazı Asya milletleri yakın zamana kadar Altın Ordulular a ve sonraları Avrupa Rusyasında yaşayan bütün soylu Müslümanlara Tatar demişlerdir. Altın Ordu Devleti'nde ve ondan sonra kurulan hanlıklarda üst düzey yöneticilerin kendisine Tatar demesi, bu ismin halk arasında benimsenmesine yol açmıştır. Ancak halkın büyük bir kısmının karşı çıktığı bu isim, XIX. yüzyılda gelişmeye başlayan Tatar şuuru ve özellikle, Şahabettin Mercani'nin gayretleriyle bugünkü anlamda kabul edilmiş ve yerleşmiştir.

Rusya sınırları içinde kalan birçok Türk boyu gibi Kazan bölgesi Türkleri de "Tatar" adıyla anılmaktadırlar. Bu ad daha sonraları Kırım, Sibirya, Litvanya, Polonya vb. bölgelerde yaşayan Türkler için de kullanılmıştır. Böylece Kazan Tatarları, Sibirya Tatarları, Kafkasya Tatarları, Kırım Tatarları şeklinde kullanılarak değişik Türk topluluklarının ortak adı hâline gelmiştir.

Tatar adı, zaman zaman Moğolları ifade etmek için, Moğol anlamında da kullanılmıştır. Moğol istilasında Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde böyle kullanımlara rastlanmaktdır.

Tatar dilleri: İdil (Volga) ve Sibirya bölgelerinde konuşulan Türkçe (Strahlenberg)

Tatar edebiyatı: Tatar Türkçesinin oldukça zengin bir edebiyatı vardır. Büyük Bulgar Devletinin dağılmasından sonra İdil-Ural bölgesinde kurulan ve İdil Bulgarları diye adlandırılan devlet; Hazar, Bulgar, Kıpçak ve Fin-Ugor kabilelerinden meydana gelmiştir. İlim ve edebiyatta önemli bir yere sahip olan Bulgar Türkleri aynı zamanda 922 yılında İslamiyeti kabul eden ilk Türk boyudur. Bu dönem edebî eserleri içerisinde en önemlisi Kul Ali'nin yazmış olduğu Kıssa-i Yusuf adlı eseridir.

Tatar Edebiyatının millî bir renk kazandığı dönem Kazan Hanlığı devrdir. 16. yüzyılın sonuna kadar devam eden bu dönemin ünlü simaları Hasan Kaygı, Kaztugan, Dusmembet, Çalgız, Cırav, Muhammed Emin, Kulşerif ve Arifbek'tir. Dönemin en ünlü edipleri ise Muhammedyar ve ömrünün son bölümlerini Osmanlı sahasında geçiren Kemal Ümmi'dir. Kemal Ümmi'nin Divan'ı; Muhammedyar'ın da Tuhfe-i Merdan, Nur-ı Südur ve Nasihat adlı eserleri meşhurdur.

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması Tatar tarihinde, edebiyatında ve sosyal hayatında derin yaralar açmıştır. Halkın ve aydınların büyük kısmı yok edildiği için, bu dönemden sonra 17. yüzyılda verilen eserler sınırlıdır. Bu dönemde ağır hayat şartları yüzünden tasavvuf cereyanı güçlenmiş Yesevi, Bakırgani, Ümmi Kemal, Kul Ali ve Muhammedyar gibi ediplerin okuyucusu çoğalmıştır. Bu dönemde Tatarca-Rusça, Arapça-Farsça-Tatarca sözlükler yazılmıştır. 1630 yılında Arapçadan Tatar Türkçesine Mühebbihat (Uyanış) adlı bir eserin tercüme edildiği görülüyor. Galibek Atalık ve Kişbike'nin vasiyetnameleri, Kadir Galibek'in "Cami-i Tevarih" adlı eseri ve yazarı belli olmayan Defter-i Cengizname adlı eserler bu dönemin önemli eserleridir. Bu döneme damgasını vuran en önemli şâirler ise Mevla Kulu ve Abdi'dir.

18. yüzyılda yoğun Rus baskısı devam etmiş ve Tatar Türkleri bu yüzyılda Başkurt ve Çuvaş Türkleriyle birlikte büyük bir isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bunun üzerine biraz rahatlama görülmüştür. Bu yüzyılda eser veren şâir ve yazarlar 17. yüzyıla oranla daha fazladır. Dönemin ünlü edipleri arasında Abdüsselam, Abdülmennan Müslüm, Ahmetbik, Tacettin Yalçıgol vardır. Devrin en ünlü edibi ise Abdurrahim Otuz İmeni'dir. İmeni'nin pedagojik, ilmi, sözlük, biyografi ve edebî olmak üzere yüzden fazla eseri mevcuttur. İsmail ve Muhammed Emin adlı iki yazarın Seyahatnameleri, ünlü Batırşa Destanı ve 305 sayfalık halk hikâyelerinin toplandığı "Mecmua-yı Hikeyet" adlı eserler dönemin önemli eserleridir.

19. yüzyıl, Tatar Türklerinin Rus idaresinde koloni olarak yaşadığı bir devirdir. Bu devirde önceki devirlerde olduğu gibi mücadele pek yoktur. Bununla birlikte ilimde, edebiyatta, sosyal hayatta ve ticarette önceki devirlere göre bir rahatlama ve serbestlik söz konusudur. 1804'te Kazan'da Kazan Üniversitesi kurulur, ayrıca pek çok kitap basılır. Osmanlı, Arap, Rus, Fars ve Avrupa edebiyatlarından kitaplar çevrilir. Önceki dönemlerdeki el yazma eserler yerini basma kitaplara bırakır. Tatar Türkçesine, medeniyetine ve tarihine yönelik çalışmalar hız kazanır. Bu dönem Tatar Sosyal ve ruhi fikir hareketinin başında Abdünnasır Kursavi, Şehabettin Mercani, Kayyum Nasıri, Hüseyin Feyizhanov, İsmail Gaspıralı gibi edipler yer alır. Bu kişiler vasıtasıyla edebî, ilmi, orjinal ve tercüme eserler, sözlükler, folklor eserleri çıkarma işi canlanır. Şark edebiyatından Kelile ve Dimne, Tutinâme, 1001 Gece Masalları, Kabusnâme gibi eserler çevrilir. Ayrıca Batı'dan roman türü girer ve R. Fahretdinov, Musa Akyiğit, Fatih Kerim ve Ayaz İshaki gibi isimler vasıtasıyla yayılır. Bu kişilerden başka devrin önemli edipleri arasında Ahmet Uraneyev, Abdulcabbar Kandalıy, Sadri Maksudi Arsal, Miftahettin Akmolla ve Zahir Bigiyev gibi isimler vardır.

1900'lü yılların başından 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadarki döneme 20. Yüzyıl Başı Edebiyatı denir. Bu devirde 1905-1907 İhtilali, kapitalizmin gelişmesi, I. Dünya Savaşı, Bolşevik İhtilali gibi olaylar Tatarları ve Tatar Edebiyatını etkiler. Tatar millî bağımsızlık hareketi güç kazanır. Pek çok alanda önemli atılımlar yapılır. Okul ve medreseler açılır, kitaplar çıkarılır, gazete ve dergi basımı hız kazanır. Kazan ve Orenburg'ta yedi bin kitap, kırk yedi milyon tirajla basılır. Kazan, Ufa, Orenburg, Esterhan, Moskova, Petersburg, Samara, Uralsk gibi şehirlerde Tatar Türkçesiyle kırktan fazla dergi, elliden fazla gazete çıkarılır. Tarih, felsefe, etnografya, dilbilim ve başka ilim dallarında pek çok eser yazılır. Ayrıca bu dönemde profesyonel anlamda Tatar tiyatrosu doğar. Tolstoy, Gogol, Puşkin, Şiller, Byron gibi klasikler tanınmaya başlar.

Bu dönem Tatar ve Türk edebiyatının en büyük şâirlerinden Abdullah Tukay'ın yetiştiği devirdir. Onun için bu döneme *"Tukay Çağı Edebiyatı"* da denir. Tukay iki cilt tutarındaki şiirlerinin yanı sıra fıkra ve siyasi makaleler de yazmıştır. Fikir, Yultuz, El-İslah, Kuyaş, Turmış gazeteleri ile El-Asrü'l-Cedit, Terbiyetü'l-Etfal, Aŋ, Yeşin, Yalt Yult ve Mektep dergilerinde yayınlanan şiir ve nesirleri 1907'den 1917'ye kadar risaleler hâlinde elli beş defa basılmıştır. Eserleri 1985 yılında toplu olarak beş cilt hâlinde yayımlanır. Şiirleri pek çok dile

ve Türk lehçelerine çevrilir. Abdullah Tukay'dan başka bu dönemin önemli şâir ve yazarları arasında A. İshaki, İbrahim Nurullin, Necip Cihanov, Derdemend, Segiyt Remiyev, Fatih Emirhan, Mirheyder Feyzi ve Şehzade Babiç gibi isimler vardır. Tiyatro alanında da Ali Asker Kemal önemlidir.

1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra yeni yönetim eşitlik ve özgürlük gibi kavramlarla çok uluslu Rusya'daki topluluklara bağımsızlık vaadlerinde bulunur. Bu yüzden ihtilal, Tatar Türkleri arasında da geniş bir taraftar kitlesi bulur. 1920'li yıllarda pek çok Tatar edibinin eserlerinde Bolşevikliğin övüldüğü ve uğrunda mücadele edildiği görülür. Bu edipler arasında Alimcan İbrahimov, Mecit Gafuri, Ali Asker Kemal, Şerif Kemal gibi ustalar ve F. Burnaş, Kerim Tinçurin, Hadi Taktaş, Şamil Osmanov, K. Necmi gibi gençler vardır.

1920'lerden sonra edebiyat tamamen partinin denetimine girer. 1929'da alınan bir kararla daha önce Tatar Edebiyatında verilen tüm eserler burjuva edebiyatı diye dışlanır ve edipler sadece partinin istekleri doğrultusunda eser vermeye mecbur olurlar. Edebî alanda büyük bir gerileme olur. 20'li yıllardan sonra yetişen edipler arasında Hasan Tufan, Musa Celil, M. Maksud, K. Necmi, E. Feyzi önemli yer tutmaktadır.

Stalin dönemi, hayatın her alanında zor ve korkunç yıllardır. Zengin bir tarihe ve kültüre sahip olan Tatar Türkleri büyük kayıplar vermişlerdir. On yıl içerisinde iki defa alfabe değiştirilmiş (1927-1940), matbuatta kısıtlamalar getirilmiş, Tatar okulları kapatılmış ve Tatar aydınlarının büyük bir bölümü yok edilmiştir. Hatta Sosyalizme hizmet eden ve bu mihvalde eserler veren Alimcan İbrahimov, Cemal Velidi, Feti Burnaş, G. Tolımbay, F. S. Kazanlı, Şamil Osmanov, G. Nimeti, G. Ali, G. Muhammetşin, Kerim Tinçurin bile öldürülmüştür.

II. Dünya Savaşı, Tatar Edebiyatında geniş yankılar uyandırmıştır. Tatar Türkleri bu savaşı "azatlık için mücadele" olarak kabul etmiş ve var güçleriyle savaşa destek vermişlerdir. Bu savaşa katılan beş yüz altmış bin Tatar Türkünün ikiyüz elli bine yakını ölmüştür. Bu dönem edebiyatında savaş konusu sıkça işlenmiş; kahramanlık, vatan aşkı, gurbet, sıla özlemi gibi temalar yer almıştır. Bu savaşta başta Musa Celil, Fatih Kerim, Nur Bayan, Abdulla Aliş olmak üzere otuzdan fazla Tatar yazar ve şâiri ölmüştür.

1960'lı yıllardan itibaren sosyal hayatta ve edebiyatta rejimin biraz yumuşamasıyla kişisel bir edebiyat meydana gelmiştir. Son yıllarda ise tam olarak millî konulara ağırlık verilmiştir. Yasaklı olan eserlerin tamamı basılmış,

özellikle tarihî ve millî kahramanları işleyen eserler verilmiştir. Ravil Feyzullin, Gerey Rehim, Refail Gaziyov, Robert Miniullin, Ramil Veliyev, Möxemmet Mehdiyev, Vahit İmamov, Rinad Muhammedi, Rkail Zeydulla günümüz şâir ve yazarlarının en önemlileridir.

Tatar Türkçesi: Tatar Türkçesi, Türk dilinin Kıpçak/Kuzey/Kuzeybatı grubu içinde yer alır. Tatar Türkçesi Başkurt Türkçesiyle birlikte, Kıpçak grubu lehçeler arasında *İdil-Ural Bölgesi* lehçeleri olarak adlandırılır.

Tatar Türkleri, 19. yüzyılın ortalarına kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmakta idiler. Kazan ağzını esas alan Tatar yazı dili 19 yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlamıştır. Tatar Türkçesi asıl olarak Tatristan'da konuşulur. Tataristan dışında Başkurdistan, Çuvaşistan ve Rusya Federasyonu'nun değişik bölgelerinde de dağınık olarak Tatar Türkçesini konuşan nüfus yaşamaktadır.

Sovyetler Birliğinde 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre Tatar Türkçesini konuşanların toplam sayısı 6, 645,588 kişidir. Tatar Türkçesi Tataristan'da resmî dil durumundadır. Bin yılı aşkın bir süre Arap alfabesini kullanan Tatar Türkleri, 1927 yılında Latin alfabesini kabul etmişler, ancak 1939 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir. Tataristan'da Latin alfabesine geçme isteği değişik zamanlarda gündeme getirilmiş ancak kabul görmemiştir.

Tatar Türkçesi Ağız Atlası: Tatar Türkçesinin ağız atlası 1989 yılında iki cilt olarak Kazan'da yayınlanmıştır. Bu çalışmada Doğu diyalekti (Batı Sibirya) ağızlarına yer verilmemiştir. Eserin hazırlığına 1958 yılında başlanmıştır. 1985 yılına kadar ağız malzemesi toplanarak işlenmiştir. Atlasın oluşturulması ve düzenlenmesi 1986 yılında tamamlanmıştır. Atlas iki ciltten oluşur. 1. ciltte batıda Ryazan bölgesinden Tataristan'ın Nokrat nehrine kadarki bölgeyle, kuzeyde Saratov bölgesinden güneyde Kirov kadarki bölgede konuşulan ağızlar bulunur. İkinci cilt ise Nokrat nehrinden başlayıp kuzeyde Kirov, doğuda Kurgan, Çilebi bölgelerini, güneyde de Orenburg bölgesini içine alır. Atlasın 1. ve 2. cildi Tataristan Bilimler Akademisi Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsünün Dilbilim Bölümünde hazırlanmıştır. Sözlüğün 3. cildinin hazırlanması çalışmalarına devam edilmektedir. 3. ciltte Tatar Türkçesinin Doğu diyalekti (Batı Sibirya) ağızları (Tobol-İrtiş, Baraba, Tom grubu ağızları) yer alacaktır.

Tatar Türkçesinin ağızları: Bugünkü Tatar Türkçesinin üç ayrı ağzı bulunmaktadır. Bunlar *Orta, Batı* (Mişer) ve *Doğu* ağızlarıdır.

1. Orta Ağız: Tatar Türkçesinin bugünkü edebî dilini oluşturan merkez ağzıdır. Bu ağzın

temsilcileri Kazan Türkleridir. Bunlar çoğunlukla Tataristan, Başkurdistan ve Ural dağlarının batısındaki bölgelerde yaşarlar.

2. *Batı (Mişer) Ağzı*: Batı ağzının temsilcilerini Mişer Tatarları oluşturur. İdil grubu Tatarlarına dahil olan bu ağzın temsilcileri Samara, Ulyanovsk, Sarıtav (Saratov), Penza, Ryazan, Tüben Novgorod, Orenburg, Volgograd, Astrahan bölgelerinde ve Tataristan, Mordov, Çuvaşistan, Udmurt, Başkurdistan cumhuriyetlerinin bazı kesimlerinde yaşarlar.

3. *Doğu Ağzı:* Bu ağzı konuşanlara Sibirya Tatarları denir. Doğu ağzının temsilcileri Batı Sibirya'nın Baraba, Tomsk, Tümen, Tobol ve Tara bölgelerinde yaşarlar.

Tatar Türkleri: Bugün Tatar Türklerinin yaşadığı İdil-Kama bölgesine çok erken dönemlerden itibaren Türk kavimleri yerleşmeye başlamıştır. MS 1. yüzyılda Suvarlar, MS 100-374 yılları arasında Hunlar ve ardından da Sabir Türkleri bölgeye gelmişlerdir. Bugünkü Tatar Türklerinin ilk etnik oluşumunu Büyük Hun İmparatorluğu döneminde bu devletin bir parçası olan ve Don-Kuban sahasında yaşarken V. yüzyılın sonu ve VI. yüzyılın başında İdil boyuna göç eden Bulgar Türkleri teşkil eder. Dolayısıyla bugünkü İdil-Ural Tatarları Suvar, Sibir, kısmen Hunlar ve İdil Bulgarları ile XII. yüzyılda Türkistan'dan bu bölgeye gelen Kıpçak Türklerinin torunlarıdır.

1437 yılında kurulan Kazan Hanlığı 1552 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve 1552 yılında yıkılmıştır. 1552 yılından bugüne kadar Rusların hâkimiyetinde yaşayan Tatar Türkleri, özellikle 1552 yılından sonra iki yüz yıl süreyle büyük siyasi, iktisadî ve dinî baskılarla karşı karşıya kalmıştır. 1774'te Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türklerinin ortaklaşa katıldıkları Pugaçev isyanıyla birlikte bir nebze rahatlama olmuştur. Bu durum 1860'lara kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra Tatar Türkleri tekrar Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma tehdidine maruz kalmışlardır.

1917 yılında Kazan'da toplanan kurultayda "İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarları" muhtar cumhuriyeti ilan edilir ve başına Sadri Maksudi Arsal getirilir. Daha sonra bu meclis, 29 Kasım 1917'de "İdil-Ural Devleti"nin kuruluşunu ilan eder. Ancak 1918'de bu kuruluş Bolşevikler tarafından dağıtılır ve yeni bir kararname ile İdil-Ural Devleti, Tatar-Başkurt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülür. Ancak, daha sonra bu devletten de vazgeçilir ve yerine ayrı ayrı olarak 23 Mart 1919'da Başkurt ve 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ilan edilir. Böylece bölgedeki Türk birliği parçalanır. Tatar Sultan Galiyev, daha sonra bu birliği

yeniden kurmaya çalışır, ancak o da Stalin tarafından ortadan kaldırılır.

Gorbaçov'la 1980'lerin sonunda başlayan açıklık politikası sonucunda Tataristan'da da bazı talepler dile getirilir. 30 Ağustos 1990 tarihinde SSCB dağılmadan Tataristan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan eder. Bağımsızlığı dört yıl boyunca hiçbir ülke tarafından tanınmayan Tataristan, 18 Şubat 1994'te Rusya ile bugünkü resmî statüsünü belirleyen bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma sonucunda Tataristan yarı bağımsız özerk bir Türk Cumhuriyeti konumuna gelmiş ve diğer muhtar cumhuriyetlere tanınmayan bazı haklar elde etmiştir. Tatar Türkleri genellikle Müslümandır.

Tatarca: bk. Tatar Türkçesi

Tataristan Özerk Cumhuriyeti: Tataristan Cumhuriyeti, Doğu Avrupa ovasının doğu bölgesinde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş, 67.836 km² yüzölçümüne sahip bir Türk cumhuriyetidir. Tataristan'ın kuzey-güney sınırları arası 290 km, doğu-batı sınırları arası 460 km uzunluğundadır. Batısında Çuvaşistan, doğusunda Başkurdistan, kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, kuzeyinde Kirov bölgesi, kuzeydoğusunda Udmurt Cumhuriyeti, güneydoğusunda Orenburg bölgesi, güneyinde ise Samara ve Simbir bölgeleri yer alır. Başkenti Kazan olup 3.800.000'e yakın bir nüfusa sahiptir. Şubat 1994'te yapılan bir anlaşmayla muhtar cumhuriyet statüsüne kavuşmuştur.

Ülke genel olarak engebeli bir ovayla kaplıdır. Ortalama rakım iki yüz metre dolayındadır. Bölgede kara iklimi hâkimdir. Yazlar sıcak ve bazen kurak, kışlar ise çok soğuktur. Tataristan'ın en büyük akarsuları İdil ve Kama ile Kama'nın kolları olan Belaya ve Vyatka ırmaklarıdır. Ülke topraklarının % 16'sı ormanlarla kaplıdır.

Tataristan'ın başkenti olan Kazan aynı zamanda ülkenin en büyük şehri olup 1.250.000 kişilik bir nüfusa sahiptir. Kazan'dan sonra ikinci büyük şehir 560.000 kişilik nüfusuyla Çallı'dır. Diğer önemli şehirleri Zelenedol, Aşağı Kama, Alabuga, Zey, Elmet, Bügilme, Aznakay ve Çistay'dır. Cumhuriyet idari olarak 43 bölgeye ayrılmıştır. Ülkede 19 şehir, şehir tipinde 22 ilçe, 830 kasaba ve 3270 tane de köy bulunmaktadır.

Tataristan petrol, doğalgaz ve elektrik üretimi yönünden oldukça zengin bir ülkedir. Ülkede yılda 35 milyon ton petrol, 1.3 milyar m³ doğalgaz ve 36.5 milyar kw/saat elektrik üretilmektedir. Kişi başına düşen yıllık petrol üretimi on tondur. Sanayi üretimi 513 fabrika tarafından gerçekleştirilmektedir. Tarımsal üretim ise kolhoz ve solhozlar tarafından yapılır. Cumhuriyet

topraklarının % 70'e yakını tarıma elverişlidir. İthalat ve ihracat neredeyse biribirine denktir. Rusya petrolünün % 13'ünü İdil-Ural bölgesi petrolleri karşılamaktadır. Petrole bağlı yan endüstri ürünleri, kimyasal elementler, işletilmeyen altın yataklarının yanı sıra bütün Rusya taşımacılığının % 80'ini meydana getiren Kamaz kamyon fabrikası, Alabuga şehrinde yıllık üretimi 250.000'i aşan otomobil fabrikası, askeri ve sivil amaçlı uçak, tank ve helikopter fabrikaları Tataristan ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Tasvirî dil bilgisi: Bir dilin herhangi bir dönemdeki durumunu tasvir eden dil bilgisi yöntemi. *"Eş zamanlı"* ve *"betimlemeli"* olarak da adlandırılır.

Tav grubu: *Eskilerden*: Kıpçak; *Bugünkülerden*: Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, İç Rusya şiveleri, Mişer, Başkurt, Kırım (Güney sahili hariç), Karayim (Osmanlılaşmış olanlar hariç), Nogay, Kazak. (A. Samoyloviç) *(tag>tav)*

Tawlı grubu: *Kuzeybatı/Kuzey/Kıpçak grubu* Türk lehçeleri. Tatar, Başkurt, Kazak, (Karakalpak Türkçesi ile birlikte) Nogay, Kumuk, Karaçay-Malkar Türkçeleri; Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası gibi Türk dillerini temsil eden gruptur. Karakteristik özelliklerinin başında ek sonundaki g sesinin düşmesi *(taglıg>tawlı)* ve *-ag* ses öbeğinin *-aw* biçimine dönüşmesi gelir. *(tag>taw)*

Tehlikedeki Türk lehçeleri: Büyük bir nüfus tarafından konuşulmayan, yazı ve devlet dili olarak kullanılmayan Türk lehçeleri yok olma tehlikesi altındadır. Örneğin; Fu-yü Kırgızları (Çin), Sarı Uygurlar (Çin), Salarlar (Çin), Karaylar (Litvanya, Polonya, Kırım, İsrail), Halaçlar (İran), Horasan Türkleri (İran) ve Kaşgaylar (İran) gibi Türk topluluklarının dilleri yakın gelecekte yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Tek dilli sözlük: Yalnız bir dilin söz varlığını içeren ve madde başlarının açıklamaları da aynı dil ile yapılan sözlüklerdir. Karşıtı *"çok dilli sözlük"*tür.

Tek heceli diller: Çince, Tibetçe, Vietnamca, Siyamca, Endonezyaca, Baskça gibi diller.

Tekerleme: Bir durumun, duygu, düşünce ve hayallerin; ölçü, kafiye, iç kafiye ve aliterasyonlardan yararlanılarak abartma, tuhaflık, zıtlık, benzetme, güldürü, kısa tanıtım yahut çağrışımlar yoluyla ortya konduğu, bir kısmı ezgili, basmakalıp söz veya ifadelere verilen addır.

Telif: Eser kaleme almak, kitap yazma, yazılmış, ortaya konulmuş eser. Çeviri olmayan, özgün eser. Eserin yazarına da *"müellif"* denir.

Temel kelime: Toplumların ya da kişilerin günlük hayatlarını sürdürürken birinci derecede muhatap oldukları varlık, hareket olay ve durumların adlarıdır. Örne-

ğin; vücut organlarının adları, akrabalık adları, günlük hayat devam ederken en çok tekrarlanan eylem, iş ve oluş adları, en çok kullandığımız eşya adları, yaşadığımız sosyal, kültürel ve doğal çevre ile ilgili sözler temel kelimelerdir.

Tenkitli basım: Genellikle yazma eserlerin değişik nüshaları arasındaki farkları tespit edip karşılaştırarak en doğru metni ortaya koymayı veya özgün metne ulaşmayı amaçlayan yönteme verilen addır. Bu tür çalışmalara *"edisyon kritik"* ya da *"ilmî neşir"* de denmektedir.

Teşircilik: Yazılı bir kaynağa dayanmaksızın, Türklerin zaman içinde kendi hayat tecrübeleri ile kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktarılarak günümüze ulaşan, gelenek ve göreneklerle şekillenmiş inanç ve uygulamalar bütünüdür. *Gök Tanrı* inancı.

Tes bitigi: 1976 yılında Hövsgöl aymağı, Övörbulag mevkiinde bulunmuştur. 757 yılında Moyun Çor Kağan tarafından diktirildiği sanılmaktadır. 22 satır olan bitig, Ulaan Baatar'daki Tarih Müzesindedir.

Terim: Bir bilim, sanat yahut uzmanlık alanında kullanılan kavramları ifade etmek üzere kullanılan tek anlamlı kelimelerdir.

Terim sözlüğü: Bir bilim ya da sanat alanının terimlerinin, tanım ve örneklerle açıklandığı sözlüklerdir.

Terminoloji: Bir bilim veya sanat alanında kullanılan terimlerin bütününe verilen addır. Terim bilimi.

The Berlin Turfan Colletion: Berlin Turfan Koleksiyonu

Tıpkıbasım: Bir yazı, resim, desen veya tabloyu aslına uygun olarak kopyalamak veya yeniden basmak denektir. Faksimile.

Tıva: Tıva adının kaynaklarda, *"Tuba, Tufa, Tuma, Tıba, Tuvin, Tofa, Dîvânu Lugâti't-Türk"* gibi değişik şekilleri vardır. Güney Sibirya Türkleri ve Tıvalar kendileri için veya başkaları onlar için *"Uryanhay, Uranhay, Soyon, Soyot, Sayan, Karagas, Tavin, Sayanlı, Tannı-Tıva"* gibi adlar da kullanmışlardır.

Tıvalar için Reşidüddin'de "Uryanhit", G. Rubruquis'da "Orangey" veya "Orengay", Çin kaynaklarında "Ulyanha", Fischer'in tarihinde "Sayan Tatarları", Adelung'da "Sagan Tatarları", 19. yüzyıl Batı kaynaklarında "die Sojoten" (Soyotlar) (A. Vambery, G. von Helmersen, N. A. Castren, H. J. Klaproth, P. S. Pallas, O. Peşel), "Sojoter" (Soyot) (A. O. Heikel), "les Soïotes" ve "les Soyotes" (L. Lanier, E. Reclus, J. H. Schnitzler), "Die Sojeten" (Soyetler) (Adelung ve Klaphroth), "les Sojetes" (Klaphroth), "Soyontsı", "Söyön" (Adelung), "Soyonlar"- "die Sojonen" (A. Vambery, H. Winkler, O. Peşel, W. Radloff), "les Soyons"

(Pierre de Tchihatcheff), "Uryanhi"- "les Ouriankhes" (L. Lanier, E. Reclus), "Uryanhai", "Uryanhaytsı", "die Uryangchai" (G. von Helmersen), H. J. Klaproth), "die Urianchai" (W. Schott, H. J. Klaproth), "les Ouriangkhai" (H. J. Klaproth), "les Ouriangkhaï" (J. N. Schnitzler), "les Ourianhaï" (E. Reclus), "Urjanchaier" (G. Vambery) gibi adlar kullanılmıştır.

Tıva Türkleri 1920'li yıllara kadar *"Uranhay" (Uryanhay)* olarak adlandırılırlardı. Ancak daha sonra Ruslar tarafından *"Tuva"* olarak adlandırıldılar. Rusların verdiği isimden hoşlanmayan Tuva Türkleri ise kendilerine "Tıva" demektedirler.

Tuva/Tıva adı, farklı Türk boylardan meydana gelmiş olan Tıva toplumun üst kimlik adı gibi kullanılmaktadır. Tuva/Tıva" adının III-VI. asırlarda Çin'in kuzeyinde büyük bir devlet kurmuş olan *"T'o-pa"*ların adından geldiği görüşü yaygındır. Tıva adının Güney Samoyedlerin eski adı olan *"Du-bo"* ile ilişkili olduğunu ileri sürenler de vardır.

Tıva edebiyatı: Tıva Türklerinin oldukça zengin bir sözlü edebî gelenekleri vardır. Yazılı edebiyat öncesinde bu sözlü ürünlerin bir kısmı N. F. Katanov, G. I. Spassskiy, M. A. Castren ve W. Radloff tarafından derlenmiştir. Bu sözlü ürünler içerisinde Tıva kahramanlık destanları önemli bir yer tutar.

1930'dan sonra oluşmaya başlayan Tıva yazılı edebiyatı, Sovyet etkisi altında eserler vermiştir. Sovyetlerin dağılmasıyla edebiyatı da kendine özgür bir ortam bulmuştur. Tıva halkının yaşamından izler taşıyan, kültürel öğelerin işlendiği eserler yazılmaya başlanmıştır. Tıva edebiyatında Salçak Toka, Monguş Kenin Lopsan, Kızıl Enik Kudajı, Viktor Kök-Ool, Salim Sürün-Ool, Stepan Sarıg-Ool, Yuri Künzegeş, Oleg Suvakpit, Ekatarina Tanova gibi yazar ve şâirler önemli eserler vermişlerdir.

Tıva Özerk Cumhuriyeti: Tıva Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyettir. Doğu ve güneyinde Moğolistan Halk Cumhuriyeti, batısında Altay Muhtar Cumhuriyeti, kuzeyinde Hakas Muhtar Cumhuriyeti yer alır. Başkenti Kızıl'dır. Tıva Özerk Cumhuriyeti, 171.500 km2 yüzölçüme sahip olup, 2010 verilerine göre nüfusu 307.930'dur. Tıva Türklerinin Rusya Federasyonu'ndaki nüfusu ise 263.934'tür.

Tıva Türkleri, 1921-1944 yıllarında yarı bağımsız "Tuva Halk Cumhuriyeti" içerisinde yaşadılar. 1944-1991 yıllarında ise Sovyetler Birliği içerisinde yer aldılar. Tuva Türkleri, Sovyetlerin dağıldığı 1991'den beri Rusya Federasyonu'na bağlı muhtar bir cumhuriyettir.

Tıva Özerk Cumhuriyeti coğrafya olarak dağlık bir ülkedir.

Ülkede irili ufaklı çok sayıda göl bulunmaktadır. En önemli akarsuyu Yenisey'dir. Ülke karasal bir iklime sahiptir. Zengin yer altı kaynaklarına sahip olan Tıva Özerk Cumhuriyeti'nde hayvancılık önemli yer tutmaktadır.

Tıva Türklerinde dinî inanç Budizm'dir. Ayıca halkın çoğunluğu Şamanizmi de bilmekte ve yaşamaktadır.

Tıva Türkçesi: Tıva Türkçesi, Rusya Federasyonu'na bağlı Tıva Özerk Cumhuriyeti'nde konuşulan bir Türk lehçesidir. Tıva Türkçesini A. Caferoğlu Oğuz-Uygur şive birliğine dâhil etmektedir. "Radloff, Tıva Türkçesini Abakan grubunun bir alt şivesi olarak almıştır. Samoyloviç, Bogoroditskiy, Räsänen, Benzing; şimâl-i şarkî veya Kuzey Türkçesi adı altında Yakut, Tıva ve Hakas Türkçelerini bir ana grup olarak alıp, daha sonra alt gruplara ayırmıştır. Benzing, bu üç lehçeye Altay'ı da dahil eder ve dörtlü ana grubu Yakut ve diğerleri olmak üzere iki alt gruba ayırır. R. R.Arat ve T.Tekin –d- ve –z- seslerinden hareketle Tıva ve Hakas Türkçelerini farklı gruplara almışlardır. Tarihî olarak; Samoyloviç, Räsänen, Baskakov Tıva Türkçesini Orhun Türkçesine bağlar. Menges, Poppe, Doerfer Tıva ve Hakas Türkçelerini aynı ana grup içinde tasnif etmiştir." Kısaca Tıva Türkçesi, Türk lehçeleri sınıflandırmalarına göre Altay (Oyrot), Hakas, Yakut (Saha) Türkçesi ile birlikte Kuzeydoğu grubunda, başka bir deyişle Sibirya Türk Lehçeleri grubunda yer alır. İç seste "-d-" ünsüzünü muhafaza etmesinden dolayı da "adak" lehçe grubu içerisinde kabul edilir.

Tıva Türkçesi 1920'lerden sonra yazı dili hâline getirilmiştir. Tıva Türkçesini yazı dili hâline getirmek için 1925'te kongre düzenlenmiştir. 1926'da eski Moğol yazısının kullanımına şimdilik devam edilmesi kararlaştırılır. 1929'da ise Rus sosyalizmine dâhil olma kararı alınır ve Latin harfli bir alfabe oluşturulmak istenir. 28 Haziran 1930'da Sovyet hükümetinin oluşturduğu heyet içerisinde bulunan L. D.Pokrovskiy ve A. A.Pal'mbah'ın da katkılarıyla Latin alfabesine dayalı yazı sistemi oluşturulmuştur. Ancak bu yazı dili daha dar alanda konuşulan Dzun-Xemçik ağzına dayandığı için Tıva Türkçesini tam olarak temsil etmemiştir. Bu nedenle daha sonra yazı dili merkez Tıva ve orta Tıva ağızlarına dayandırılmıştır. 1941'de ise Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçilmesi kararlaştırılmıştır. Latin alfabesi geçici olarak 1944'e kadar Kiril alfabesiyle birlikte kullanılmıştır. Bu tarihlerden günümüze kadar da Kiril alfabesi kullanılagelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından başlayan özerklik sınırlarını genişletme çabalarının

bir sonucu olarak 11 Mart 1990'da alınan bir kararla Tıva dili, Tıva Cumhuriyeti'nin devlet dili olmuş, 14 Aralık 1990'da çıkarılan bir yasayla Tıva Türkçesinin resmî konumu korunmuş ve Rusya Federasyonu'nun resmî dili olan Rusçanın milletlerarası anlaşma dili olarak Tıva Cumhuriyeti'nde Tıva Türkçesiyle eşit şekilde kullanılacağı hükme bağlanmıştır.

Tıva Türkçesinin ağızları: Tıva Türkçesi çeşitli ağız gruplarından oluşmaktadır. A. A. Pal'mbah Türkçesinin ağızlarını şu şekilde sınıflandırır:

1- Orta Tuva ağzı: Çöön-Kemçik, Çaa-Köl bölgeleri,

2- Batı Tuva ağzı: Barun-Kemçik, Bay-Tayga bölgeleri,

3- Doğu ağzı: Kaa-Kem, Tes-Kem bölgeleri olmak üzere üç grupta toplamış, Z. D. Çadamba bu tasnifi biraz değiştirerek Orta ve Batı ağızlarını Merkezî ağız olarak birleştirmiş, Doğu ağızlarını ve geriye kalan ağızlardan Erzin, Bey-Kem, Taŋdı ve kısmen Uluğ-Kem rayonları ağızlarını Merkezî ağız ile Tocu ağzı arasında geçiş ağızları olarak adlandırmıştır.

Ş. Ç. Sat ise Tıva Türkçesinin ağızlarını dörde ayırarak şu şekilde sınıflandırmıştır:

1- Merkezî ağız: Çöön-Kemçik, Övür, Ulug-Kem rayonları ile Bay-Kem ve Taŋdı rayonlarında kullanılan ağızların bir bölümü,

2- Kuzeydoğu ağzı: Tocu ve Tere-Köl'ün bir kısmı,

3-Güneydoğu ağzı: Taŋdı'nın bir kısmıyla Erzin ve Tes-Kem bölgeleri,

4. Batı ağzı: Bay-Tayga, Möŋgün Tayga ve Barın-Kemçik'in bazı kısımları.

Ş. Ç. Sat, Kaa-Kem ve Tere-Köl ağızlarını ise geçiş ağızları saymıştır. Talat Tekin de Tıva ağızlarını Orta, Batı, Kuzey-Batı ve Güney-Batı diyalektleri olarak ayırmaktadır.

Tıva Türkleri: Tıva Türkleri, tarih boyunca tarihî adlarını, dillerini ve mevkilerini koruyarak ana vatanlarında kalmış bir Türk boyudur. Tıva Türkleri ilk olarak 4. yüzyılda Çin'in kuzeyinde hâkimiyet kuran Topa Devleti'ni kurarlar. W. Eberhand'a göre Çin kaynaklarında Tabgaçlar'a "Toba" denilmekte ve bununla Çinli olmayan, yabancı bir kavim olduğu anlaşılmaktadır. DLT'de ise iki Tavgaç sözcüğünden biri "Türkler'den bir bölüktür." şeklinde açıklanmaktadır. Eberhard, "Toba" devleti'nin Türk ve Moğol kavimlerinin karışımından müteşekkil 119 kabileden oluştuğunu yazmaktadır. Talat Tekin de: *"Doğu Hun konfederasyonuna bağlı olan T'o-palar, Kuzey Çin'de 200 yıl kadar süren T'o-pa Wei devletini (4.-6. yüzyıllar) kurmuşlardı."* diyerek Topa Wei devletini kuranların Tıvalar olduğunu ifade eder.

Bugün Tıva Türkleri'nin yaşadığı topraklar üzerinde, tarih boyunca çeşitli kavimler hâkim olur. MÖ III - MS II. yüzyıllarda Hunlar, II. - V. yüzyıllarda İskitler, V. - VIII. yüzyıllarda Köktürkler, VIII. - XVI. yüzyıllarda Uygurlar, IX - XIII. yüzyıllarda bugünkü Hakas ve Kırgızlar'ın ataları olan Yenisey Kırgızları, XIII. - XVI. yüzyıllarda Moğollar, XVII. - XVIII. yüzyıllarda Altın Hanlar-Cungarlar bu topraklarda hüküm sürerler. Aynı bölge 1717-1911 yıllarında Mançurya'nın hâkimiyetinde kalır. "Çin'de 1911'de yapılan hürriyet inkılabı sırasında Moğolistan ve Tıva ülkesi bağımsızlığına kavuşmuş; ancak bölgedeki askeri boşluktan faydalanan Ruslar, Çin hâkimiyetinden çıkan bu bölgeyi 1914'te ilhak etmiş ve ardından Rus ailelerini Tıva topraklarına yerleştirmeye başlamıştır". Böylelikle 20. yüzyıla kadar önce Moğol sonra Çin hâkimiyetinde yaşayan Tıva Türkleri, daha sonra Rus yönetimi ile tanışırlar.

Rus yönetimi altında 1921'de Tıva Halk Cumhuriyeti kurulur ve ilk anayasa kabul edilir. Bağımsızlığını 1944 yılına kadar devam ettiren Tıva Halk Cumhuriyeti, 20. asırda Türkiye Cumhuriyeti'nden sonra en fazla bağımsız kalan Türk Cumhuriyeti olur. Ancak Tıva, 1944'te Sovyet Muhtar Bölgesi, 1961'de de Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olur. Sovyetlerin 1991 yılında çöküşüyle Tıva, "Tuva Cumhuriyeti" adını alır. Tıva Türklerinin dini inancı Budizm'dir. Şamanizm ise halkın genelinde bilinmekte ve yaşanmaktadır.

Tıvaca: bk. Tıva Türkçesi

Tibet: Kuzeyinde Doğu Türkistan ve Qinghai, doğusunda Sichuan, güneyinde Hindistan, Nepal ve Bhutan bulunan ve başkenti Lhasa olan, özel statü ile Çin'e bağlı bir ülkedir. Denizden yüksekliği ortalama olarak 4900 metredir.

Tibetli: 1. Dîvân'da, "Türk ülkesine sonrada gelen, gezgin bir kavim" olarak bahsi geçmektedir. Gezginci oldukları için başka halklarla karışmışlardır. Ayrı bir dilleri ve alfabeleri olan Tibetlilerin Türkçeyi iyi konuşamadıkları da belirtilmiştir. 2. Günümüzde, Tibet bölgesinde yaşayan halk.

Tibet yazısı: Hint yazısına dayanan bir alfabedir. Harfler, sesleri değil seslemleri karşılar. Sağdan sola doğru yazılan Tibet alfabesi, 35 işaretten oluşur. Koço ve Kansu Uygurları tarafından 8 ila 10. üzyıllar arasında, az sayıda Budist Eski Türkçe metinde kullanılmıştır.

Tibetçe: Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tibet bölgesinde konuşulan ve Çin-Tibet ailesine mensup olan bir dildir. Konuşucu sayısı yaklaşık olarak 6 milyondur. Türkçenin tarihî coğrafyasında yaşayan bir dil olduğu için Türkçe ile Tibetçe ya da Türkler ile Tibetliler arasında bazı ilişkiler vardır. Bu

bağlamda Eski Uygur Türkçesinde bazı Tibetçe kelimelerin yer aldığını ve Tibet yazısıyla yazılmış bazı Türkçe metinlerin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Timur Rönesansı: Timur, Semerkant'ı başkent yaptıktan sonra, şehri görkemli mimari yapılarla donatır. Savaşlar sonunda ele geçirdiği yerlerdeki bilim ve din adamları ile her alanda yetişmiş nitelikli kişileri Semerkant'a getirir. Onlara imkânlar sunarak bilim, din, edebiyat ve düşünce hayatının gelişmesini sağlamaya çalışır. Timur'dan sonra hükümdar olan çocukları da aynı geleneği devam ettirince, 14 ve 15. yüzyıllarda Semerkant bilim ve sanatın merkezi hâline gelir. Bilim ve sanattaki gelimeler dolayısıyla bu dönem, *"Timur Rönesansı"* olarak adlandırılır.

Tod yazısı: 1648 yılında Oyratlı rahip Zaya Bandid Namhaycamts tarafından oluşturulmuştur. Klasik Moğol yazısına dayanan bir alfabedir. Moğolların kulladığı bir yazıdır. Günümüzde Doğu Türkistan'da yaşayan (Çin) Moğollar Tod yazısını kullanmaktadırlar.

Tofalar: Rusya federasyonu içinde, 45-53 kuzey enlemleri ile 98 doğu boylamları arasında, İrkutsk oblastının Nijneudinsk rayonu ile bağlı bazı köylerde yaşamaktadırlar. Tofalar 1930'lu yıllara kadar *Karagaslar* olarak anılmışlardır. 2010 nüfus sayımına göre Tofaların Rusya Federasyonu içindeki toplam nüfusları 762'dir. İnanç bakımından Burkancılık ve Şamanizmin yanında Hristiyanlığı benimseyenler de vardır.

Tofa Türkçesi: Baskakov tarafından yapılan tasnifte, Tofa Türkçesi *Uygur-Oğuz grubunun Uygur-Tukyu alt grubuna* dahil edilmiştir. Tasniflerin birçoğunda ise, Tofa Türkçesi, *Kuzeydoğu* yahut *Sayan grubu* içinde ele alınmaktadır. Tofa Türkçesinin, Tıva Özerk Cumhuriyeti'ndeki Tıvalar, Moğolistan'ın kuzeybatısındaki Tsengel Tıvaları, Duhalar ve Doğu Türkistan'ın Çungarya bölgesindeki Tıvalar ile etnik ve dil bakımından yakın ilişkisi vardır. Yakın gelecekte yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türk lehçelerinden biridir.

Toharca: Köken bakımından Hint-Avrupa dilleri ailesine, yapı bakımında bükümlü diller grubuna mensuptur. 5.yüzyıl ile 10. yüzyıl arasında Doğu Türkistan'ın kuzeyinde kullanılmıştır. Toharlar Brahmî alfabesini kullanmışlardır. Hititçeye benzeyen bu dil 10. yüzyılda Çin baskısı ve Türk-Moğol göçleri sonrasında ortadan kalkmıştır.

Tohsı: Dîvânu Lugati't-Türk'te adı geçen bir Türk boyudur. Kâşgarlının verdiği bilgilerden, Tohsı, Yağma, Çiğil ve Türgiş boylarının birleşerek Karlukları oluşturduğunu ve Karahanlı birliği içinde yer aldıklarını öğreniyoruz. Kâşgarlı; *"Dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Tohsı ile*

Yağmaların dilidir"şeklinde bir tespitte bulunmaktadır.

Tokuz Oğuz: bk. Oğuz Türkleri

Tölü grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifinde Kırgızcayı temsil eden gruptur. Bu grupta *-ag* ses öbeği *o*, ek sonundaki *-g* ünsüzü kendinden önceki ünlüyle birlikte *ü/ü* olur. (*tag> tō, taglıg> tōlü*)

Tom grub: bk. Taglı grubu

Tonyukuk Yazıtı: *Bayın Çokto* da denilen bu yazıtın, Köktürk devletinde uzun süre vezirlik yapmış olan Tonyukuk adına 720 ila 726 yılları arasında dikildiği tahmin edilmektedir.

Dört yönlü iki taştan oluşur. Birinci taşın batı ve doğu yüzlerinde yedişer, güney yüzünde 10, kuzey yüzünde ise 11 olmak üzere toplam 35 satır, ikinci taşın ise, batı yüzünde dokuz, doğu yüzünde 8, güney yüzünde 6 ve kuzey yüzünde 4 olmak üzere toplam 27 satır yer alır. İki taş üzerinde yer alan metnin toplamı 62 satırdır. Taşların biri 2.25 m, diğeri 1.70 m yüksekliğindedir.

Tonyukuk Yazıtının ilk 47 satırında İlteriş Kagan ile Kapagan Kagan dönemlerinden bahsedilir. Daha sonraki kısımlarda ise kendi şahsı etrafında Köktürk tarihi hakkında bilgi verir. Yazıt, Tonyukuk'un ağzından yazılmıştır, yani yazıtta konuşan kişi Tonyukuk'tur.

Toponimi: bk. Yer ad bilimi

Tölis: Köktürk devleti içinde yaşayan topluluklardan biridir. Özellikle Pritsak ve Pulleyblank Tölisleri, Köktürklerin "*Doğu*" veya "*Sağ Kanat*" temsilcileri olarak açıklarlar.

Töliş: bk. Tölis

Töre: Eski Türk sosyal hayatını ve devletin kuruluş ve işleyişini düzenleyen kurallar, normlar bütünüdür.

Transkripsiyon: bk. Çeviri yazı

Transkripsiyon alfabesi: bk. Çeviri yazı alfabesi

Transkripsiyon işaretleri: bk. Çeviri yazı işaretleri

Transliterasyon: bk. Yazı çevrimi

Tuğra: Oğuz Kağan'ın yazılı nişanından çıktığı söylenen ve Türk padişahlarının imza yerine kullandıkları özel şekilli işaret.

Tuhsı: bk. Tohsı

Tukay çağı edebiyatı: Abdullah Tukay, Tatar Türklerinin ve Türk dünyası edebiyatının önemli isimlerinden biridir. A. Tukay, 20. yüzyılın başlarında Tatar Türk edebiyatına damgasını vuran bir şâirdir. Yazdıkları ve etkileri dolayısıyla 20. yüzyılın başlarındaki Tatar edebiyatı "*Tukay Çağı Edebiyatı*" olarak da adlandırılır.

Tukiyu Türkleri: bk. Köktürk Türkleri

Tülu grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifinde Altay Türkçesini (Güney diyalekt-

leri: Asıl Altay, Telengit, Teleüt) temsil eden gruptur. (*taglıg* > *tūlu; tag* > *tū)*

Tuna Bulgar Türkçesi: Tuna Bulgarları'nın konuştuğu Türkçe. 8-9. yüzyıllarda yaşayan Tuna Bulgar Türkçesine Eski Bulgar Türkçesi de denir. R Türkçesinin ilk yazılı dönemidir.

Tuna Bulgar Türkçesi yazıtları: Tuna Bulgarlarına ait yazıtlar, Bulgaristan'ın *Pliska, Preslav* ve *Madra* gibi Tuna Bulgar Türklerinin yaşadığı eski merkezlerde bulunmuştur. Bunlar, 8-9. yüzyıllardan kalan 90 civarında yazıttan ibarettir. Çoğu Grekçedir. Sadece, *Preslav* ve *Çatalar* yazıtları Tuna Bulgar Türkçesi ile yazılmıştır.

Talat Tekin, Tuna Bulgarları'nın dil malzemesini şöyle tasnif etmektedir: 1.Bulgar Hanları listesindeki Porto-Bulgarca kelime ve ibareler, 2. Tudor Doksov'un haşiyesindeki Proto-Bulgarca ibareler, 3. Nagy-Szent-Miklos hazinesindeki Proto-Bulgar yazıtları, 4. Proto-Bulgar kitabelerindeki Türkçe kelime ve ibareler, 5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar, 6. Eski kilise İslavcasındaki Proto-Bulgarca ödünç kelimeler.

Tuna Bulgar Türkleri: Bulgar Türkleri hakkında kaynaklarda *"Bulgar"* adıyla görülen ilk bilgiler MS 480'li yıllara aittir. İlk Bulgar birliği 635 yılında *"Manga Bulgaria"* (Büyük Bulgaristan) adıyla Kuvrat'ın önderliğinde oluşturulmuştur. Dinyeper ve Tuna nehri boylarına yerleşen Bulgar Türkleri, 681 yılında Tuna Bulgar devletini kurarlar. Ancak Tuna Bulgarları, 864 yılı itibariyle Hristiyanlığın devletin resmî dini olarak (Boris) benimsenmesinden sonra Slav halkları arasında eriyerek slavlaşıp yok olurlar.

Tuna Bulgarcası: bk. Tuna Bulgar Türkçesi

Tunguz: Bir Altay kavmidir. Daha çok Mançu-Tunguzlar olarak anılırlar. Dilleri Altay dilleri ailesine mensuptur.

Tunguzca: Altay dillerindendir. İki ana kolu vardır. Kuzey koluna Tunguzca, güney koluna Mançuca denir. Tunguzca daha çok Sibirya bölgesinde konuşulur. Mançuca ise Çin Halk Cumhuriyeti topraklarında konuşulur. İlk yazılı metni 1632 tarihli olan Tunguzca, Rusya Federasyonu'nun Evenki bölgesinde resmî dilidir. Tunguzca konulşan kişi sayısı 60 bin civarındadır.

Tunukuk: bk. Tonyukuk

Turan: Dar anlamda Türk boylarının dil, kültür, tarih ve coğrafyadan kaynaklanan siyasi birliğidir. Z. Gökalp'e göre Turan kısaca; *"Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin toplamıdır". "Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan/Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan"* (Z. Gökalp)

Geniş anlamda ise, Altay ve Ural kavimlerinin birliği, bu birliğin ülkesi, coğrafyası demektir.

Turan taktiği: Savaşta geri çekilir gibi yapıp düşmanı çembere alarak saldırmak.

Turancılık: Dar anlamda bütün Türk halklarını, geniş anlamda ise bütün Ural-Altay kavimlerini bir araya getirme fikridir. Türk dünyasında yaygın olan Turancılık düşüncesinin asıl hedefi bütün Türkleri bir bayrak altında toplamaktır. Turan fikri tarihsel olarak Türkler arasında hep var olmakla birlikte siyasi bir hareket olarak daha çok Rusya'daki 1905 devrimi sırasında Azerbaycan ve Tatar Türkleri tarafından gündeme getirilmiştir. İkinci Meşrutiyetinden (1908) sonra Osmanlı Türkiyesinde de geniş yankı ve taraftar bulmuştur.

Turanî: Turan'a ait, Turan ile ilgili. Altay veya Ural-Altay kökenli olanlar.

Turanî diller: Turanî kavimler olarak kabul edilen Türkler, Moğollar, Mançu-Tunguzlar, Koreliler, Japonlar, Macarlar, Finliler, Estonyalılar gibi Altay ve Ural kavimlerinin dilleri. Max Müller, Ural-Altay dillerine Siyam, Güney Hindistan ve Tibet dillerini de katarak bu dillerin tamamı için *Turanî diller* terimini kullanmıştır.

Turanî kavimler: Dar anlamda Türk boy, soy ve oymakları, geniş anlamda ise, Türkler, Moğollar, Mançu-Tunguzlar, Koreliler, Japonlar, Macarlar, Finliler, Estonyalılar gibi Altay ve Ural kavimlerinin tamamı.

Turfan: Turfan, Doğu Türkistan'da Turfan Havzası'nın kuzey kenarında kurulmuş bir Uygur şehridir. Batısında Toksun İlçesi, kuzeybatısında Urumçi şehri, kuzeyinde Jimisar ve Guçung İlçeleri, doğusunda Piçan İlçesi, güneyinde Lopnor İlçesi bulunur. Eski Uygur Türklerinin tarihî, kültürü ve Türk dilinin Eski Uygur Türkçesi dönemi bakımından Turfan şehri ve Havzası son derecede önemlidir. Eski Uygur yazmalarının önemli bir bölümü bu bölgedeki kazılardan ortaya çıkarılmıştır.

Turfan Havzası: İçinde Turfan şehrini de barındıran *Turfan Havzası*, dünya'da Lut Gölü'nden sonra ikinci en derin çukur olan havzadır. Havzanın deniz seviyesinden 154,50 metre derinlikte olan en çukur yerinde *Ayding Gölü* bulunur. Turfan dünyanın en sıcak yerleşim bölgelerinden birisidir. Turfan çok eskiden beri, *Karez* denilen kanal suyu ile beslenen çok verimli bir vaha ve önemli bir ticaret merkezidir. Tanrı Dağlarından eriyen kar suları, *Karez* denilen yer altı su kanalları ile Turfan Havzası'na taşınmıştır. Sıcak olduğu için mevsimin ilk sebze ve meyveleri burada yetişir. Üzüm ve kavun yetiştiriciliği ön plandadır.

Turfan metinleri: Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde yapılan kazı-

lar sonucunda ortaya çıkarılan ve çoğunluğu Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış olan belgelerdir. Bu metinler genellikle fırçayla yazılmış, el yazmalarıdır. Büyük bir bölümü Budizm ve Manihaizm ile ilgili eserlerin çevirileridir. Dinî metinler dışında, şiir, mektup, sözleşme, astronomi ve falcılıkla ilgili yazmalar da vardır. Turfan metinlerinin tamamı Türkçe değildir, başka dillerden yazmalar da bulunmuştur. Ayrıca, ahşap oyma kalıplardan yapılan baskılar, ahşap üzerine oyulmuş manastır yazıtları, duvar resimleri ile çeşitli sanat ürünleri de bu kazılardan ele geçen malzemelerdir. (Örnek: *Altun Yaruk, Sekiz Yükmek, Irk Bitiğ, İki Kardeş Hikâyesi, Çaştani Bey Hikâyesi* vd.)

Turfan kazılarında ortaya çıkarılan eserler günümüzde, Almanya'nın Berlin şehrindeki Bilimler Akademisinde, Rusya Federasyonu'ndaki St. Petersburg'daki (Leningrad) Asya Müzesinde, Londra'daki British Museum'da, Paris'teki Bibliotheque Nationale ile Guimet Müzesinde, Stockolm'deki Etnografya Müzesinde, Pekin'deki Çin Bilimer Akademisinde ve Japonya'nın Kyoto şehrinde bulunan Ryukoku Üniversitesinde bulunmaktadır.

Turî: *Şehnâme*'de Turanlıların, yani Türklerin dili için kullanılan bir addır. Genellikle *Türkî*, zaman zaman da*Turî* adının kullanıldığı görülmektedir.

Turkic: bk. Genel Türkçe

Turkische: bk. Türkiye Türkçesi

Tuva: bk. Tıva

Tümen: On bin kişilik ordu. Ordu düzeninde on bin kişiden oluşan birlik.

Türk: Türk adının terimsel anlamını şöyle açıklamak mümkündür:

1. Köktürk (MS 552) devletini kuran boyun özel adı ve Köktürklerden sonra kurulan Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Anadolu Beylikleri, Osmanlı, Çağatay, Timurlar gibi Türk devletlerinin bünyesinde yaşayan çeşitli Türk boylarının ortak adıdır.

2. Türkiye'de yaşayan ve Türkçe konuşan halkın adıdır.

3. Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi bağımsız devletler başta olmak üzere, Rusya Federasyonu, Çin, İran, Irak, Suriye, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna Hersek, Hırvatistan, Sırbistan, Romanya, Ukrayna/Kırım, Moldova gibi ülkeler ile Avrupa'nın ve dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan ve Türk dilinin herhangi bir lehçesini ana dili olarak konuşan insanların mensup olduğu ulusun adıdır.

Türkler, tarihte olduğu gibi günümüzde de çoğunlukla Avrasya coğrafyasında yaşamakta-

dırlar. Toplam nüfusları yaklaşık olarak 200 milyondur.

Türk adı, Türkçede cins isim olarak çok eski tarihlerden beri *"meydana çıkmış, gelişmiş, güçlü, kuvvetli"* gibi anlamlarda kullanılagelen bir kelimedir. Bu adın çeşitli dil ve kaynaklardaki anlamlarını topluca şöyle özetleyebiliriz: Miğfer, terk edilmiş, olgunluk çağı, deniz kıyısında oturan adam, türemiş, türeli, kanun ve nizam sahibi, devlete bağlı halk, teba, güç, kuvvet, güçlü, kuvvetli, güzel...

Türk adı, ilk olarak MÖ 1328 yılında Çincede *"Tu-Kiu"* biçiminde geçmekle birlikte, bugünkü söyleyişe en yakın yazılışı, Roma'lı Pompeius Meala'nın MÖ I yüzyılda Azak Denizinin kuzeyinde yaşayan halktan söz ederken kullandığı *"Turcae"* biçimidir.

Türk adı, yabancı kaynaklarda devlet ve millet adı olarak ilk defa Çin'de Chou Sülalesi Yıllığında (557-579), Batıda Bizans tarihçisi Agathias'ın eserinde, Arapçada cahiliye devri şâirlerinden Nâbiga't-uz-Zubyânî'nin Divanında ve İslavcada XII. yüzyıla ait ilk Rus kroniğinde geçmektedir.

Türk adının değişik dillerdeki farklı söylenişleri ve yazılışları ise çok daha eski tarihlere gider. Kimi araştırmacılar Türk adının ilk defa MÖ XIV. yüzyılda *"Tik"* veya *"Tikler"* biçiminde kullanıldığını iddia ederken kimileri Türk adının bu tarihten önce de var olduğunu söyler. Bu cümleden olarak, Tarihçi Heredotos'un doğu kavimleri arasında andığı Targitab'ların, İskit topraklarında tarih sahnesine çıktıkları kabul edilen Tyrkae'lerin, Tevratta adı geçen Togarma'ların, eski Hint kaynaklarında yer alan Turukha'ların veya Thrak'ların, eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen Turukku'ların, MÖ I.yüzyılda Çin kaynaklarında anılan Tik veya Di'lerin Türk olduğunu savunan görüşler söz konusudur.

Tevrat kaynaklı bir rivayete göre, Türkler ve Türk adı, Hz. Nuh'un üç oğlundan biri olan Yafes'in oğlu Türk'ten gelmektedir. Zend-Avesta'ya dayanan İranî bir rivayete göre de Türk adı, dünyayı oğulları arasında paylaştıran Feridun'un Türk ve Çin ülkelerini bağışladığı oğlu Tur veya Turac'ın adından gelmektedir.

Dîvânü Lûgati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, *"Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı"* ifadesiyle, Türk adının Türklere Tanrı tarafından verildiğini belirtiyor.

1 Kasım 1922'de TBMM'de yaptığı bir konuşmada Atatürk de, Türklüğü ve Türk adını şöyle açıklamaktadır: *"Efendiler! Bu dünya-yı beşeriyette asgari yüz milyonu aşan nüfustan mürekkep bir Türk millet-i azimesi vardır ve bu milletin saha-i arzdaki vüsati nispe-*

tinde saha-i tarihte de bir derinliği vardır.

Efendiler! Bu umku isterseniz iki mikyasla ölçelim; birinci vahid-i kıyasi, edvarı kable't-tarihîyye ait mikyastır. Bu mikyasa göre Türk milletinin ceddi alası olan Türk namındaki insan; ikinci, ebülbeşer Nuh Aleyhisselamın oğlu Yafes'in oğlu olan zattır..."

Bu düşünceler çerçevesinde *"Türklüğün Türk Ata ile başladığını, bu ulu zatın Tanrı'nın elçilerinden olabileceğini ve Türk adının bu Türk Ata'nın adından kaynaklandığını, bu kutsal atanın getirdiği Tanrı buyruğu ile Türklüğü yaymış olabileceğini ve bu buyruğun muhtemelen Türk töresi veya bir "din" olduğunu"* savunan bir görüş de vardır.

Türk adının özel ad olarak, Altaylı kavimleri ifade etmek için ilk önce, 420 tarihli bir Pers metninde ve daha sonra 515 tarihînde Hun adı ile birlikte *Türk-Hun* (Güçlü Hun) biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Türk / Türük adının devlet adı alarak kullanılışı ise, 6.-8. yüzyıllar arasında yaşamış olan (Gök)Türkler ile başlar. MS 552 tarihinde kurulan Türk devleti, adını Türk Ata'dan alan Türk boyu tarafından kurulmuştur. Türk boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulduğu için, devletin adı da *"Türk"* olarak anılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla (Gök)Türkler döneminde bu ad önce devletin, sonra da devletin yönetimi altında kendi özel adları ile anılan bütün boyların ortak adı olmuştur. Devletin siyasi yönetimi altında bir araya gelen Türk soylu topluluklar zamanla bu adı millî bir ad olarak benimsemiş ve kullanmışlardır.

Türk adının kökeni konusunda da değişik görüşler ileri sürülmüştür. A. Vambery, *"türk"* sözünün, *töre-/türe-/türü- > türük > türk* biçiminde geliştiği ve *"türeyen, töresi, nizamı olan"*, A. Von Le Coq, G. Nemeth, ve başka araştırmacılar, *"erk, güç, kuvvet, fazilet"* anlamlarına gelen bir sözcük olduğu kanısındadırlar. Efrasiyap Gemalmaz'a göre ise *"türk"* adı, *"tür + ök"* sözlerinin birleşmesinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür. Tür; *"insan topluluğu"*, ök ise, *"evrene, Tanrı'ya inanan, ona bağlı, ondan gelen insan"* demektir. *Tür + ök/ük >türk* biçiminde oluşan Türk adı, *"Tanrıya, evrene bağlı insan topluluğu"* anlamına gelmektedir.

Bugünkü bilgilerimize göre Türk adı, Türkçe yazılmış belgelerde ilk defa Orhun Yazıtlarında görülmektedir. Orhun Yazıtlarından günümüze kadar da aralıksız kullanılmıştır. Günümüzde Türk adı yaygın kullanımı ile, dar anlamda Türkiye Türklerini geniş anlamda dünyadaki bütün Türk soylu ve dilli halkları ifade etmektedir.

Türk adı Çincede Tu-ki-yu, Tibetçede Du-rug-gu, Hintçede Turukha veya Turuşka, Macar-

cada Török, Rusçada Turetskiy ve Torki, Arapçada Türk ve çokluk şekliyle Etrâk, Farsçada Tork, İngilizcede Turk ve Turkish, Fransızcada Turc ve Turque, Almancada Turke şeklinde kullanılmaktadır.

Türk: Klasik Türk şiirinde (Dîvân edebiyatı) *"sarhoşluk, zalimlik, cesaret, kavgacılık, kötü kalplilik"* gibi özelliklerle *"göz"* ile birlikte ve genellikle de "Tacik ve Tatar"lardan kinaye olarak kullanılır. Türklerin *"avcılığı, iyi ata binmeleri ve ok atmadaki ustalıkları"* zaman zaman *"göz"* ile birlikte söz konusu edilmiştir. Türk adı aynı zamanda *"güzel, mahbub"* anlamıyla ve güzellerinin ünü ve çokluğu ile de klasik şiirin konusu olmuştur.

Türk alfabesi: Köktürk alfabesi de denilen Türklerin millî alfabesidir. İşaretleri ve sistemi bütünüyle Türkçenin seslerine ve ses sistemine göre düzenlenmiştir. Büyük oranda Türk damgalarından ve geleneksel Türk sosyokültürel hayatından alınan çeşitli işaretlerin sistemleştirilmesi ile oluşmuş bir alfabedir. Elbette başka kültür ve alfablerden de bazı izler taşımaktadır. Bu alfabe ile yazılan metinlerin çok nemli bir bölümü Türkçedir. Yaygın olarak Köktürkler döneminde kullanılmıştır. Orhun Yazıtlarında kullanılan Türk alfabesinde; 4'ü ünlü, 31'i ünsüz, 3'ü çift ünsüz sesler için kullanılan toplam 38 işaret vardır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 20'si kalın/art ve ince/ön ünsüzler için ayrı ayrıdır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 7'si kalınlık-incelik bakımından yansızdır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 4'ü çoğunlukla ünlü-ünsüz ya da ünsüz-ünlü sesleri birlikte karşılar. 31 ünsüzden 3'ü ise çift ünsüz durumunda olan sesleri karşılar.

Türk alfabesinin kökeni ile ilgili bazı farklı görüşler de vardır. İskandinav Run yazısına benzediği için Runik kökenli bir alfabe olduğunu düşünenler olduğu gibi, Pehlevî, Soğdak, Part gibi İranî bir alfabeye ve onlar üzerinden Aramî bir kökene veya daha eski bir Samî kökenli alfabeye bağlayanlar da bulunmaktadır.

Türk argosu: Türklere ait, Türkçeye özgü argo demektir. Türkçenin içinde oluşan ve kendine özgü özellikleriyle çeşitli gruplar tarafından kullanılan özel dil.

Türk Ata: Türklerin cedd-i alası. Türk soyunun türeyip çoğaldığı ilk ata. Bir efsaneye göre Türklerin atası olan Türk, Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Türk'tür. Türklüğün Türk Ata ile başladığını, bu ulu zatın Tanrı'nın elçilerinden olabileceğini ve Türk adının bu Türk Ata'nın adından kaynaklandığını, bu kutsal atanın getirdiği Tanrı buyruğu ile Türklüğü yaymış olabileceğini ve bu buyruğun muhtemelen zaman içinde Türk töresine dönüş-

tüğünü savunan görüşler vardır. Türk Ata'nın telkin ettiği dinin adı, dini telkin eden kişinin adı Türk olduğu için (İslam'a Muhammedi denmesi gibi) Türk olarak anılmış ve zamanla o dine inan topluma da Türk denmiştir.

Türk boyu: Köktürk Devletini kuran hanedanın da mensup olduğu ve adını Türk Ata'dan alan boydur. Adı Türk soylu boyların ortak adı hâline gelen Türk boyunun mensupları, Uygurların Köktürk devletini ortadan kaldırmasıyla birlikte önemli ölçüde dağıtılmış ve yok edilmişlerdir.

Türk bodun: Türk boyu, Türk milleti

Türk budun: bk. Türk bodun

Türk Cumhuriyetleri: Öncelikle günümüzde bağımsız olan Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti devletlerini ifade eder. Bu bağımsız devletlerden başka başta Çin ve Rusya Federasyonu olmak üzere çeşitli ülkelerin içinde Özerk Türk Cumhuriyetleri de vardır. Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Yakutistan, Tıva, Altay, Hakas vb. özerk cumhuriyetler gibi. Bu devletler bağımsız olmamakla birlikte Türk Cumhuriyetleri kavramı içinde düşünülebilir.

Türk çadırı: Arapların *"kubbe-i Türkiyye"* dedikleri, genişçe bir daire üzerinde, ana gövdesi ağaç dilimleri ile inşa edilen bir iskelet üzerine keçe kaplamak suretiyle kurulan çadırdır. Tavanı gök kubbesisi andırır, içi bir ev gibi geniş ve ferahtır. Rahat bir kapısı olan bu çadırların içi yazın serin kışın sıcak olur. Hz. Muhammed Hendek savaşında savaşı böyle bir Türk çadırından yönetmiştir.

Türk çeviri yazı alfabesi: Türk yazı dillerinde bulunmayan ancak konuşma dillerinde kullanılan çeşitli sesleri karşılmak üzere oluşturulan alfabedir. Her Türk yazı dilinin kendine göre hazırlanmış bir çeviri yazı alfabesi vardır. Bu alfabelerde kullanılan işaretlerin toplamı ortak Türk çeviri yazı alfabesini oluşturur.

Türk çeviri yazı işaretleri: Türkçe için kullanılan çeviri yazı/transkripsiyon işaretleri. Sözlü dil malzemesi yazıya aktarılırken ya da yazılı dil malzemesi başka bir dile veya başka bir alfabeye aktarılırken farklı seslerin karşılanması için mevcut alfabeye eklenen çeşitli işaretler.

Türk Derneği: 1908 yılı Aralık ayında İstanbul'da kurulan ve Osmanlı Türkiyesinde Türklük bilimi konusunda faliyet gösteren ilk kurumdur. Necip Asım Yazıksız, Ahmet Midhat Efendi, Veled Çelebi İzbudak, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Mehmet Arif Bey, Bursalı Mehmet Tahir, Vlademir Gordlevski, Imre Karacsony, Ahmet Refik Altınay, Vasilij Vasiliyeviç Vodovozov gibi üyelerden oluşan Türk Derneğinin amacı şöyle açıklanmıştır:

"Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve hâldeki âsâr, ef'âl, ahvâl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin âsâr-ı atîkasını, tarihini, lisânlarını, avâm ve havâs edebiyatını, etnografya ve etnolojiyasını, ahvâl-i içtimâiyesi ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp taraştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmek".

Türk destanı: Farklı metinler halinde günümüze gelen Türk destan parçalarının kaynağı olan tek ve bütün Türk destanıdır. İslamiyet öncesi Türk destanı, birbirini takip eden *"Yaradılış, Saka (Alp Er Tonga/ Şu), Oğuz Kağan, Siyenpi, Köktürk, Uygur destanı"*şeklinde altı bölümden oluşur.

Türk devletleri: Tarihte yahut günümüzde Türk soylu boylar, halklar, hanedanlar tarafından kurulan devletlere denir. Bu devletlerin her biri Hun, Köktürk, Hazar, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı, Safevi, Memlûk, Çağatay, Timur, Babür, Türkiye, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan vb. farklı adlar ile anılsalar da, hepsi de Türk devletidir. Tarihte ve günümüzde, imparatorluklardan beyliklere kadar sayısı yüzü aşan irili ufaklı çok sayıda Türk devleti kurulmuştur.

Türk dili: bk. Türkçe

Türk Dil Kurumu: 12 Temmuz 1932'de Atatürk'ün talimatıyla *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* adıyla kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları, dönemin milletvekilleri ve tanınmış edebiyatçıları, Sâmih Rif'at, Ruşen Eşref, Celâl Sahir ve Yakup Kadri gibi aydınlardır. Kurumun ilk başkanı Sâmih Rif'at'tır. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin amacı; *"Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu yeryüzü dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek"* olarak tespit edilmiştir. Atatürk'ün sağlığında 1932, 1934 ve 1936 yıllarında yapılan üç kurultayda hem Kurumun yönetim organları seçilmiş, hem dil politikası belirlenmiş, hem de bilimsel bildiriler sunulup tartışılmıştır. 26 Eylül-5 Ekim 1932 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan Birinci Türk Dili Kurultayı sonunda Kurumun *"Lugat-Istılah, Gramer-Sentaks, Derleme, Lenguistik-Filoloji, Etimoloji, Yayın"* adları ile altı kol hâlinde çalışmalarını sürdürmesi kabul edilmiştir. Sonraki kurultaylarda bu kollardan bazıları ayrılmış, bazıları tekrar birleştirilmiş; fakat ana çatı değiştirilmemiştir. 1934'te yapılan kurultayda Cemiyetin adı, *Türk Dili Araştırma Kurumu*; 1936'daki kurultayda ise *Türk Dil Kurumu* olmuştur.

Türk Dili Kurultayı: Türk Dil Kurumu tarafından birincisi Atatürk'ün istek ve himayeleriyle 26 Eylül-4 Ekim 1932 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenmiş-

tir. 1936'ya kadar İstanbul'da yapılan bu kongre, 1942 yılından itibaren Ankara'da düzenlenmeye başlanmış ve toplam 18 kurultay yapılmıştır. 18. son kurultay, 12-14 Temmuz 1982 tarihleri arasında toplanmıştır.

Türk dili tarihi: Türk dilinin iç ve dış tarih bakımından, yazılı ve sözlü dönemleri ile birlikte sahip olduğu geçmiş. Türk dilinin tarih içindeki varlığı; özellikleri ve gelişmesi.

Türk dilinin gelişme alanları: Türk dilinin devlet, edebiyat, yazı ve bilim dili olma özellikleri kazanarak yaşadığı bölgeler, geliştiği yerler; mekânlar, coğrafyalardır. Köktürk, Bulgar, Uygur, Karahanlı, Harezm, Anadolu / Oğuz / Osmanlı, Kıpçak, Çağatay gibi tarihî lehçeler ile bunların çağdaş temsilcileri olan 20 dolayındaki yazı dilinin yaşadığı alanlar Türk dilinin gelişme alanlarını oluşturur. Bu alanlar, Moğolistan, Türkistan (Doğu ve Batı Türkistan), Karadeniz'in kuzeyi (Deşt-i Kıpçak), Anadolu ve civarı, Kafkaslar, Balkanlar, Orta Doğu (Mısır, Suriye) ve Kuze Afrika olarak özetlenebilir.

Türk dilinin yayılma alanları: Türk dilinin dünya coğrafyası üzerindeki yayılma ve yaşama alanları. Türk dili doğal olarak Türkler ve Türk hâkimiyeti ile birlikte yayılmaktadır. Türklerin tarihî ve çağdaş dönemlerde hâkim oldukları ve yaşadıkları coğrafyalar Türk dilinin yayılma alanlarını oluşturur. Bu cümleden olarak Asya'nın önemli bir bölümü, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Kafkaslar, Balkanlar, Karadeniz'in kuzeyi Türk dilinin en önemli varlık mekânları ve yayılma alanlarıdır.

Türk dilleri: bk. Türk lehçeleri

Türk dilinin yazılı dönem öncesi tarihi: Türk dilinin Köktürk Türkçesinden önceki dönemidir. Bu dönem, Türkçenin Altay dilleri ailesine mensup olduğunu düşünen araştırmacılar tarafından genellikle, "*Ana Altayca* ya da *Altay Dil birliği, En Eski Türkçe* ve *İlk Türkçe*" dönemleri şeklinde tasnif edilmektedir.

Türk dillerinin garbî Hun dalı: bk. Çuvaş Türkçesi

Türk dünyası: Türklerin tarih boyunca ve günümüzde yaşadığı fizikî, siyasî ve kültürel coğrafyanın genel adıdır. Bu coğrafya, Avrupa ortalarından Asya'nın doğusuna kadar uzanır. Türk dünyası kavramı, Türk halklarının Türkistan (Orta Asya), Anadolu, Kafkasya, Rusya-Sibirya, Orta Doğu, İran ve Balkanlar coğrafyasında yaşayan Türk halklarını, bağımsız Türk devletlerini, Özerk Türk bölgeleri ile Türk topluluklarını ifade eder.

Türk dünyası coğrafyası: Avrupa ortalarından Asya'nın doğusuna kadar uzanan, Türklerin tarih boyunca ve günümüzde yaşadığı coğrafyadır. Bu coğrafya 20-90

doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasında yer alır. Bu alan kuş uçuşu, doğudan batıya 6-7 bin, kuzeyden güneye 3 bin kilometre kadardır.

Türk dünyası edebiyatı: Tarihte ve günümüzde mevcut olan Türk yazı dilleri ile oluşturulan yazılı ve sözlü edebiyatın bütünü için kullanılan bir terimdir. Günümüzde bu terim daha çok *"çağdaş Türk dünyası edebiyatı"* anlamında kullanılmaktadır. Türkiye, Kırgız, Kazak, Tatar, Özbek, Türkmen, Azerbaycan, Başkurt, Uygur vb. Türk topluluklarının farklı coğrafyalarda, farklı siyasî yapılar içinde ve farklı lehçelerle meydana getirdikleri edebî ürünlerin toplamı.

Türk edebiyatı: 1. Daha çok Türkiye Türkçesi (Anadolu/ Oğuz Türkçesi) ile oluşturulan edebiyatı ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir. Estetik kaygılar ve edebî amaçlar güdülerek Türk dili ile oluşturulan sözlü ve yazılı metinlerin bütünüdür. Türk edebiyatı genellikle *"İslamdan Önceki Türk Edebiyatı (Başlangıcından 10. yüzyıla kadar), İslam'dan Sonraki Türk Edebiyatı (10 yüzyıldan 19 yüzyılın ortalarına kadar) ve Batı Etkisindeki Türk Edebiyatı(19 yüzyılın ortalarından günümüze kadar)"* olarak sınıflandırılır. Tabii bu tasnif Türkiye Türkleri açısından yapılan bir tasniftir. Son dönemde, Uygur Türkleri Çin edebiyatından; Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Tatar, Nogay, Kumuk, Karaçay-Malkar, Azerbaycan Türkleri önemli ölçüde Rus edebiyatından etkilenmişlerdir. 2. Türk soylu halkların farklı Türk yazı dilleri ile tarihî ve çağdaş dönemde oluşturdukları sözlü ve yazılı edebiyattır.

Türk filolojisi: Türk diline ait malzemeyi; yazılı ve sözlü dil verilerini dilbilgisi ve tarihsel kültür açısından inceleyen bilim dalı. Diğer bir ifadeyle Türk dilinin yapısını, tarihsel gelişimini ve diğer dillerle olan ilişkisini inceleyen bilim alanı. Linguistik. Lisâniyat. Betikbilim.

Türk Gölü: bk. Isık Göl

Türk Halk Edebiyatı: Türk edebiyatının geleneksel üçlü tasnifinde, *"Klasik edebiyat (Dîvân Edebiyatı)* ve *Yeni Türk Edebiyatı"*nın dışında kalan edebiyattır. Türk edebiyatının genellikle sözlü kültüre dayanan, ürünlerinin önemli bir bölümü anonim olan, kendine göre tür ve şekilleri olup kendine göre bir dili ve üslubu bulunan bölümüne *Türk Halk Edebiyatı* denir. Destanlar, efsaneler, masallar, halk hikâyeleri, bilmeceler, atasözleri, deyimler, türküler, maniler gibi kimi metinler genellikle anonimdir. Halk şâirlerinin, ozanların, tekke şairlerinin söylediği şiirlerin önemli bir bölümünün yazarları bilinir.

Türk halkları: Türk kökenli, Türk dilli boy, soy, oymak ve aşiretler, Türk topluluklarının bütünü.

Türk ırkı: bk. Türk soyu

Türk Kağanlığı: Bumin Kağan tarafından Avarların hâkimiyeti sonlandırılarak MS 552 tarihinde kurulan, 745 tarihinde Uygurlar tarafından ortadan kaldırılan Türk devletidir. Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Han, devletin batı kanadını yönetirdi.

Türk Kağanlığının ilk dönemi 552-581 yılları arasındaki dönemdir. Birinci Doğu Türk Kağanlığı 582-630 tarihleri arasında yaşamış ve daha sonra Çin'in esaretine girmiştir. Meşhur Kürşad ihtilalinin ardından 682 yılında yeniden kurulan ikinci Doğu Türk Kağanlığı, 745 yılında Uygurlar tarafından yıkılmış ve bağımsızlıklarına son verilmiştir. Türk dili ve tarihi açısından son derece önemli olan *Orhun yazıtları* bu dönemden kalmadır.

Türk Kağanlığının/Köktürk devletinin, komşuları olan Çin, Sasanî/İran ve Bizans ile çeşitli askeri, siyasi ve ekonomik ilişkiler kurduğu bilinmektedir.

Türk Kağanatı: bk. Türk Kağanlığı

Türk kavmi: Türk milleti

Türk kavimleri: bk. Türk boyları

Türk-Kiril alfabesi: *Türk-Kiril alfabesi* terimi, Türk dilinin seslerini karşılayacak şekilde ve her bir Türk lehçesine göre ayrı ayrı düzenlenmiş olan Türk lehçelerinin Kiril kökenli alfabeleridir. Çuvaş Türkleri ile Sibirya bölgesinde yaşayan bazı Türk grupları arasında 18-19 yüzyıllardan itibaren yavaş yavaş Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Ancak asıl olarak Kiril alfabesi, Sovyetler birliği döneminde, Sovyetlerde yaşayan Türk toplulukları tarafından 1936 yılından itibaren, özellikle 1936 yılında Aşkabad'da yapılan *Türkmenoloji Kongresinde* alınan karardan sonra kullanılmaya başlanmıştır. 1990 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Kiril alfabesinden vaz geçerek tekrar Latin kökenli alfabeleri kullanmaya başlamışlardır.

Türk kubbesi: bk. Türk çadırı

Türk-Latin alfabesi: *Türk-Latin alfabesi* terimi, Türk dilinin seslerini karşılayacak şekilde, değişik Türk lehçelerine göre düzenlenerek benimsenmiş Latin kökenli Türk alfabelerini ifade eder. Latin kökenli alfabe Türk toplulukları arasında 1920'lerden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. 1926 Bakü Birinci UluslararasıTürkoloji Kongresinden sonra Sovyet Türkleri, 1928 yılından itibaren de Türkiye Türkleri Latin alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Türk lehçeleri: Türk dilinden gelişerek farklılaşmış, bir bölümü yazı dili iken bir bölümü sadece konuşma dili olarak kullanılan yaklaşık 50 lehçedir. Türk lehçelerinin bir bölümü yazı dili öncesi dönemlerde, hatta *Ana Türkçe* denilen dönemde ayrılmaya başladığı için çok büyük farklılıklar gösterirler. *Çuvaş Türkçesi, Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi*

bu tür lehçelerdendir. Bunlara *"Uzak lehçeler"* diyoruz. Bir bölümü de yazı dili dönemi içinde ayrılmaya başlamışlardır. Elimizde bulunan tarihlendirilmiş yazılı metinlere göre, Türk yazı dilinin tarihi Köktürklerle başlamaktadır. Bu tarihlerden sonra oluşan ve yazı diline dönüşen lehçelere *"Yakın lehçeler"* diyoruz. Türk dilinin *Türkçe* kolu içinde oluşan yakın lehçeleri şunlardır: *Oğuz/Güneybatı grubu;* Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; *Kıpçak/Kuzeybatı grubu;* Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi. *Kuzeydoğu grubu;* Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tıva Türkçesi; *Karluk/Güneydoğu grubu;* Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi.

Türk lehçelerinin tasnifi: Türk dilinin yakın ve uzak lehçelerini dil özelliklerine, kökenlerine, etnik durumlarına, coğrafî mekânlarına ve ya yönlere göre sınıflandırılmasıdır. Türk lehçelerinin ilk tasnifi Kaşgarlı tarafından, bilimsel anlamda ilk tasnifi ise W. Radloff tarafından yapılmıştır. Radloff'tan sonra çok sayıda araştırmacı Türk lehçelerini değişik şekillerde tasnif etmiştir.

Türk Run yazısı: bk. Türk yazısı

Türk soyu: Türkler, yeryüzünde mevcut olan ve *"Beyaz, Sarı, Siyah"* şeklinde adlandırılan üç büyük ırk grubundan *Beyaz* ırka mensupturlar. Gerek Çin yıllıklarında, gerekse Batı kaynaklarında Türkler daha çok Moğol tipinde tasvir edilmişlerdir. Ancak yapılan antropolojik araştırmalar, Türkler ile Moğollar arasında bir miktar karışmayı kabul etmekle birlikte, Türklerin asıl olarak beyaz ırka mensup olduğunu ortaya koymuştur. Türkler, Beyaz ırkın *"Europoid"* adı verilen grubunun *"Turanid"* tipindeki *"brekisefal"* antropoljik özelliklere sahiptir.

Türk tipine örnek olan Orta Asya, Maveraünnehir ve diğer yakın doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü (ay yüzlü, badem gözlü), endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları ile Orta Çağ kaynaklarında güzelliğe misal olarak gösterilmişlerdir. Zaten Türk (Turan) tipinin dominant vasfı da - değişik iklim ve coğrafyaların etkilerini gözden uzak tutmamak şartıyla- *"beyaz renk, düz burun, değirmi çehre, hafif dalgalı saç, orta gürlükte sakal ve bıyık"* olarak belirlenmektedir. Bununla birlikte eski Çin, Yunan, İslam ve Hristiyan kaynakları Türkler arasında, sarı veya Mongoloid ırktan Aryanî ve Hindî tiplerine kadar değişen sima farklarının mevcut olduğunu tespit etmişlerdir. Nitekim eski Çin kaynakları Kırgızları; kumral saçlı, mavi gözlü ve uzun boylu olarak tasvir etmektedir. Bu arada, İslam, Ermeni ve

Bizans kaynakları Kıpçak (Kuman), Peçenek ve Bulgar Türklerinin sarışın, beyaz tenli ve uzun boylu olduklarını belirtmektedir. Ruslar ve Almanlar bu yüzden Kumanları sarışın anlamına gelen *"Polovtsi"* ve *"Falben"* şeklinde adlandırmışlardır. Oğuz Kağan destanında da Türklerin atası olarak kabul edilen Oğuz Kağan sarışın ve mavi gözlü olarak tasvir edilmiştir.

Türk sözü: 1. Türkçe, Türk diline ait söz, ibare veya ifade. 2. Türk Ocağı Cemiyetinin 1914 yılında çıkardığı *"Türk Sözü"* adlı haftalık dergidir.

Türk şiveleri: bk. Yakın lehçe

Türk şivelerinin tasnifi: bk. Türk lehçelerinin tasnifi

Türk takvimi: Mete Han'ın tahta çıktığı MÖ 209 yılı itibariyle başlayan ve her yılı bir hayvan (Fare, Öküz, Kaplan, Tavşan, Ejderha, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek, Domuz) ile temsil edilen Türk takvimidir. Bu takvim her on iki yılda bir devreder. 12x5=60 yıllık her bir süreye bir çağ denir. Köktürk, Uygur, Tuna ve İdil Bulgarlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Göktürk Yazıtları, kimi Uygur kitap ve hukuk belgeleri, Tuna Bulgarlarının yazıtları, Bulgar Hakanları Listesi ve Manas Destanındaki bazı olaylar bu takvim ile tarihlendirilmiştir.

Bu takvime göre her on iki yıl insan ömründe bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bir sonraki yıldönümüne sağlıkla ulaşabilmek için her yıl dönümünde, insanların iyilik yapması, hediyeler dağıtması gerektiğine inanılır. Ayrıca her insanın karakterinin, doğduğu yılı temsil eden hayvanın karakterine göre şekillendiği kabul edilir.

Türk-Tatar dilleri: bk. Türk lehçeleri.

Türk-Tatar diyalektleri: bk. Türk lehçeleri

Türk uygarlığı: "Bozkır kültürü" de denilen atlı göçebe yaşama biçimi ve çoban kültürü bağlamında ortaya konan değerler, üretilen araç-gereçler ve insan-varlık ilişkisi bağlamında algılanan dünya telakkisidir. Türk uygarlığının yerleşik kültür ve yazı ile ilişkili ilmi, edebî ve sosyo-kültürel boyutunu bozkır kültüründen ayrı tutmamak lazımdır. Nitekim yazı uygarlık demektir ve Türkçe dünyada yaşayan eski yazı dillerinden birdir. Türk uygarlığının öne çıkan gelişme alanlarını *"göçebelik, dinler ve manevî kültür, yazı ve yazılı metinler, yerleşik hayat ve şehirler, devlet kurma geleneği, bilimsel ve edebî üretim, mimari, musiki vb."* şeklinde özetlemek mümkündür.

Türk Uygur tili: bk. Uygur Türk tili

Türk yazı dili tarihi: Türk dilinin yazılı döneminin ve yazılı metinlerde görülen özelliklerinin tarihidir. Türk dilinin yazılı tarihi Köktürk Türkçesiyle başlar. 7. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan

dönemde tek yazı dili vardır. Bu döneme Eski Türkçe diyoruz. Eski Türkçe döneminde birbirinin devamı olan Köktürk-Uygur-Karahanlı yazı dilleri kullanılmıştır. 13. yüzyıldan sonra biri Batı, diğeri Kuzey-Doğu şeklinde adlandırılan iki ayrı yazı dili ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında ise bu yazı dillerinin sayısı 20'ye çıkmıştır.

Türk yazı dilleri: Tarihî yazı dilleri; Köktürk, Uygur, Karahanlı, Hazar, Çağatay, Kıpçak, Anadolu (Oğuz) Türkçeleridir. Çağdaş yazı dilleri ise; *Oğuz/Batı grubu:* Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; *Kıpçak / Kuzey / Kuzey-Batı grubu*: Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi. *Kuzey-Doğu grubu*: Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tıva Türkçesi; *Karluk /Doğu grubu*: Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi; *Yakut/Saha Türkçesi; Çuvaş Türkçesi.*

Türk yazı sistemleri: Başlangıcından bugüne Türkler tarafından kullanılan alfabe ve yazı sistemleridir. Türk dilinin ilk yazılı belgeleri Köktürkler dönemine aittir. Köktürklerden günümüze kadar Türkler tarafından kullanılan alfabe ve yazı sistemleri şunlardır: *Türk alfabesi, Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani-Estrangelo, İbrani, Ermeni, Grek; Arap, Latin, Kiril.*

Türk yazısı: İlk kez Kâşgarlı tarafından kullanılan bir terimdir. Kâşgarlı bu terimi *Uygur* yazısı için kullanmıştır. Ancak günümüzde Türklük bilimi çalışmalarında bu terim, gerçek anlamda Türklere özgü olan ve daha çok Köktürkler devrinde kullanılan *Türk (Köktürk) yazısı* için kullanılmaktadır.

Büyük oranda Türk damgalarına ve geleneksel Türk sosyokültürel hayatına dayanan alfabe ve yazı sistemidir. Köktürk yazısı da denmektedir. Kökeni Türk damgalarına bağlandığı gibi, İskandinav Run yazısına benzediği için Runik yazıya ya da Pehlevî, Soğdak, Part gibi İranî bir alfabeye ve onlar üzerinden Aramî bir kökene veya daha eski bir Samî kökenli yazıya bağlayanlar da vardır. Orhun Yazıtlarında kullanılan tarihî Türk yazısında 4'ü ünlü, 31'i ünsüz, 3'ü çift ünsüz sesler için kullanılan toplam 38 işaret vardır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 20'si kalın/art ve ince/ön ünsüzler için ayrı ayrıdır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 7'si kalınlık-incelik bakımından yansızdır. Ünsüzler için kullanılan 31 işaretten 4'ü çoğunlukla ünlü-ünsüz ya da ünsüz-ünlü sesleri birlikte karşılar. 31 ünsüzden 3'ü ise çift ünsüz durumunda olan sesleri karşılar. Yazı sağdan sola doğru yazılır.

Ünlülerden a ile e aynı, ı ile i aynı işaretle yazılır. Yuvarlak ünlülerden ise o ile u ve ö ile ü aynı işaretlerle yazılır.

Türkâne: Türkçe. Türk gibi. Geleneksel Türk tarzıyla şiir söylemek ve yazmak.

Türkâne aytmak: bk. Türkâne söylemek.

Türkâne söylemek: Türkçe konuşmak, Türk gibi konuşmak, Türkçe söylemek.

Türkânî: Eskiden Türk kadınlarının giydikleri bir çeşit feraceye verilen addır.

Türkkârî: Türk sanat ve tarzında yapılan işler hakında kullanılan bir tabirdir.

Türkçe: Türk dili, Türklerin dili. Kökeni bakımından Altay dilleri ailesine, yapısı bakımından eklemeli diller grubuna mensup olduğu kabul edilen ve günümüzde çeşitli yazı ve konuşma dilleri hâlinde Avrasya coğrafyasında yaşayan dildir. Türkçe teriminin ifade ettiği anlamları şöyle sıralayabiliriz:

1. Köktürk (MS 552) devletinin ve bu devletin bünyesinde yaşayan değişik Türk boylarının ortak dili. Köktürklerden sonra kurulan Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Anadolu Beylikleri, Osmanlı, Çağatay, Timurlar gibi tarihî Türk devletlerinin ve bu devletlerin sınırları içinde yaşayan Türk boylarının yazı ve konuşma dilidir.

2. Türkiye'de yaşayan Türklerin ana dili ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmî dilidir. Ayrıca, Irak, İran, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Kosova, Sırbistan, Hırvatistan ve ayrıca Almanya başta olmak üzere, çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin konuştuğu dildir.

3. Çuvaşça ve Yakutça (kimilerine göre Halaçça da) dışında kalan Oğuz, Karluk, Kıpçak ve Kuzey-doğu grubu Türk lehçelerinin ortak adıdır. (Çuvaşça, Yakutça, Türkçe).

4. Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça dahil, 20'si yazı dili toplam 50 civarında, tarihî ve çağdaş Türk lehçesinin ortak adıdır.

Türkçe, çoğunlukla Avrasya coğrafyasında olmak üzere dünyanın değişik bölgelerinde yaklaşık 200 milyon insan tarafından konuşulmaktadır.

Türkçe elfazı: Türkçe, Türkçe sözler, Türkçe söyleyiş, Türk dili. Bu terim, Çağatay Türkçesi için de kullanılmıştır.

Türkçeleştirme: Yabancı unsurlardan arındırma. Ses, yapı, sözvarlığı ve söz dizimi bakımından Türkçeleştirme veya Türkçeye uygun hale getirme.

Türkçenin alıntıları: Türk dilinin başka dillerden aldığı dil unsurları; kelime, ek, ses ve gramer şekilleri için kullanılan bir terimdir. *Türkçe Alıntılar Sözlüğü* (G. Karaağaç)

Türkçenin etimolojik sözlükleri: bk. Türkçenin kökenbilimi sözlükleri

Türkçenin kökenbilimi sözlükleri:

1. Ármin Vámbery, *A törüktatár uyelvek etymologiai szótára*, Budapest 1877

2. Bedros Keresteciyan, *Materiaux pour une Dictionnaire Etymologique de la langue Turkue*, London 1912; 2.bs.; Amsterdam 1971.

3. Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türksprachen*, Helsinki 1969.

4. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972

5. E. V. Sevortyan, *Étimologièeskiy slovar tjurskix yazıkov*, Moskova 1971; (I-1974, II-1978, III-1980, IV-1989.)

6. Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1. baskı, Ankara 1999.

7. Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C. I, A-E, Simurg Yay., İstanbul-Wiesbaden, 2002.

8. Gerard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 4 vol., Wiesbaden 1963-1975.

9. İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul 1988.

10. Sevan Nişanyan, Sözlerin Soyağacı, *Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul 2003.

11. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlerin Kökenbilgisi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2007

12. *Etimologiçeskie issledovanniya Po Çuvaşskomu Yazıku*, Çeboksarı 1984

13. K. Seydaxmatov, *Kırgız Tilinin Kıskaca Etimologiyalık Sözdüğü*, Frunze 1988

14. B. İ. Tatarientsev, *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka* – I Tom Novosibirsk 2000, II. Tom. 2002, III tom 2004

15. *Kazak Tilinin Kıskaşa Etimologiyalık Sözdigi*, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Tıl Bılımı İnstitütı, Almatı 1966

Türkçenin şiveleri: bk. Türk şiveleri

Türkçenin verintileri: Türkçeden başka dillere geçen dil unsurları; kelime, ek, ses ve gramer şekilleri için kullanılan bir terimdir.

Türkçü: Türk milletini seven ve onun yücelmesi için çalışan; dünya Türklüğünün özgürlüğünü ve birliğini savunan kişi.

Türkçülüğün esasları: 1. Ziya Gökalp'in 1923 yılında yayımlanan ve Türk milliyetçiliğinin fikrî ve felsefî esaslarını ortaya koyan sosyolojik kitabıdır. 2. Türkçülüğün dayandığı temel esaslar, prensipler.

Türkçülüğün proğramı: Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde Türkçülüğün proğramını; *"Dilde Türkçülük, Estetikte Türkçülük, Ahlakta Türkçülük, Hukukta Türkçülük, Dinde Türkçülük, Ekonomide Türkçülük, Siyasette*

Türkçülük, Felsefede Türkçülük" şeklinde altı başlıkta ele almaktadır.

Türkçülük: Türk milletini sevmek ve onu yüceltmeye çalışmak gibi temel duygulara dayanan; dünya Türklüğünün özgürlüğünü ve birliğini savunan kültürel, bilimsel, felsefî ve siyasî görüş. Ziya Gökalp'e göre Türkçülük ülküsü üç aşamaya ayrılabilir: 1. *Türkiyecilik* (Türkiye Türkleri) 2. *Oğuzculuk* (Türkiye Türkleri, Azerbaycan ve Türkmen Türkleri) 3. *Turancılık* (Bütün Türkler)

Türkeli: Türk yurdu, Türk ülkesi. Türklerin yaşadığı yer, ülke, Türk dünyası. *Türkeli* terimi daha çok ve özel olarak, Kuzeyde Doğu Rusya'dan başlayıp Ural dağlarına, güneyde Aras Irmağı ve Karadeniz sahillerine, batıda Moldova Gagavuzeli ve doğuda Ural dağları ile Hazar denizine kadar olan bölgeye denmektedir.

Türki: Türkistan ya da Güneydoğu grubu içinde yer alan Kâşgar, Kuça, Hoten, Turfan, Yarkent, Lopnor ağızları. (A. Rona-Tas)

Türkî: 1. Türkçe. 2. Türke ait, Türk ile ilgili.

Türkî cumhuriyetler: bk. Türk cumhuriyetleri

Türkî devletler: bk. Türk devletleri

Türkî dil: Türk dili, Türkçe. (Türkî til)

Türkî diller: bk. Türk dilleri

Türkî diller: Özbek, Yeni Uygur, Sarı Uygur, Salar Türkçeleri (Z. Kakuk)

Türkî halklar: bk. Türk halkları

Türkî-i kadim: Burhân-ı Kâtı'da Eski Türkçe kelimeler için kullanılan bir terimdir.

Türkî-i mehcur: Burhân-ı Kâtı'da kullanımdan düşmüş kelimeler için kullanılan bir terimdir.

Turkhia: bk. Türkiye

Turkia: bk. Türkiye

Turkische Turfantexte: bk. Berlin Turfan metinleri

Türkistan: Batıda Hazar Denizi ve Aşağı İdil (Volga) kıyılarından itibaren, Doğuda Moğolistan ve Altay dağlarına kadar, Güneyde Kopet-Hindukuş-Kuenlun dağlarına, Kuzeyde Aral ve Balkaş göllerinin ötesine kadar uzanan, yüzölçümü 6 milyon kilometre kareden daha büyük olan Türklerin tarihî coğrafyasıdır. Bu coğrafya Doğu Türkistan, Batı Türkistan ve Güney Türkistan olarak ayrılmaktadır. Doğu Türkistan Çin'in hâkimiyeti altında bulunan ve günümüzde *Sincan Uygur Özerk Bölgesi* olarak adlandırılan coğrafyadır. Batı Türkistan, Hazar denizi ile Çin sınırı, yani Doğu Türkistan arasında kalan bölgedir. Bu bölgede bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi Türk ülkeleri ile Tacikistan devleti bulunmaktadır. Güney Türkistan ise Afga-

nistan'nın kuzey bölgelerini içine alan coğrafyanın adıdır.

Türkistan Türkleri: Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur) Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen Türkleri

Türkistan veya doğu kolu: bk. Karluk grubu Türk lehçeleri

Türkistanî: 1. Türkistanlı, Türkistan'a ait olan. 2. Kars, Erzurum, Artvin ve Ağrı yörelerinde yaygın olan ve özel bir makamla söylenen bir âşık makamı.

Türkiyat: bk. Türklük bilimi

Türkiyat Enstitüsü: 12 Kasım 1924 tarihinde, Atatürk'ün başkanlık ettiği Bakanlar Kurulu'nun 1111 numaralı kararı ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine (İstanbul Darülfununu Edebiyat Şubesi) bağlı olarak kurulan bilimsel bir kurumdur. 1924-1982 yılları arasında *Türkiyat Enstitüsü,* 1982-1991 yılları arasında *Türkiyat Araştırma Merkezi,* 1991 yılından sonra da *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* adıyla hizmetlerine devam etmiştir. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün çalışma alanları *Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Tarihi ve Türk Sanatı* olarak belirlenmiştir. İlk Başkanı Prof. Dr. Fuat Köprülü'dür. 1924 yılından günümüze kadar birçok bilimsel yayın ve çalışma yapmıştır. 1925 yılından itibaren *Türkiyat Mecmuası* adlı süreli yayını çıkarmış ve 1973 yılından itibaren her üç yılda bir tekrarlanan *"Milletlerarası Türkoloji Kongresi"* ile 1978 yılından itibaren her yıl yapılan *"Milli Türkoloji Kongresi"*ni düzenlemiştir.

Türkiye: Türklerin yaşayıp hâkim oldukları coğrafyalara veya bu coğrafyalarda kurdukları devletlere verilen bir addır. Tarih boyunca Türklerin yaşadığı ve siyasal egemenlik kurduğu coğrafyalar, genellikle, *"Türkia, Turkhia, Türkistan, Türk ili/Türkeli, Türkiye"* biçiminde adlandırılmıştır. *Türkiye* adı, kimi zaman bizzat Türkler tarafında verilmiş ve devletin resmî adı olarak kullanılmıştır kimi zaman da onlardan bahseden başka milletler, Türklerin kurduğu devletleri bu ad ile anmışlardır.

Türk Kağanlığı/Köktürkler ya da *Türk Devleti* olarak bilinen ve MS 552 tarihinde bugünkü Moğolistan coğrafyasında kurulan Türk devleti, *Türk* adını kullanan ilk devlettir. Bizans kaynakları VI. yüzyılda, yani Türk Kağanlığının kurulduğu yüzyılda, Orta Asya için *"Türkia/Türkiye"* adını kullanmışlardır. Yine batılı kaynaklarda, IX. ve X. yüzyıllarda Karadeniz ve Hazar denizinin kuzey bölgelerine, İdil (Volga) boylarından Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş coğrafyaya *"Türkia/Türkiye"* dendiği bilinmektedir. Bu tarihlerde söz konusu coğrafyada Hazar devleti yaşamakta idi. XII. yüzyıldan itibaren önceleri Anadolu'nun doğu bölgeleri için daha sonra da bütün

Anadolu için *Türkia* adının kullanıldığını görüyoruz. Özellikle bu tarihlerde batılı araştırmacıların hazırladığı tarih ve coğrafya kitapları ile kimi haritalarda bu ad açıkça görülmektedir. Selçuklu çağında yazılan birçok yerli ve yabancı kaynak, bizim Selçuklu devleti olarak adlandırdığımız devletin hâkim olduğu toprakları adlandırırken de yine, zaman zaman *Turkia/Turkhia/ Turquia* adını kullanmışlardır. Mısır ve Suriye bölgesinde kurulan devlete biz bugün Memlûk ya da Kölemenler devleti derken, Memlûkların kendileri ya da onlardan bahseden Arap kaynakları *ed-Devletü't- Türkiyye (Türk Devleti)* adını kullanmışlardır. Bu ad, Memlûk devletinin resmî adıdır. Batılılar da, XIII. yüzyıldan itibaren Mısır ve Suriye bölgelerine *Türkiye* demeye başlamışlardır.

Son olarak da 29 Ekim 1923'te Anadolu coğrafyasında kurulan Türk devletine *Türkiye Cumhuriyeti* adı verilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti: 29 Ekim 1923'te Anadolu ve Trakya yarımadasında, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türk devletidir. Başkenti Ankara, resmî dili Türkçedir (Türkiye Türkçesi). Nüfusu yaklaşık olark 76 milyondur. Kuzeyinde Kara Deniz, Güneybatısında Ak Deniz, batısında Ege ve Marmara denizleri bulunur. Batıda, Yunanistan ve Bulgaristan; Doğuda, Gürcistan, Ermenistan ve İran; Güney doğusunda Suriye ve Irak ile komşudur.

Türkiye'nin toprakları 36°-42° Kuzey paralelleri ve 26°-45° Doğu meridyenleri arasında yer alır. Doğusu ile batısı arasında 75 dakikalık bir zaman farkı vardır. Kabaca bir dikdörtgeni andırır. Göller ve adalar dahil kapladığı gerçek alan 814.578 km²'dir, izdüşüm alanı ise 783,562 km²'dir.

Türkiye'de yaşayan Türklerin büyük çoğunluğu Oğuz kökenlidir. Anadolu Türkleri dışında; Tatar, Kırgız, Kazak, Azerbaycanlı, Türkmen, Uygur ve benzeri Türk topluluklarından insanlar da yaşamaktadır.

Türkiye'de Türklerden başka azınlık olarak kabul edilen Rum, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslim topluluklar ile Süryani, Kürt, Zaza, Arap, Çerkez, Boşnak, Laz, Gürcü, Arnavut gibi bazı Müslim ve gayrimüslim etnik gruplar da mevcuttur. Türkiye'de kendini Türk olarak ifade edenlerin oranı toplam nüfusun yaklaşık olarak % 85'ini oluşturur.

Türkiye Selçuklu Devleti: bk. Anadolu Selçuklu Devleti

Türkiye Türkçesi: 1. İlk yazılı eserlerini 13. yüzyılda veren, 13. yüzyıldan günümüze kadar Anadolu ve civar sahalarda yaşaya gelen Türk dilinin Oğuz kökenli Batı koludur. 13. yüzyıldan 15. yüzyılın sonuna kadarki dönemine Eski Oğuz Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi, Eski Türkiye Türkçesi,

Eski Osmanlı Türkçesi/Eski Osmanlıca), 16 yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadarki dönemine Osmanlı Türkçesi, 20. yüzyıldan sonraki dönemine ise Türkiye Türkçesi diyoruz. 2. Türkiye Türkçesi günümüzde Türkiye'de yaşayan Türklerin ana dili ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmî dilidir. Ayrıca Irak, Suriye, Kuzey Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Kosova, Sırbistan, Hırvatistan ve ayrıca Almanya başta olmak üzere Avrupa'da ve dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan Türklerin konuştuğu dildir.

Türkiye Türkçesi ağızları: Türkiye Türkçesi ağızları terimi, dar anlamda, Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları içindeki Türkçe ağızları ifade eder. Geniş anlamda ise Anadolu merkezli olarak oluşan ve ilk yazılı eserlerini 13. yüzyıldan itibaren vermeye başlayan Oğuz kökenli Türk yazı dilinin çevresinde meydana gelen dil varyantlarını, farklı konuşma biçimlerini karşılar.

Türkiye Türkçesi ağızları, tarihî ve coğrafî varlığı ve gerçekliği içinde tespit edildiğinde, bu ağızların Anadolu coğrafyası veya Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları ile sınırlı olmadıkları görülür. Türkiye Türkçesi ağızlarını coğrafî olarak Anadolu ve Rumeli ağızları şeklinde iki ana gruba ayırmak mümkündür. Rumeli ağızları, Türkiye'nin Trakya bölgesindeki Türkiye Türkçesi ağızları ile Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Kosova, Sırbistan, Romanya, Ukrayna/Güney Kırım Türklerinin ağızlarından ibarettir. Anadolu ağızları ise Anadolu adı verilen kara parçası merkez olmak üzere bu coğrafyanın devamı olan Irak, İran, Suriye ve Kıbrıs'taki Türk yerleşim birimlerinde konuşulan Türkçe ağızlardan oluşur.

Türkiye Türkçesi ağızlarını ilk defa 1896 yılında İgnas Kunos tasnif etmiştir. Kunos'tan sonra A. Caferoğlu, T. Banguoğlu, P. Kral, T. Hayashi ve L. Karahan'ın tasnifleri vardır. Bu genel tasniflerden başka Nemeth (1946), Hazai (1971), Korkmaz (GBAA, 92), Hayashi (1984), Ercilasun (1985) gibi araştırmacılar da bölgesel tasnifler yapmışlardır.

Anadolu ve Rumeli ağızları, yukarıda görüldüğü gibi, bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Anadolu ağızları ile ilgili en kapsamlı tasnif çalışması Leyla Karahan tarafından yapılmıştır. Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (1996) adlı eserinde Anadolu ağızlarını, *Doğu grubu*, *Kuzeydoğu grubu* ve *Batı grubu* şeklinde üç ana grup ile çok sayıda alt gruba ayırmıştır.

Türkiye Türkleri: Dar anlamda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına Türkiye Türkleri denir. Geniş anlamda ise, Oğuz kökenli olup Anadolu ve civar sahalardaki,

Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan ve diğer Balkan ülkelerinde yaşayan Türkleri ifade eder. Türkiye kökenli olup Avrupa'da ve dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türkleri de Türkiye Türkleri kavramı içinde değerlendirmek gerekir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin nüfusu yaklaşık olarak 77 milyondur. Türkiye dışındaki Türkler ile birlikte Türkiye Türklerinin toplam nüfusu 80-85 milyon dolayındadır.

Türkiye Türkolojisi: Türkiye Türkolojisi, Türklük biliminin Türkiye'deki varlığını, tarihsel gelişimini, kavramsal anlayışını ve bilimsel birikimini ifade eder. Türklük bilimi, Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir bilim alanı hâline gelmiştir. Avrupa'dan sonra gelişmeye başlayan Türkiye Türkolojisi, akademik kurumlarda değil, siyasî ve edebî muhitlerde doğmuştur.

Türklük biliminin Türkiye'deki öncüleri; Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi, Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa, Abdurrahman Fevzi Efendi, Ali Suavî, Şemseddin Sami, Veled Çelebi, Bursalı Tahir, Ahmet Mithat Efendi gibi isimlerdir. Bu bağlamda şunu belirtmek gerekir ki, Ahmet Cevdet ile Fuat Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye'si* (1851), Abdurrahman Fevzi Efendi'nin *Mikyasü'l-Lisân Kıstasü'l-Beyan'ı* (1847 yazım 1881 basım tarihi), Abdullah Ramiz Paşa'nın *Lisân-ı Osmanî'nin Kavaidini Havi Emsile-i Türkî'si* (1866) ve Süleyman Paşa'nın *İlm-i Sarf-ı Türkî'si* (1875), Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî*'si (1886), Mehmet Salahî'nin *Kamus-ı Osmanî'si* (1897-1906), Muallim Naci'nin *Lugat-i Naci'si* (1902) ve Şemsettin Samî'nin *Kamus-ı Türkî'si* gibi eserler Türkiye'deki çağdaş Türklük bilimi çalışmalarının öncüsü niteliğinde eserlerdir. Bu yıllarda edebî, siyasî Türkçülük ile Türklük bilimi birlikte yürümektedir. Aslında yaklaşım biçimi, amacı ve yöntemi farklı da olsa, Türklük biliminin verileri her zaman siyasi Türkçülüğe malzeme olabilecek özelliklere sahiptir.

Türkiye'de kurumsal anlamda ilk Türklük bilimi çalışmaları İkinci Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Bu dönemde, 1908'de İstanbul'da *Türk Derneği* kurulmuştur. Türk Derneği'nin amacı şöyle belirlenmiştir: "*Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve hâldeki âsâr, ef'âl, ahvâl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin âsâr-ı atîkasını, tarihini, lisânlarını, avâm ve havâs edebiyatını, etnografya ve etnolojiyasını, ahvâl-i içtimâiyesi ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir*

dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmek".

Çeşitli illerde şubeleri açılan Derneğin "*Türk Derneği*" adlı bir süreli yayın organı da vardır. Türk Derneğinin yerli ve yabancı üyeleri şunlardır: Ahmet Midhat Efendi, Necip Asım Yazıksız, Veled Çelebi İzbudak, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Mehmet Arif Bey, Bursalı Mehmet Tahir, Vlademir Gordlevski, Imre Karacsony, Ahmet Refik Altınay, Vasilij Vasiliyeviç Vodovozov. Bir süre sonra dernek kapanmış ve onun yerine *Türk Bilgi Derneği* kurulmuştur.

Daha sonra 1913'te *Türk Bilgi Derneği*, 1915'te Darülfünûn bünyesinde *Encümen-i Tedkîk* kurulmuştur. Darülfünûn bünyesinde 1924'te Köprülü'nün başkanlığında kurulan *Türkiyat Enstitüsü* bu zincirin önemli halkalarından biridir. Türkiye'de Türklük biliminin gelişmesinde 1909'da kurulan *Tarih-i Osmanî Encümeni*'nin de önemli bir yeri vardır

Türklük bilimi araştırmalarının Kâşgarlı ile başlayan ve Osmanlıdan beri (Türkî-yi Basit, Bergamalı Kadri) devam edip gelen bir tarihi vardır. Ancak Türkiye'de bu konunun bilimsel bir disiplin içerisinde ele alınması oldukça yenidir. Ziya Gökalp'in sosyolojik incelemeleri, Türklük bilimi çalışmalarına bir ivme kazandırmış ve Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün İstanbul Edebiyat Fakültesine bağlı olarak 1924 yılında kurduğu *Türkiyat Enstitüsü* ile önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Bu arada Sovyetler Birliğindeki baskılardan kaçarak Türkiyeye gelen çoğunluğu sosyal bilimci aydınların da Türkiye Türkolojisine çok önemli katkıları olmuştur.

Atatürk'ün özellikle, Türk dilini, tarihini ve coğrafyasını araştırmak üzere, Ankara'da kurduğu *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, *Türk Dil Kurumu* ve *Türk Tarih Kurumu* gibi önemli bilimsel kurumlar Türklük bilimi araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca *Türk Hukuk Kurumu*, Türk *Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, *Türkoloji/Türklük bilimi Araştırmaları Merkezleri* ve Üniversitelerimizin *Türk Dili ve Edebiyatı*, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, *Türkçe Eğitimi* ile *Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümleri*, Türkiye'yi, Türklük biliminin merkezi durumuna getirmişlerdir.

Türkiyecilik: Türkiye'nin ve Türkiye Türklerinin birliğini, dirliğini, gelişmesini savunmak, onun çıkarlarını her şeyin üzerinde tutmak. Ziya Gökalp'e göre "*Türkiyecilik*", Türkçülük ülküsünün birinci aşamasıdır.

Türkî-yi Basit: Sade Türkçe, yalın Türkçe. 16. yüzyılda Tatavlalı Mahremî, Aydınlı Visalî ve Edirneli Nazmî gibi şâirlerin şahsında temsil edilen, şâirlerin bir bölümünün şiirlerini çoğunlukla veya bütünüyle Türkçe kelimeler

kullanarak yazması. *"Türkî-yi basît* "tabiri Edirneli Nazmî'nin divanında geçmektedir.

Türkî-yi Osmanî: Osmanlı Türkçesi. Osmanlılar döneminde kullanılan Türkçe, Osmanlıların kullandığı Türkçe.

Türkizm: 1. Başka dillerde yer alan Türkçe kökenli, Türkçenin etkisiyle oluşan ya da Türkçeden izler, etkiler taşıyan dil unsurlarına denir. 2. Türkçülük.

Türklük bilgisi: bk. Türklük bilimi

Türklük bilimi: Türklük bilimi dar anlamda Türk dili ve lehçelerini, geniş anlamda Türkleri ve Türklükle ilgili konuları araştıran bilim koludur. Özellikle, Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi, Türk coğrafyası, Türk etnografyası, Türk folkloru ve Türk sanatı gibi konular, Türklük biliminin ilgi alanlarını oluşturur.

Türklük bilimi tarihi: Başlangıcından günümüze her yönüyle Türklük biliminin oluşumu, gelişimi ve sahip olduğu birikimdir. Türklük biliminin, bir bilim alanı olarak kronolojik gelişimini ifade eder. Türkoloji tarihi.

Türkmanî: 1. Dîvân şairlerinin hece vezniyle yazdıkları şiirlere verilen addır. 2. Özel bir ezgiyle söylenen ve kaynağı Türkmenler olan bir çeşit türküdür.

Türkmaniyât: Vahîd Mahtûmî Dîvânı'nda geçen bir terimdir. Dîvân şairlerinin "bestelenmek üzere, halk şiiri tarzında ve hece vezniyle" yazdıkları manzumeleri ifade eder. Türkmanîler.

Türkmen: Türkmen adının yapısı ve kökeni konusunda çeşitli görüşler vardır. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Jean Deny Armağanı'nda yer alan *"Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti"* adlı yazısında bu görüşleri geniş olarak ele almış ve meseleyi bir sonuca bağlamaya çalışmıştır. Kafesoğlu'nun makalesi esas olmak üzere, söz konusu edilen Türkmen adıyla ilgili görüşler şunlardır:

Türkmen kelimesi ilk olarak 11. yüzyılda, Divanü Lûgati't-Türk'te kullanılmıştır. Farslar ve Tacikler tarafından bazı Oğuz grupları için kullanıldığı belirtilen bu ad, Kâşgarlı'dan başka, Reşidüddin tarafından Camiü't-Tevarih ve Ebulgazi Bahadır Han tarafından da Şecere-i Terakime adlı eserde söz konusu edilmektedir. Kâşgarlıya göre Türkmen adı, Türk kelimesine Farsça "manend" (benzer, gibi) kelimesinin getirilmesiyle oluşmuştur. Kâşgarlı'nın "Makedonyalı İskender Asya içlerine ilerlerken Balasagun'da oturan Türk kagan doğuya çekilir. Orada daha sonra Oğuz boylarını oluşturacak 22 kişi kalır. Az sonra bunlara iki kişi daha katılır. Bunlar büyük İskenderin karşısına götürülür. İskender üzerlerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiyi görünce Farsça olarak Türk'e benzer anlamında "Türkmanend" der. Türkmen adı buradan kalır" şek-

lindeki rivayete dayanarak naklettiği bu görüş, konunun uzmanları arasında pek fazla kabul görmemektedir. Aynı şekilde A. Vambery'nin, Türk men (ben) "Türküm" şeklindeki izah tarzı da çok fazla taraftar bulan bir görüş değildir.

Akka piskoposu J. V. Ariac'a göre, kelime, Türk ile Kuman sözlerinin birleşmesinden doğmuştur. Oskar Hanser de Türkmen kelimesinin genellikle "Türk" ve "Koman" kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğinin düşünüldüğünü belirtmektedir. Kafesoğlu'na göre bu isim bir yakıştırmadır. Kelimenin bir de Türk+iman olarak anlamlandırılması vardır. Türklerden İslamiyeti kabul eden kütlelere böyle ad verildiği esasına dayanan *Türkiman* rivayeti Bedreddin Aynî (*İkdü'l-Cüma*) tarafından bildirilmekte ve Neşrî (*Cihannüma*) ile İbn Kesir taraflarından da nakledilmektedir. Hüseyin Hüsameddin'e göre, *men* Türkçe büyüklük eki olup, Türkmen *"büyük Türk"* demektir. Necib Asım'a göre, kelime, Türk ile adam manasına gelen *man*'dan oluşmuştur ve *"Türk eri"* tabirinin tercümesidir.

Macar Türkolog Vambery'e göre, kelime *Türk* ile *+men*'den oluşmuştur ve *"Türklük, Türkler"* demektir, zira *men* Türkçede toplayıcı isimler yapan bir ektir. Ünlü Türkolog J. Deny de, Türk kelimesine -men ekinin gelmesiyle oluştuğunu söyler. -men, -man eki üzerine geldiği kelimeye "büyüklük, üstünlük, fazlalık" anlamları katar. Deny'ye göre Türkmen kelimesi de *"koyu Türk, saf kan Türk"* anlamlarına gelmektedir. Türkçede buna benzer *"kocaman"*, *"karaman"*, *"şişman"* gibi kelimelerin yapısıyla aynıdır ve ek, üzerine geldiği bu kelimelere üstünlük, fazlalık anlamları katmaktadır. J. Deny'nin bu görüşü ilim âleminde en fazla rağbet edilen görüştür. Kafesoğlu'nun da katıldığı bu görüşü, ünlü Türkologlardan G. Nemeth, V. Minorsky, G. Moravcsik ve O. Pritsak, Ligeti, J. Deny, A. Vambery, Z. Kakuk da desteklemişlerdir.

Türkmen divanisi: Doğu Anadolu'nun Kars, Erzurum, Artvin, Ağrı gibi yörelerinde icra edilen bir âşık makamıdır.

Türkmen eli: Türkmen eli, Türklerin / Türkmenlerin yaşadığı, hâkimiyet kurdukları yer, ülkedir. Türkmen eli günümüzde özel olarak Kerkük merkez olmak üzere, Irak'ın kuzeyinde yaşayan Türklerin bulunduğu coğrafya için kullanılan bir addır.

Türkmen lisânı: Türkmen dili. Lehçe-i Osmânî'de Ahmet Vefik Paşa, Osmanlı Türkçesinin dayandığı köken anlamında kullanmaktadır. Dolayısıyla *"Türkmen lisânı"* terimi, Oğuz Türkçesi anlamında kullanılmıştır.

Türkmen Türkçesi: Türkmen Türkçesi bir Oğuz grubu Türk lehçe-

sidir. Dolayısıyla, Türkmen Türkçesinin temel karakteristiğini Oğuz Türkçesi oluşturur. Türkmen Türkçesi, Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de barındırır. Mesela, Oğuz grubu lehçelerinde görülen b- > v- değişmesi, Türkmen Türkçesinde olmayıp b'ler korunmuştur. (bol- "ol-", bar "var" vs.). Türkmen Türkçesinin en önemli özelliklerinden birisi de aslî uzun ünlüleri korumuş olmasıdır.

Türkmen Türkçesiyle yazılmış en eski metinlerin, Ahmet Yesevi'nin şiirleri ve Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u olduğu iddia edilirse de, aslında bunlar Türk dilinin müşterek dönemine ait eserlerdir. Türkmen Türkçesi ise asıl eserlerini 18. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştır.

Türkmen Türkçesinin söz varlığının temelini Türkçe sözler oluşturur. Tarihî seyri içerisinde Moğolca, Farsça, Arapça ve Rusçadan kelimeler almıştır. Alıntı kelimeler genellikle Türkmen Türkçesinin ses ve dilbilgisi kurallarına uymaktadır. Son dönemlerde ise Türkmen Türkçesi kendi imkânları ile kelime üretmeye başlamıştır.

Türkmen Türkçesinin birçok ağzı vardır. Bu, uzun bir süre ortak bir yazı dilinin kullanılmaması ve değişik alanlara dağılmış olmalarından kaynaklanan bir durumdur. Şu anda Türkmenistan'da kullanılan yazı dili, 1925'ten beri Türkmen-Yomut ağzına dayanmaktadır. Türkmen Türkleri de, diğer Türk boyları gibi önce Arap, 1927-28 yıllarından itibaren Latin, 1937 yılından sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır. Son yılllarda görülen genel eğilim doğrultusunda, Türkmen-Kiril alfabesinin değiştirlmesi veya tamamen terk edilmesiyle ilgili tartışmalar, 1990'lı yıllarda başlamış ve 12 Nisan 1993'te Türkmenistan Cumhuriyeti, Latin alfabesine geçiş kanununu onaylamıştır. Yeni Türkmen alfabesinde 30 harf bulunmaktadır. 1993'te kabul edilen bu alfabe 1999 yılında bazı değişikliklerle yeniden düzenlenmiştir. Ancak bu alfabe, daha önce belirlenen 34 harfli ortak Türk alfabesinden bazı farklılıklar taşımaktadır.

Türkmen Türkleri: Türkmenler Oğuz kökenlidir. Diğer Oğuz boyları 11. yüzyılda batıya göç ederken, Türkmenler doğuda kalmıştır. Türkmenler bir süre Mangışlak, Maveraünnehir ve Horasan'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Horasan ve Afganistan'ın kuzey kesimlerinde yaşayan Türkmenler, bir müddet sonra Afganistan ve Güney İran'ı denetiminde tutan Gazne Türk Devleti ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Gaznelilerin idaresine girmeyi reddeden Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin önderliğinde 1040 yılında Gazne ordusunu yenerek bugünkü Azerbaycan ve Anado-

lu bölgelerini kendilerine yurt edinmişler ve kurdukları devlete Selçuklu Devleti adını vermişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti, doğuda Amu-Derya'dan, batıda Akdeniz kıyılarına kadar geniş bir alana yayılmış ve büyük bir devlet hâline gelmiştir. Ne var ki, Selçuklu hükümdarlarını batı cephesinde Bizanslar ve Haçlılar devamlı meşgul ettikleri için, Türkmenlerin eski vatanı olan bugünkü Türkmenistan'a fazla ilgi gösterememişlerdir. Bu ilgisizlikten dolayı, Türkmen boylarının bir kısmı Selçuklu hükümdarı Sultan Sançar'a karşı ayaklanmışlardır. Bu karışıklığı takiben gelen Moğol istilası Selçuklu devletinin ve Türkmen Türklerinin kaderini değiştirmiş; Türkmen boylarının bir kısmı Maveraünnehir, Horasan ve Mangışlak'a kadar uzanan bölgede kalırken, diğer Türkmen boyları Anadolu'ya ve Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Bu olaydan sonra Türkmenistan'da kalan Türkmenler ile Anadolu'ya ve Azerbaycan'a gelen Türkmenlerin tarih ve kaderleri ayrı bir seyir takip etmiştir.

Maveraünnehir ve Horasan'da kalan Türkmenler, önce Moğol daha sonra da Timurlular hâkimiyetine girmişlerdir. Mangışlak bölgesindeki Türkmenler, 17. yüzyılın ortalarına kadar müstakil bir hayat sürmüşlerdir. Ancak, 1693-1700 yıllarında Kalmukların saldırısına uğramışlardır. Türkmen boyları bir müddet Hive Hanlığına bağlı kalmış, daha sonra da Afşar Türkmen boylarından Nadir Kulu Han (Nadir Şah) hâkimiyetine girmişlerdir. İran ve Hivelilerin baskılarına maruz kalan Türkmenler, 1835'ten itibaren Merv bölgesine doğru çekilirler. Uzun süre Hiveliler ve İranlılarla mücadele eden Türkmenler, 1855'te Hive ordusunu, ardından da 1860'ta İran ordusunu yenerek Kuşid Han yönetiminde bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

1860 ile 1873 yılları arasında nispeten rahat bir hayat süren Türkmen Türkleri, 1873 yılından itibaren Rus saldırılarına maruz kalmış ve uzun mücadeleler sonucunda 1884 yılında Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu saldırılar esnasında Ruslar büyük katliamlar yapmışlardır. Rus istilasından kaçan bazı Türkmenler İran ve Afganistan'a sığınmışlardır.

Türkmen Türklerinin Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi yıllarca devam etmiştir. 1916 yılında Türkistan Türkleri, millî bir ayaklanma başlatmış, ancak bundan da kesin bir sonuç alınamamıştır. Mücadele Bolşevik ihtilalelinden sonra da devam etmiştir. 1917'den itibaren Sovyetlerin idaresinde kalan Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim

1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Türkmen Türkleri bugün Çavdar, İmrili, Yomut, Göklen, Teke, Sarık, Salur ve Ersarı gibi başlıca yedi boydan oluşmaktadır. Bu boylar da kendi arasında çeşitli oymaklara ayrılmaktadır.

Türkmence: bk. Türkmen Türkçesi

Türkmenî: 1.Kars, Erzurum, Artvin ve Ağrı illeri yörelerinde yaygın olarak söylenen bir âşık makamı. 2. Bir bozlak adı.

Türkmenistan: Türklerin/ Türkmenlerin yaşadığı ve hâkimiyet kurdukları bölgelere, Türkiye ve Türkistan adlarıyla aynı anlama gelecek şekilde, *Türkmenia / Türkmenistan* denmektedir. Türkmenistan, günümüzde özel olarak Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 1991 yılında kurulan ve Başkenti Aşkabat olan Türk devletinin adıdır.

Sovyetler Birliği'nden ayrılan beş bağımsız Türk cumhuriyetinden biri olan Türkmenistan, 36-43 kuzey enlemleri ile 53-66 doğu boylamları arasında yer alır. Başkenti Aşkabat'tır. Türkmenistan'ın toplam yüz ölçümü 488.100 km²'dir. Batısında Hazar Denizi, kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Karakalpakistan, kuzeydoğusunda ise Özbekistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Ülkenin güneyde İran, güneydoğuda Afganistan ile sınırı bulunmaktadır. Komşuları ile olan toplam sınırının uzunluğu 3763 km'dir.

Türkiye ile yaklaşık aynı enlemler arasında yer alan Türkmenistan topoğrafik olarak daha çukur bir arazi üzerinde yer almaktadır. Ülkenin güney kesimindeki ve ülke topraklarının ancak % 5'lik bir bölümünü oluşturan Kopet (2942 m) ve Kuzintav (3139) dağları bir yana bırakılırsa, Türkmenistan topraklarının geri kalan kısmı, (% 95'i) deniz seviyesinden yüksekliği 150-300 m arasında değişen düzlüklerden oluşur. Ülke topraklarının yaklaşık 4/5'ini (350.000 km²) dünyanın büyük çöllerinden biri olan Karakum çölü oluşturur.

Türkmenistan, Asya'nın iç kesimlerinde bulunduğu için tam bir kara iklimine sahiptir. Yazları sıcak ve kurak; kışları ise soğuktur. Yazın en yüksek sıcaklık +40 derecenin üzerinde, kışın ise en düşük sıcaklık -8 ile -21 derece arasındadır. İklim özelliklerinden dolayı oldukça az yağış alır. Yağış azlığı sebebiyle ülkedeki akarsuların sayısı oldukça azdır. Ülkenin önemli akarsuları Amuderya (Ceyhun), Murgap, Tecen, Etrek'tir. Ayrıca Karakum sulama kanalı da, ülke topraklarının sulanmasında önemli rol oynar. Türkmenistan'ın doğal bitki örtüsünü, kısa boylu otlar ile odunsu çalılıklardan oluşan çöl bitkileri oluşturmaktadır.

Ülke; Ahal, Balkan, Daşhovuz, Levap ve Marı (Merv) olmak üzere beş eyalete bölünmüş durumdadır. Önemli şehirleri

arasında Marı (Merv), Türkmenbaşı, Nebitdağ, Çardcev, Daşhovuz ve Kerki bulunmaktadır. 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini sağlamış, 27 Ekim 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan etmiştir. Resmî dil Türkmen Türkçesi olup 24. 5. 1990'da resmî dil olmuştur.

Türkmenistan'ın nüfusu 1996 yılı itibariyle 4.566.800'dür. Nüfusun %45'i şehirlerde, %55'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Kadın nüfusu 2.265.100 iken, erkek nüfusu 2.301.700'dür. Türkmen Türkleri ülke nüfusunun %77'sini oluştururlar. Türkmenlerden sonra Özbek Türkleri (% 9.2) ve Ruslar (% 6.7) en fazla nüfusa sahiptirler. Diğer Türk boylarıyla birlikte (Özbek, Kazak, Tatar, Azeri vs.) ülke nüfusunun %90'ını Türkler oluşturur.

Ülke topraklarının büyük bölümü çöl olduğu için % 72'si tarım dışı kalmaktadır. Buna rağmen nüfusun % 41'i tarım sektöründe çalışmaktadır. Ülke topraklarında pamuk, mısır, arpa, buğday, pirinç gibi tahıllar yetiştirilmektedir. Ayrıca bol miktarda sebze ve meyve yetiştirilir. Karakul koyunlarıyla ünlü olan Türkmenistan'ın ekonomisinde hayvancılık da önemli bir yer tutar. Yeraltı kaynakları bakımından pek zengin değildir. Yine de belli bir miktarda petrol, doğal gaz, kaya tuzu, potasyum ve maden suları çıkarılmaktadır. Türkmenistan'ın sanayisi büyük ölçüde hayvancılığa dayalı olup hayvan ürünlerine dayalı bir sanayi kurulmuştur. Halı, kilim, tekstil sanayisi oldukça gelişen Türkmenistan'da petrol rafinerileri, kimyasal madde üretimi, bitkisel yağ üretimi, azotlu gübre sanayi ve doğal gaz çıkarma sanayi oldukça gelişmiştir.

Türkmenoloji: Türkmenlik bilimi. Başta Türkmen Türkçesi olmak üzere, Türkmenleri her yönüyle inceleyen çalışma, bilgi ve bilim alanı.

Türkofil: Soyca Türk olmadığı halde, Türk gibi davranıp Türk gibi yaşayan ve Türklere karşı bir sevgi, ilgi duyan kişi.

Türkofili: Türklere ve Türklüğe ilgi ve sevgi duyan bölgeler, toplumlar, yerler.

Türkofon: Türk olmadığı halde Türkçe konuşan kişi ve ya kişiler.

Türkofoni: Ana dili Türkçe olmayan ancak Türkçe konuşan, konuşabilen kişi, topluluk ya da yerler.

Türkolog: Türklük bilimi ile uğraşan kişi. Çalışma alanı Türklük bilimi olan bilim ve fikir adamı. Yaşadığı dönemde henüz Türkoloji diye bir bilim dalı olmasa da yaptığı çalışmalara, yazdığı eserlere bakarak ilk Türkolog Kâşgarlı Mahmut'tur diyebiliriz. Çağdaş anlamda bilimsel Türkolojinin kurucusu ise Alman asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff'tur.

Türkoloji: bk. Türklük bilimi

Türkoloji Kürsüsü: Üniversitelerde Türk Dili ve Edebiyatı başta olmak üzere, Türkler ve Türklük ile ilgili çeşitli alanlarda eğitim-öğretim ve araştırma yapan birim yahut bölümlere verilen addır.

Dünya'da ilk Türkoloji kürsüsü 1795 yılında Paris'te *"Ecole des Languages Orientales Vivantes"*da kurulmuştur. İlk bağımsız Türkoloji Kürsüsü ise Macaristan'da 1870 yılında kurulmuştur. Türkiye'de Türkoloji ile ilgili ilk bilimsel kurum İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde 1924 yılında açılan *Türkiyat Enstitüsü*'dür.

Türkoloji tarihi: bk.Türklük bilimi tarihi.

Türkşinas: Türklük bilimci, Türkolog.

Türkşinaslık: Türklük bilimi, Türkoloji.

Türk-Tatar dilleri: Türk dili ve lehçelerinin bütününe verilen addır. Türk dili ailesinin tamamı ifade edilirken kullanılan bu terim günümüzde fazlaca kullanılmamaktadır. Eskimiş bir terimdir.

Türk-Tatar diyalektolojisi: Türk dillerinin bütününün ağız ve lehçeleri.

Turquerie: *"Türk severlik, Türkperestlik"*. Lamartine, Auguste Comte, Pierre Lafayette, Mismer, Pierre Loti, C. Farrere gibi Türk dostu kişilerin Türkler ve Türklük ile ilgili düşüncelerine ve yazdıklarına verilen addır. (Ziya Göklap)

Türkü: Türkü, hece vezninin çeşitli kalıplarıyla oluşturulan ve ezgi eşliğinde söylenen Türk halk şiiridir. Aynı zamanda ezginin kendisine de türkü denmektedir. Türke ait anlamındaki Türkî sözünden gelmektedir.

Türküt: Türkler

Türkzâd: 1. Türk doğan veya Türkten doğan demektir. 2. Köktürk Hakanı İstemi'nin kızı Fakim, Sâsânî hükümdarı Nûşirevan ile evlenmiş idi. *Türkzâd*, bu evlilikten doğan Sâsânî hükümdarı Hürmüz'ün lakabıdır.

Türük: bk. Türk

U u

Uçmak: Cennet

Udeyce: Mançu-Tunguz dillerinin Amur Kolu içinde yer alan bir lehçedir.

Ulu Türkistan: Yaklaşık olarak 6 milyon kilometre karelik bir alanı kaplayan Doğu ve Batı Türkistan'ın bütünü. Orta Asya, Uluğ Türkistan.

Uluğ Türkistan: bk. Ulu Türkistan

Ulus: Millet, kavim, halk. Çoğunlukla aynı coğrafyada yaşayan, aralarında, dil, tarih, kültür, duygu ve ülkü birliği bulunan insan topluluğudur.

Ulusal dil: bk. Millî dil

Ulut: bk. Ulus

Uluslararası Fonetik Alfabe: Fransız dil bilimcisi *Paul Édouard Passy* (1859-1940) tarafından 1886 yılında hazırlanan bir uluslararası sesbilgisi alfabesidir. Kısa adı *IPA* olan *International Phonetic Alphabet* bugün başta Avrupa olmak üzere birçok ülkede kullanılmaktadır. Türklük bilimi çalışmalarında da zaman zaman Uluslararası Fonetik Alfabenin kullanıldığı görülmektedir

Umay: Eski Türklerde, *Kalan Umay* şeklinde de adlandırılan çocukların ve yavru hayvanların koruyucusu olduğuna inanılan bir ruh-tanrıçadır.

Umumî edebî Türk dili: bk. Ortak Türk yazı dili.

Ural dilleri: *Fin-Ugor Dilleri*, Ugor Kolu: Macarca, Mansiy (Vogul), Hantıy (Ostyaç), Baltık-Fin Kolu: Fince, Estonca, İcor, Karel, Vepss, Vod, Liv, Saam (Lopar); Perm Kolu: Komi-Zıryan, Komi-Permyaç, Udmurtça; *Voljsk Kolu:* Mari (Çeremis), Mordov; *Samoyed Dilleri:* Nene (Yurak-Samoyed), Nganasan (Tavgiy), Eneç (Yenisey-Samoyed), Selkup (Ostyak-Samoyed)

Ural-Altay dilleri: Ural dilleri; Fince, Macarca, Estce, Samoyetçe, Altay dilleri ise, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncadır.

Ural-Altay dilleri ailesi: Ural dillerinden Fince, Macarca, Estce, Samoyetçe gibi diller ile Altay dillerinden Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Ja-

poncanın akraba olduğunu savunan teoriye göre tasarlanmış bir dil ailesidir.

Ural grubu: *"Batı Türk veya Kıpçak"* adı verilen kolun alt grubudur. Tatar, Başkurt ve Kırım Tatarlarının dillerinden oluşur. (J. Benzing)

Uranhay: bk.Tıva

Uruk: Aileler birliği, aşiret

Urum Türkçesi: Ukrayna'nın güneyinde, Azak Denizi kıyılarında yaşayan Hristiyan dinine mensup Türkler tarafından konuşulan Türkçedir. Urum Türkçesi, Oğuz ve Kıpçak Türkçesi unsurlarından oluşmaktadır.

Urumca: bk. Urum Türkçesi

Usûl-ı Cedîd: Yeni usül, yeni yöntem. Genel anlamda, 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya Türkleri arasında gelişen, eğitim ve kültür alanındaki yenileşme hareketidir. Özel olarak da, Rusya Müslümanlarının medreselerde geleneksel olarak uyguladıkları ve artık çağın ihtiyaçlarına cevap vermeyen *"Usûl-ı kadîm"* denilen eski eğitim sisteminin yerine önerilen Batılı anlamdaki yeni eğitim sistemini ifade eder.

Usûl-ı kadîm ile yapılan eğitim-öğretimde, öğrencilere sadece okuma yazma ve ilmihal bilgileri öğretiliyor ve Kuran'dan bazı ayet ve sureler ezberletiliyordu. *Usûl-ı Cedîd* eğitim sisteminde ise, Batı dünyasında olduğu gibi, dinî ve dünyevî bilgilerin birlikte öğretilmesi amaçlanıyordu.

Gaspıralı İsmail Bey, *Usûl-ı Cedîd* adı verilen ve 1884 yılında Bahçesaray'da başlatılan bu yeni eğitim anlayışının sistematiğini kuran ve uygulama alanına taşıyan kişidir. Öncelikle, Kırım, Kazan ve Azerbaycan Türkleri, daha sonra da Türkistan Türkleri arasında yayılarak geniş kabul gören bu yeni eğitim sistemine *"Usûl-ı Cedîd* veya *Ceditçilik"*, bu sistemi savunan kişilere de *"Ceditçi/Ceditçiler"* denmiştir.

Usûl-ı Cedîd mektepleri: Gaspıralı İsmail Bey tarafından, 1884 yılında Bahçesaray'da başlatılan Usûl-ı Cedîd anlayışı ile eğitim veren okullara verilen addır. Kırım, Kazan ve Azerbaycan Türkleri arasında çabucak yayılan ve kabul gören Usûl-ı Cedîd anlayışı, Türkistan'da geç yankı bulmuştur. Türkistan'da ilk Usûl-ı Cedîd mektepleri, Buhara'da 1900, Taşkent'te 1901, Semerkant'ta 1903 yılında açılmıştır.

Usûl-ı kadîm: Eski usul, eski yöntem. Eğitimde geleneksel olarak uygulanan eğitim-öğretim sistemi.

Uygarlık dili: Bir uygarlığın oluşmasına, yayılmasına ve anlatılmasına aracılık eden; yazı, edebiyat, bilim ve devlet dili özelliklerine sahip dildir.

Uygur: Uygur adı ilk olarak Bilge Kağan yazıtında, Uygur ilteberinin adı vasıtasıyla geçmektedir. Bilge Kağan yazıtından başka, Uygur adına, Karabalgasun, Şine

Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında Uygur adı; Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu gibi şekillerde geçer. Ayrıca, 1283 numaralı Pelliot yazmaları içerisinde, 787-843 yılları arasında, Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe Hoyo-hor şeklinde transkribe edilmiştir.

Kaynaklarda değişik şekillerde geçen Uygur adının anlamı ve kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lûgati't-Türk'te belirttiğine göre; Zulkarneyn Uygur iline yaklaştığında, kendisine karşı koyan Türklerin kıyafetlerini ve savaşçılıktaki ustalıklarını görünce şaşırmış ve onlara *"inanhozhorend"* (başkasına muhtaç olmadan yaşayan, avcılığı iyi bilen) adını vermiştir. Kâşgarlı, *"hozhorend"* kelimesinin *"hozhor"*a, sonra da *"Uygur"*a dönüştüğünü kaydetmiştir.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk'te Uygur adının, bunlara, Oğuz Kağan tarafından verildiğini ve kelimenin *"itaat edici"* anlamında olup, *"uy-"* kökünden geldiğini belirtmiştir. Radloff, Kutadgu Bilig için yazdığı ön sözde, bir rivayete dayanarak, Uygur kelimesinin *"birleşenler"*, "işbirliği yapanlar" anlamını taşıdığını söylemektedir. Yine Dr. Rıza Nur da Uygur kelimesinin Türkçede *"yapışır, uyar"* anlamına geldiğini, dolayısıyla kelimenin "birleşici, birleşen, uyuşan" anlamında olması gerektiğini kaydetmektedir. Prof. Dr. Sultan Mahmut Kâşgarlı da Radloff ve Dr. Rıza Nur'un görüşlerini benimseyerek, kelimenin *"birleşen, birleşici, uyuşan"* anlamlarına geldiğini söylemektedir.

Bu görüşlerden başka, Bacot'a göre kelime *"şahin gibi hızlı hücum eden, orman halkı"* anlamındadır. Nemeth de kelimenin *"takip etmek"*ten türemiş olduğunu belirtmektedir. Uygur kelimesinin genellikle, Uy-gur şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" anlamlarını taşıdığı kabul edilmektedir. Hamilton'a göre On Uygur adı da *"On Müttefik"* demektir.

Uygur alfabesi: Köken itibariyle Soğd alfabesine dayanır. Manihaist Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Soğd alfabesindeki bazı şekillerin birleştirilmesi ve bazı yeni harflerin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Uygur Türkleri tarafından en çok kullanılan alfabe olduğu için Uygur alfabesi olarak adlandırılmaktadır. 8-15 yüzyıllar arasında Türkistan coğrafyasında kullanılan bu alfabe, sağdan sola doğru yazılmakta ve 11'i ünsüz, 3'ü ünlü olmak üzere toplam 14 işaretten ibarettir. Kâşgarlı bu alfabeden *"Türk alfabesi"* olarak söz etmektedir.

Uygur bitigleri: Uygurlar döneminde de Köktürk/Türk alfabesi bir

süre zaman zaman kullanılmış ve çeşitli yazıtlar yazılmıştır. Uygurlardan kalan ve 8 ila 9. yüzyıllara ait olan bu yazıtlar, Moğolistan coğrafyasında bulunmaktadır. Uygurlar, Köktürk harfleriyle yazılan yazıtlara genellikle *"belgü"* ya da *"bitig"* adını vermişlerdir. Uygur bitigleri şunlardır: *Taryat/Terh, Tes, Şine-Usu, Somon-Sevrey, Suçi, Karabalgasun bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın-Temdeg*

Uygur Edebiyatı: Uygur Türkleri zengin bir edebiyat geleneğine sahiptir. X-XV. yüzyıllar arasında Budizm ve Manihaizmin Uygur Edebiyatında derin tesirleri olmuştur. Altun Yaruk, Nom Bitig, Maytrisimit gibi eserler bu dönemde verilmiştir. Budist ve Manihaist Uygur edebiyatından sonra, Uygur Türkleri tarafından meydana getirilen eserler; Müşterek Türkistan Edebî dilinin mahsulleridir. 15. yüzyıldan sonra Müşterek TürkistanTürkçesinin tarihî mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Edebiyatı, XIX. yüyıl başlarına kadar Uygur Türklerini de içine alan bir dil ve edebiyat alanı olmuştur.

Uygur Türklerinin son yüzyıllardaki tarihi Çinlilere karşı yoğun mücadelelerle doludur. XIX. yüzyılın başlarında yaşanan Çin istilası ve bu istilalara karşı yapılan direnişler, halk muhayyilesinde derin izler bırakmış ve Sözlü Uygur Edebiyatı'na büyük destanlar kazandırmıştır. Bunlardan en ünlüsü 1827 mücadelesine katılan Nazugum adlı Uygur kadınının başına gelenleri ve Çin zulmüne karşı direnişini anlatan Nazugum Destanı'dır. XIX. yüzyılın diğer önemli bir eseri, 30 bin mısradan fazla olan "Garibler Hekeyâtı" adlı eserdir. Bu el yazma eser birçok destan, gazel ve muhammeslerden oluşmaktadır. 1841-1842 yıllarında kaleme alınmış olup içinde ünlü şâir ve ediplerden Abdürrahim Nizarî, Turdı Garibî ve Noruzahun Ziyayî'nin eserleri bulunmaktadır. XIX. yüzyılda yaşayan ve Leyla vü Mecnûn, Vâmık u Azra, Rabia ve Saidin gibi on sekiz hikâyeden oluşan "Mühebbet Destanları" şâiri Abdürrahim Nizari Uygur Edebiyatı'nın en ünlü şâiridir. Aşk ve Hürriyet temalı gazeller yazan Mir Hasan Saburi, Şerh-i Şikeste Destanı'nı yazan Seyid Muhammed Kaşî, gazel ve destan şâiri Turdı Garibi, Molla Şakir, Sadır Pehlivan, İsmail Bey Zinişan, Muhammed Sadık Kâşgarî, Kalender ve Gomnam bu dönemin ünlü yazar ve şâirleridir.

XX. yüzyıl Uygur Edebiyatı daha çok tarih yazıcılığı şeklinde ortaya çıkar. Uygur Türkleri istilacı Çinlilere karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesini uzun uzun anlatan tarih eserleri yazmışlarlardır. Bir kısmı basılı, bir kısmı da elyazması hâlinde olan bu kitaplar yoluyla millî bilinci canlı tutmaya çalışmışlardır. Bu

eserler Uygurlarda millî edebiyatın başlangıcını teşkil etmiştir. Arzu Muhammed'in "Emir Ali"si, Umudî'nin "Cengname"si, Muhammed Alem'in "Tarih-i Kâş-gar"ı, Molla Şakir'in "Zafername"si ve Musa Sayrami'nin "Tarih-i Hamidî"si bu eserlerden başlıcalarıdır.

Uygur Türklerinin büyük önderi İsa Yusuf Alptekin'in öncülüğünde 1936 yılında kurulan Altay Neşriyatı adlı yayınevi ve bu yayın evinin çıkardığı Uruş Haberi, Yurt, Altay, Tiyanşan dergileriyle Türkçülük hareketinin bayraklaştırıldığı bir edebiyat anlayışı geliştirildi. İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri Beykozi gibi yazarlar bu dergilerdeki yazılarıyla Uygur Türklerinin aydınlanmasına vesile olmuşlardır. Türkçü Uygur Edebiyatı'nın bu döneme ait seçkin eserleri arasında Mehmet Emin Buğra'nın Kutluk Türkan'ı, Mesut Sabri Beykozî'nin Niyaz Kız (dram) ile Derme Çatmalar (hikâye) ve Abdurrahim Ötkür'ün hamasi şiirler kitabı olan Tarim Boylır'ı sayılabilir.

Uygur Türkleri Edebiyatı şehit sanatkârlarla doludur. Abdulhalik Uygur ve Lütfullah Muttalib gibi halk şâirleri bunlardan ikisidir. Abdulhalik Uygur'un Zulumga Karşi, Açil, Oygan (Uyan), Cehalet Buliki (Cehalet Çeşmesi) ve Lütfullah Muttalip'in de Yıllarga Cavap adlı eserleri ünlüdür. Ayrıca Nim Şehit, Ahmed Ziyaî, Ziya Semedi, Tayipcan Aliyop ve Ruzi Kadiriy son asrın önemli şâirleridir.

Uygur Edebiyatında hikâye, roman, tiyatro gibi mensur nitelikte eserler de verilmiştir. Aynı zamanda şâir olan Abdurrahim Ötkür, İz ve Oyangan Zemin (Uyanan Toprak) adlı romanı kaleme almış ve Kutadgu Bilig'i manzum olarak Yeni Uygur Türkçesi'ne aktarmıştır. Seyfettin Azizî'nin Sultan Satuk Buğra Han, Teŋritag Bürkütü (Tanrıdağ Şahini) ve Eslime (Hatıralar) adlı romanları ile Amannisahan adlı tiyatro eseri türlerinin başarılı örnekleridir. Zordun Sabir'in İzdiniş (Arayış), Turdi Samsak'ın Ahirettin Kelgenler (Ahiretten Gelenler) ve Ferhat Cilân'ın Mahmud Kâşgarî adlı romanları önemlidir.

Uygur grubu: bk. Karluk grubu Türk lehçeleri

Uygur-Kuzeydoğu grubu: bk. D grubu

Uygur Özerk Bölgesi: bk. Doğu Türkistan

Uygur Türk tlli: Eski Uygurların kendi dillerini adlandırırken kullandıkları bir terimdir. Uygur Türkçesi.

Uygur Türkçesi: Uygur Türkçesi, kendi içinde iki döneme ayrılır. Birincisi, Eski Uygur Türkçesi dediğimiz ve Köktürk yazı dilinden sonra eser vermeye başlayan tarihî dönemdir. İkincisi ise, 20. yüzyılda yeniden yazı dili olarak kullanılan ve Yeni Uygurca de-

diğimiz dönemdir. Biz burada eski Uygur Türkçesinden çok Yeni Uygur Türkçesi hakkında bilgi vereceğiz.

Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, 15. yüzyıldan sonra Müşterek Türkistan Türkçesi'nin (Müşterek Orta Asya Türkçesi) tarihî mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Türkçesi'nin devamıdır. Günümüzde Yeni Uygur Türkçesi olarak adlandırılan bu Türk lehçesi tarihî gelişimi itibariyle Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamıdır.

1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra, edebî dillerini Urumçi ağzını esas alan "Merkezî ağız grubu" üzerine oturtmuşlardır.

XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap alfabesini kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra siyasi nedenlerden dolayı farklı alfabeler kullanmışlardır. 1925-1930 yılları arasında değiştirilmiş Arap alfabesini kullanan eski Sovyetler Birliğinde yaşayan Uygur Türkleri 1930-1947 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlardır. 1947 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri ise 1970'li yıllara kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1954-1978 yılları arasında kısmi bir Latin alfabesi kullanılmışsa da, bu uygulama 1978'de kaldırılmıştır. Doğu Türkistan'da bugün bazı ilaveler yapılan ve fonetik ayrıntılara inilmiş Arap alfabesi kullanılmaktadır.

Uygur Türkçesinin ağızları: Doğu Türkistan'da konuşulan ve yazı dili olarak kullanılan Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarıdır. Uygur Türkçesinin ağızları üç ana gruptan oluşur. Bunlar *Urumçi veya Merkez ağız grubu, Hoten grubu ağızları* ve *Lopnor grubu* ağızlarıdır. Merkez ağız grubu, Urumçi merkez olmak üzere Kâşgar, Konaşehir, Yenişehir, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır. *Hoten grubu,* Doğu Türkistan'ın güneybatısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerde yaşayan, yaklaşık yarım milyon kişinin ağzını içerir. Lopnor grubu ise, Tarım nehrinin etrafında yaşayan ve Lopnor ahalisinin çoğunluğunu oluşturan "Kara Koşunlular" tarafından konuşulur. Lopnor grubu Uygur Türkçesinin yanında Kırgız Türkçesinin özelliklerini de taşır.

Uygur Türkleri: Uygur Türklerinin büyük bölümü Doğu Türkistan'da (Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesi) yaşar. Doğu Türkistan'dan başka Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan topraklarında da Uygur Türkleri bulunmaktadır.

Doğu Türkistan, Makedonyalı İskender'in MÖ 326'da mağlup edilmesinden sonra MÖ 300 yıllarından itibaren Hun Devleti'ne bağlanır.

Hun Devleti'nin bocalama devresinde Kuzeydoğu Asya'da Selenga nehrinin batısından, Yenisey nehrinin başına kadar uzanan sahaya yerleşen Uygurlar, VI. yüzyılda Juan-Juanlarla savaşarak güneyde kendilerine küçük bir devlet kurarlar. Yarım asırlık bir devreden sonra zayıflamaya başlayan Uygurlar, 606 tarihinde Köktürk Devleti'nin idaresine girerler. 745 yılında Köktürk Kağanlığı'nı yıkarak Ötüken Uygur Devleti'ni kurarlar. Bu devlet de 840 yılında Kırgızların saldırısıyla son bulur. Bu saldırının ardından gelen yenilgiden sonra Uygurlar kitleler hâlinde Güney'e ve Batı'ya göç ederek yurtlarını terk ederler. Bir kısmı Çinlilere, bir kısmı Karluklara karışır. Diğer bir kısmı da Çin'in Kansu eyaletine yerleşir. En büyük grup ise Tarım Havzası'na yerleşerek burada Hoço-Uygur Devletini kurar.

Doğu Türkistan daha sonraları Moğol istilasına uğrar. 1209 yılında Cengiz Han bölgeyi ele geçirir. Ülke 1227'den sonra Cengizoğullarından Çağataylara bağlanır. Çeşitli siyasal olaylar sonunda XV-XVI. yüzyıllarda bölgenin bir bölümü Moğollar, bir bölümü Çinliler tarafından yönetilir. 1759'da Doğu Türkistan Çin'in saldırısına uğrar. XVII. yüzyıl sonunda bölgenin denetimi Çinlilerin eline geçer. Bu tarihten sonra 100 yıllık dönem içinde yüzlerce kez Çinlilere isyan edilir ama hepsi de kanlı bir şekilde bastırılır. 1870 yılında Doğu Türkistan'ın özgürlük savaşçısı Yakup Bey, başkent Kâşgar olmak üzere Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurar. 17 yıl bağımsız olarak yaşayan bu devlet 1877 yılında Çin ve Rusya'nın anlaşmasıyla ortadan kaldırılır.

Yarım asrı geçen bir dönemden sonra 1931'de Türklerin başlattığı isyanlar Rusya'nın da yardımıyla Çin tarafından 1933'te bastırılmıştır. 1937 yılında mücadele yeniden başlamış ve 1944'te başlayan İli ayaklanmasının ardından 12 Kasım 1944'te Ali Han Töre'nin önderliğinde Şarkî Türkistan Cumhuriyeti yeniden ilan edilmiştir. Çin ve Rusya tehdidi arasında kalan yeni cumhuriyet, Çin yönetimiyle anlaşarak varlığını korumaya çalışmışsa da, 1949'da komünist Çin yönetimine teslim olmaktan kurtulamamıştır. Doğu Türkistan 1955'te Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi adıyla Çin'e bağlı bir bölge hâline getirilmiştir.

Bugün Doğu Türkistan'da Çin'e bağlı olarak yaşayan Uygur Türkleri siyasi baskı, ekonomik sömürü, kültürel eritme, ekolojik tahribat ve ırki aşağılamaya maruz kalmaktadır. Çin yönetimine karşı yapılan her direniş kanlı bir

şekilde bastırılmakta ve Uygur Türkleri tedrici bir Çinlileştirme siyasetine maruz kalmaktadırlar.

Uygur-Türkü alt grubu: Ana Hun dilinin Doğu Hun kolu içinde yer alan, Uygur-Oğuz grubuna mensup bir alt gruptur. Tarihî dillerden Eski Oğuz Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, çağdaş dillerden Tıva ve Tofaların dili bu grupta yer alır. (N. A. Baskakov)

Uygur yazıtları: bk. Uygur Bitigleri

Uygur yazmaları: Uygurlardan kalan çok sayıda metin mevcuttur. Bunlar genellikle *Manihaizm* ile ilgili ya da *Manici çevreye* ait metinler, *Budizm/Burkancılıkla* ilgili ya da *Manici/Burkancı çevreye* ait metinler, *Hristiyanlık* ile ilgili ya da *Hristiyan çevreye* ait metinler ve *İslam* ile ilgili ya da *Müslüman çevreye* ait metinler şeklinde sınıflandırılır. Belli başlı Uygur yazmaları şunlardır: *Karmavacana, Pravarana; Altun Yaruk, Sekiz Yükmek, Kuanşi İm Pusar, İnsadi Sudur, Yitiken Sudur, Kşanti Kılguluk Nom Bitig; Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin, Maytrisimit; Abidarim Kunlıg Koşavarti Şastir, Üç İtigsizler; Küenso (Hüen-Tsang) Biyografisi; Irk Bitig, Huastuanift, İki Yıltız Nom.*

Uygurca: bk. Uygur Türkçesi

Uygurica: İlk üçü Müller, dördüncüsü ise A. Von Gabain tarafından hazırlanan Eski Uygurca metinlerdir. 1908'de yayımlanan *Uygurica-1'* de Altun Yaruk'tan parçalar ve Hristiyanlığa ait metinler, 1911'de yayımlanan *Uygurica-2'*de Budizm ve büyücülükle ilgili metinler, 1922'de yayımlanan *Uygurica-3'*te Buda dininin azizlerinin menkabeleri ve vasiyetleri, 1932'de yayımlanan *Uygurica-4'*te ise Buda'nın hayatına dair menkabeler yer almaktadır.

Uz dilleri: bk. Oğuz Türkçesi

Uzak lehçe: Bir dilin metinlerle takip edilemeyen çok eski dönemlerinde ayrılmaya başlayan, ses, yapı, söz dizimi, söz varlığı ve vurgu gibi dilin beş temel birimi bakımından önemli farklılıklar gösteren koludur. Türk dilinin uzak lehçeleri *Türkçe, Çuvaşça, Yakutça ve Halaççadır.*

Uzun ünlüler: Boğumlanma süreleri normal süreli ünlülere göre daha uzun olan ünlülerdir.

Ü ü

Üç Kurıkan: bk. Kurıkan

Üç Oguz: Köktürk devleti içindeki Türk boylarından biridir. Üç Oğuzlar, daha sonraki Oğuz boylarının doğup geliştiği boy birliğidir.

Üç Tarz-ı Siyaset: Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük. Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yazdığı aynı adlı 33 sayfalık makale yahut kitapçıktır. Osmanlı aydınları arasında tartışılan *"Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük"* gibi üç siyasi yaklaşım arasında Türkçülüğün devlet politikası olarak benimsenmesi gerektiğini savunan eserdir. Bu yayın Türkçülüğün ilk *"manifestosu"* olarak da kabul edilir.

Üçoklar: Oğuzlar, Üçoklar ve Bozoklar şekline iki ana kola yarılır. Üçoklar; Bayındır, Becenek, Çavuldur, Çepni (Gök Han); Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir (Dağ Han); İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık (Deniz Han) boylarından meydana gelmektedir.

Ülüş: Dîvânu Lugâti't-Türk'te, *"bodun arasında pay, ayırış"* şeklinde geçer. Türk devlet geleneğinde, devletin hanedan üyeleri arasında pay edilmesini ifade eder. Ülüş sisteminin kaynağı konargöçer Türk yaşayış sistemidir. Oğuzlarda ülüş başlangıçta kesilen etten ayrılan payı ifade ederken daha sonra siyasi bir mahiyet kazanarak devletin yönetim alanının ve gücünün hanedan üyeleri arasında paylaşılmasını karşılamaya başlamıştır.

Ünlü-ünsüz uyumu: Türkçede kalın ünsüzün yanında kalın ünlünün, ince ünsüzün yanında ince ünlünün kullanılması kuralıdır. Türk alfabesinde (Köktürk) kalın ve ince ünsüzler için ayrı işaretler bulunmakta idi. Arap alfabesinde de bazı kalın ve ince ünsüzlerin ayrı işaretleri vardır. Günümüz Türk yazı dillerinde seslerin art ve ön ayrımı söyleyişte devam etmekte ancak alfabelerde gösterilmemektedir.

Ünsüz uyumu: Türkçede ünsüzlerin sertlik-yumuşaklık (tonlu-tonsuz / sürekli - süreksiz) bakımından uyum içinde olmasıdır. Türkçede, f, s, t, k, ç, ş, h, p ünsüzleri

sert diğerleri yumuşak ünsüzlerdir. Ünsüz uyumu Türkiye Türkçesinde de vardır ancak bu uyumunun en sağlam işlediği lehçe Kırgız Türkçesidir.

V v

Varsak: Oğuzların Avşar boyuna bağlı bir oymaktır.

Varsağı: Özel bir ezgiyle söylenen *koşma*'dır. Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan'da bilinen bir şiir türü ve ezgisidir. Bu özel ezginin ilk kaynağı Varsak Türkmenleri olduğu için Varsağı adıyla anılır. Anadolu'nun güney bölgelerinde, özellikle Gaziantep, Kahramanmaraş ve Mersin yörelerinde yaygındır.

Volga Bulgar kitabeleri: bk. İdil Bulgar Yazıtları

Volga Bulgar Türkçesi: bk. İdil Bulgar Türkçesi

Volga Bulgar Türkleri: bk. İdil Bulgar Türkleri

Volga Bulgar yazıtları: bk. İdil Bulgar Yazıtları

Volga Bulgarcası: bk. İdil Bulgar Türkçesi.

Volga grubu: Kuzeybatı grubu Türk lehçeleri için kullanılan bir terimdir (Gy. Nemeth)

Volga-Kama çevresi Kıpçak lehçeleri: Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi

Verinti: Bir dilin başka dillere verdiği sözcükler ya da genel anlamda dil öğesi. Türkçe; Çince, Farsça, Arapça, Ermenice, Rumca, Rusça, İtalyanca, Yunanca, Sırpça, Hırvatça, Boşnakça, Makedonca, Arnavutça, Fransızca, İngilizce gibi dillere çok sayıda sözcük vermiştir.

Vinaya: Burkancı rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içeren metinlere *Vinayalar* denir.

Y y

Y ağzı: Eski Uygur Türkçesi döneminde görülen ve Köktürkçedeki *ny* birleşik sesini *y* olarak telaffuz eden ağızdır. (*kony>koy: koyun*)

Y- grubu: bk. Y- Türkçesi

Y- Türkçesi: Çuvaş ve Yakut Türkçeleri dışında kalan tarihî (Köktürk, Uygur) lehçeler ile çağdaş Türk lehçelerinin önemli bir bölümünü temsil eder. Ön ses **s- = y-** ses denkliği içinde **y**-'yi tercih eden ve genel olarak Türkçe diye adlandırılan lehçe grubudur. (Türkçe *yıl*, Çuvaşça *sul*, Yakutça *sıl)*

Yabaku: Kâşgarlı Mahmut eserinde *"Türklerden bir bölüktür"* şeklinde tanıtmakta ve *"Çomul boyunun kendilerinden bulunduğu çöl halkı ayrı bir dile sahiptir, Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku, Tatar, Basmıl boyları da böyledir"* demektedir. Kâşgarlı'nın verdiği bilgilere göre Yabakuların Oş şehrinin kuzeyinde, Özgön ve civarında yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Yabgu: Köktürklerde bir unvandır. Özellikle *Yabgu Kagan* unvanı, Batı Köktürklerin yöneticisi İstemi ve haleflerine verilen bir ad, bir unvan idi. Daha sonra başka Türk topluluklarında da görülür.

Yağma: 7. yüzyıldan itibaren Tarım Havzası, Çungarya bölgesi ve Yedisu dolaylarında yaşadıkları, Arap ve Çin kaynakları tarafından tespit edilen bir Türk boyudur. Kâşgarlı da Tohsulardan bahsetmekte ve *"Dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Tohsı ile Yağmaların dilidir"* demektedir.

Yağmur taşı: bk. Yada taşı

Yabancı Türkolog: Türk soylu olmayan Türkologlar için kullanılır. Türk cumhuriyetlerinden birinin vatandaşı olmayan Türkologlar anlamında da kullanılabilmektedir.

Yada taşı: Eski Türk kamlarının, şamanlarının elinde bulunan ve sihirli bir gücü olduğuna inanılan özel taş. Yada taşı kullanılarak yapılan dualarla yağmur ve kar yağdırılır, fırtına çıkartılabilirmiş.

Yadacı: Elinde *"Yada taşı"* bulunan ve bu taşı kullanarak yağmur, kar yağdıran kişi.

Yahudi Kırımçaklar: bk. Kırımçak Türkleri

Yakın lehçe: Bir dilin yazılı metinlerle takip edilebilen dönemlerinde ayrılan ve uzak lehçeye göre daha az farklılık gösteren kollarına verilen addır. Türk dilinin uzak lehçeleri Türkçe, Çuvaşça, Yakutça ve Halaççadır. Türkçe kolu içinde gelişen; *Oğuz/Güneybatı grubu;* Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; *Kıpçak/Kuzeybatı grubu*; Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi. *Kuzeydoğu grubu*; Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tıva Türkçesi; *Karluk/Güneydoğu grubu*; Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi yakın lehçelerdir.

Yakın Uygur Türkçesi: 15-16 yüzyıldan 20 yüzyıla kadar olan Uygur Türkçesi dönemidir.

Yakın Uygurca: bk. Yakın Uygur Türkçesi

Yakut Türkleri: bk. Saha Türkleri

Yakutça: bk. Saha Türkçesi

Yakutlar: bk. Saha Türkleri

Yalancı eşdeğerlik: Çeviri ya da aktarmalarda, kaynak dil ve lehçeler ile hedef dil ve lehçeler arasında, ses ve yapı bakımından aynı, ancak kavram alanları, anlamları bakımından farklı olan dilsel göstergelerdir. Bu tür göstergelerin bir bölümü aynı kökenden gelirken bir bölümü de ayrı kökenlerden geldiği halde sesteş olabilirler. Türk lehçeleri arasında anlaşmayı zorlaştıran, metin aktarımında yanlışlıklara sebep olan bu tür yalancı eşdeğerlerin çok sayıda örneği vardır.

Yalınlayan diller: bk. Tek heceli diller

Yalavaç: Peygamber, resul, Allah'ın elçisi.

Yan katman dili: Birbirine yakın veya içi içe bölgelerde konuşulan ve birbirleri üzerinde etkisi olan dillerden her biri.

Yaparlı: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Ay Han'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Yapma dil: Bir ya da daha çok kişinin, çeşitli dillerin söz varlığından ve kurallarından yararlanarak yaptıkları dillerdir. Bilinen ilk örneği bir Türk tarafından yapılan *Bâlibilen* adlı yapma dildir. *Volapük, İdo, Universal, Occidental* gibi örnekleri arasında en tanınmışı *Esperanto*'dur.

Yardımcı ünsüz: Türkçede çeşitli sebeplerle karşılaşan (araba ile>arabayıla>arabayla) iki ünlünün arasında ortaya çıkan *y* ünsüzüdür. Kimi kaynaklarda iyelik üçüncü şahsın üzerine hal ekleri geldiğinde ortaya çıkan *n* (ev +i+n+de) ünsüzü, iyelik üçüncü şahıstaki *s* (+sI) ünsüzü gibi bazı ünsüzler de yardımcı ünsüz olarak kabul edilir. Ancak bu ünsüzlerin kökeni ve işlevi farklıdır. Türkçede asıl yardımcı ünsüz y'dir.

Yaşayan dil: Günümüzde konuşucuları bulunan dillerdir. Bu diller yazı dili, resmî dil olabilir ya da sadece konuşma dili olarak konuşulabilirler.

Yaşayan Türkçe: Halk arasında konuşulan, anlaşılan, günlük dil içinde etkin olarak kullanılan canlı Türkçe. Yaşayan Türkçe terimi 1960-1970'li yıllarda Türkiye'de yaşanan aşırı özleştirme, arı Türkçe, öz Türkçecilik ya da uydurmacılık hareketlerine karşı, halkın konuştuğu ve anladığı Türkçeyi savunan hareketin kullandığı bir terimdir.

Yat: Kâşgarlı, Yat sözünü; *"Bir tür kamlıktır. Belli başlı taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Bu Türkler arasında yaygın bir şeydir. Bunu Yağma ülkesinde kendi gözlerimle gördüm"* şeklinde açıklamaktadır.

Yaygın Türkçe: 1. Türkçenin en yaygın kullanılan ortak, merkezî şekli. 2. Değişik lehçe gruplarında mevcut olan herhangi bir ortak özellik. Diğer bir ifadeyle, bütün Türk lehçelerinde veya ana lehçe gruplarının birçoğunda görülen ortak şekiller.

Yaygın Türkçe dışı Türk dilleri: Çuvaş, Yakut/Saha ve Halaç Türkçelerinden oluşur. Bu dillerin, "Yaygın Türkçe" kapsamındaki lehçelere göre en çok farklı olanı Çuvaşçadır.

Yazı: 1. Duygu ve düşünceleri taş, tahta, demir, kâğıt ve benzeri herhangi bir şey üzerinde anlatmaya yarayan işaretler sistemidir. 2. Yazma işi, yazılmış, işaretlenmiş şey.

Yazı çevrimi: Bir yazıyı diğer bir yazıya, bir alfabeyle yazılmış bir metni diğer bir alfabeye harf harf çevirmek. Transliterasyon.

Yazı dili: Farklı ağızlar arasında, ortak bir standart olarak benimsenen ve genel kabul gören dil varyantıdır. Yazı dili, edebî dil ya da standart/ölçünlü dil olarak adlandırılır. Yazı dili, herhangi bir konuşma biçiminin yazıya geçirilmiş hali değildir. Farklı dil varyantlarını kullanan insanların üzerinde uzlaştığı ortak konuşma ve yazma biçimidir.

Genellikle her yazı dilinin kaynağı bir konuşma dili, yani bir ağızdır. Konuşma dili yazı diline dönüşürken, *"seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul"* aşamalarından geçer. Bu süreç doğal ya da yapay olabilir. Dışarıdan bir müdahale olmazsa genellikle bu süreç dilin ve toplumun doğal gelişimi içinde kendiliğinden olur.

Yazım: Bir dili, o dilde yürürlükte olan kurallara uygun olarak yazıya geçirme. Dildeki sözleri ses ve yapılarına uygun bir şekilde ve kurallarına göre yazıya geçirme. İmlâ.

Yazır: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Ay Han'a dayanan Oğuzların Bozoklar kolundan bir boydur.

Yazıt: Bir kimsenin ya da bir olayın anısını yaşatmak için herhangi

bir şeyin üzerine kazılmış yazı. Eski zamanlarda çeşitli yapıların kemerlerine, kapı üzerlerine veya değişik cephelerine kabartma veya oyma yazıyla yazılan yazılar. Bu tür yazılar, mezar taşlarına yazıldığı gibi özel olarak hazırlanan ve dikilen taş bloklara da yazılabilmektedir: *Orhun Yazıtları.*

Yazıt bilimi: Değişik amaçlarla dikilmiş yazıtları ve çeşitli tarihî yapılardaki yazıları inceleyen bilim dalıdır. Türkolojiye hizmet eden önemli bir yardımcı bilim alanıdır.

Yazıt bilimci: Yazıt bilimiyle uğraşan, yazıt bilimi alanında uzmanlaşan kişidir.

Yazma: Basılı olmayan, el ile yazılan şey; eser, kitap, evrak. Matbaanın olmadığı veya henüz yaygınlaşamadığı devirlerde el ile yazılan ve çoğaltılan eserlere verilen addır.

Yemek: Dîvânu Lugâti't-Türk'te, saf Türkçe olarak yalnız bir dil konuşan *"Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tohsı, Yağma, Çiğil, Oğrak, Çaruk"* boylarının dillerine yakın, yani başka dillerle karışmamış bir Türkçe konuşan *"Türklerden bir bölük"* olarak bahsedilir.

Yeni Bulgar Türkçesi: 16. yüzyılın ortalarından (1552) 19. yüzyılın sonuna kadar olan dönemdir. *Erken Yeni Bulgar Türkçesi,* ilk Çuvaşça yazılı kaynakların ortaya çıkmaya başladığı 1730 yılına akadar olan dönemi, *Geç Yeni Bulgar Türkçesi* ise 1730'lardan 19. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemi kapsar.

Yeni Kırgız Türkçesi: 16. yüzyıldan sonraki Kırgız Türkçesidir. 18. yüzyılın ortalarından sonra Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlar. 18. yüzyılın ortalarından Ekim devrimine kadar ağızlar arası ayrılıklar oluşur. 20. yüzyıl başlarından sonra ise ağızlar arasındaki ayrılıklar azalır. Ortak yazı dili arama çabaları başlar. 1924 yılı itibariyle yazı dili hâline getirilen Kırgız Türkçesi bu tarihten sonra edebiyat dili özelliği kazanmaya başlar.

Yeni Lisân hareketi: 1911'de Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisi etrafında bir araya gelen Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ali Canip, Âkil Koyuncu gibi yazarların öncülüğünde geliştirilen dilde sadeleşme hareketidir. Yeni Lisâncı aydınlar, Türkçülük hareketinin ve *"millî edebiyat"* anlayışının da öncüsü durumunda idiler.

Millî bir edebiyatın ancak millî bir dil ile yaratılabileceğine inanan Yeni Lisâncılar, Türkçenin sadeleşmesi için şu ilkelerin uygulanmasını istemişlerdir:

1. Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça dilbilgisi kuralları kaldırılmalı,

2. Türkçeye girmiş Arapça sözcükler Arapça dilbilgisi değerlerine göre değil, Türkçedeki kullanışlarına göre dikkate alınmalı,

3. Arapça ve Farsça sözcükler asıllarındaki söylenişlerine göre değil, Türkçedeki söylenişlerine göre yazılmalı,

4. Konuşma diline girmiş Arapça ve Farsça sözcükler atılmamalı,

5. Bilimsel terimlerde Arapça kullanılmasında sakınca görülmemeli,

6. Başka Türk lehçelerinden sözcük alınmamalı,

7. Konuşmada İstanbul ağzına uyulmalıdır.

Yeni Moğolca: Moğol dilinin 16. yüzyıldan sonraki dönemidir.

Yeni Osmanlı Türkçesi: Osmanlı Türkçesinin yaklaşık olarak 1840 ila 1910 yılları arasındaki dönemidir. Diğer bir ifadeyle 19. yüzyılın ortaları ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemdir.

Yeni Osmanlıca: bk. Yeni Osmanlı Türkçesi

Yeni sözcük: Yeni türetilen, yakın zamanda ortaya çıkan sözler, sözcükler için kullanılan bir terimdir. Neolojizm.

Yeni Türk dilleri: Azerbaycan, Gagavuz, Kumandı, Kıpçak, Peçenek, Kuman, Salar, Türk, Türkmen, Uygur (Çin veya Doğu Türkistan Uygurlarının dili), Özbek, Çağatay, Çulım dilleri. (S. E. Malov)

Yeni Türkçe: Türkçenin tarihsel gelişmesinde, 16. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadarki dönemdir. Bu dönemde, Batı Türkleri arasında Oğuz kökenli *Anadolu Türkçesi/Osmanlı Türkçesi*, Doğu Türkleri arasında ise *Çağatay Türkçesi* yazı dili olarak kullanılmakta idi. 19 yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle Sovyetler Birliğinin dil planlamalarıyla bu dönemin sonunda çok sayıda yeni Türk yazı dili ortaya çıkmıştır.

Yeni Türkçe çağı: Türk yazı dilinin Arap ve Fars dillerinin etkisiyle önemli ölçüde değiştiği 16. yüzyıl ila 20. yüz yıl arasındaki zaman, dönem, devirdir.

Yeni Türk dili: bk. Yeni Türkçe

Yeni Türk Edebiyatı: 1839 yılında Tanzimat'ın ilanı ile başlayan süreçte, sözlü edebiyatın yerini artık yazılı edebiyatın, eski edebî türlerin yerini Roman, tiyatro, eleştiri, deneme, serbest şiir gibi batı kaynaklı yeni türlerin almaya başladığı ve kendi içinde *Tanzimat* (birinci ve ikinci nesil), *Servet-i Fünûn* (Edebiyât-ı Cedîde) ve *Millî Edebiyat* şeklinde dönemlere ayrılan Türk (Türkiye) edebiyatıdır.

Yeni Türk yazı dilleri: bk. Çağdaş Türk yazı dilleri.

Yeni Uygur Türkçesi: 20. yüzyılın başlarından itibaren oluşup gelişen Uygur yazı dilini ifade eder. Günümüzde bu dil Doğu Türkistan'da Çin'in hâkimiyeti altında bulunan Sincan Uygur Özerk Bölgesinde kullanılmaktadır. Çin alfabesinin yanında Uygur Özerk Bölgesinde Arap kökenli bir alfabe de kullanılmaktadır.

Yeni Uygurca: bk. Yeni Uygur Türkçesi

Yenisey grubu: Hakas, Şor ve kısmen Sagay, Kaça, Kızıl ağızları.

Yenisey Nehri: Moğolistan'dan doğup Sibirya'nın büyük bir bölümünü sulayarak Kuzey Buz Denizine dökülen, *Angara* ve *Selenge* kolları ile birlikte dünyanın en uzun beşinci akarsuyudur.

Yenisey Run harfleri: Yenisey yazıtlarında kullanılan Türk yazı sistemidir. Orhun yazıtlarında kullanılan Türk alfabesi ile aynı olmakla birlikte bir iki değişik işaret ve harf karakteri farklılığı vardır.

Yenisey Türkçesi: Hakas, Şor ve kısmen Sagay, Kaça, Kızıl ağızları.

Yenisey Vadisi: Yenisey vadisi, Türkler ve Moğollar açısından çok önemlidir. Tarihte birçok Türk ve Moğol devleti Yenisey vadisinde, Yenisey nehrinin kıyısında kurulmuştur. Günümüzde Tıva Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kızıl şehri de Yenisey nehrinin kıyısındadır.

Yenisey Yazıtları: Güney Sibirya'da, Yukarı Yenisey vadisinde bulunan Köktürk harfli yazıtlardır. Bu alan günümüzde Tıva ve Hakas Cumhuriyetlerinin sınırları içindedir. Genellikle Yenisey ırmağı ile kollarına dökülen Abakan, Bayın Köl, Çaa Köl, Elegest, Kemçik, Tes, Tuba, Turan, Uybat, Uyuk akarsularının yakınlarında bulunan bu yazıtların tarihleri belli değildir. Yazı işaretlerinin Orhun Yazıtlarındakinden daha arkaik olması nedeniyle, V. Thomsen altıncı, W. Radloff ise yedinci yüzyıla ait olduklarını tahmin etmiştir. Ancak, özellikle L. Bazin'in tarihlendirme çalışmasından sonra Yenisey yazıtlarının dokuz ya da onuncu yüzyıllarda yazıldıkları kanısı kabul görmeye başlamıştır.

Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olduğu görüşü yaygındır. Ancak *Türgiş, Oğuz* (Altı Oguz) gibi çeşitli Türk boylarının adları geçtiği için Yenisey yazıtlarının sadece Kırgızlara ait olmadıkları, çoğunluğu Kırgızlara ait olsa da, bir kısmının değişik Türk boylarına ait olduğu kabul edilmektedir. Yenisey yazıtları hakkındaki ilk bilgiler, Cüveynî tarafından 13. yüzyılda yazılmış olan *Târih-i Cihân-güşâ* adlı eserde yer almaktadır. İlk olarak Radloff tarafından yayınlanan Yenisey yazıtlarının sayısı 40 iken günümüzde 200'e yaklaşmıştır.

Yenisey yazıtları şunlardır: Abakan, Açura, Ak yüs, Altın Köl (2 adet), Barık (4 adet), Bayan Köl, Bay Bulun(2 adet), Berge, Çaa Köl (11 adet), Çerbi, Çer Çarık, Demir Sug, El Bajı, Elegest (4 adet), Eerbek (2 adet), Eerkal (9 adet), Hadınnıg, İyme (2 adet), Kanmıldık Kovu, Kara Bulun (3 adet), Kara sug, Kara Yüs (2 adet), Kaya Ucu/ Kemçik Kayabaşı, Kemçik Bom, Kemçik Çırgak, Kerbis Baarı, Kezek Kü-

re, Kızıl Çıraa (2 adet), Köjeelig Kovu, Köl Kem/ Aldı Bel (2 adet), Külten Buluk, Malinovka, Minusinsk, Ortaa Kem, Ortaa Tey, Ottuk Daş/ Tuva B (3adet), Oya, Oznaçennoye (2 adet), Podkuninsk, Salgı, Samagaltay, Sargel Aksı, Saygın, Suglug Adır Aksı, Şançi (3 adet), Taşeba, Telee, Tepsey (11 adet), Tes, Tuba (3 adet), Tugutüp, Turan, Tuva D, Tuva G, Uybat /8 adet), Uyuk Arhan, Uyuk Oorzak (3 adet), Uyuk Tarlak, Uyuk Turan, Yur Sayır (2 adet).

Yer ad bilimi: Yer adlarını kaynağı, kökeni, yapısı ve dil-kültür ilişkisi bakımından inceleyen bilim dalıdır.

Yerel dil: Bir ülkenin toprakları içinde sayıca az olan vatandaşları tarafından geleneksel olarak konuşulan, devletin resmî dilinden bütünüyle farklı olan dil ya da dillerdir. Resmî dilin ağızları, göçmen dilleri bu tanımın kapsamı dışındadır. Yerel diller, bir ülkenin sadece bir bölgesinde ya da dağınık olarak farklı yerlerinde konuşulabilirler.

Yerli Türkolog: Genel anlamda Türk soylu olan Türkologlar için kullanılır. Ayrıca Türkiye'de *"yerli Türkolog"* terimi, Türkiyeli Türkolog anlamına da gelmektedir.

Yesevîlik: Ahmet Yesevî'nin önderi olduğu, islamî tasavvuf yolu ve ilk Türk tarikatıdır. İslamda kadın-erkek eşitliğini yaşatan ve İslam ile imanı kadın ve erkek olmanın üstünde gören anlayışıyla, daha sonraki dönemlerde Bektaşîliğin de ilham kaynağı olmuştur. Türkistan'da, Yesî'de doğan, Türk gelenek, inanç ve hayat tarzıyla sentezlenen Ahmet Yesevî anlayışı ve yolu, zamanla *"Yesevîlik"* adını almıştır. Ahmet Yesevî'den sonra onun yolunu devam ettiran halifelerinin başında; Mansur Ata, Harezmli Said Ata, Süleyman Hakim Ata, Abdülmelik Ata, Tac Hace, Zengi Ata, Uzun Hasan Ata, Seyid Ata, Sadr Ata, Bedr Ata gelir. Anadolu'da Özellikle Yunus Emre ve Hacı Bekaş Velî de Yesevî yolunun temsilcileri olarak kabul edilmektedir.

Yesünke Taşı: Yesünke Taşı, 1225 tarihinde yazılan Moğol dilinin en eski yazılı belgesidir.

Yığ: bk. yoğ

Yıldız Han: Türk-Altay mitolojisinde, *"yol gösterici, yön buldurucu nitelikleri bulunan ve parlaklıkları nedeniyle daima dikkat çekmiş olan yıldızların simgesel olarak kişiliğe büründürülmesinden ortaya çıkan"* yıldız Kağanı. Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan'ın göksel eşinden doğan oğullarından biridir. Ongunu Atmaca kuşudur.

Yır: Türkü, koşma, şarkı gibi müzikal melodiler veya şiir, manzume. Ir, cır.

Yıva: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Deniz Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Yirmi dört Oğuz boyu: bk. Oğuz boyları

Yoğ: Türk-Altay kültür ve inancında cenaze töreni, cenaze yemeğine verilen addır. *Yuğ* ve *yığ* biçiminde söylenişleri de vardır

Yoğçı: Orhun Yazıtlarında *"yasçı, ağlayıcı"* anlamlarında kullanılmıştır. Ağıt söyleyen, cenaze töteninde ağlayan kadın anlamı da vardır.

Yollığ Tigin: Bilge Kağan ve Köl Tiğin'in yeğenleridir. Vezir Tonyukuk'un isteğiyle Bilge Kağan (735) ile Kardeşi Köl Tigin (732) adına dikilen yazıtları yazan kişidir. Türk edebiyatının bilinen ilk yazarlarından biridir. *"Bunça bitig bitigmä Köl Tigin atısı Yollıg Tigin bitidim"*.

Yuğ: bk.yoğ

Yüregir: Soyları Oğuz Kağan'ın oğlu Dağ Han'a dayanan Oğuzların Üçoklar kolundan bir boydur.

Yürük Türkmenî: Erzurum, Kars, Artvin ve Ağrı illeri yörelerinde yaygın olan ve özel bir ezgiyle söylenen bir âşık havasıdır.

Z z

Z alt grubu: Sarı Uygur, Şor ve Hakas (Koybal, Kızıl, Sagay, Kaça, Beltir) (A. N. Samaoyloviç) Eski Türkçede söz içi ve sonundaki -d- / -d sesini -z-/ -z olarak telaffuz eden lehçe gurubudur. Hakas Türkçesi, Orta Çulım, Mrass, Yukarı Tom ağızları, Abakan, Şor Türkçesi ile Sarı Uygur Türkçesini temsil eden gruptur. *Azak / taglıg* ya da *Azax/taglıg* grubu da denir. (a*d*ak > azak, taglıg > taglıg)

Z Grubu: bk. Z alt grubu

Z'leşme: Türkçe z'nin Çuvaşça ve Moğolcadaki r'den geldiğini ve Çuvaşça ile Moğolcadaki r'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür.

Z/Ş grubu: R/L grubu (Eski Bulgar ve yeni Çuvaş Türkçeleri) dışında kalan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tamamı.

Z Türkçesi: R=Z ses denkliğine göre Z'yi kullanan lehçelerdir. Eski Bulgar Türkçesi ve onun çağdaş devamı olan Çuvaş Türkçesi dışında kalan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tümünü temsil eden bir terimdir. R= Z ses denkliği çerçevesinde Saha/Yakut Türkçesi, Halaç Türkçesi gibi uzak lehçeler ile Türkçe kolu içinde gelişen bütün yakın lehçeler z *Türkçesi* olarak adlandırılır.

Zebân: Dil, lisân.

Zebân-ı Türkî: Türk dili.

Zetasizm: Z'leşme demektir. Altay dilleri teorisi içinde Türkçe z'nin Çuvaşça ve Moğolcadaki r'den geldiğini ve Çuvaşça ile Moğolcadaki r'nin birincil ses olduğunu savunan görüştür.

KAYNAKLAR

Ahıncanov, S. M. (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu KIPÇAKLAR* (Çev. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul.

Akalın, Mehmet, (1979). *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara.

Akar, A., (2005). *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul.

Akbaba, E. D. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fülleri*, Grafiker Yay., Ankara.

Akiner, S. (1995). *Sovyet Müslümanları*, İstanbul.

Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ.

Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*, Turkish Studies Yay., Ankara.

Alkaya, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*, Kesit Yay., İstanbul.

Alpargu, M. (2007). "Nogaylar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 33, TDV Yay., İstanbul, s. 202-204.

Altınkaynak, E. (2010). *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları*, IQ Yay., İstanbul.

Altınkaynak, E., (2008). *Urum Folklor ve Halk Edebiyatı*, Kültür Ajans Yay., Ankara.

Alyılmaz, C. (2005) *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yay., Ankara.

Alyılmaz, C. (2007). *Köktürk Harfli Yazıtların İzinde*, Karam Yay., Ankara.

Arabaci N. P.-Pokrovskaya L. A.-Tanasoglu, D. N. (1959). *Gagauz Dili*, Kişinev.

Arat, R. R. (1987). "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, C. I (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yay., Ankara, s. 70-149

Argunşah, H. (2002). "Gagauz Edebiyatı" *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 262-275.

Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yay., İstanbul.

Argunşah, M.-Sağol Yüksekkaya, G.-Tabaklar, Ö. (2010). Tarihî Türk Lehçeleri (*Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yay., İstanbul.

Arıkoğlu E. (2007). "Hakas Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 1085-1148.

Arıkoğlu E. (2007). "Tuva Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 1149-1228.

Aşnin F. D.-Alpatov, V. M.- Nasilov, D.M., *Repressirovannaya Turkologiya*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Moskva 2002

Ata, A. (2010) "Moğol Fütühatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramı" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17/ s.29-37

Avşar B. Z.-Solak F.-Tosun, S. (1997). "Türk Dünyasının Demografik Yapısı", *Yeni Türkiye*, S. 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 74-154.

Aydın, E., (2012). *Eski Türk Yer Adları*, Kömen Yay., Konya

Bala, M. (1988), "Kumuklar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, MEB Yay., İstanbul, s. 986-990.

Bang, W. (1996). *Köktürkçeden Osmanlıcaya* (Çev. Tahsin Aktaş), TDK Yay., Ankara.

Banguoğlu, T. (1959). "Kâşgari'den Notlar II, Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK Yay., Ankara, s. 1-27.

Banguoğlu, T. (1960). "Kâşgari'den Notlar III, Oğuz Lehçesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK Yay., Ankara, s. 23-49.

Baskakov, N. A. (1960). *Tyurkskiye Yazıki*, Moskva.

Baskakov, N. A., (2006). *Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*, (Çev. Dr. Kenan Koç, Dr. Oktay Selim Karaca) Multilingual Yay., İstanbul.

Baykara, T. (1998). *Türk Adının Anlamı*, AKM Başkanlığı Yay., Ankara.

Baykara, T. (2003). *Türk Kültürü*, IQ Yay., İstanbul.

Baykara, T. (2004). *Türk, Türklük ve Türkler*, IQ Yay., İstanbul.

Bekin, M. R. (1997). "Doğu Türkistan Gerçeği", *Yeni Türkiye* (Türk Dünyası Özel Sayısı II), S. 16, Temmuz-Ağustos, s. 1391-1395.

Benzing, J. (1998). "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 1-7.

Boryakov, A. vd. (1999), *Türkmen Dilinin Grammatikası (Morfologiya)*, Aşgabat.

Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.

Buran, A. (2008). "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun ünlüler", *Makaleler* (Yay. Haz. E. Alkaya - S. K. Yalçın – M. Şengül), Turkish Studies Publication, Ankara 2008, s. 288 – 305.

Buran, A. (2010), *Kurşunlanan Türkoloji*, 3. Baskı, Akçağ Yay., Ankara.

Buran, A.-Alkaya, E. (2013). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., 9. baskı, Ankara.

Caferoğlu, A. (1988). *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Caferoğlu, A. (1988).*Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Chavannes, E (2006) *Batı Türkleri Tarihi*, Töre Yay., İstanbul.

Choi, H. (1992). *Oğuz Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Hacettepe Ü. Sos. Bil. Ens. Türk Dili ve Ed. ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.

Çağatay, S. (1963). *Türk Lehçeleri Örnekleri*,TTK Basımevi, Ankara.

Çağatay, S. (1978). *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, A. Ü. DTCF Yay., Ankara.

Çengel Kasapoğlu, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçağ Yay., Ankara.

Çengel Kasapoğlu, H. (2007). "Kırgız Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., s. 481-542.

Çınar, A. A. (1996). "Türkmenistan Halk Edebiyatı Türleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 2, Güz, s. 353-370.

Deliömeroğlu Y. (1997). *Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ankara.

Deny, J. (1943). *Türk Dili Grameri* (Çev. Ali Ulvi Elöve), Maarif Vakfı Yay., İstanbul.

Develi, H. (2010) *Osmanlı'nın Dili*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Devlet, N. (1993). *Çağdaş Türkiler; Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ek cilt, İstanbul.

Devletşin, T. (1981). *Soyyet Tataristan'ı*, KB Yay., Ankara.

Dilaçar, A., (1962), *Devlet Dili Olarak Türkçe*, Ankara.

Dilek, İ. (1998). "Altay Türkleri Edebiyatı" *Türk Dünyası El Kitabı*, 4. C. Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), TKAE Yay., Ankara, s. 451-482.

Doerfer, G. (1995). "Kırım Tatarcası" (Çev. Mustafa Argunşah), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 94 (Şubat), s. 177-203.

Doğan, İ., (1990). *Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Türkolojiyle İlgili Makaleler Bibliyografyası*, Ankara.

Doğan, İ.- Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Sözvarlığı*, Altınposta Yay., Ankara

Doğan, L. (1996). "Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlülerle İlgili Hususlar", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 1, Bahar, s. 232-238.

Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.

Dönmez, Y. (1997). Türk Dünyası Coğrafyasına Bir Bakış, *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı I, S. 15, s. 60-72.

Dulz'on, A. P. (1995). *Sibirya Türklerinin Etnolengüistik Dağılımı* (Çev. Doç. Dr. F. Sema Barutçu-Özönder) Tuncer Gülensoy Armağanı (Haz. Ahmet Buran), Kayseri, s. 102-110.

Durdıyev K.- Kara, M. (1997). "Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 3 Bahar, s. 3-9

Eckmann, J. (1964). "Memlûk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *TDAY-B*, s. 35-41.

Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul.

Eckmann, J. (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 1996.

Eckmann, J. (1998). "Harezm Türkçesi", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara, s. 173-210.

Eker, S. (1998). *Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Hacettepe Ü. Sos. Bil. Ens., Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ankara.

Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB yay., Ankara.

Ercilasun, A. B. (1997). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara.

Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.

Ercilasun, A. B. (2007). "Batı Türkçesinin Doğuşu", *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)*, Akçağ Yay., Ankara, s. 222-228.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I*, Wiesbaden.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation II*, Wiesbaden.

Eren, H. (1998). *Türklük bilimi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.

Ergin, M. (1991). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul.

Ergin, M. (1997). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul.

Ergönenç Akbaba, D. (2007). "Nogay Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 623-678.

Ergönenç Akbaba, D. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yay., Ankara.

Ergönenç, D. (1998). "Nogay Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı, C. 4, Türkiye Dışı Türk Edebiyatları*, TKAE Yay., Ankara, s. 341-365.

Ersoy, F. (2007). "Çuvaş Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 1285-1340.

Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.

Gabain, A. v. (1998). "Codex Cumanicus'un Dili", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara, s. 67-109.

Gabain, A. v. (1998). "Eski Türkçe", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara, s. 29-66.

Gemalmaz, E. (1998). "Standart Türkiye Türkçesi (STT) İçin Dil Bilgisi Uygulamalarında Kullanılacak İşaret ve Kısaltmalar"; *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Erzurum: Atatürk Ü. Yay., S. 10., s. 1-22.

Genç, R. (2002) *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası Tarihi*, Kırgızistan Türkiye Manas Ü. Fen-Edebiyat Fak. Yay., Bişkek.

Golden, P. B. (2014). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. O. Karatay), İstanbul.

Gökbel, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul.

Gökdağ, B. A. (2007). "Kençekler ve Kençekçe", *Dil Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:1 Güz, s. 97-108, Ankara.

Gömeç, S. (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, AKM Yay., Ankara.

Gömeç, S. (2006), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.

Grönbech, K. (1995). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.

Gumilev, L. N. (2003). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. D. Ahsen Batur) Selenge Yay., İstanbul.

Gülensoy, T. (1980). "24 Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri" *Türk Halkbilimi Araştırmaları Yıllığı-1977*, KB. Yay., Ankara, s. 73-99.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, TDK Yay., Ankara.

Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*, 6. Baskı, Akçağ Yay., Ankara.

Gülensoy, T. (2011) *Barbar Türkler*, Akçağ Yay., Ankara

Güner Dilek, F. (2004). *Altay Türkçesinin Yazı Dili Hâline Getirilmesi*, 1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri, TDK, Ankara, 15 Ekim 2002, s. 73-78.

Güner Dilek, F. (2007). "Altay Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1009-1084.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yay., İstanbul.

Güngör, H.-Argunşah, M. (1991). *Gagauz Türkleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Gürsoy-Naskali, E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara.

Güvenç, B. (1993). *Türk Kimliği*, Ankara.

Hacaloğlu, R. A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, Ankara.

Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yay., İstanbul.

Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.

Hanser, O. (2003). *Türkmence El Kitabı* (Çev. Zühal Kargı Ölmez), Kebikeç Yay., İstanbul.

Hazai, G. (1999). "Türkolojinin Türkiye'de Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesinin Bazı Sorunları Üzerine", *Uluslararası Konferans. Atatürkçülük ve Modern Türkiye* (Ankara, 22-23 Ekim 1998). AÜ SBF Yayınları, s. 811, Ankara.

Hazar, M., (2009), Türkolojide Kullanılan İşaretler, *Turkishe Studies*, C 4/3, s. 1124-1159

Hengirmen, M., (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara.

Heyet, C. (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri*, (çev.: Mürsel Öztürk), TDK Yay., Ankara.

http://tr.wikipedia.org

Hüseyinzade, M. (1973). *Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya)*, Bakı.

İnalcık, H. (2002). "Kınm", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, s. 450-457.

İnan, A. (1972). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara.

İnan, A. (1998). "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yay., Ankara, s. 82-107.

İslam Ansiklopedisi (1988). "Türkmenler" Maddesi, MEB Yay., C. 12-II, İstanbul, s. 661-672.

Johanson, L. (1998). The History of Turkic, The Turkic Languages, eds. Lars Johanson, Éva Ágnes Csato, London and New York: Rutledge, 81-125.

Johanson, L. (2002). *Türk Dili Haritası Üzerine Keşifler* (çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz), Grafiker Yay., Ankara.

Johanson, L. -Csato, É. Á. (1998) *The Turkic Languages,* Routledge London.

Jyrkankallio, P. (1992). "Günümüzdeki Türk Kavimlerine Umumi Bir Bakış", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları* (Çev. Kemal Aytaç), Gündoğan Yay., Ankara, s. 9-40.

Kabaklı, A. (1973). *Türk Edebiyatı,* Cilt 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1973.

Kafesoğlu, İ. (1958). "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı'ndan ayrıbasım,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Millî Kültürü,* İstanbul.

Kafesoğlu, İ. (1987), *Türk Bozkır Kültürü,* TKAE. Yay., Ankara.

Kämål, F. (1957), *Håzirgi Özbek Tili,* Tåşkent.

Kamalov, İ. (2008). "Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar", *Tarihten Bugüne Başkurtlar* (Haz. Özyetgin A. M. - Dündar A. M - Kamalov İ., Ötüken Yay., İstanbul, s. 25-38.

Kara, M. (2000), *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük),* KB Yay., Ankara.

Kara, M. (2007). "Türkmen Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 231-290.

Karaağaç, G. (2009). *Dil Tarih ve İnsan,* Kesit Yayınları, İstanbul.

Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* TDK. Yay, Ankara.

Karahan, L. (2006). *Türkçede Söz Dizimi,* Akçağ Yay., Ankara.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri,* TDK Yay., Ankara.

Karatay, Z. (1997). "Kırım'ın Önemi ve Kırım Tatar Millî Hareketi", *Yeni Türkiye,* S. 16 (Temmuz-Ağustos), s. 1510-1515.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil. (2006). TDK Yay., Ankara.

Kartallıoğlu, Y.-Yıldırım, H. (2007). "Azerbaycan Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 171-230.

Kâşgarlı Mahmud (1992). *Dîvânu Lugâti't-Türk,* (Çev. Besim Atalay) C. I-III, TDK Yay., Ankara.

Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), TDK Yay., Ankara.

Kâşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri,* Orkun Yayınevi, İstanbul.

Kâşgarlı, S. M. (1998). *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*, KB Yay., Ankara.

Katanov, N. F. (2004). *Türk Kabileleri Arasında* (Çev. Atilla Bağcı), Kömen Yay., Konya.

Kaydarov A.-Orazov, M. (2010). *Türklük Bilgisine* Giriş (Çev.: Vahit Türk), Kesit Yay., İstanbul.

Kırımlı, H. (2002). "Kırım, Rus İdaresi Dönemi", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, s. 458-465.

Killi, G. (2002). Hakas Türkçesinin Ağızları, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Kirişçioğlu, M. F. (1994). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.

Kirişçioğlu, M. F. (2007). "Saha Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 1229-1284.

Kitapçı, Z. (1994) *Yeni İslam Tarihi ve Türkler* I-II, Konya.

Kocaoğlu, T. (1998). "Özbek Türkleri Edebiyatı", *TDEK*, C. 4, Ankara, s. 179-198.

Koç, K. - Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Kononov, A. N. (2000). "Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine" (Çev. Mustafa Uğurlu), *TDDED*, S. 10, Güz, s. 518-526.

Kononov, A. N. (2009) *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* (Çev. K.V. Nerimanoğlu-N. Muradov-Y. Sevimli), TDK Yay., Ankara.

Korkmaz Z. (2013). *Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, TDK Yay., Ankara.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

Korkmaz, Z. (1995). "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)*, TDK Yay., Ankara, s. 205-216.

Korkmaz, Z. (1995). "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)*, TDK Yay., Ankara, s. 241-253.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara.

Köprülü, M. Fuad (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul.

Kurat, A. N. (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yay., Ankara.

Laypanov, K. T.- Miziyev, İ. M. (2008). *Türk Halklarının Kökeni* (Çev. Hatice Bağcı), Selenge Yayınları, İstanbul.

Levend, A. S., (1972) *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK Yay., Ankara.

Lezina, L. N. – Superanskaya, A. V. (2009). *D.A. Batur'un İlaveleriyle, Türk Onomastikası Çin Seddi'nden Viyana Kapılarına Kadar Bütün Türk Halkları 23 Bin Boy, Oymak ve Oba All Turkish Peoples*, Selenge Yayınları, İstanbul.

Li, Y.-S. (2004). *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç Yay., İstanbul.

Ligeti, L. (1925). "Kırgız Kavim İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, s. 235-249.

Mansuroğlu, M. (1998). "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara, s. 133-171.

Memiş, E.-Köstüklü, N. (2008), *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası*, Çizgi Yay., Konya.

Memmedov, N. (1971). *Azerbaycan Dilçiliyinin Nezeri Esasları*, Bakü.

Menges, K. H. (1998). "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", *Tarihi Türk Şiveleri* (Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara, s. 7-14.

Muhammetdin, R., (1998). *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, TDAV Yay., İstanbul.

Musayev, K. M. (1964). *Grammatika Karaimskogo Yazıka*, Moskva.

Müller, H-G. (2003). *Morphophonologische Untersuchungen an Reduplikationen im Türkischen*. Tübingen: Universität Tübingen.

Nalbant, M. V. (2008). *Dîvānü Luġāti't-Türk Grameri-I İsim*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.

Nasilov, D. M. (1997). "Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri", *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul, s. 51-55.

Naskali-Gürsoy, E., (1997) *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara

Oral, M. "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi" YOM Dergisi, 12/2008, Bakü.

Orkun, H. N. (2004). *Türk Sözünün Aslı*, Ankara.

Orkun, H. N. (Nisan 1936), "Türkoloji Bilgisinin Tarihçesi", Ülkü Mecmuası, Nu.VII/38 7.

Ögel, B. (1962). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.

Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*, 1. C., TTK Yay., Ankara.

Ögel B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Ölmez, M. (1996). *Tuvalar ve Tuvaca*, Çağdaş Türk Dili, Sayı 95, Türk Halkları ve Dilleri 6, Ocak 1996, s. 10-17.

Ölmez, M. (2012). Oğuzların En Doğudaki Kolu: Salırlar ve Dilleri. *Türk Dili*, Aralık 2012, Cilt: CII, Sayı 732, s. 38-43.

Ölmez, Z. K. ((1996). *Şecere-i Terakime* (Türkmenlerin Soykütüğü) Ankara.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara.

Öner, M. (2007). "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 679-748.

Öner, M. (2008). "Başkurtça Kısa Dil Bilgisi", *Tarihten Bugüne Başkurtlar* (Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dündar-İlyas Kamalov), Ötüken Yay., İstanbul, s. 238-293.

Özek, F. (2014), *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Akçağ Yay., Ankara.

Özeren, M. (2009). "Altay/Oyrot Türkçesinin Rusçadan Yaptığı Kavram Çevirileri", *Tuskish Studies, Prof. Dr. Ahmet BURAN Armağanı*, Sayı 4/8 Güz 2009, s. 1964-1985.

Özkan, F. (1997). "Sibirya Türkleri", *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos 1997, S. 16, s. 1553-1560.

Özkan, F. (1997). "Sibirya Türkleri", *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos 1997, sayı 16, s. 1553-1560.

Özkan, F. (2002). "Sovyetler Birliği Döneminde Türk Boylarında Dil ve Alfabe İle İlgili Görüş ve Uygulamalar", *1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri* (15 Ekim 2002), TDK Yay., Ankara, s. 45-58.

Özkan, M. (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.

Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.

Özkan, N. (2007). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.

Öztekten, Ö. (2008). "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", *Tarihten Bugüne Başkurtlar* (Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dündar-İlyas Kamalov), Ötüken Yay., İstanbul, s. 69-91.

Öztuna, Y. (1977). *Büyük Türkiye Tarihi (Türk Siyasi Tarihi ve Türk Medeniyeti Tarihi)*, C. 1, Ötüken Yay. İstanbul.

Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.

Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

Öztürk, R. (2007). "Özbek Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 291-354.

Pekacar, Ç. (1997). "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye*, S. 16, Temmuz-Ağustos, s. 2062-2066.

Pekacar, Ç. (2007). "Kumuk Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., s. 939-1008.

Pekacar, Ç. (2007). "Kumuk Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Son Ses /U/ Meselesi ve Türkçe Arapça İlişkileri", IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (24-29 Eylül 200), TDK Yay., Ankara, s. 1465-1474.

Philologiae Turcicae Fundamenta, (1959), Wiesbaden

Pritsak, O. (1998). "Kıpçakça", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara, s. 111-122.

Radloff, W. (1976). *Sibirya'dan (Seçmeler)* (Çev. Ahmet Temir), KB Yay., İstanbul.

Radloff, W. (2000). *Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatları*, Ekav Yay., Ankara.

Radloff, W. (2008). *Türkler* (A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.

Rásonyı, L., (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara.

Rona-Tas, A, (2013) *Türkolojiye Giriş* (Çev. İsa Sarı), Nobel Yayın evi, Ankara.

Roux, J. P. (2000)*Türklerin Tarihi* (Çev. A. Kazancıgil, Lale Aslan Özcan) Kabalcı Yay., İstanbul.

Salman, H. (2001). "Karluklar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yay., İstanbul, s. 509-510.

Samayloviç, A. (1957). "Kazak Kelimesi Hakkında (Çev. Saadet Çağatay)", *TDAY-Belleten*, 1957, s. 95-104.

Samoyloviç, A. (1960). "Kırım-Türk Yazı Dilinin Tarihçesi" (Çev. Rasime Uygun), *TDAY Belleten*, s. 373-379.

Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul.

Saray, M. (1993). *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, İstanbul.

Saray, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul.

Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul.

Saray, M. (1993). *Türkmen Tarihi*, İstanbul.

Sartbaev, K. K. (1962). *Türk Tilderinin Salıştırma Grammatikası*, Kırgız SSR İlimder Akademiyasının Basması, Frunze.

Sertkaya, O. F., (1995) *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE Yay., Ankara.

Schönig, C. "Modern Türk Dillerinin Eşzamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri", (Çev. İsa Sarı) *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 12, Bahar 2013., s. 221-257.

Sıdıkov, S. (1983). *Mongol'sko-Tyurkskie Yazıkovıe Paralleli*, İzdatel'stvo İlim, Frunze.

Soysal, İ., Eren M., (1977). *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar*, Ankara

Süleyman, O. (1992). *Az İ Ya*, (Çev. Natık Seferoğlu), TDAV Yay., İstanbul.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar*, İstanbul.

Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara.

Şahin, L. (2002). "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", *Türkler*, 20. C, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 734-742.

Şen, S. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Kesit yay., İstanbul.

Şeşen, R. (1985). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TKAE Yay., Ankara.

Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.

Tamir, F. (2007). "Kazak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., s. 429-480.

Tanasoglu, D. N. (1997). *Gagauz Dili*, Kişinev.

Taneri, A. (1983). *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara.

Tanyu, H. (1986). *Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi Yay., İstanbul.

Taşağıl, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III*, TTK Yay., Ankara.

Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III - M.S. X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Taşağıl, A. (2014) *Kök Tengri'nin Çocukları*, 2. Baskı, İstanbul.

Tavkul, U. (1997). "Tarihî ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", *Yeni Türkiye*, S. 16, Temmuz-Ağustos, s. 1895-1923.

Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

Tavkul, U. (2003. "Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasından Bazı Kriterler" *Kırım Dergisi*, 12 (45), 23-32.

Tavkul, U. (2007). "Karaçay-Malkar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 883-938.

Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit*. Sevinç Matbaası, Ankara.

Tekin, T. - Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri*, Yıldız, Dil ve Edebiyat 2, İstanbul.

Tekin, T. (1988) *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.

Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara.

Tekin, T. (1989). "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi". *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, V (13): 141-168.

Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yay., İstanbul.

Tekin, T. (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, Simurg Yay., İstanbul.

Temir, A. (1979). "Tatar Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12-I, İstanbul, s. 56-58.

Temir, A. (1992). "Kuzey Türkçesi", *TDEK*, C. II, TKAE Yay., Ankara, s. 216-223.

Temir, A. (1992). "Nogay Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı, C. 1, Coğrafya-Tarih*, TKAE Yay., s. 584-585.

Tenişev, E. R. (1976). *Stroy Salarskogo Yazıka-Salar Dilinin Yapısı*. Moskva: İzdatel'stvo "NAUKA" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı.

Tenişev, E. R. (2002). *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov*, Moskva.

Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara.

Togan, A. Z. V. (1981) *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul.

Togan. Z. V. (1977). *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Yağmur Yay., İstanbul.

Toparlı, R. (1998). *Harezm Türkçesi*, Sivas.

Toparlı, R.-Vural, H. *Kıpçak Türkçesi*, Dilek Matbaası, Sivas.

Tuna, O. N. (1979). *Altay Dilleri Teorisi*, TDAV Yay., İstanbul

Tuna, O. N. (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, TDK. Yay., Ankara.

Turan, O. (1990). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul.

Türk, V.-Doğan, Ş.-Şerifoğlu, Y. (2012), *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*, Kesit Yay., İstanbul.

"Türkoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz" *TDAY-Belleten*, (1960). s. 1-21

Uydu, Y. M. (2002). "Kıpçaklar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yay., Ankara, s. 420-421.

Uygur C. V. (2011). *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Denizli.

Ünal, M. A. (2011) *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul.

Üstüner, A. (2013). "13. ve 14. Yüzyıllarda Türk dili ve Karışık Dilli eserler", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 30 Eylül – 4 Ekim, İstanbul.

Wurm, S. (1989). Özbekçe (Çev. M. Akalın), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 62, Ekim, s. 139-186.

www.khakasia.com

Xabiçev, M. A. (1996). "Karaçayevo-Balkarskiy Yazık", *Yazıki Narodov SSSR, Tyurskiye Yazıki*, Moskva, s. 213-233.

Yalçın, S. K. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*, TDK Yay., Ankara.

Yazıcı Ersoy, H. (2007). "Başkurt Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 749-810.

Yazıcı Ersoy, H. "Yeni Uygur Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 355-428.

Yıldırım, H. (2009). *Özbek Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Yılmaz E. (2002). "Karaçay-Balkarca", *Türkbilig*, 2002/4 (Ekim), s. 48-58.

Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.

Yusupov, F. (2013). *Tatar Şive Dilinin Morfolojisi* (Çev. Rifat Mirxayev), Manas Yay., Elazığ.

Yüksel, İ. (1997). "Kırım'ın Etnik Yapısı ve Kırım Tatarlarının Problemleri", *Yeni Türkiye*, S. 16 (Temmuz-Ağustos), s. 1516-1527.

Yüksel, Z. (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri*, Ankara.

Yüksel, Z. (2007). "Kırım-Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 811-882.

Zekiyev, M. vd. (1998). *Tatar Grammatikası I*, İnsan/Fikår, Moskova-Kazan.

Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

Ziya Gökalp (1976). *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul.